

BUDAPESTI SZEMLE

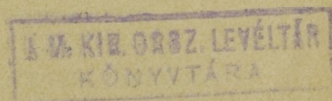
A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZÖTVENEGYEDIK KÖTET.

(731., 732., 733. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

TARTALOM.

DCCXXXI.

	Lap
SZÁSZ KÁROLY (PÜSPÖK) ÖNÉLETRAJZA IFJÚKORÁRÓL. — Szász	
Károlytól — — — — —	1
AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA. (IV.)	
Hegedüs Loránttól — — — — —	28
WILLIAM SOMERSET MAUGHAM. — Sebestyén Károlytól — — — —	49
GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI	
A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (III.) — Östör Józseftől	81
ELFELEJTETT MAGYAR ZENEMŰVEK. — Papp Viktortól — — — —	104
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Hold a havason.</i> — Sík Sándortól. — <i>Az ősi</i>	
<i>templom.</i> — Baja Mihálytól — — — — —	112
SZEMLE. — <i>Kölcsy sirjánál.</i> — Voinovich Gézától — — — — —	115
IRODALOM. — 1. <i>Művészettörténeti dolgozatok.</i> — (Ybl Ervin: <i>Mesterek és mesterművek.</i>) — Péter Andrástól.	
2. <i>Tanulmányok.</i> — (Halász Gábor: <i>Az értelem keresése.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>A háború diplomáciai története.</i> — (Pingaud Albert: <i>Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre.</i> — Lajos Iván: <i>Tanulmányok a világháború diplomáciájából.</i>) — Horváth Jenőtől — — — — —	117

DCCXXXII.

I. FERENC JÓZSEF KORMÁNYZÁSA A SZABADSÁGHARC ÉVEI.	
BEN. (I.) — Angyal Dávidtól — — — — —	129
REVICZKY ÉS ARANY. — Vajthó Lászlótól — — — — —	157
GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI	
A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (IV.) — Östör Józseftől	179
KÉPEK A KÁRPÁTALJAI RUTÉN IRODALOMBÓL. — Bonkáló Sándortól	213

	Lap
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Visszajön a Felvidék!</i> — <i>Nem tudom elhinni.</i>	
Falu Tamástól — — — — —	228
SZEMLE. — 1. <i>Gr. Klebelsberg Kuno emlékezete.</i> — Lukinich Imrétől.	
2. <i>Egy év magyar drámatermése.</i> — Kéký Lajostól — — — — —	230
IRODALOM. — 1. <i>Emlékkönyv gróf Klebelsberg Kunóról.</i> — (<i>Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete.</i>) — Grósz Emiltől.	
2. <i>Költészet és világnézet.</i> — (Martin du Gard Roger: <i>Egy lélek története.</i>) — —df—től — — — — —	249

DCCXXXIII.

AZ UTOLSÓ ILLÉSHÁZY. — Horánszky Lajostól — — — — —	257
I. FERENC JÓZSEF KORMÁNYZÁSA A SZABADSÁGHARC ÉVEI.	
BEN. (II.) — Angyal Dávidtól — — — — —	270
AZ ÁLLAMFÉRFI. — Balogh Jenőtől — — — — —	306
A NEMZETI SZÍNHÁZ A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁSBAN. —	
Pukánszky Kádár Jolántól — — — — —	320
GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADEL GRÓFNŐ NAPLÓI	
A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (V.) — Östör Józseftől	344
MI VOLNA JÓ? — Költemény. — Harsányi Lajostól — — — — —	370
SZEMLE. — 1. <i>Két beszéd.</i> — 1. <i>Az ország örömmünnepének visszhangja.</i>	
2. <i>A kassai bevonulásra.</i> — Melich Jánostól.	
2. <i>A Madách-szobor pályázat.</i> — — o —től — — — — —	372
IRODALOM. — 1. <i>Kölcsey Antónia.</i> — (Kozocsa Sándor: <i>Kölcsey Antónia naplója.</i>) — (Kmfy)-től.	
2. <i>Egy új magyar szórakoztató regény.</i> — (Sztinyai Zoltán: <i>Tánc.</i>)	
—df—től — — — — —	379

SZÁSZ KÁROLY (PÜSPÖK) ÖNÉLETRAJZA IFJÚKORÁRÓL.

Édes apámnak, Szász Károlynak — a későbbi püspöknek — hátrahagyott iratai közt van egy még kiadatlan önéletrajztöredék.

Az önéletrajz egy másfél ívlapnyi bevezetéssel kezdődik, azután húsz ív-oldalon az 1841. évtől, vagyis Szász Károlynak 12 éves korában történt első írói kísérletei idejétől az 1851. évig, vagyis 22 esztendő koráig terjedt irodalmi működéséről van szó.

Ez önéletrajz mellett fekszik egy ívnyi (négyoldalas) följegyzés, az 1846-tól 1861-ig terjedő idő alatti irodalmi munkásságról szóló jegyzék, 1-től 82-ig folyó számozással. E jegyzéknek, mely a negyedik ív-oldal legaljáig tart, volt-e folytatása, nem tudom.

Hogy ez az önéletrajz és jegyzék mikor íródott, arra nézve a pontos adat hiányzik, az írás időpontja megjelölve nincs. Hogy mi volt a célja Szász Károlynak az önéletrajzzal, — kiadásra szánta-e, vagy csak maga s a család számára akarta-e megrögzíteni irodalmi emlékeit — nem tudom. Azt sem lehet megállapítani, miért hagyta abba ezeket az irodalomtörténetre, de a nagy közönségre nézve sem értéktelen följegyzéseket, amelyek írói pályájának a gyermekkorig visszanyúló első évtizedére, az ő írói törekvéseire s egyénisége kialakulására sok érdekes adatot tartalmaznak.

Az alábbiakban közlöm az önéletrajzot, szó-, sőt betűszerinti hűséggel, annyira, hogy még a nyilvánvaló tollhibákat is benne hagytam. A szöveget számos jegyzettel láttam el, ezeknek egy része számára az a kéziratoss napló szolgált forrásul, amelyet Szász Károly 1843 őszétől 1850 őszéig vezetett, — valamint az ő hátrahagyott levél-gyűjteménye, s az 1896. évi *Protestáns Naptárba Emlékezés Nagy-Enyedre* címmel írt cikke. A naplóból eddig már több részletet közöltem a nyilvánossággal — a *Magyar Figyelőben*,¹ a Buda-

¹ Egy honvéd naplójegyzetei. 1911. évf. II. kötet. 25., 125. és 200. ll. — Tisza Kálmán mint költő. 1911. IV. 348.

peti Szemlében,¹ *vz Urániában*,² a *Nagyenvedi Albumban*,³ és a *8 Órai Újságban*.⁴

Az önéletrajz itt következik.

*

Emlékezéseimet egy oly tény fölemlítésével kell kezdenem, amelyre már teljességgel nem emlékezem: születésemmel.

Nagyenyeden születtem, 1829. június 15-én.

S ez első tény, születésem dátumát is már egy kis polemiával kell igazolnom. Lapokban s ismerettárakban megjelent életrajzaim többnyire 1825-öt mondják születésem évének. E téves adatnak, mert az, furcsa története van. Az ötvenes évek elején, mikor Nagykőrösön tanárkodtam, Arany, Mentovich stb. társaságában, Kertbeny,⁵ a hirhedt műfordító s lelkiismeretlen irodalmi házaló, a maga *Hundert ungarische Dichterjéhez* készülve, minket is örökösen zaklatott hol életrajzi adatokért, hol egyebekért. Kék tentával írt, majdnem olvashatatlan szemrontó leveleit először csak válasz nélkül hagytuk, később, mikor tolakodó és követelő kezdett lenni, bosszankodva dobtuk félre. Végre azzal fenyegetett, hogy majd csinál ő nekünk életrajzot, ha mi adatokat nem küldünk. Hagytuk csinálni; s csinált is épen annyi igazsággal, amennyivel, kivált Petőfit s a népdalokat, fordította, t. i. egészen csak találomra. Így születtem én 1825-ben, nem ugyan Isten s atyám kegyelméből, hanem a Karl Mária Benkertéből; ami aztán valamennyi életrajzomba átment.⁶ Így lettem, szőke fejem daczára «Abkömmling eines Mohren», ami Aranyt legjobban mulattatta.

¹ *Forradalom után*. CDXLIV. sz. 321. l.

² *Szász Károly ifjúkori naplójából*. — Megismerkedése Petőfivel, Vörösmartyval, Reményivel. — 1911. 11. l. — *Kossuth és Görgei*. 1913. 43. l. — *Egy költői pálya kezdete*. 1917. 140. l.

³ *Egy régi enyedi diák naplójegyzetei*. 1911. l.

⁴ 1924. II.

⁵ Családi nevén Benkert.

⁶ Szvorényi Józsefnek 1867-ben megjelent, *Magyar Irodalmi Szemelvények* című kézikönyvében éppenséggel 1824 van Szász Károly születési évéül feltüntetve. A Moenich—Vutkovich szerkesztette *Magyar Írók Névtárában* is (1876) még mindig 1825 szerepel, mint Szász Károly születési éve.

Nem is tudom, mily csatornán jött volna ereimbe szaracznér. Atyám tősgyökeres székely családból származott; anyám született német (nem erdélyi szász), kinek, gondolom nagyatyja jött be Németországból, de a családfa eme feléről igen keveset tudok.

Az apáméről többet. Talán ötödik vagy hatodik dédapám, Szász Pál, mint szemerjai református pap nyert nemességet, még a nemzeti fejedelmek korában. Fiai Szemerján maradtak, s szemerjai előnévvel és három teljes aranykalászt tartó kezét ábrázoló címerrel használták nemességeket.¹ Apám, demokratikus érzelmei daczára is kénytelen volt azt használni, a Tengelyiéhez (Eötvös Falujegyzőjében) hasonló esetben; mire maga helyén visszatérek; most pedig az ősökhöz.

Pálnak, a papnak, gondolom unokája, szintén Pál kiszármazott a székely földről s nemessége daczára mint becsületes kézműves, gondolom szabó mester, telepedett le Vízaknán, Alsó-Fehér megye déli sarkában, a só-aknáiról nevezetes kis városkában, Szebentől egy órányira, hova emlékezéseim majd gyakran vissza fognak vezetni. Vízaknán a Szász-család szép virágzásnak indult. Egyik Pál, a nagyapám apja bíró volt; fia János, az én nagyapám pedig királybíró. Sokszor volt eszemben, hogy ha Jósika a gaz nagyszebeni királybíróról, akit esetleg szintén Szász Jánosnak hívtak, bár csak per abusum, mert igazi neve nem az volt s a Szász csak nemzetiségét fejezte ki, miért ne írhatnék én az igazi Szász Jánosról, a becsületes vízaknai királybíróról regényt szintén?²

¹ Ez bizonytalan adat. Id. Szász Károly Sz. K. betűk felett repülő s három búzaszálat tartó galambot vésetett pecsétnyomójára. Testvéröccsének, Sz. Jánosnak az 1830-as évektől kezdve használt pecsétnyomóján lévő címerben szintén galamb tartja csőrében a búzakalászokat — de nem hármat, hanem négyet. S e címer alsó részében két oszlop között magyarruhás papforma alak áll, kezében nyitott könyv. (G. Vargha Zoltán: *A szemerjai Szász-család.*)

² Eddig tartanak a talán utólag írott bevezető sorok. Ezután következnek, külön lapszámozással az írói pályát rajzoló visszaemlékezések.

1841.

Legelső írói kísérleteim, melyek azonban e nevet nem érdemlik, mennyiben emlékezhetem, 1841-re esnek; tizenkét éves koromra. Tanulótársaim egyike, ki valamelyik szász gymnasiumból jött Enyedre s némi Ritter-románokból, meg Puppenspielekből valamit szedegedett, többi közt Faust meséjével ismertetett meg. Nagyára emlékezetéből, dialogba szedve, leírta s engem is hasonlóra buzdított, valamely általam ismert történettel. Drámát kezdtem írni, és pedig Szent Istvánról; de csak egy jelenetig hatoltam, melyben Istvánnak hírül hozzák fia, Imre betegségét s ő reményei hiúsultát siratja benne.

1842.

A következő évben hasonló, nagyobb mérvben kísértettem meg az Eger ostroma történetével, mely — Vörösmarty hőskölteményében — egész lelkemet megragadta. Többnyire azt sceniroztam és dialogizáltam, három felvonásra osztám, s a harmadik közepéig csináltam meg. A prózai dictió, néhol Vörösmarty hexameterait szőtte magába. E négy-öt ívnyi ügyetlenség legnagyobb részét a kertünkben levő nagy körtefa ágain írtam, plajbászszal, térdemen vagy könyvtáblán.

Atyám hamar észrevette, s bátorította és jó irányba vezette munkássági hajlamomat. Idegen (még akkor csak német) olvasmányokat, ifjúsági stb. iratokat adott s buzdított helyes fordításukra. Így fordítottam több kis erkölcsi stb. színművet, beszélt s kezdtem egy egykötetes családi regény (elfeledtem címét) fordításához. Öregem,¹ a magyar nyelv és irály szempontjából gondos átnézésbe részeltette e kísérleteket.

Ez évben VII. osztályos voltam,² vagy mint akkorban Enyeden nevezték: orator. S a nyári vizsgára, szabadon

¹ Id. Sz. K. becéző neve nemcsak a családban, hanem az iskolában is az *öreg* volt. Anyjukat mindvégig *öregnén*ek hívták fiai.

² 13 éves korában.

választott tárgyról oratiót, szónoki értekezést kellett írni s előadni. A *Hazaszeretetről* írtam, igen érzékeny s hihetőleg igen üres kis beszédet, s nagy tetszés közt adtam elé. Ugyanakkor barátim egyikének, ki maga nem tudott vagy nem mert saját dolgozattal elő állni, a *barátságáról* írtam egyet. Cicero De amicitiajának halvány s ügyetlen kivonata volt és semmi dicséretet nem aratott.

Ugyanekkor léptem át a VIII. osztályba : poéta lettem. Különös, addig sohasem jutott eszembe (bár a verseket rajongásig szerettem, olvasni), hogy verset írni próbáljak. Amint nevem poéta lett, feltettem magamban, hogy még a nagy vacatió alatt, mielőtt az iskolai év beállna, írok egy csomó verset, előleges begyakorlásul. Nem is kételkedtem, hogy nekem ez a mesterség elég könnyen fog sikerülni. Ösztönszerűleg abban voltam, mit a tapasztalás később meggyőződéssé érlelt, hogy egy bizonyos határig mindenki költő lehet, akarattal s igyekezettel, gyakorlat útján. A szokott «Reggel» — «Estve» — «Tavaszi» — «Őszszel» — «Mulandóság» stb. egymásra készült s mikor (1842. szeptemberben) a poétai év megkezdődött, tárczám már meglehetősen el volt látva a leendő pensumokkal.

1843.

De «l'appetit vient en mangeant» s szorgalmas versíró lettem ; a kihagyottakon túl még tízannyit írtam s rendre, rendre kezdtem egy kis «routin»-ra tenni szert a formákban. De még akkor balladáról, románczról szó sem volt az iskolában. Az óda, legfőlebb az elégia járt. Fordítások német s latin írókból, de gyérebben, mint kell vala.

Az iskolai év végére versben kelle valakinek berekesztő oratiót készítnie. Természetes, hogy én lettem ez a valaki. Oratióm egy nagy allegorikai költemény volt, melyben «Tudomány», «Művészet», «Erény», «Setétség», «Hadvész» személyesítve szerepeltek. Némelyek (köztök magam is) nagyot tartottak róla. Apámnak, ki épen akkor volt külföldi nagy útján,¹ elragadtatott hangban dicsérték fia költői tehetségét.

¹ Idősb Szász Károly, id. gróf Teleki Domokossal félévig tartott tanulmányi utazást tett ekkor Nyugat-Európában.

Kár, hogy egyéb akkori kísérletekkel együtt, mik közt Virgil Eneiséből a második ének «Trója pusztulása» elejéből egy pár száz sorra s Horác Ars-poetikájából is mintegy harmadfél-száz sorra emlékszem, ez is elveszett, bár az időben is, minden dolgozatomat összeírtam, soká tartogattam is, de nem tudom hova lett utóbb. Azonban így is eléggé emlékszem reá, hogy tőle minden legkisebb költői becsét bátran megtagadhatok; legfőlebb vége, hol az évtől s közszeretett tanítónktól búcsúztam, birt a költőiségnek legalább egyik elemével: kedélyvel. Ugyan-e kedves tanítónknak emlékül szerkeszték az osztály iskolánkívüli jobb dolgozataiból egy emlékalbumot, melyben ismét tőlem volt számra legtöbb dolgozat.

De már benne voltam az írói — hogy úgy mondjam — «Schwung»-ban; s bár poéta lenni hivatalosan megszűntem, poétaster nem. Írtam. S úgynevezett logikus koromból, 1843/4-ből, még most is fen van egynehány kísérletem. A német lírikusokat olvasgattam e tájt (franciául akkor kezdtem még tanulni) — s Uhland, Rückert, Freiligrath. Seidl (kire Sükei¹ figyelmeztetett) inkább kedvenczeim voltak, mint Goethe, Schiller, Herder, — kiket kellőleg élvezni még nem valék képes. Amazoktól s Lenautól egy pár fordításom megvan még. E tájban próbáltam, nagy titokban. a Kisfaludy Társaság akkor évenként kitűzött költői feladatra pályázni. Már 1843. novemberére beküldtem két *tan*-költeményemet (!) «valamely emberi szenvedélyről», a «Honszerelem», s a «Játékdüh» voltak tárgyaik;² az első, nem

¹ Szőkefalvi Sükei Károly, 1824-ben született, Sükei Imre lelkésznek, a bukaresti magyar református egyház megszervezőjének fia. Enyeden volt diák, később hirlapíró, költő és műfordító. Legnevezetesebb munkája Thackeray híres regényének, a *Hiúság vásár*-ának fordítása volt.

² A Kisfaludy-Társaság 1843. évi február 3-i ülésén tűzte ki a következő pályatételt: «Kivánczik egy, valamely emberi szenvedélyt előállító, 's az életre nézve fontos igazságokkal átszőtt *tan*-költemény, mellyben a' tárgy nemcsak a' külső (kötött), hanem a' belső (költői) alak' szépségeivel is, képzelemhez és kedélyhez szólólag adatik elő. Jutalma 15 darab arany . . .» A határidő 1843. november 20. volt. A beérkezett 19 pályamű közt volt a *Kártyadüh* című. «Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci. Hor.» jellegű. Kétség-

tudom hogy, be sem érkezett, postán elveszve ; a második, ügyetlen utánköltése volt egy negyedrangú német költő, ha jól emlékszem, Lichtwer tankölteményének ; mindkettő silányság volt.

1844.

Valamivel többet értek, bár még keveset, s egyszersmind prózai kísérleteim közt az első valamire valók, azon *három* darab «magyar történeti rajz», miket a K. T. 1844-i jutalmára beküldtem, — az utolsó Árpád, Zrínyi Miklós és a Vértanú (Tököly) címűek.¹ Különben ezek sem voltak egyebek, mint — némileg csinos — kivonatok a mások által kidolgozott történeti művekből, legkisebb forrástanulmány nélkül.

kívül ez volt Sz. K. műve. Bírálók voltak : Bajza, Garay, Szemere P., Székács és Vachott S. A 14 éves költő e munkája, a jelentésből kitetszőleg, a figyelmet nem érdemlettek közé került. (Kisfaludy-Társaság *Évtárlapjai*. Régi évf. IV. 58., és V. 30.)

¹ A Kisfaludy-Társaság 1844. február 2-án, november 20-i lejárattal a következő pályázatot hirdette : «Kívántatik a' magyar történetekből vett valamely szakasz' vagy jelenet' *prosaí leírása*, mellyben a' tények hitelessége mellett a' művészi előadásra legyen fő figyelem. Jutalma tizenöt darab arany...» Bajza, Bártfay L. és Czuczor voltak a pályabírák. A beérkezett 16 pályamű közül a 3. számú *Vértanú* c., Neked élni kell oh hon. *Költsej*-jeligéjű, s a 4. számú, *Az utolsó Árpád* c., A mult kárpítját szellőztetem. *Jósika Miklós*-jeligéjű voltak kétségkívül a Szász Károly pályaművei. Talán a 2. sz., *Sziget* c., «Bukjam bár, de vívtam» jeligéjű volt Szász Károlynak az önéletrajzban megemlített, Zrínyi Miklósról szóló munkája (*Kisfaludy-Társaság Évtárlapjai*. Régi évfolyam V. k. 92. l.). A bírálati jelentés ezek egyikét sem említi a némi figyelmet érdemlők közt sem. A jutalmat a *Bécsi napok* c. pályamű nyerte, melynek tárgya a jelentés szerint : «a' vérpádon elesett Zrínyi, Frangepán és Nádasdi rémtele korszaka» volt, s mely mű jeligés leveléből a Főnyad István név tűnt elő. «Később — mondják a K. T. Évtárlapjai (Régi évfolyam, V. k., 102. l.)« Szilágyi István úr, kinek okai voltak álnév alá rejtezni, 's ki az Évtárlapok' olvasói előtt többszöri szerencsés pályázatairól ismeretes, bizonyította be szerzőségét.» — Ezt az adatot Szinnyei (*Magyar Írók*) nem említi.

1844.

Nyarán bevégeztem gymnasiális tanulmányaimat, s az akad. tanévekbe lépven át, némi önállósági helyzetet nyertem. Szellemi fejlődésem is megérezte e lökést. Az önmunkás-ság, bár még jobbára idegen szellemek gyámolítása mellett, szinte szokásommá vált. Sokat tett erre az iskolai önképző társulat, mely ez időben létesült közöttünk.

Enyeden rég volt már ilyen. De az iskolai s tanári zavarok miatt betiltatott. Fő tagjai: Gáspár, Mentovich, Virágházi, Baló B., Finta stb. már rég odahagyták az iskolát. De titkos társulatok keletkeztek. Egyike, a Hegedüs—Gyarmaty, Horváth S.-féle már előbb. A miénk, melynek tagjai Jancsó és Bodola L., Salamon F., Tompa L., Róth P. és Én, hatan, — épen ekkor, s vele egyidejűleg egy másik, a Nagy Sándor—Csulak-féle, öt taggal csak s a miénknél is kisebb erővel. A miénknél Salamon és Jancsó voltak a fő s általunk is respektált tehetségek; de én a legmozgékonyabb, tevékenyebb; én a gyűlések rendezője, a munka kiosztója s a dolgozatok szerkesztője. Ez évben, mert társaságunk (mely utóbb még Demeter Samut s Székely Istvánt vette föl tagul) csak egy évig élt, sokat és sokfélét dolgoztam.¹ Valamit a szónoki nemből, egypár műelemzést, kritikai és polémiai forgácsokat, néhány verset, s egy — ha jól emlékszem — humorisztikus beszélyt is. A társaságon kívül pedig, verseket egyre. Szintén a társaságon kívül, mert pályázatra, titokban készült, de *el* nem készülvén, be sem adatott, a K. T. széptani feladatára, a korszerű époszról. Ez

¹ Az említett régebbi enyedi diákok közül Gáspár János tanár. majd tanfelügyelő, Baló Béni ref. lelkész, Finta Károly író lett. A fiatalabbak sorából Jancsó Lajos mint kolozsvári ref. főiskolai igazgató-tanár halt meg 1882-ben. A diákkorában nehéz anyagi viszonyok közt élt Salamon Ferencből nagynevű történettudós és esztétikus vált. Bodola Lajos a szabadságharcban mint honvéd-tüzér-tiszt vett részt, aztán Olaszországba emigrált, honnét jeles mérnök-ként csak a 70-es években tért haza. Lajos fiával, aki később műegyetemi tanár lett. Roth Pál a gyógyszerészi pályára lépett, egy ízben orsz. képviselő volt. Demeter Samu ref. lelkész-ként szolgált.

sem volt egyéb, mint jól-rosszul összetákolt kivonat néhány (igen kevés) általam ismert szépészből, főleg Blairből ; a kérdés «point»-jét : a korszerűséget alig érintve. De hisz, az akkor nyertes mű (Bangó P.-é) sem igen sokkal volt jobb.¹

A következő évben társaságunk felbomlott ; személyeskedések miatt, mikben Róth s én vittük a főszerepet. Felbarátságom Tompával, ki azután hamar el is halt 1845. januárjában. Halálos betegsége alatt már kibékültünk és én hűnvirasztva, míg beteg, szívszakadva, mikor meghalt, álltam fölötte. Sírja fölött tartott kis beszédem ma is megvan még.

1845.

De Jancsóval s Salamonnal barátságom annál szorosbra fűződött. Ez utóbbival, ki már akkor nagy szellemi felsőséggel bírt fölöttem, mit szívesen elismertem, tovább is irodalmaskodtunk. Tanulmányaink két, ellenkező irányban indultak s mindkettőben megegyeztünk, matematikai- és aesthetikaiban. Ő új szorzó- (logarithmi szerkezetű) táblák feltalálásán törte fejét, én, tanulmányaink rendszeres s szabatos jegyzetszerű összeállításán kívül, egyes értekezéseket csináltam.

Költői foglalkozásaink főleg a dráma terére ragadtak ; auspice Salamon, mentem én is. Ő tele volt mindig dráma tervekkel, s hol együtt, hol külön kíséreltük kidolgozni. Emlékezem a Perényiekre, melyet ő előbb kidolgozott nagyjából, mely engem is megragadott, de kidolgozása nehézkes és merevnek tetszett, s azért, az ő akaratából is, én újra dolgoztam, megtartva a tervet, többnyire a scenirozást is, a dictióba egy kissé több hevet és sokkal több áradozást öntvén.

1846.

Egyéb e nemű dolgozataim közül eszemben van a Goethe Meister Wilhelmje egy epizódjának, a hárfás (Lothario)

¹ Bangó Péter. «házi oktató Aradon». (K. T. Ért. Régi folyam. V. köt. 99. l.) Szinnyei szerint : Bangó Pető, balasi születésű író, később ügyvéd.

történetének dramatizált feldolgozása, egészen a Czakó szerencsétlen Leonája modorában s hatása alatt. Azonkívül nem tudom honnan vettem valami schweizi összeesküvési történetet, melyben egyik főtag árulóvá lesz, szerelmi boszúból. utóbb megőrül stb. Ezt, négyfelvonásos szomorújátkká, versekben dolgoztam fel.

Ez évben a nyarat Malomfalván töltöttem.¹ Nagyrészt itt írtam «Zsigmond és Mária» történeti szomorújátkomat versben. Ezt «Szenvedély és szenvedés» cím alatt küldém föl a Nemzeti Színházi 100 aranyos pályázatra; de Fáncsi (kinek a pályaműveket át kell vala venni) hon nem lévén, az alkalom visszahozta, nagy boszúságomra, kéziratomat. Felküldtem újra, de már határidő után s természetesen föl nem vétetett. Most Czakónak írtam, hogy vegye ki, olvassa el s írjon róla véleményt. Csaknem két ívnyi terjedelmű levele² még megvan; véleménye biztató; tanácsadásai igen jók; olvasmányul Shaksperet ajánlja s Schillertől csaknem eltölt. Borbála (Czilley B.) jellemét kiemeli művében stb.

A Kisfaludy Társaság pályázatáról ez évben sem maradtam el. Ki tudhatta, hogy Arany *Toldija* pályázik akkor? Én ugyanazon feladatra két művet küldtem be: Csabor vitéz, egy történeti népmondából dolgozott kis hősbeszélyt, és Kápolna címűt, melyben a Győrőfi szöktető népregéje volt feldolgozva. Ez utóbbit Sz. Györgyi Imrétől³ vettem, ki ez évben pár hetet töltött nálunk, Shaksperrel rajongott, engem ennek Schlegel⁴ és Tick fordításával ajándékozott meg, eszmékkal ellátott s velem levelezést is kezdett. Én Kolosvártt.

¹ A marostordamegyei Malomfalván, báró Kemény Páléknál. kiknek Domokos nevű fia mellett Sz. K. mintegy mentorként szerepelt.

² Eredetiben Sz. K. hátrahagyott levélgyűjteményében. Kiadva Berczik Árpádnak *Czakó Zsigmond*ról a Kisfaludy-Társaságban (1874) tartott székfoglalója függelékeként a *K. T. Évtapjai* új folyamának X. kötetében.

³ Szent-Györgyi Imre — később államtitkár, majd kúriai tanácselnök, a Nobel-díjjal kitüntetett Szent-Györgyi Albert nagyapja.

⁴ Schlegel Ágost Vilmos (1767—1845) — a híres Shakespeare fordító. Tieck Lajos (1773—1853) fejezte be Schlegel Shakespeare-fordítását.

a hol Méhesnél¹ tanult) visszaadtam látogatását s megismerkedtem Gyulaival is, ki viszont Bánk bánnal s egy csomó nagy érzéssel és tervvel volt tele. Vele is levelezésbe jöttem. Kiadatlan verseinket cseréltük ki s bíráltuk. Levelei mind megvannak. A másik költői feladat legenda volt Bosnyák Zsófiáról. Erre is két művel pályáztam, egyik rímes, másik rimetlen trochaeusok. A négy pályamű közül — persze — egy sem nyert. De engem mindez nem csüggesztett el!²

Szerencsésebb voltam egy kis népdallal, a Szabad Székely dalával, mit e nyáron Korondra s Borszékra tett kirándulásunk alkalmával írtam s melyet, egy más népdallal s egy «Kató tava» című népregével együtt, az Életképeknél, Szathmáry Károly által kitűzött népkölteményi pályázatra küldtem, s kimondhatatlan örömemre nyertem vele!

Még egy megkezdett, de el nem végzett novellát említek, mit Salamonnal, terv nélkül, kölcsönösen írandó levelekben kezdtünk. Nem lett, természetesen, semmi belőle.

A költemények napról napra szaporodtak. Nagy szorgalommal s termékenységgel dolgoztam. A családi érzelmeket tolmácsolók voltak a legkevésbé rosszak. Apámhoz, anyámhoz, nővéremhez,³ Rákhel⁴ nénihez írottak, az illetők könnyeivel nem egyszer lettek jutalmazva. Kivált egy, «az én emlékönyvem» című, különösen megnyerte tetszésöket s tán volt is benne valami.

Ez évben jött ki *először nyomtatva* művem. Már előbb próbáltam átlépni a nyilvánosság sorompóját s zörgettem az «Életképek» s «P. Divatlap» ajtain: — hiába. Most a Kolosvárt megjelenő nyomorúlt *Kis Követhoz* fordulék, mely

¹ Méhes Sámuel (1785—1852), jeles matematikus és író, a kolozsvári ref. főiskola tanára, erdélyi országgyűlési követ, az *Erdélyi Híradó* szerkesztője.

² «A' nép ajkain élő történeti személy»-ről szóló *költői beszélyre* kiírt pályázatot tudvalevőleg Arany *Toldija* nyerte meg, — a Bosnyák Zsófiáról szóló *legenda*-pályázat jutalmazottja pedig Garay János lett.

³ Juliánna, később Horváth Sámuel, volt enyedi diák, majd mérnök hitvese.

⁴ Bárány Kemény Pálné, szül. Teleki Rákhel grófnő, kikenél Sz. K. Malomfalván sokat időzött, s kiről szól Sz. K.-nak 1868-ban *Egy nő emlékezete* című verse. (*Kisebb költeményei*. 1883. Franklin.)

persze szívesen fogadta verseimet ; mindössze azonban 2—3 darabot adtam oda, *Őrs* álnév alatt, mert épen közbejővén a Szabad Sz. D.-val nyerésem : nagyobb ambíció foglalt el. Azért a kis zúglaptól hálátlanul visszavonultam, mint már *pályanyertes költő!*

E költői igyekezetek mellett, mint szorgalmas tanuló, nem hanyagoltam el a tudományos irányú tanulmányokat sem. Apám és Zeyk¹ előadásai vezettek ebben, matematika és természettani tárgyakban. Z. nyomán csillagászati földrajzot állítottam össze, rendszeresen, mintegy 15—20 (írott) íven. Egy értekezésem : *«Milyen nehéz a föld»* ez évben, vagy a következőben, a kolozsvári *«Természetbarát»* című szaklapban meg is jelent.

A nyilvánosságot s azon gyönyört : nyomtatva látni nevünket! — egyszer megkóstolva, a szomj csak nagyobb lett vele. Addig mozogtam, míg Vízi bácsit (a kollegium nyomdásza, lithografusa s rajzmestere), ki már auf eigene Faust is adott volt ki *«Virágkosarat»* stb. — rá nem vettem, hogy szerkesztésem mellett (bár névtelenül) egy ifjúsági zsebkönyvet adjon ki. Meg is jelent az, br. Kemény Domokos-nénak ajánlva s — tán a hasonnműveknek nem épen legrosszabbika. Tőlem, részint saját, részint álnevek alatt, egy sereg költemény van benne ; többiközt a 30 kőhalmi szász ifjúról egy ballada *«Egy Szász»* névvel ; egy csapat románéz, szerelmes versek stb. Ez időben már kétszeresen szerelmes voltam s a szerint verseltem nyakra-főre.

1847.

Ily szerelmi hangulat szüleményei valának a következő év első felében a *«Gyöngyszemek»* mintegy XL darabra terjedő cyclus, s függelékök a *«Három kebel története»*, egy szentimentális költői beszély. Van köztük egy-két darab, mely — a többihez mérve — bír tán némi beccsel. Az egész cyclus, úgy amint van, inkább naplói érdekléssel bír. Az egészet

¹ Id. Zeyk Miklós. enyedi híres tanár, ki a chemiát is nagy szeretettel tanította.

Keménynek ¹ átadtam, hogy mondjon rólok s általában költői tehetségről véleményt. Nyilatkozata ² kedvező, csaknem hízelgő volt; pedig bizony azokból a versekből igen sokat nem lehetett kiolvasni! Egynéhány szám belőlök, a következő évben a P. Divatlapban is megjelent.

Azonban néhány versem, Életképekben, Hazánkban s P. Divatlapban, ez évben már kijött «Hegedüs» álnév alatt. «Dal a Tengeréről», «Balassa» (ballada) voltak a legtöbbet érők köztük. Saját nevem alatt az «Unio» zsebkönyvben léptem föl «Ábránd Liszt zenéje fölött» című hosszú festőkölteményemmel.³ Liszt ez évben Enyeden is megfordult s hangversenyt adott; nagy volt az elragadtatás. Én, hajlékony természetemnél fogva, egyes darabjait versben reprodukáltam; e volt az egész. Néhány elég sikerült festés. Apám e versemre mondta, hogy «most már megvan győződve valódi költői tehetségről», bár azelőtt is szeretett néhány (pl. az «Emlékkönyvet»), de azokban csak jó érzelmeket látott, ebben képzelődést s alakító tehetséget is. Gyulay, ki első olvasásra (kéziratban) a verset nem szerette, utóbb ismét figyelmeztetve rá, átolvasta s igen dicsérte, hozzám írt (meglevő) levelében.⁴ Megjegyzem itt, hogy Gyulayval 46/7 telén ismerkedtem meg s meleg, csaknem rajongó barátságot kötöttünk. Ő meleg, lelkesülő ábrándos volt ekkor is, szenvedélyes s a mellett (csodálatos!) szintoly kritikai hajlamokkal, mint később. Levelezésünk (azaz, az ő levelei nálam) még fen van. Én sok verset küldtem hozzá s ő azokat szigorúan és szépen bírálta. Ő is küldött nekem, de én bírálni nem igen tudtam.

A tudományos dolgozatok, a költőiekkel versenyt haladtak. Enyeden a főiskolában, minden tudományszakból pályá-

¹ Br. Kemény Zsigmondnak.

² Kemény Zsigmond levele Sz. K.-hoz, 1847. szeptember 26-ról, Triesztből.

³ A vers *Ábránd Liszt zenéje után* c. alatt jelent meg az Urházy szerkesztette *Unio* zsebkönyvben, a 290—298. lapokon.

⁴ «Liszthez írt versedet igen szépnak találom . . .» (Gyulainak 1847. március 15-én Kolozsvárt kelt levele. Közölve a *Vasárnapi Ujság* 1911. évi 4. számában.)

kérdések tűzettek ki, s én hol egy, hol más szakban a pályázók közt valék ; több szerencsével e szűk körben, mint a nagy irodalmi piacon. Először a római államtörténetből, a patriciu-sok és plebejusok küzdelmeit tárgyzó, s valóban nagy szorgalommal készült értekezéssel vettem — szinte ragadtam — el a koszorút egy tekintélyes vén diák elől, novitius létemre. Máskor a csak theologusoknak nyitott versenytéren, predikatióval jelentem meg, mely bár nem regelrecht (nem tanultam volt homiletikát!), de styljéért kitűnő dícséretet — s kicsibe múlt, hogy (nagy skandalummal!) jutalmat is nem nyert. S hogy az e neműeket (a 48-belieket is) egy csomóban említsem föl, egy számtani feladattal s egy jogtanival levék még nyertes. Amaz : a számtant kezdettől fogva minél tovább víve, egy magyar szó nélkül, csupa algebrai formulák s egyenletekben kívánta ; én voltam az egyetlen pályázó, de Salamont s kis körünk egy pár tagját, Jancsó, Weisz,¹ Bodola L.-t kivéve, alig is lehetett volna valaki akkor versenytársam. A másik teljes elenchust kívánt Verbőczyhez. Itt három pályázó közt voltam a nyertes, csupa szorgalmat igénylő munkámmal. Szintez évből (47) valók felsőbb számtani jegyzeteim, melyeket apám, ott hol saját kiadású jegyzete nem volt, a vizsgára készülők vezérfonalául jelölt ki, s ezzel engem, némi részben assistensévé avatott. (Tizenketten, kik a felsőbb számtant tőle rendkívülileg hallgattuk, majd mind egyenlők valánk, legalább Jancsó, Bodola L., Salamon, Weisz, Demeter S. és Kemény Gábor meg én.)

A nyarat ismét Malomfalván töltöttük. A sajtó (présház) felette kedvező hely volt az én dolgozásaimnak ; hajnalonként s alkony után csendes és magányos. Itt írtam e nyáron át Murány hölgye című költői beszélyemet négy énekben, a Kisfaludy Társaság pályafeladatára. Ekkor egészen Byron költői beszélyeinek modorába valék szerelmes ; de szerencsére, tárgyam természete, mely épen nem vala byronias, megóvott a túlságos utánozástól. Csak a versforma, és néhol

¹ Szentgyörgyi Weisz József — később orvos lett, de egyben «kitűnő mathematicus, fizikus és meteorolog...» (Szász Károly : *Emlékezés Nagy-Enyedre.*)

a leírások emlékeztetnek a Korzárra¹ vagy a Szigetre² benne. Murány hölgye első művem, mely némi irodalmi becszel is bír. Jellemek még nincsenek benne, a szenvedélyek is inkább csak érzések még ; de a hangulat általán költői s az ismeretes mese nyer némi érdeket a berendezés által. Wesselényi és Mária találkozása az erdőben költőileg van tartva ; e kis epizód meg is jelent, később a Hazánkban.³ A pályázás ezúttal szerencsésen ütött ki részemre. Nyertem ; a bírálók,⁴ bár nem épen magasztalólag, mit nem is érdemeltem, elég méltányosan emlékeztek költeményemről ; bár az «hogyan irodalmunk jelen állásában kiadásra a társaság által nem ajánlatik», nemcsak akkor bántott, de most is igaztalannak látszik előttem. Igaz, hogy e díj nem a közvetlenül társasági díjak közé tartozott, hanem Marczibányi—Motesiczki-féle levén, a társaság a kiadást nem eszközölhetette Évkönyveiben. De akkor, midőn egész költői beszélyirodalmunk Toldyn⁵ s Vörösmarty egynehány balladaféle beszélyén kívül, az épen általam elfoglalt nemben csak Garay Frangepán Kristófnéjából, Vahot Sándor gyöngé Bathory Erzsébetjéből állott : e kettőhöz harmadiknak az enyém is megállhat vala. A kiadási jog visszaesvén a szerzőre, ki is adtam volna, ha az épen kiüttött forradalom a figyelmet el nem fordítja a sentimentális költészettől.

Azonban még 47-ben járok. Apró költeményeim ezidőben is nagy szaporasággal keletkeztek. Egy pár balladát (Lehel, a Király és az apród, Lovagkaland) említek. Lyrai verseim közt az «Életem fája» volt legsikerültebb. Sohasem adtam ki, mert Gyulay tanácsára, ki igen szerette, egy keveset javítani akartam még rajta, s abban maradt. Ez időben a lapokban olykor megjelent már nevem is. A Pesti Divatlap

¹ *The Corsair*. (A kalóz.)

² *The Island*.

³ *Tisztás az erdőben* címmel — s a kézirathoz képest csekélyebb módosításokkal — megjelent Sz. K. *Kisebb költeményei* (1883), I. kötetében is. (Franklin-kiadás.)

⁴ Eötvös, Garay, Székács, Szemere P., Vörösmarty — egyhangúlag döntöttek.

Kétségtelenül tollhiba *Toldi* helyett.

Arany Jánoshoz írt versemen kívül, melyre Arany egy szép s biztató levéllel örvendeztetett meg, «Apámhoz» s «Nővéremhez» című verseimet adta ki. Azontúl egy kis, kétfelvonásos vígjátékcscskám «A Rokonság» czímű esik ez időre, mely Polivali szerelmi viszonyomat tárgyazza s mit Malomfalván októberben írtam öt nap alatt, és a család előtt elé is adtunk.¹

1848.

1848 elején, kivált mikor pályanyerésem is nyilvánosságra jött, azon vettem észre, hogy kezd egy piczi kis nevem lenni. Iskolatársaim s barátim velem örültek apró diadalaimnak, vagy irigyleték azokat. Ismerős körökben családias verseim circuláltak. Ezek sorát most, br. Kemény Domokosné halálával Idához² írt költeményem szaporítá, mely a Gyöngyszemek utóhangja volt, de a szerelem említése nélkül, s az illető körökben nagy kedvességet nyert. Később, tán 52-ben jelent meg a Budapesti Visszhangban. A «meg kell szeretned» című, ugyan hozzá, egészen a Petőfi «szerelem gyöngyei» formájában s hangjában, szintén feltűnést okozott s sok dicséretet nyert mikor a Pesti Divatlapban megjelent. Murány hölgyét, még az öreg báróné (K. S.-né)³ is akarta hallani, s az egész nagy úri kör előtt kelle, két este, felolvasnom. Vidéki poéta valék s vágyaim által kitűzött pályám első magaslátát szerencsésen megmásztam.

¹ Szász Póli — Szász János leánya — unokatestvére volt, s később — 1852-ben — felesége lett Sz. K.-nak, de fiatalon — gyermektelenül — meghalt 1853. júniusban. Emlékét *Iduna* név alatt közrebocsátott versei is őrzik.

² Br. *Kemény Ida* (1832—1896) id. Kemény Domokos és Zeyk Borbála leánya — később Bárczay Gyula hitvese. Az említett Franklin-kiadás II. kötetében a *Húsz év múlva* (1872) és a *Harmincz év múlva* (1882) c. versek is róla, a «régí eszménykép»-ről szólnak.

³ Az 1826-ban elhunyt báró Kemény Simon özvegye, szül. Teleki Anna grófnő, Sz. K.-nak *Emlékezés Nagy-Enyedre* c. cikke szerint (Prot. Napt. 1896.) «Erdély aristokrata és nem aristokrata értelmiségének, irodalmi, tudományos s politikai notabilitásainak központja volt». Ő tartotta keresztvízre Sz. K.-t. Kemény Simonék kastélya az Enyeddel szomszédos Csombordon volt.

Husvéti vakációra ismét Malomfalvára mentem. A nemrég elhalt gr. T. J.¹ emléke fájdalmasan újult meg sokszor a családnál. Titkolt bús szerelme története nem vala titok már. A gyönyörű lányt én is ismertem s bámultam volt, most elégiai sorsa egészen elfoglalta képzelődésemet. Három nap írtam az «Áloé ígérete» című beszélyt, mely (tán 51-ben) a Hölgyfutárban jelent meg, s mely az ő történetének eszményített feldolgozása; a kedves (Leo) benne T. Gábor, későbbi jó ismerősöm; a barátné G. Lilla, ki a beszélyben csaknem fotografizva van.

A már forrongani kezdő oláhok zavargásainak benyomása alatt kezdettem egy nagy hosszúra tervezett regényt, melynek első íveiben (s többre öt ívnél nem is mentem benne) a hóravilág szerepel.

A forradalom azonban zajos napokat hozott. A parizsi, bécsi, pesti napok utolsó hullámverései a kolosvári s enyedi piacokat is megérinték. Fáklyás menetekkel, utcái dietiókkal, énekekkel s kokárdákkal voltunk tele. A múzsának is megkelle érzeni a pezsdülést. Különös, hogy addig egy kis (tán a Hazánkban megjelent) «Maros Újváron» című versecskén s a Kemény Déneshez² intézett «Erdély háza» címűn (mely Vörösmarty «Ország háza» utánzása és ellendarabja volt) kívül, hazafi verset soha sem írtam, mi annyit legalább mutatott, hogy nem deklamáló poétaságra ágaskodám, hanem közvetlen érzéseimnek adtam hangokat. Most egyszerre a szabadság és politika felé fordult minden kedély. Én is írtam egynehány politikai költeményt s midőn számuk 15—20-ra szaporodott, Mentovich s Gyulayval társaságba léptem, hogy hárman egész füzetrel lépünk elé. Így születtek a «Nemzeti színek», mikért, a költői dicsőségen kívül, ha jól emlékszem, Stein egy pár forintot is adott.³ A füzet tett némi kis hatást,

¹ Teleki Juci grófnő, ifj. T. Domokos testvére — Teleki Elek gyermekei.

² Kemény Dénes báró, a nemesjellemű főúr s nagyhatású szónok — id. Bethlen Jánossal, Wesselényi Miklóssal és id. Szász Károlylyal együtt az ellenzék egyik vezéralakja volt az erdélyi országgyűlésen, 1848-ban pedig belügyi államtitkár.

³ *Nemzeti színek*. Költemények. Kolozsvár, 1848. (Gyulai Pállal és Mentovich Ferencsel.)

mennyit az akkori zajban tehetett; az orosz lány rész, számban az enyém volt, s Gyulay egy pár sikerültebb darabján kívül, érdemben is az enyéim közül egy-kettő következett; Mentovich itt már nem érte el *Unio*-dalait,¹ s általában halványulóban volt kedves, szelíd műzsája, melynek eleme sohasem is volt a politika és a hevesb szenvedélyek.

Épen szaktanítónak valék a Mathesisre kinevezve, pap-sági terveimről letettem volt, de az események ismét más irányt adtak sorsomnak. Atyám hivatalt vállalt a Magyar Ministeriumban s Pestre költöznék, mely ekkor volt igazán az ország szíve, hol minden ér, egy csoportba összefutva lüktetett. Egyszerre az irodalmi körök kellő közepébe valék helyezve. De az irodalom ekkor nem sok érdeket költött az emberekben. Mindenki csak a politikával foglalkozott. Engem azonban bármennyire érdekelt a haza sorsa, a politika épen nem csábított s minden vágyam, a zaj közepette is ama szelíd berek, a költészet felé fordult. Igaz, hogy verseimen a kor bélyege rajtok volt s nagyobbára a hazáról szóltak azok is. De ennek még más oka is volt: a szerelem elpártola tőlem. S utolsó keserves, igazán szenvedélyes búcsúját Vizaknán nyögtem el, hova, Pestre költözésünk előtt még egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tenni a saját hibám miatt megszakadt szerelmi viszony összefűzésére, elmenék vala.² Hiába! s ott írt utolsó versem: «Emléklapjaimból» (nem a mi költeményeim gyűjteményébe is föl van véve),³ valamint szinte ez idő táji «Menyasszony vagy!», mindent megmond.⁴

¹ Mentovich Ferenc (1819—1879) író és tanárnak 1847-ben jelent meg *Unio-dalok* c. verskötete, Kolozsvárt.

² 1848. május végén, Vizaknán, hol Szász Jánosék laktak.

³ Ez a három nyolc-soros szakaszban írt vers benn van Sz. K. ifjúkori naplójában, s így kezdődik:

«Mondád leány, de nem hittem szavadnak:
Hogy nem szeretsz, hogy szíved elfeledt,
De hogy hazudtál, mondta az a könyecsepp
Szemednek selyem pillái felett...»

⁴ A *Menyasszony vagy, azt beszél* kezdetű híres vers benne van az említett Franklin-kiadás I. kötetében, a 18—20. lapokon. (Szász Póli egy darabig menyasszonya volt Szóts Sándornak, de mátkaságuk felbomlott.)

Pestre érve csaknem első dolgom volt e nyáron a Kisfaludy Társaság legendai feladatára, Szent Erzsébetről, két legendát készíteni, egyik a kék palást, másik a rózsás kosár legendája. Be is adtam. De a közbejött dolgok a Kisfaludy Társaság működését is megakasztották s legendáim csak a Társaság újjáalakulásakor, 860-ban lőnek elővéve.¹

Verseken kívül ez őszön írtam egy drámát : «A királyok iskolája» volt címe s szabadságszerelmet és királygyűlöletet lehelt. Legnagyobb hibája, megölő betűje volt, hogy nem kötém sem helyhez, sem korhoz, sőt többnyire lehetetlen viszonyok közé helyeztem. Drámát, nemcsak az egyes alakok, de az egész egyénítése, korfestés stb. nélkül, képzelni sem lehet. Cselekvényem irtózatos volt ; a háttér setét, a jellemek vértől csepegtek. De erőt, képzeletet, eszmei tartalmat, sőt egyes jellemzéseket is, aki olvasta, meg nem tagadott tőle. Beadtam a drámabíráló választmányynak. Ítéletét legjobban jellemzi, hogy : közönségesen Petőfiének vélték a művet, Előadható persze nem volt. És sajnálom, hogy a kéziratot, mely a «drámaírói tehetség nagy dícséretei közt» adatott vissza, meg nem tartottam. Tudja Isten, minden haszontalan versemet meg birtam tartani s — drámai első kísérleteim közül csak a Mária királyné és Rokonság vannak meg!

A világ egyre zajosb lőn. A politika s hazafiság minden mást absorbeált. Verseim ez időtájt, legnagyobb részint ily jelleműek. Nehányat említek belőlök, annyival inkább, mert akkor a zajban könnyen elhangzottak, később azt gyűjteményes kiadásokba fölvenni sem lehetett. Ilyen : a «Sírjak-e vagy mérgelődjem?» mikor István nádor elárulta ügyünket ; az «Elesettek álmait virrasztom», az alvidéken kiűtött háború első áldozatai fölött ; «Szegény, szegény Erdély!» mikor Erdélyből az oláh pusztítás hírei kezdtek érkezni ; itt jó közbe a Debrecenbe futás épen 1849. január 1-én ; ott ismét :

¹ Három pályamű érkezett, de jutalmat egyik sem nyert. (*Kisf. Társ. Évtapjai. Új folyam. I. köt. 31—32. ll.*)

1849.

, — az első szomorú benyomások alatt ; «Batthyány» ennek Windischgrätz által előleges elítéltetésekor ; «Katona-öcsémhez» mikor Róbert katona lett,¹ «Öcsémhez», hogy Enyedet feldúlták. Hogy aztán egy kissé fordulni kezdett a harci szerencse : «Martius 16-ikán» jóslatos ; «Oh Erdély, elesned hát csak azért kellett . . . » és «Bem serege», a kis lengyel első diadalain ; «Pestre, Pestre», s ismét «Pest felé», tavaszi reménydalok ; «Honvéd és huszár» verseny Gyulayval, egy Buda ostromakori huszáradomából (részemről határozottan gyöngébben sikerült), végre «Búcsú Debrecentől», mikor onnan visszamehettünk, úgy emlékszem csinos dalocska, fájdalom elveszett, ez az egy, pedig a tájt már mindent megtartottam. Mindezek akkor kisebb-nagyobb tetszésben részesültek, mennyiben elég sikerülten adtak hangot a nap hangulatának s érzelmeinek.

Debreczenben a politikai irodalomba is belesodortattam. V. betűjegy alatt a Martius 15-ke egyik főmunkatársa valék.² S cikkeim, melyek szerzőjét a szerkesztőn túl senki sem tudta, mint egy juste-milieu képezve, a két párt politikája közt, néha a békepártnál is feltűnést okoztak, mely szerzőjüket ismerni s az esti Lapok számára megnyerni óhajta. Az Esti Lapokba³ csak verseimet adtam. A sívár hangok közé olykor egy-egy szelídebb is vegyült. A «Be szép, be bús» őszi dal, a «Szép májusi éjszaka van» legjobb dalaim egyike,⁴ a «Hallod hallod a hegedűt», Reményi első hallásakor, mi később «Magyar zene» cím alatt jutott némi hírre, mennyiben

¹ Szász Róbert (1831—1906) — Sz. K. testvéröccse, a szabadságharcban honvéd-főhadnagy lett. Mint kereskedelemügyi miniszteri ny. osztálytanácsos halt meg.

² A *Márczius Tizenötödike* forradalmi hangú politikai napilap volt, Pálffy Albert szerkesztésében. 1848. márciusában indult meg. 1849. januárius elejétől kezdve néhány hónapig Debreczenben jelent meg.

³ A Jókai szerkesztette *Esti Lapok* a mérsékelt iránynak volt szócsöve.

⁴ Az 1883-i Franklin-kiadásba is fölvette. (I. 27.)

németre, francziára is lefordítva lőn s jobb verseim közé szokott számíttatni.¹ Ábrándom a Rákóczi-induló felett, szinte Reményi hatása alatt, különben az akkori harczos idők viszhangja is, több technikai biztossággal, de kevesebb érdemmel mint a «Liszt»-féle; ez időre esik, több szerelmi emlék között legjobb dalaim egyike a «Szív története»,² a kedélyes «El is jöttem», még az előbbi ősre pedig a szenvedélyes «Meny-asszony vagy . . .» és legjobb műfordításaim egyike, bár még nem a későbbi routine-nal: «Gastibelza», mit midőn 48 őszén K. Dénes Gömörbe vitt,³ az úton, tán Aszódon, egy kocsmában fordítottam.⁴

Debreczenben időzésünk alatt készült terjedelmes költői beszélyem a Zrinyi—Nádasdy—Frangepán-összeesküvésről; ha jól emlékszem — néhány nap és éj alatt. Akkor is szokásom volt, bele tűzülve gyorsan — és üresen dolgozni. Ez is, sok szenvedélylyel, kevés művészettel készült költemény. Valódi költészet csak egy vagy két helyt, tán Zrinyi nagyra-vágása leírásánál csillámlik meg benne. Semmi compositió.

(Debreczenben: angol nyelvtanulás. Petőfi és Vörösmarty. — Moore, Shakspeare.)

Pesten sem hosszan tartott a maradás. Katona lettem. Ügyeink rosszra fordultak. «A budai kaszárnyában» elsőb; aztán, le a Dunán Bajára. Aztán bornyú a hátamon. Ez idő szüleménye nem sok, de közvetlensége s valódisága által figyelemre méltó dal. «Tisztelet a közkatonáknak» Szegeden a Dembinczki és Perczel egyesült táborában, egy csomó altiszt által kinyomatva sok száz példányban terjedt el.⁵

¹ Megjelent a kisebb költemények 1883-i Franklin-kiadásában is, I. k. 24. l.

² *Kisebb költ.* 1883. I. k. 28. l. (Franklin.)

³ Báró Kemény Dénes — akkor belügyi államtitkár, kinek a gömörmegyei Ajnácskőn is volt birtoka.

⁴ Ez a *Gastibelza* — Hugo Viktor balladája. *Guitare* címmel került bele Sz. K. *Kisebb műfordításainak* (1872) II. kötetébe. (Ráth Mór-féle kiadás.)

⁵ Ez a vers *Fényes tiszt urak . . .* címmel szerepel az 1883-i Franklin-kiadás I. kötetében, valamint a Révai-féle ötkötetes centenáriumi kiadás *Versék* c. kötetében is. Ifjúkori naplójában Sz. K. ezt a verset *Dicsőség a' közkatonáknak* címmel említi.

«A káplár felesége», berangeri chanson. Legjobb alkotásaim egyike, a fájdalom soha ki nem adhatott «Csaták emléke» (61-ben elfeledkeztem róla).¹ Itt kelt (Baján) elegiai hangú szerelmes ódám: «Oh szólj leányka, mit akarsz velem már», mely kiadva nincs, mert mindig készültem (s készülök még) mint «Életem fáját» átdolgozni. Hangja, a Petőfi «Költői ábránd volt»-jáé; mint a Vízaknai «Emléklapjaimból», az «Álmodtam szépet, gyönyörűt»-ből volt, ha nem is kölcsönözve, de inspirálva.

Mikor mindennek vége lett, Roffra² vetődtem. Keserves, de igazán költői idő s hangulat volt ez. Hajló a szenvedélyre, az eszeveszettségre, de elég benne az irónia is, hogy a humorral szomszédos legyen keserűsége. Szerencsére egy ábrándos szerelem fellengző irányt, s meleg beöntést adott mind ennek. Itt kelt aztán a «Gyöngyszemek» folytatásául, de sokkal magosb hangban az a dal-raj, melynek mindenike felett e két betű állt «R. t.», értsd: Roff tündéréhez,³ mik majd epedve, kérve, esengően, majd követelőleg, szenvedélyvel, váddal s önváddal, majd boldogan és ittasan szólottak. Kiadva kevés lett belőlök; részint mert kiadhatlan (forradalmi) elemek is voltak beléjük keverve, részint mert az alkotási művészet nem áll arányban legnagyobb részökben, az érzelem valóságával s a kifejezés közvetlenségével. Nehány mindazáltal megérdemelte a kiadást, sőt tíz évvel később Költeményeim gyűjteményébe is⁴ fölvétetett. Dátumuk bizonyít mellettök.⁵

¹ 1861-ben Heckenastnál jelent meg: *Költemények Szász Károlytól* — két kötetben. Az 1883-i Franklin-féle, valamint a centenáriumi Révai-féle kiadásba már föl van véve a *Csaták emléke* című vers.

² A világosi fegyverletétel után mint honvédhadnagy menekült bujdosva Tiszaroffra, a Borbély József családjához, hol egy darabig id. Szász Károly is meghúzódott. Sok ismerős jött ott össze, a báró Kemény-családból is ott volt Ida és unokatestvére, Julka, Zeyk Domokosnak, a segesvári hősnek hitvese, Kemény Pálék leánya.

³ Br. Kemény Idához.

⁴ *Költemények Szász Károlytól*. II. kötet. 1861. Heckenast-kiadás. Hat roffi vers van benne.

⁵ Az 1883-i Franklin-kiadásba is belekerült a roffi szerelmes versek közül öt.

A Roffon töltött öt hónap alatt e verseken, s akkor-tájt franciául vezetett naplónon (fr. íróvá képezni magamat, kibujdosni stb. voltak töprengéseim néha) kívül itt kezdtem, egy soha be nem végzett költői beszély felét «Egy örült naplója» címűt; olyféle lett volna, mint Petőfi apostolja, mit akkor még nem ismértem. Itt írtam Hortense című beszélyemet is, melynek címszerepe szegény Pauline,¹ s benne másodszemélyekül Ida² s én is szerepeltünk. E beszély, mely helyvel-helyvel jól van írva s katasztrófja francziásságán kívül sok valódisággal bír, az ötvenes évek elején, tán 53-ban megjelent a Hfutarban.³

1850.

1850 elején mentem Gömörbe, Szentmiklósiékhoz.⁴ Azon másfél év alatt mit itt tölték, egész kötet verset írtam, minek természetesen alig egy tizede vagy legfőlebb hatoda jelent nyomtatásban meg. Egyrészők politikai tartalmáért; az ilyenek közül, bár egynémely a szabadon szerkesztett Emléklapokban⁵ világot láthatott, mint a «Beranger mellett», «Görgei», mely annyira ellenkezett a közérzülettel,⁶ a «Húzd rá azt a nótát», «A Rab», melyért a füzetet csakugyan lefoglalták s majd meg is gyűlt a bajom, némely pedig későbbi években ért kiadást, mint «A bujdosók hajója», a «Pohár mellett», a «Ma egy éve . . .» stb.; de legnagyobb részők örök hallgatásra lett kárhozotva; elég közülök néhányat említni,

¹ *Crombé Pauline*, francia társalkodónő br. Kemény Ida mellett, kit ott szinte családtagnak, barátnőnek tekintettek.

² A már többször említett, ragyogó szépségű báró Kemény Ida — «Roff tündére».

³ Az 1853. évi október 6—17. számokban.

⁴ Bején, Szentmiklósi Viktornak Aladár nevű 13 éves fia mellett lett nevelő.

⁵ A Szilágyi Sándor által 1850-ben alapított *Magyar Emléklapok* c. folyóirat.

⁶ Szász Károly — mint apja is — Kossuthtal szemben Görgei híve volt. «Én hiszem, — írta Sz. K. ifjúkori naplójában, 1849. augusztusában — hogy Magyarországnak 's korunknak legjobb neve leend Görgei».

mint «Haynauhoz», «Most egy átkot!», «Ausztria görnyedve futni fog», «Világosi éjszakák», «A csavargó» genre, mit vígszavalmányi pályázatra készítettem, de a többivel ellenkezőleg azért nem lehetett kiadni, mivel a forradalmi érzületet sértette volna. Egyéb itt írt verseim, egy pár nagybacska költeményen kívül, mint : a «Délibáb», rege, Tompa-modorban (Ipolyi mithológiájába mint *népmondát* vette föl!), «A gyilkos neje» rapszódia, monolog alakban, — a Beranger-féle «Koldus asszony», — melylyel a Hölgyfutár hat aranyos szavalmányi díját nyertem meg s az ezzel álnév alatt versenyző — és egyik bíráló által elsőnek ítélt — «Menyasszony» cz. rémballada ; többnyire szelíd szerelmi s más dalfélék, melyek közül néhány, nemcsak akkor jelent meg nyomtatásban (akkor minden megjelent s már nevem is kezdett lenni), hanem később «Gyűjteményembe»¹ is felvehető lőn. Ilyenek az «Éj hajadnak» és «Titkosabban», miket szegény Sükei annyira szeretett, németre is lefordított, — a «Nem lesz lelkem», — mely néhány anthológiában egyedüli képviselőm ;² az «Emléklapjaimból» (Elszűnyadtak a szenvedélyek), melyről Arany igaztalanul mondta, hogy «közhelyeket halmoz».³ Kezdettem már fordítgatni is, főleg Berangerből, ki ekkor kedvenczem volt. Egyet, az álmodott utazást, még 1846-ban fordítottam volt le s az enyedi Korányban ki is adtam, előbb mint a Petőfié megjelent.⁴ Most : Education des demoisellest, a Les clefs du paradis-t fordítottam, mik soha meg nem jelentek ; aztán a «Si j'étais petit oiseau-t».⁵

Két novellám is ez időre esik. Egyik «Egy boldog család», az oláh dúlások epizódja ; sohasem jelent meg ; mint Gyulay helyesen írta nekem felőle, sem jellemzés, sem compositio,

¹ Az 1861-i Heckenast-féle kiadást érti.

² Ez a három vers — az itt *Titkosabban* címűnek mondott, *Titkos szerelem* címmel — az 1861-i gyűjteményben *Tisza-Roff* 1850 jelzéssel vétetett föl. Kétségtől «Roff tündéré»-hez, báró Kemény Idához szólnak.

³ *Szépirodalmi Figyelő*, 1861. évi 33. sz. 518. l.

⁴ Bérangernak *Le voyage imaginaire* c. versét Petőfi *Képzelt utazás* c. alatt fordította le.

⁵ *Ha volnék kis madár!* címmel megjelent Sz. K. *Kisebb Műfordításai* II. kötetében (1872. Ráth M.)

semmi sincs benne, még eléggé érdekelni sem tud; tanácsolta' ne adjam ki s szavát fogadtam.¹ A másik, eredetileg «Három sír» volt, de aztán a censura miatt csak «Két sír» lett belőle; mert a harmadik sír, allegorice a haza sírja lett volna. Ez a Szilágyi Emléklapjainak folytatásában jelent meg. Volt benne két meglehetősen jellem s érdekes mese.

Nagyobb kísérlet lett volna ezeknél, mit már Roffon megkezdtem, Bejében folytattam, de itt sem végeztem be. Jánosi Lóri,² t. i. kértemre leírta nekem regényes élete történetét s én azt regénynyé kezdettem feldolgozni. Aligha lett volna jó belőle; kalandok hosszú sora még nem regény s több alakító erő kellett volna hozzá, mint amennyivel én bírtam, hogy valami megállhatót lehessen belőle csinálni. Elkészült valami egy kötetkére való, s abban maradt. Címe, egyszerűen «Laura» lett volna; regényes élet- és jellemrajz.

Ismét drámaírássra akartam adni magamat; egy történeti s egy polgári drámát szerettem volna megkísérteni. Amahoz kiválasztottam tárgyamát: Kálmán és Álmos történetét; Gyulay, kivel tervemet közöltem, igen helyeselte. Hozzá is kezdettem, s mintegy felét meg is készítettem; prózában. Az első felvonás, az expositio, korrajzi jellemmel akart birni s egy istenítéleti párbajra készülést tartalmazott, de mely aztán Álmos bűnbánata s önmegadása miatt nem hajtatik végre. Hasonlított a jelenet a II. Rikárd első felvonásabelihez; de aligha onnan vettem, mert én ekkortájt még Shakspearrel kevésbé voltam ismerős és nem is emlékszem, hogy éppen II. Rikárdot olvastam volna is. De bíz igen, Roffon, Kemény Gáborral.³ Mindenesetre egészen

¹ Gyulai 1850. május 11-én Gyömrőn kelt levelében kritizálta meg ezt a novellát, mit Szilágyi Sándornál — az *Emléklapok* c. folyóirat szerkesztőjénél olvasott. A novella kézírata megvan Sz. K. naplójának lapjai közé téve, 31 sűrűn írt levélpapíros-oldalon. Aláírása: Erdélyi Vándor — írónnal áthúзва, s fölötte — szintén áthúзва — Sz. Károly, alatta pedig: Enyedi.

² Jánosi Lóri, szintén egyike az Erdélyből menekülteknek.

³ Br. Kemény Gábor, Kemény Dénes fia, a későbbi földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi-, majd közmunka- és közlekedésügyi miniszter.

magyaros. A második felvonásban boszorkány jelenet van, Álmos, mint Saul az endorihoz,¹ egy pogány-magyar jósnő-hez megy. Így készült a darab s ígért valamit. Azonban csak Kőrösön végeztem be 1852-ben.² Polgári drámára nem tudtam mesét csinálni; Gyulay mindig ígérte, halogatta — s végre sem adott.

1851.

Bejei mulatásom gyümölcse volt még egy kis füzet népdal: «Új dalok régi nótákra» — miknek kiadót kerestem s nem találtam — talán szerencsére. Ámbár néhány csakugyan sikerült is volt közöttök. Legsikerültebb tán, a Beranger «Vieux Caporal»-jának magyarra átdolgozása, vagy inkább azon eszme kidolgozása.³ A legnagyobb részök kiadhatlan volt, akkor is, később is. Kevés, egyenként megjelent belőlök s egypár későbbi gyűjteményembe is bejutott. Itt s ekkor készült egy pár, legjobb leíróverseim közül: az «Álom Keleten» és «Tavasszal jőjön el halálom», ez utóbbi költői verseny Zalárral.⁴

Bejei mulatásom nagy része tanulmányokkal telt. Egyfelől növendékem számára készíték több nemű tanulmányokból rövid kivonatokat. Másfelől magam készítettem a papi tudományokra, melyekből e tavaszon tettem cenzúrárt Rszombatban.⁵ Ez időben kezdtem futó gondolataimnak, beszély- s egyéb terveimnek, egyes költői eszméimnek összegyűjtő könyvet tartani. Van is bele egy s más följegyezve; de különös — azokból épen, majd semmi sem jutott kidolgozásra!

¹ Endor, galileai község, hová Saul, a gilboai csata előtt tanácsot kérni ment az ott lakó halottidéző asszonyhoz.

² Akkor már Sz. K. a nagykőrösi híres református gimnáziumban tanárkodott.

³ A *Kisebb költemények* 1883. évi Franklin-kiadásában *A vén káplár* cím alatt, 1870-ről keltezve.

⁴ Mindkét vers megjelent mind az 1861-i Heckenast-féle, mind az 1883-i Franklin-féle kiadásban, — az *Álom Keleten* című a Révai-féle centenáriumi kiadásban is. — Zalár (Hizli) József (1825—1914) a szabadságharc után szintén Gömörben nevelősködött.

⁵ Rimaszombat.

A nyár két hónapját Erdélyben töltém ; legtöbbnyire szegény Póli betegágya mellett. E szomorú és boldog időről csak egynéhány kis dalocska szól : «Fecskefészek», «Halvány virágok». De a beteg mellett, rajta s könyvekből a magnetizmust komolyan tanulmányoztam. Le akartam a látottakat írni, de sohasem mehettem rá mégis. Ekkor már exmittált pap valék. Itt írtam, mint ilyen, első predikációm ; elég különösen, egy delejes álomban kimutatott textusra. (Jón. II. 10.)¹

Közli : SZÁSZ KÁROLY.

¹ «Én pedig hálaadó szóval áldozom néked, és amit fogadtam, megadom néked : Az Úré a szabadtás!»

AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA.

— Negyedik és utolsó közlemény.¹ —

IV.

Cassel Gusztáv, a svéd tudós, Keyneshez, a cambridge-i tanárhoz hasonlóan nemcsak közgazdasági műveinél fogva emelkedik ki, hanem azért is, mert nála is megvan az igazság keresésének az a nagy erkölcsi bátorsága, mely nevének megadja a nemes patinát. Cassel nagyszerűen rendszeres elmemunkáján kívül korunk történetébe azért is belírta nevét, mert a világháború után minden alkalmat megragadott arra, hogy a gyűlölet és vérdüh fojtogató ködén áttörve, minden nemzetközi fórumon hirdesse a józan méltányosság ígét. Mindez növelte tekintélyét; ő nemcsak a skandináv valuták kialakulására hatott, hanem meghívott szakértőül szívesen látta őt mind az angol, mind az amerikai közvélemény. Cassel mindig világos és mindig általános — és nem helyi — megoldásokra törekszik, még akkor is, mikor valamely konkrét valutabajt tár föl. Egész megjelenésének és gondolatútjának utolsó nagy fordulata a szürke elvont tételek mögött úgyszólván drámai erejű. Elméletbeli pálfordulását az aranyvaluta kérdésében egyenesen tragikus jellegűnek tartom; ezért a svéd tudós irányzatának megfigyelése kiválóan alkalmas arra, hogy kutatásainkat az ő szemléletével fejezzük be, s ahhoz fűzzük hozzá azokat az általánosabb jellegű tételeket, amelyeket dolgozatunk eredményének tekintünk.²

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 728., 729. és 730. számában.

² Lásd idevonatkozóan Cassel következő műveit: *A tőke és*

Rögtön a párizs-külvárosi békekötések után, már 1920-ban szólította föl a Népszövetség a kitűnő stockholmi tudóst arra, hogy fejtse ki eszméit a világ pénzkérdéseinek rendezésére. Ekkor írt rövid, de igen magvas műve az első nemzetközi értekezleten, a brüsszeli konferencián adatott át a hatalmaknak és a gazdasági közvéleménynek.¹ Ez a nevezetes emlékirat irigylésreméltó bátorsággal ment neki a «mesterséges vásárlóerőteremtés», vagyis a pénzduzzasztás (inflatio) népszerű és kábító jelszavainak, megállapítván, hogy «új vásárló erőt csak a termelés s jóságok és szolgáltatások megfelelő áron való eladása teremtet», és az ilyen vásárló erő az, amely nem veri föl az árakat. «Mesterségesnek kell tartani azt a vásárló erőt, mely nem ilyen termelés által jött létre és ennél fogva az ilyennek az árak emelésére kell vezetnie».²

Ezért minden valutajavítás alfájául azt állítja oda, hogy «a pénzpuffasztás folyamatát meg kell állítani».³ Cassel világosan látja, hogy az állami pénzteremtés okozta az árak forradalmát és így ismeri fel a pénz oldaláról is azokat a jelenségeket, amelyek elől Knappék becsukták a szemüket. Az aranykérdésben a nemzetközi aranyvaluta mellé áll, midőn két fő követelményt állít föl: az egyik az, hogy a nemzeteknek együttesen meg kell akadályozniok az arany-nak további áremelkedését, viszont jövőre mennél tökéletesebben biztosítani kell azt, hogy állandó legyen az arany-értéknek az árukhoz való viszonya.⁴ Végül ő is, mint Keynes, bölesen vallja, hogy a pénzrendszer rendbehozatalának, «minden pozitív munkának» legfőbb föltétele az, hogy «teremtsék meg az igazi békét, ami nemcsak azt jelenti, hogy szűnjenek meg az ellenségeskedések, hanem azt, hogy

haladás (Budapest, 1930.). — *Das Geldwesen nach 1914.* (Lipscse, 1925.) — *Das Stabilisierungproblem.* (Lipscse, 1926.) — *Die Krise im Weltgeld System.* (Berlin, 1932.) és a fentebb már idézett *The Downfall of the gold standard*, 1936.

¹ Cassel Gusztáv: *Das Geldproblem der Welt.* (1921. München.

² Cassel Gusztáv: *Das Geldproblem der Welt.* 15. l.

³ Cassel: id. m. 43. l.

⁴ Cassel: id. m. 71. l.

a nemzetek komolyan és barátságosan működjenek közre egymással abban, hogy az emberiség gazdasági élete megint megindulhasson; szükséges ehhez a nemzetek belső békéje is, ami viszont azt biztosítja, hogy a különböző társadalmi osztályok csakugyan együtt dolgoznak». ¹ A huszonkét pontba foglalt javaslat, amelyet ezen az alapon Cassel a brüsszeli értekezlet elé terjesztett, követeli a pénzjegykibocsátásnak önjogú intézményekre való rábízását, — (tehát elítéli az állami pénzteremtést) — sürgeti azt, hogy minden országban a jószágok árához képest stabilizálják a pénzértéket, tehát mondjanak le arról az utopiáról, hogy a világháború után a háborúelőtti pénzértéket tudják visszaállítani; meg kell akadályozni azt, hogy az arany ára emelkedjék és erre nézve nemzetközi megállapodások kötendők; a szabad kereskedelem a lehetőségig állíttassék vissza; a segélyre szoruló államok kapjanak nemzetközi kölcsönöket. Cassel Delarois belga pénzügyminiszternek azt a tervét, hogy nemzetközi bankot állítsanak föl, amelynek az egyes államok lennének részvényesei, nem tartja keresztülvihetőnek. Ugyanekkor nagy erkölcsi erővel ront neki a képtelen jóvátételi követeléseknek.

A következő esztendőben, 1921 folyamán, a stockholmi tudós egy második emlékirattal fordult a világ közgazdasági vezetőihez, mely augusztusban került a Népszövetség pénzügyi bizottsága elé. Ebben a tanulmányban, mai szemmel nézve, legérdekesebb az, hogy Cassel a különféle ármutatók közül nem ismeri el helyesnek a nagykereskedelmi áraknak azt az indexét, amelyre az index-valuta amerikai hívei később fölépítették pénztervüket és amelyről részletesen szövegeztünk dolgozatunk előző fejezetében. Érveinek főindokát oda csoportosítja, hogy abból a törekvésből, hogy a nemzetek az aranyvalutára vissza akarnak térni, még nem következik az, hogy tehát pénzünk régi, háború előtti arany-pénz-lábát hozzák be újra. Az angol valuta tárgyalásánál (lásd fentebb II. fejt.) mi is arra az eredményre jutottunk, hogy Angliában nem az volt a baj, hogy Churchill Winston

¹ Cassel: id. m. 77. l.

1925-ben visszatért az aranyalapra, hanem az, hogy ennél a műveletnél nem vette tekintetbe Nagy-Britanniának háborús veszteségeit, s ezért a régi alapon megmaradva, olyan magas aranyarányban vette föl az új fontsterling aranytartalmát, hogy ez a helytelen arányszám dőlt össze és nem maga az aranyvaluta. Cassel idevágó figyelmeztetése tehát, amint ez a döntő példa mutatja, teljesen helyes volt ; ugyanez az igazolás megismétlődött akkor, mikor 11 évvel később, 1936-ban, a Franciaország vezetése alatt magára maradt aranyblokk összedült. Végeredménye kutatásainak az, hogy «az aranypiac igazi szilárdságát nem lehet teljesen elérni mindaddig, valameddig több országban nincs helyreállítva az aranyvaluta, s míg a földgömb tekintélyes részén nincs megint igazi aranyfizetés. A megbízható aranypiacnak az igazi alapja az, hogy a világot átfogó nemzetközi kereskedelem aranyvalután nyugodjék, de viszont az aranystandard visszaállítása csak akkor válik lehetségessé, ha maga az aranypiac már bizonyos mértékig megnyugodott. Ezt az összebogozott kérdést csak a nemzetek együttműködése oldhatja meg¹». Ezekből az okokból tiltakozik szerzőnk újból a hadiadósságok behajtása ellen. Itt csendül fel azután későbbi főmotívuma, amely nemcsak a nemzetközi valutakérdések kezelésére volt nagy hatással, hanem magának Casselnek később bekövetkező pálfordulására is. Nevezetesen így szól : «Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a világ aranytermelése végleg elégtelenné lett ahhoz, hogy olyfokú gazdasági haladást szolgáljon ki, mint aminőt a nagy háború előtt megszoktunk. Ha föltesszük azt, hogy az emberiség nem enged a haladásnak ilyenén fokozatosságából, akkor az aranypénzrendszernek visszaállítása, mely az arany iránti keresletnek megnövekedését jelentené, kétségtelenül az arany szűkének növelésére és ezáltal az arany értékének folytonos fölhajtására vezetne. Ez megint azt jelenti, hogy az emberiség beláthatatlan időre elítélné saját magát lassú, de folyton erősödő pénzösszezsugorodásra, deflációra, annak a vállalkozási szellemre, a gazdasági termelésre és az állami pénz-

¹ Cassel : *Das Geldproblem*. 36. 1.

ügyekre vonatkozó minden következményeivel együtt». Az arannyal való takarékoskodás gondjától hajtva, Cassel most már az aranyvaluta elhagyását kezdi maga elé vetíteni.

Ezzel a főmotivummal találkozva értjük meg csak a svéd tudósnek szereplését 1922-ben a genuai — szintén sikertelen — nagy világértekezleten. Itt ugyanis a pénzügyi szakértők bizottsága, melynek Cassel volt a főtényezője, három határozati javaslatot fogadtatott el a konferenciázó nemzetek által. Ezek közül az egyik (resolutio 8) így szól: «A következő lépésnek annak kell lennie, hogy a pénzegység aranyban számított értéke meghatározottassék és állandósítottassék». Az aranyarányt az egyes nemzetek tényleges gazdasági körülményeinek megfelelően állapítsák meg. Második határozat (resolutio 9): «Az aranyvaluta helyreállítására az itt ajánlott lépések valószínűleg elegendők lesznek, de ahhoz, hogy az aranyvaluta fenntartható is legyen, szükséges az egyes államok jegybankjainak együttműködése, sőt az is, hogy megfelelő időben erre nézve államközi egyesség kötessék. Az ilyen egyezmény célja az lenne, hogy az arany iránti keresletet központosítsa, egybefoglalja és ezáltal megakadályozza azt, hogy az arany vásárlóereje olyan nagy hullámzásoknak legyen kitéve, aminők előállhatnak akkor, ha az államok egész sorozata egyszerre versenyezve lép föl azzal az igénnyel, hogy érckészletét gyarapítsa. Egyezmény gondoskodjék arról is, hogy takarékoskodjanak az arannyal azáltal, hogy a jegykibocsátó intézetek tartalékjaikat külföldi követelésekben helyezték el; erre vagy az aranyváltó valuta (goldexchange-standard), vagy államközi clearing alkalmas». A harmadik határozat (resolutio 11) egyenest kimondja azt, hogy «a nemzetközi értekezleten résztvevő államok kijelentik, hogy végcéljuk az aranyvaluta helyreállítása és megegyeznek abban is, hogy ennek megfelelő programot akarnak keresztül vinni oly gyorsan, amint csak lehetséges».

Az elmondottakból világosan kitűnik az, ami Cassel első fentebb idézett emlékiratának tiszta okfejtéséből is következik, hogy ő a világvaluta végleges rendezését még ekkor is az arany alapján képzelte és ezért járult hozzá

azokhoz a rendszabályokhoz, amelyek az arany kezelésére vonatkoznak, hogy a kívánatos végcélt így el lehessen érni. Az aranyszűke által benne kiváltott aggály tehát nála ekkor még az igazi céllal szemben háttérbe szorul és ideiglenesnek látszott. Ámde ekkor bekövetkezik Casselnek mind elméleti, mind gyakorlati állásfoglalásában az a nagy fordulat, amelynek színtere az azóta hamis jövődölései által világszerte tragikomikus hírbe jutott «aranybizottsága» (Délégation d'or) a népszövetségnek. A Népszövetségi Tanács 1928. december 4-én és 1929. június 17-én hozott határozataival pénzügyi bizottságát avval bízta meg, hogy külön albizottságot küldjön ki az aranyvaluta tanulmányozására. Ez az aranybizottság rendkívüli előkészületek és széleskörű vizsgálódás után, 1932. júliusában fejezte be működését Cassel közremunkálásával és hat terjedelmes füzetben tette közzé kutatásainak eredményét s annak táblázatos bizonyítékait. E sorok írója két tanulmányban foglalkozott az aranybizottság működésével és már 1933-ban a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában megtámadta a bizottság egész fölfogását és megjósolta a Délégation d'or-nak az arany jövőjére vonatkozó jóslatainak teljes kudarcát; ezért fölmentve érzi magát attól, hogy az akkori szakértők tévelygéseit itt ismét elősorolja, bár azok az egész világ gazdasági közvéleményére igen nagy és egyoldalú hatást gyakoroltak.¹ A bizottság teljesen annak a föltevésnek a hatása alatt állott, hogy az aranybányászat eredménye annyira és oly rohamosan fog csökkenni, hogy aránylag mind kevesebb és kevesebb arany fog rendelkezésre állani a világ növekvő csereforgalmának kielégítésére. A nagy gonddal összeállított táblázatok, a lefolytatott viták és a rájuk alapított jövődölések ma már ellenállhatatlan komikum erejével hatnak. Az arany termelése nemcsak nem csökkent a Délégation d'or meglátásai

¹ Lásd a szerző következő dolgozatait: *A valuta világválsága és jövője* (bemutatott a Magy. Tud. Akadémián 1933. január 25-én, megjelent a *Budapesti Szemle* 1933. évi 665-ik számában); *Beszámoló az 1921-i magyar valutakísérletről* (bemutatott a magyar Közgazdasági Társaságban 1937. októberében, megjelent a *Közgazdasági Szemle* 1937. decemberi füzetében).

szerint, hanem oly rohamosan és fokozódó mértékben növekedett, hogy úgyszólván megfordítva váltak valóra a Népszövetség előre vetített számításai. Már akkor, amikor, az aranybizottság elhamarkodott közbenső jelentése után, kiadta volt végső jelentését is, ebben kénytelen volt utólag bevallani azt, hogy minden szakértői jóslásuk ellenére 1931-ben a világ aranytermelése nemcsak hogy nem csökkent, az általuk bemondott 401 vagy 402 millió aranydollár értékre, hanem ellenkezőleg 450 millió dollárra emelkedett. 1932-re az aranytermelés megütötte a 23·5 millió unciát, tehát 700,000 unciával több volt, mint 1931-ben. Ha a háború előtti aranyállapottal összehasonlítjuk a legutóbbi évek aranytermelésének adatait, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a leginkább értékállóknak bizonyult valutára, a svájci arany francra átszámítva, a világ aranytermelése akként alakult, hogy 1915-ben kétezernégyszázhusz millió aranyfrankra, 1932-ben 2604 millióra rugott, 1934-ben már 3320 millió frankot tett ki és 1936-ban elérte a 3770 millió értékét. Így tehát az aranytermelés 1915 óta 57%-al emelkedett. Ha a növekvő aranyterméshez hozzávesszük azt az arany mennyiséget, mely 1932-től 1936-ig a távol Keleten felszabadult és Nyugatra özönlött, akkor kiderül, hogy a jelzett időszak alatt a világ aranykincse majdnem húsz milliárd svájci frankkal gyarapodott, ami Amerika fölfedezése óta páratlan az emberiség arany-történetében.

Ennek következtében már 1936-ban Amerikában tűrhetetlen aranytúlbőség állott elé, melynek tüneteit a kormány oly rendszabályokkal igyekezett enyhíteni, amelyek az aranytömeg egy hányadának semlegesítésére vezettek, hogy ily módon a túlsok arany hatását enyhíteni segítsenek. 1936-ban az aranybányák kitermelt aranya meghaladta a 35 millió unciát, holott 1929-ben az aranytermés még csak 20 millió uncia volt. Ámde Cassel 1931 után már nem bírt megszabadulni többé attól az álképlettől, hogy az emberiséget az arany szűkvolta fogja fojtogatni, ezért teljes erővel hirdette azt, hogy az aranyvaluta most már megbukott.¹ Ami itt

¹ Cassel: *The downfall of the gold standard.* (Oxford, 1936.)

történt, az a legérdekesebb gondolatörések egyike azok között, melyeket a közgazdaságtan története eddig fölmutatott és emberileg is a figyelemre legméltóbb mindazon jelenségek között, melyekre az új pénzelméletek és a háború utáni pénzpoltika kölcsönhatásának kutatása között rábukkanhatunk.

Ezért dolgozatunk befejező részét nem oszthatjuk be helyesebben, mint ha figyelmünket erre a nagyjelentőségű fordulatra összpontosítjuk s ennek nyomán vonjuk le kellő óvatossággal tanulmányunk végkövetkeztetéseit. Valósággal kötelez bennünket erre az a rendkívüli hatás, amelyet Cassel állásfoglalása két világrész közvéleményében kiváltott, de azok a gyakorlati reformok is, melyek a skandináv államok pénzürtérendszerében az ő irányelvei szerint valósultak meg. Cassel nem könnyelműen s nem is ötletszerűen jutott arra a meggyőződésre, mely végül is erősebbnek bizonyult nemcsak saját magánál, hanem a nyilvánvaló tényeknél is, s őt az aranyvaluta ellenesei közé hajtotta. Egész rendszeres elméleti elgondolásának központja árelmélete, melynek következetessége és mesterkélt szépsége hódított a közgazdasági világban.¹ A svéd árelmélet a jószágok szűkös voltának elvén alapszik. Ezért érthető, hogy a valuta kérdésében ugyanebből az egyetlen szempontból indul ki, tehát itt is legfőbb reá nézve az arany mennyiség elegendő vagy szűkös volta. Mihelyst Cassel idáig ért, nehéz volt megállania következtéseiben, azért is, mert, amint láttuk, csakugyan voltak évek közvetlenül 1931 előtt, amikor valóban csökkent az aranytermelés; Cassel ezt épp oly állandó jelenségnek vette, — holott ideiglenes tűnemény volt — mint ahogy a múlt század nyolcvanas éveiben Suess Ede bécsi geológiai tanár világhírré tett szert azért, hogy az aranyvalutával szemben a bimetalizmus hívei közé állott, azon az okon, mert földtani spekulációi arra a föltevésre vezették, hogy a föld aranykincse kimerülőben van, s ennél fogva az emberiségnek nem lehet az aranyvalutára berendezkednie. Suess éppen úgy csalódott, mint

¹ Navratil Ákos: *Közgazdaságtan*, I. kötet, 2-ik kiadás 407—408. l. megállapítása.

Cassel, a stockholmi tudós. Ő árelmélete alapján jutott arra a föltevésre, hogy a XIX. század valutabiztonságát az okozta, hogy az aranytermelés mindig megfelelt a világkereskedelem évi háromszázalékos emelkedésének. Ez a látszólag rendkívül plasztikus képlet, szerénytelen nézetünk szerint, merőben önkényes feltevéseken alapult, s ezek a föltevések a legkritikusabb időkben, vagyis az 1931-i gazdasági válság alkalmával boszulták meg magukat Cassel merész és elegáns gondolat-felépítésén. Ami a háborút megelőző éveknek azt a csodálatos egyensúlyát illeti, mely az aranytermelés és a világforgalom növekedése között fennállott volna, Cassel számgúláiból nem tud ránk meggyőzően hatni, mert az árucsoportoknak úgyszólván önkényes kiválogatásán alapult; ha általa kihagyott, de igen jelentős jószágcsoportokat szintén beletett volna számsoraiba, akkor ez az egyenletes matematikai összehasonlítás már is elferdült volna. Jóval nagyobb baj ennél az, hogy Cassel a világkereskedelmi forgalom évi háromszázalékos növekedésének tételéhez akkor is ragaszkodott, mikor éppen 1931-ben abban nyilvánult meg a gazdasági világdepresszió, hogy a nemzetközi kereskedelem nem hogy emelkedett volna, hanem ellenkezőleg, a nemzetek elzárkózása folytán annyira csökkent, hogy nem messze járhatnak az igazságtól azok az angol statisztikai megfigyelők, akik ezen válságévekben a világforgalom csökkenését harminc-negyven százalékra teszik. Ezekre az állapotokra vetítve Cassel egyenletes skáláját, természetes, hogy olyan ellentétnek kellett előállnia az elméleti föltevés és a tényleg bekövetkezett állapotok között, hogy abba Cassel elméletének épp úgy belé kellett hullania, mint ahogy ugyanezen szakadék elnyelte a Népszövetség aranybizottságának összes előre-látásait. Ily előzmények után és ily körülmények között érthető meg az, hogy Cassel azt hiszi s most már hirdeti is, hogy az aranyvaluta az, amely megbukott, s legutóbbi művét már avval végzi, hogy illúziónak kell tekinteni az aranyvalutához való visszatérésnek még a gondolatát is.

Dolgozatom e fejezetének nyomdába adásakor jelent meg (1938 áprilisában) Cassel legújabb jelentése, amelyben már odáig megy az aranyvalutával szemben, hogy az index-

valuta világjövőjét kívánja — elfeledvén azt, hogy minden index-megállapítás valamely állami hatalmat föltételez s ennél fogva a világ-index megteremtését az egész földet átfogó birodalom megalakulásának kellene megelőznie. Egyszóval a régi földi alapról eljutnánk így a valuta stratosphaerájába.

Nem szabad lekicsinyelnünk Cassel szavainak sem jelentőségét, sem hatását. Azt, hogy mennyire közvetlenül hatottak Cassel álláspontjára az aranytermelés összezsugorodására s általán az aranyhiányra vonatkozó adatok és föltevések, azt szinte daktiloskópiái pontossággal lehet leolvasni abból a külön jelentésből (rapport séparé), amelyet a Népszövetség aranybizottságának befejező jelentéséhez fűzött.¹ Ez a hatás azonban tovább áradt szuggesztív erejével s a dolgozatunk II. és III. fejezeteiben idézett amerikai és angol valuta-irodalom tele van hintve Casselre való hivatkozásokkal. Fisher Irving többször idézett visszapillantó művében mind-egyre a svéd tudós tekintélyére hivatkozik. Midőn az Észak-amerikai Űnió törvényhozása az úgynevezett Második Strong Bill-lel kapcsolatban szakértő kihallgatását rendelte el, Casselt hívták meg Washingtonba. 1932-ben az oxfordi egyetemen hirdette ígését nagy hatással. A skandináv országok valutaalakulásának irányításán mindvégig ott látjuk keznyomát. Ha most egy pillantást vetünk arra a svéd s azután dán és norvég valutafejlődésre, amelyek természetesen legközvetlenebb összeköttetésben voltak Cassellel, s melyekre ő is legközelebbiről tudott hatni: akkor, a fent adott elméleti leszármaztatás után, úgyszólván birtokába jutottunk mindazoknak a megfigyeléseknek, amelyek mind elméletével, mind gyakorlati állásfoglalásával szemben megfelelő megállapításokra jogosítanak fel bennünket.

Cassel maga vallja, hogy: «a háború első éveitől a valutapolitika Svédországban élénkebb és mélyebbreható viták tárgya volt, mint talán bármely államban».² Így van része az 1918-i szakértői tanácsi előterjesztésben, mely a világszerte beállott

¹ Société des Nations. Rapport de la délégation d'or du Comité financier. (Genf, 1932.) 80. 1.

² Cassel: *Das Geldwesen nach 1914*. 166. 1.

pénzzavarokat áttekintve, arra az eredményre jut, hogy rendszeren előbb következik be az áruárak színvonalának fölemelkedése, azután követi ezt a pénzmennyiség szaporítása, és így fokozza egyik a másikat. Szerinte a megkövetelt pénzkorlátozás csak akkor eredményes, ha az állami kiadásokat tudja korlátok között tartani, különben semmire sem mehetünk vele. Casselezen az alapon ajánlja 1919 áprilisében az aranykiviteli tilalom megszüntetését. 1920-ban újra a pénzduzzasztás ellen szól s a valuta megerősítését követeli avval a céllal, «hogy belátható időben meglehetősen biztonsággal számíthassunk az aranyvaluta helyreállítására.»¹ 1920-ban Svédországban már egy országos gazdasági tanács működik, melynek ugyancsak Cassel a szószólója. Itt is az aranypénzláb helyreállításáról van szó, de amint Cassel mondja: «hogy milyen pénzlábunk legyen végleg, azt nem lehet addig megállapítani, amíg nem tudjuk, hogy végül mi lesz az arany értéke». 1921-től kezdve a három skandináv jegybank — a svéd, norvég és dán — vezetősége már együttműködik a valutaszin-tek állandósításában és Cassel úgy nyilatkozik, hogy «kis országok tartózkodjanak addig pénzrendszerük állandósításától, ameddig a világforgalomnak nincs elfogadott értékmérője». Ekként vezetik maguk a honi események az aranyvaluta hívét arra az álláspontra, hogy «eddig helytelenül ismertük az árpolitikát, mert Svédországnak az amerikai valutaviszonyokkal való összehasonlítása azt mutatja, hogy végeredményben mégis minden országban az illető nemzet fizetési eszközzel való mikénti ellátásától függ pénzének belértéke. A svéd tapasztalatok szerint az árak leesésének igazi oka a pénzkibocsátás csökkenése». Most már ebből kiindulva Cassel abban bízik, hogy az Amerikai Egyesült Államok lesznek azok, amelyek legelőször fogják pénzüknek állandó értékét megteremteni.² Ebből fejlődnek ki az amerikai dollár és az angol font paritása s végeredményben így születné meg a világ pénzrendszerének «állandósítási góca» (Stabiliserungs Centrum); ebből indulna ki világszerte a pénzállandósítás politikája. De «az értelmes pénzállandósí-

¹ Cassel: id. m. 175. l.² Cassel: id. m. 105. l.

tási politikának az az előfeltétele, hogy az emberiség hagyja el azt a babonás képzelmét, mely szerint egymagában az aranyfedezet meg tudja teremteni a pénznek értékét abban az esetben, ha magában az illető országban a pénzmennyiség még nem érte el a szükségessé vált pénzszűkét». ¹ 1924 áprilisében tudvalevően Svédország ismét áttért az aranyvalutára. Cassel erre azt hirdette, hogy evvel még nincsen meg a svéd korona stabilitása, mert nemzetközi viszonylatban nincs megoldva az aranyérték kérdése. Mihelyst 1931-ben Anglia, 1933-ban pedig az Északamerikai Únió elhagyták az aranyvaluta alapját: ekkor összetört az a «stabilizációs góc», amelyhez Cassel annak idején hozzá akarta kötni a svéd korona jövőjét. Evvel ránézve nem következhetett be más, mint az, hogy visszatért elméleti rendszerének kezdetére, vagyis az ármérés politikájára. 1934-től kezdve, mikor Csehszág leértékelte pénzét, már megkezdődött az aranyblokk széthullása; 1935-ben elhagyta azt Belgium és végül egy évvel később, 1936-ban Franciaország, Svájc és Hollandia egyszerre kényszerültek otthagyni addigi arany pénzalapjukat. Ezzel az aranyblokk megbukott. Így érthető, hogy 1936-ban azt hirdeti Cassel, hogy «az aranyvalutára való visszatérhetés csak délibáb». ²

Aki elolvassa az itt adott összevont krónikát, úgy érzi, mintha egy nagy emberlélek belső törését valamely üveglapon át percről-percre, fokról-fokra követni tudta volna. Svédország hivatalos világában 1931. szeptember 25-én vonult be az új pénzpolitika, mikor az angol font után a svéd korona is elhagyja az aranyalapot; miután — «a svéd közgazdasági tudósoknak mindig erős befolyásuk volt az ország közgazdasági politikájára» — az 1933-i szakértői jelentés szerint Svédország azt a célt tűzte ki maga elé, hogy «a korona vásárló erejét a fogyasztók részére állandósítsa». Ettől kezdve a svéd gyakorlat és elmélet épp úgy, mint az amerikai new-deal a jószágok árszínvonalának állandósítására törekszik s ezt, éppen úgy, mint az ottawai brit értekezlet, először a nagy-

¹ Cassel: id. m. 230. l.

² Cassel: *The downfall of the goldstandard.* 212. és köv. l.

kereskedelmi árak fölemelésével akarta elérni. Jegybankpolitikája a Riksbank heti ármutatója szerint igazodik, amely a lakosság átlagos életstandardját veszi alapul a jóságok és szolgáltatások kiskereskedelmi árainak mértéke szerint. Svédországnak 1931-től 1937-ig meglehetősen sikerült az árállandósítást elérnie, mindenestre jobban, mint bármely más államnak. Ellenben az 1937-iesztendő folyamán az árak már annyira emelkedtek, hogy a Riksbank kötelességének tartotta, hogy vészjelt adjon; azt jelentette a parlamentnek, melynek a svéd alkotmány szerint a jegybank vezetősége felelős, hogy «ha az árak még jobban emelkednek, akkor esetleg arra kellene gondolnunk, hogy a korona aranytartalmát föl kell emelni». Ezzel Svédország ugyanoda érkezett el, Cassel Gusztáv útmutatása mellett, mint ahová az Amerikai Egyesült Államok jutottak el, Fisher Irving tanításai alapján.

A valutaforradalmak fejlődése a mai napig nem jutott ennél tovább és ezért lezárhatjuk krónikánkat és következtetéseinket, amelyek a pénztörténetnek eddig felsorolt s minden időkre korszakos jelentőségűnek mondható eseményeiből leszármaztathatók.

Ha most arra vállalkozunk, hogy dolgozatunk négy fejezetében a világháború utáni pénzforradalmakról s azoknak az új pénzelméletekhez való viszonyáról megfigyelt törvényszerűségeket a pénzelmélet szempontjából vázlatosan szemléltessük, akkor bizonyosan úgy járunk el leghelyesebben, ha azon igyekszünk, hogy a felmerült jelenségeknek külső, esetleges és területhez vagy ideiglenes körülményekhez fűzött burkait lehámozzuk, hogy így — amennyire erőinktől telik — a pénzprobléma mélyebb rétegei felé tudjunk előhaladni.

Midőn visszafelé haladva tanulmányunk levezetésein, legelőször a svéd példára akarjuk módszerünket alkalmazni, akkor talán úgy járunk el helyesen, ha minden tiszteletünk mellett a svéd közgazdaságtan nagymesterei és különösen Cassel iránt, megköszönjük azt a megállapításunkat, hogy a svéd valuta háború utáni kivételes állandósulása nem a pénzelméleteknek és az azok alapján kitermelt rendszabályoknak volt az eredménye, hanem annak, hogy Svédország gazdasági és pénzrendszere minden más állammal összehason-

lítva mindig stabil volt : a svédek egy egész század óta háborút nem viseltek és náluk egészen a Krueger-esetig bankösszeomlások nem fordultak elő. Ezért érthető, hogy a svéd álláspont teljesen relatív és más nem is lehet.

A szempontnak ez a viszonylagossága, mely annyira szembeszökő abban a Svédországban, mely a maga nyugalmi állapotából akarja a valuta stabilitását megmagyarázni, megismétlődik az egész valuta-földabroszon. Miután Németország a világháború után meg van fosztva aranyától és már pénzügyi helyzetéből folyólag is mindinkább gazdasági önellátásra kényszerül : ezért fogadja el közvéleménye és tartja természetesnek a pénzteremtés állami elméletét. Mivel a szerencsétlen békék természetellenes gazdasági következményeképpen a Bank of England aranyát elvonják : ezért rebben föl az az új angol elmélet, melynek tanítása szerint nem az arany tartotta fenn a fontsterling értékét, hanem megfordítva, a sterling az aranyét. Miután a világ arany-ura, az Északamerikai Egyesült Államok, oly erősnek érzi magát, hogy saját gazdasági életét tekinti az egész emberiség gazdasági létének : ezért oldja föl a nemzetközi váltóárfolyamoknak azt az egyedül lehetséges láncát, melyet éppen az aranyvaluta jelent. Mindezen háború utáni pénzforradalmak közül nincs egyetlenegy sem, mely döntő bizonyítékot termelt volna ki a mellett, hogy a nemzetközi kereskedelem általegymásba nyúló gazdasági világ államközi értékmérője más lehetne, mint az emberiség századok óta megbecsült aranya. Még azok az érvek sem tudják megcáfolni ezt az igazságot, amelyekhez a saját aranyvalutájukban csalódott országok folyamodnak, mert Anglia túlságosan magas aranyarányt választott, mikor a háború után rendezte aranyvalutáját s a bekövetkezett gazdasági bajok a helytelen arányszámból s nem magából az aranyvalutából származtak ; de az elméleti csalódások sem bizonyítanak, mert hiszen Cassel, kinek okoskodását éppen most vezettük le, az arany szűk voltára való hivatkozás miatt fordult az aranypénz-rendszer ellen s magát ezt a kiindulást a későbbi évek aranybősége megeáfolta. Ennélfogva mind a két vonulaton — tehát egyrészt a gyakorlat, másrészt az elmélet terén — semmiféle újabb jelenség sem tudta

megdönteni azt a tételt, hogy az emberiségnek szüksége van olyan értékmérőre, mely az államközötti viszonylatokban is be tudja tölteni az értékmérő hivatását, s hogy erre a szerepre más, mint az arany, annál kevésbbé képzelhető el, mert a vele szemben föllállított új elméletek akár állami parancsra, akár ármutató táblára ám támaszkodjanak, még az elképzelhető legjobb esetben is csak valamely zárt gazdasági terület pénzrendszerét képesek fönntartani. Éppen az aranykérdés kutatásai bizonyították be, a Népszövetség aranybizottságának negatív bizonyítékai mellett azt, hogy az emberiségnek beláthatatlan ideig elegendő arany áll valutacélokra rendelkezésére és a sárga fém varázsa nem véletlenség. Az arany az egyetlen drága érc, melyből évenként annyi tétetett félre ékszerek formájában, — az évi aranytermelés fele — hogy olyan esztendőkből, mikor bármely okból az aranytermelés összege leszállana, akkor a beálló aranydrágulás a kinccsé gyűjtött összegeket azonnal kihozná rejtékükből s följánlja pénzítés céljaira — amint a legutóbbi években óriási arányokban tapasztalhattuk ezt a folyamatot. Viszont az a berendezés, hogy az aranybányászat úgyszólván kizárólag képzetlen (főként színes) munkaerőkkel történik, akiknek bérszínvonala egyedül a mezőgazdasági cikkek ára szerint hullámozik, azt eredményezi, hogy valahányszor esetleg arany-szűke folytán aranydrágulás áll elő, ez ellenhatásképpen magával hozza a mezőgazdasági termékek árcsökkenését, evvel az aranybányász munkásság oly mérvű bérleszállítását, hogy ezáltal kifizeti magát a hánydákon milliónyi tonnákban heverő kőzetek kitermelése, tehát az aranytermelés fokozása ismét megindul. Az arany ennél fogva minden elképzelhető jószág között a legtökéletesebben hordozza magában saját értékének kiegyensúlyozását, természetesen mindig az emberi relativitás korlátai között. Ezért kell újra megtanulnunk, a valutaforradalmak után is, hogy a nemzetközi valuta közege csak a sárga fém lehet, s így még Casselnek az aranyvaluta végleges bukását hirdető jóvendölését sem tekintem másnak, mint egy ideiglenes depresszió tipikus, mulandó vetítésének.

Ha pedig mindezek után azt kérdezem, hogy a megismert megrendítő pénzforradalmak és meglepő pénzelméletek után

mit tanulhat a közgazdaságtan a sokat vitatott aranyprobléma terén : erre a következő feleletet adhatjuk. Először is megtanultuk azt, hogy abszolút érték és ezért abszolút állandóság ezen a földön nincs és nem is lehet, tehát az emberiség gazdasági életében is minden viszonylagos és semmi sem abszolút. Igenis : az arany is alá van vetve hullámlásoknak ; tehát fizikai értelemben sohasem lesz belőle örökérvényű értékmérő. Ezért sem az arany, sem az index-számok soha a méterhez, sem a kilowatthoz hasonló általános mértékét az áralakulásnak nem adhatják, de az arany adhatja minden más eszköz között a legáltalánosabbat.

Megtudtuk azt is, hogy az aranyvaluta szétrobbantását, mely oly csodálatos drámaisággal következett be a világháború után, előbb az aranytól megfosztott, később az aranyat gyűjtött államokban, nem ennek a jószágnak a hiánya vagy az aranyvaluta természetében rejtőző valamely tökéletlenség okozta, hanem az, hogy az önellátásra törekvő vagy gazdasági lekötöttségükből szabadulni akaró államok szét-törték azokat az államközi, sőt világrészközi kapcsolatokat, amelyeknek fönntartására az aranyvaluta szükséges volt. A gazdasági forradalom megelőzte és okozta a pénzforradalmakat s csak kívülről mutatkozott megfordított összefüggésben ez a folyamat. A megfordított látszóbe pillantás jellemzi mind az állami pénzelméletet, mind az árumutatókra fölépített valuta-elgondolásokat.

Nem ilyen egyszerűek a pénz sorsát s az elméleteknek azokra való befolyását illetőleg föllálítható következtetések akkor, ha a nemzetközi kapcsolatoktól és ennél fogva a váltóárfolyamok állandósításától elfordítjuk tekintetünket és azt az egyes különálló országok valutarendjére irányítjuk, vizsgálván a világháború után gyakorlati és elméleti pénztanúságokat. Miután az arany elsősorban és mindenekfölött nemzetközi értékmérőnek alkalmas, nem tartható fenn nemzetközi kapcsolatok nélkül. Ebből folyik szintén önkénytelenül az a rendkívüli tanulság, hogy a föld kerekiségének egyetlen állama sem lehet olyan erős, hogy egyedül és magárahagyva ki bírja védeni az aranyvalutát, akkor, amikor a többieket annak elhagyására kényszerítette ; ezt

Franciaország példája az utolsó évek négyszeres valutaforradalmán át hihetetlen élességben mutatta be mindazok előtt, akik szándékosan nem csukták le szemhéjjaikat az igazság kézzelfogható tényei előtt. Megbizonyosodhattunk arról is, és ez az amerikai pénzforradalom tanulsága, hogy aranybő ország sem lesz képes rendben tartani aranyvalutáját, ha ugyanakkor megtagadja azt a gazdasági politikát, mely okvetlenül szükséges az arany pénzrendszer fönntartásához ; ez azt jelenti, hogy 1931. és 1933. óta mind világosabbá válik, nem az, amit az új angol elmélet hirdet, hogy valóságban a sterling tartotta fönnt az aranyat, hanem az a mélyebb igazság, hogy mind az aranysterling, mind az aranydollár a maga funkcióját csak akkor tudja teljesíteni, ha az arannyal megtelt állam nem zárkózik el a többi ország elől, hanem lehetőleg szabad árucserét tart fenn és mindenekfölött hajlandó arra, hogy aranyhiteleket bocsát a neki termelő többi ország rendelkezésére. Meg kell állapítanunk, hogy az aranyvaluta igazi alapját a szabad árubevitel és a kikölcsönzési hajlandóság teszi és ezért van az, hogy azok az államok, melyek ezeket az elveket megtagadták, éppen meggyűjtött aranykincsük által úgyszólván megfülesztették saját pénzrendszerüket és saját állapotukat nem tudták fönnttartani, ellenére annak, hogy aranyfém bőven állott rendelkezésükre, annyira, hogy utóbb Amerikának már az aranybőség «gutaütései» ellen kellett védekeznie. Tehát az aranybő országokat e tanulságok szerint a saját valutájuk állandósításának érdeke kötelezi arra, hogy az aranytól megfosztott országokat ellássák aranyfedezettel.

Ha most még tovább haladunk kutatásunk nyomán és egészen az országok belső pénzrendszereire vetjük tekintetünket, nem szabad elveszítenünk bátorságunkat akkor, amikor mindezen elméleti kísérletek és pénzforradalmak után különkülön feltör a legmélyebb mélységből a zord és nagy probléma : mi hát a pénz lényege? Láttuk, hogy az arany a pénznek legtökéletesebb megtestesítési tárgya, sőt a nemzetközi árkapcsolatok szempontjából azoknak elméletileg egyedül tökéletes emberi eszköze. Viszont az egyes országokon belül azok az elméletek, melyek akár a számláló pénzből (Cassel)

indulnak ki, akár a hitel-pénzt veszik alapul (Keynes), akár az állam által kibocsátott chartalis jegyeket (Knapp) : azért nem tudnak szilárd és abszolút érvényű elméleti alapra eljutni, mert a legfejlettebb korok elvonttá vált tüneményeiből akarnának visszafelé vonni le következtetéseket, a történelmi evolúció valóságaival kimondott ellentétben, a pénz «*delké*» illetőleg. Ebben a tekintetben igen jellemző az, hogy ma már oda jutottunk az elméleti elvonás terén, hogy a modern pénzintézetek legutóbb kiképzett giro- és clearingforgalmát akarnák a modern theoretikusok annak a jelenségnek tekinteni, amelyből mindenféle régi vagy új pénznek az igazi lényege fölismerhető, holott ez a visszafelé való vetítés valóságos kísértethajszára vezet s oda jutunk velük a valutaelmélet terén, mint a nagy Goethe Faustjának II. részében, ahol a költő avval lep meg bennünket, hogy Helena köntöse fontosabb, mint a hősnő.

Mindezek után logikusan az a kérdés áll elő, hogy ha egyrészt az aranystandard tényleg a nemzetközi csereforgalomnak egyedül elképzelhető értékmérője és szerintünk helyreállítása föltétlenül bekövetkezik, mihelyst a világforgalom gazdasági egyensúlya helyreáll : akkor az egyes országok belső pénzrendje szempontjából, az említett államközi egyensúlyon kívül, micsoda haszna volt az aranyvalutának ? A fenti tapasztalatok után erre a kérdésre feleletünk az, hogy az aranyfedezet nem valami misztikum volt, hanem az a látható fék, mely megakadályozta, hogy valamely országban olyan természetellenes pénztermelés álljon be, amely az illető gazdasági területen belül is lerontja a szükséges értékmérő állandóságát. Az aranyfedezet arányának harminc vagy negyven százalékban való megállapítása tisztán történelmi véletlen volt és ezért teljesen meddőknék bizonyultak a genuai világértekezletnek és a Népszövetség arany-bizottságának minden, ezen fedezeti arányra vonatkozó és annyszor megismélt reformindítványai. Az arany nélküli valutának a belső áruszint megmérése szempontjából a gazdasági életben az a végtelen veszélye van, hogy a gyakorlatban fékevesztett valutává válik ; az elmélet oldaláról nézve pedig a veszedelem az, hogy elhítteti a politikai körökkel, sőt a tömegekkel, hogy

az államból sarjadjik a pénzteremtés ereje. Evvel szemben egészen világos és a háború utáni valutaforradalmak legteljesebb és megdönthetetlen tanúsága az, hogy egy országon belül ideiglenesen, míg külső körülmények az aranyalapon való berendezkedést megakadályozzák, valóságos értékmérő működhetik még akkor is, ha egyáltalán nincs aranyfedezete. Erre bizonyság részben a német példa, de mindenek fölött az aranyról letért arany fontsterling. A mi megviselt nemzedékünk tanúságai arra indítanak, hogy elfogultnak tartsunk minden olyan álláspontot, mely dogmatikus alapon nem akarja elismerni «pénz»-nek azt a forgalmi eszközt, melynek nincs aranyfedezete; — mása ez annak az adótani eljárásnak, mikor Vocke a fogyasztási adókat kitagadta az adók közül, azért, mert nem értek bele az ő adófogalmába. A háború utáni valutaesemények alapján a pénznek olyan általános fogalmát kell fölállítanunk, mely ugyan magában foglalja meghatározásában az aranyvalutát, még pedig nemcsak esetleges tulajdonságai, hanem lényege szerint; ámde ugyanakkor reáillik a jelenleg érvényben lévő papírvalutákra is, azok igazi lényegét is meg tudja fogalmilag magyarázni.

Kutatásunk e végső szakaszában nyugodtan kiindulhatunk Casselnek abból az alapvető föltevéséből, hogy végeredményben minden áralakulásnak valamely szűkösség, valamely hiány az alapja és ezért az érték fogalma ezen a téren keresendő. Ezt a felfogást szerencsésen egészíti ki Budget legújabb pénzügytanának az a fölfogása, hogy a pénzben, az általánosan érvényes csereeszközben annak értékjellegét éppen abban kell keresnünk, hogy szűkös volt és az, hogy végtelenül nem szaporítható, adja meg azt a tulajdonságát, hogy értékül elfogadják; ezért van az, hogy az árucserében mindig odaállhat értékalapon más jószágokkal szemben ellenértékül, amit nem tehetne meg akkor, ha folyton szaporíthatnák mennyiségét, akár valami állami parancs alapján, akár pedig azért, mert nem lenne egyéb, mint jószágatlan közeg. A pénz csak addig pénz, amíg nem veszti el jószágjellegét, bírjon akár dús aranyháttérrel, akár legyen csak papirosjegyre levetköztetve. Itt igaz van Fisher Irving

bizonytalan megsejtésének, hogy a pénz olyan valami, amelyet általánosan elfogadnak cserébe.

Hogy a pénz, bármennyire szublimálják is a közgazdasági élet funkcionáriusai, sohasem veszti el áru-jellegét, bizonyítja az, hogy mindig mint valamely jószágfedezet jelképe forog köztünk. Ebből következik, hogy az államnak nem az a feladata, hogy a pénznek belső erőt adjon, mert erre nem képes, hanem az ő kötelessége az, hogy egyrészt a formai szabályozást végbevigye és a pénz-előállítás műszaki eszközeiről gondoskodjék, másrészt pedig az, hogy a magántulajdonon alapuló gazdasági élet központi eszközét, a pénzt — az egyetlen jószágot, mely nem elfogyasztásra, hanem állandó forgásra van rendelve — minden hamisítástól megóvja. Ez a hamisítás pedig nemcsak abban állhat, hogy kezdő lakatosok gyatra műhelyekben váltópénzt gyártanak, hanem a hamisítás előáll akkor is az értékmérő kezelésében, mikor akár az állam maga, akár az ő elnézésével vagy parancsára a hitelélet több pénzjegyet bocsát a forgalomba, mint amennyinek belső vásárlóereje van. Belső vásárlóereje mindig annyi pénzmenyiségnek van, amennyi a gazdasági termelés mennyiségének és az ekként termelt áruk kicserélési sebességének megfelel. Végeredményben a pénz belső ereje magából a gazdasági élet tényleges lüktető erejéből származik; ez biztosítja általános elfogadhatóságát és mindaddig igazi és hamisítatlan értékmérő és forgalmi eszköz, míg valamely hatalom, legtöbbször maga az állam, meg nem bontja ennek a két mennyiségnek a forgási sebesség számbavételével megállapítható arányát. A pénz belső ereje, vagy ha úgy tetszik, «a pénz lelke», tehát akár az aranyvaluta esetében, akár akkor, mikor ideiglenesen a jószágvalutát valamely minden áru ellen elfogadott általános pénzhelyettesítő, jobban mondva: helyettes pénz képviseli, — a forgalmi élet természetes szükséglete. Az állam kötelessége megakadályozni a pénzhamisításnak azt a módját, mikor az állam az önkéntes szükségletnél több forgalmi eszközt bocsátana forgalomba.

Ezért mikor Fisher Irving megindult nagyszabású pénzelméletével s megakadt mindjárt az első fogalmazásban, mert azt mondta, hogy a pénz az a *valami*, amit általánosan

elfogadnak minden áru ellen : akkor ösztönszerűen megsejtette, hogy ezt a «valamit» egyaránt meg kell találni az indexszámok, az aranyvaluta, vagy az állami pénz kibocsátása mögött.

Midőn kutatásaink idáig vezettek, elértük azt a legáltalánosabb tanulságot, mellyel befejezhetjük az új pénzelméleteknek a háború utáni valutapolitikára való hatásának vizsgálatát.

HEGEDÜS LORÁNT.

WILLIAM SOMERSET MAUGHAM.

William Somerset Maugham megírta önéletrajzát, *The Summing Up* címmel (William Heinemann 1938.). A népszerű regényíró és sok sikert látott drámaszerző, a *The Moon and Sixpence*, a *Theatre*, a *The Land of promise*, a *The constant Wife* világhírű írója egészen egyéni formáját választotta az önéletrajznak. Könyvéből még azt sem tudjuk meg, mikor és hol született, milyen iskolákat járt, kik voltak rá hatással, minő körülmények határozták meg és irányították írói fejlődését. Mindezen kívül sok más adatot sem közöl olvasóival életéből. Itt-ott egy-egy célzás szüleiére, ifjúsága tévelygéseire, kezdőkora nehéz küzdelmeire, testi és lelki fogyatkozásaira, ez minden, amit a költő az emberről elárul. Mintha azt mondaná: Ne a külső, hanem a belső életem érdekeljen benneteket. Abból is csak annyi, amennyi az íróra jellemző. Legalább olyan jól tudom, mint ti, hogy az író nemcsak író és nem éjjel-nappal író, és nem az év minden szakában, az élet minden részében író és csak író. Hanem azonkívül még magánember is. Vannak vágyai, álmai, kedvtelései, szórakozásai, aspirációi. Azonkívül vannak szerelmei, múltó kalandjai és tartós szenvedélyei, barátságai, hajlamai, ellenszenvei és idioszinkráziái. Épp úgy, mint nektek, nem-íróknak. De ezekhez nincs semmi közötök. Azt mondjátok, hogy ez adatok híján nem tudjátok művem teljesen megérteni? Hát ne értsétek meg teljesen. Hogy nem tudtok behatolni szívem mélyére, egyéniségem legbelsejébe, alkotásom titkaiba? Ezt a behatolást ki is kérném magamtól. Olvassátok el regényeimet, nézzétek meg színdarabjaimat, és érjétek be azzal, amit ezek önként elárulnak belőle. A többi — magánügyem. Istennek hála, a magam erejéből,

pusztán tehetségem jóvoltából anyagi függetlenségre, sőt vagyonra tettem szert. Élhetek kényemre, fényűző környezetben, amelyet a magam ízlése szerint rendeztem be. Ha elfog az örökös nyugalanság, a vágy a helyváltoztatás után, akkor elhagyom otthonomat és utazom. Jártam minden világrészben és közvetlen szemléletből ismerem a földkerekség metropolisait és természeti csodáit. Ezenkívül módomban van, hogy jó legyek és segítsék azokon, akik rászorultak. A szemérmes szegény, a kezdet nehézségeivel viaskodó tehetség az én házamból sohasem távozott üres kézzel. Ezt nyíltan vallom; nem kérkedésből, mert akinek van, az adjon. És nem is hallgatom el adakozó természetemet, mert nem tartok attól, hogy magamra zúdítom a hivatásos kéregetőket. Egyebet nem mondhatok.

De ha egyebet nem mondhat, mivel tölti meg ezt a húsz ív terjedelmű kötetet? Miféle önéletrajz az, amely nem rajza az író önnön életének? Miféle? Csak egy szóval felelhetünk erre a kérdésre: tökéletes. A *The Summing Up* egy lélek hiánytalan ábrázolása, egy szellem hiteles története. És ennél is sokkal több: az írói mesterség és az írói művészet leíró monográfiája, az írói természet természetrajza, az írói lélek lélektana, a kémia exakt módszereivel dolgozó tudományos elemzés. Hogy aztán ez a monográfia nem fárasztó, unalmas, lapos és hosszadalmas, hanem ellenkezőleg ragyogóan elmés, meglepő fordulatokban fölötte gazdag és gyakran mulatságos: az lehet stílustörés, lehet bűn azok szemében, akik az exaktságot a pedantériától, a szabatos-ságot az unalomtól nem tudják elkülöníteni. Ellenben a *The Summing Up* olvasói csak hálások lehetnek ezért a stílustörésért, ezért a bűnért.

W. S. Maugham mindjárt könyve első mondatában kijelenti, hogy nem szabályos önéletrajzot szándékszik írni. Ami vele hatvannégy éves élete folyamán történt, azt mind beledolgozta műveibe. Mert minden művének alapja mindig élmény volt. Témáit az élettől kapta, alakjait az életben figyelte meg. Valóság és költészet úgy elvegyült írásaiban, hogy ma már ő maga se tudná megmondani, mi bennük a megtörtént, mi az elképzelt. De ezt nem is kutatja: nem

érdekli többé. Megélte, megírta, azzal vége. Az író nem állhat meg munkájánál, ha befejezte; még a legkedvesebbnél sem. Amint végzett vele, halad tovább, új feladatok felé. Ami ránézve tegnap még kíváncsi célpont volt: a mű sikeres bevégzése, az holnap kiinduló ponttá válik.

Különben is meg kell vallania, hogy bár változatos, gyakran érdekes élete volt, de kalandosnak ezt az életet nem lehet nevezni. Azután meg az emlékező tehetsége sem elég megbízható ahhoz, hogy hitelesen fel tudjon frissíteni rég elfeledett élményeket.

Hiszen olyan gyöngé a memóriája, hogy ha egy jó adomát hall, nyomban el is felejtí. Sőt még a saját élei sem jutnak eszébe. Ez a fogyatékosága néha olyan szorult helyzetbe juttatta, hogy kénytelen volt új élceteket kitalálni. Szerényen megvallja, hogy ez többnyire sikerült is neki, de nem csekély szellemi megerőltetésébe került. Naplót sohasem írt, amit most utólag sajnál. Különösen azért, mert első nagy színpadi sikerei után, amikor rohamosan divatba jött, sok kiváló és érdekes emberrel ismerkedett össze. Voltak köztük nagyszerű politikusok is, akik állandóan úgy beszéltek a brit birodalom ügyeiről, mintha a maguk kis üzleteiről lett volna szó. Ezek a nagyurak akkoriban még mindenkinek imponáltak. Az írók mindig az előkelő politikai köröket, klubokat, szalonokat választották ki megnyilatkozásaik színhelyéül. És csak úgy hemzsegték műveikben a marquis-k, earl-ök, viscounte-ok és baronet-ek, még ha egyetlenegy lordot sem láttak soha életükben színről-színre. Nemcsak a könyvkiadók, hanem a színizgagatók is meg voltak győződve arról, hogy csak az arisztokrata környezetben játszódó daraboknak van közönségük. Hát még a színészek, ezek a született *snobok*, milyen boldogok voltak, ha egy peer hivalkodó eleganciáját és túltengő osztálygőgjét vihették színpadra!

Ellenben a harmadik rend, amelyből a közönség ki-került, tehát a színházi siker leglényegesebb tényezője, kezdte unni ezt a nagy előkelőséget. Ezek az emberek a magukfajta kereskedőt, iparost, ügyes-bajos embert, orvost, mérnököt akarták a színpadon látni. A folyamat felülről lefelé, a régi klasszikus és romantikus dráma királyaitól a divatos

színművek arisztokratáin keresztül a polgárságig megindult, de itt a harmadik rendnél meg is állott. A munkásokra, a proletárookra nem volt kíváncsi a polgárság sem a színpadon, sem a regényben. Csak amióta a munkásosztály is politikai tényezővé lett, azóta vált színpadképessé és regénytémának is elfogadhatóvá a proletár.

Amikor először tűnt fel Maugham regényeivel és drámáival, azonnal sűrűn találkozott olyan előkelő urakkal, akik rangjuk és vagyonuk révén jogot formáltak arra, hogy történelmi jelentőségű szerepet játsszanak és históriát csináljanak. Mikor közelebből megnézte őket, már nem voltak olyan ragyogók, amilyenek képzelete előzetesen kifestette őket. Az angol tudvalevőleg politikus nemzet. A szerző gyakran megfordult olyan házakban, ahol a politika volt az érdeklődés főtárgya. De ő azokban a nagynevű államférfiakban, akikkel ilyen helyeken találkozott, semmi különösebb képességet sem tudott felfedezni. Ebből ugyanazt a következtetést vont le, amire már Oxenstierna, a nagy svéd kancellár rájött: «*Parva sapientia regitur mundus*» vagyis: hogy egy nemzet kormányzatához nem kell sok ész. Később más országokban is megismerkedett nagyállású és nagybefolyású politikusokkal és mindig megütközött intelligenciájuk középszerűségén. Finomabb elmét, eleve-nebb képzelőerőt alig talált köztük. Egy időben azt hitte, hogy ezek a jó urak szónoki képességüknek köszönik emelkedésüket, mert demokratikusan kormányzott országokban a szónoklatnak még mindig nagy hatóereje van. Az pedig tudvalevő, hogy a retorikai készség és a gondolkodás mélysége nem okvetlenül ikertestvérek. Azóta jobb belátásra jutott; felismerte, hogy a kormányzáshoz különleges tehetségre van szükség és hogy ennek a különleges tehetségnek nem kell feltétlenül kapcsolatosnak lennie az általános elméleti képességekkel. Mint ahogy vannak üzletemberek, akiknek minden sikerül, akiknek kezében még a sár is arannyá válik, egyebekben pedig teljesen műveletlenek, nem képesek egy összefüggő mondatot kigondolni, a társaságban gyámoltalanok és néha egyenesen azt a benyomást keltik, mintha gyöngelműjük volnának. Ugyanezt lehet észlelni nagy

festőművészeknél, kitűnő építészeknél, természettudósoknál és matematikusoknál is.

A társalgás hangja sem tetszett az írónak ezekben a nagyon előkelő körökben. Könnyed volt, vidám, barátságos és felületes. Komoly tárgyakról nem igen esett szó. Az emberek éppen csak azokról a tárgyakról nem akartak beszélni, amelyekhez hivatás szerint érteniök kellett. Közről megtekintve a hírességek egyébként is sokat vesztettek sugárkoszorújuk fényéből; pózoltak, szerepet játszottak, hogy szinte beleizzadtak, igyekeztek megfelelni a feszült várakozásnak, amellyel a közrendű nép a velük való találkozás elé tekintett. Megjátszották szerepüket a külső szín kedvéért. Belülről pedig lenézték a tátott szájjal bámszkeszkodókat és egy kicsit önmagukat is. Maugham büszkén vallja, hogy sohasem szaladt utánuk. Mindig inkább vonzódott az átlagemberhez, mert az önmagát adhatja, annak nem kell semmit takargatnia, mert nem ágál a nyilvánosság számára. Az író használatára ezek a tucatemberek a legjobb modellek. Ugyan mit kezdjen az író diktátorokkal, királyokkal, iparmágnásokkal? Hiszen akadt olyan is, aki megpróbálkozott velük, de a dió túlságosan kemény volt és a merész kísérletezőnek beletört a foga. A közönséges ember az író részére kimeríthetetlen kincsesház. «Ami engem illet, vallja a szerző, én egy lakatlan szigeten szívesebben tölténék egy hónapot egy állatorvossal, mint egy miniszterelnökkel.»

*

Egyebekben : *chacun à son goût*. A szerző azért írta ezt a könyvet, hogy kiöntse a szívét, nem mások okulására, vagy éppen gyönyörködtetésére, hanem a maga könnyebbségére. Eszeágában sincs, hogy bárkit meggyőzzön, vagy kioktasson. A pedagógia nem kenyerre, és amit érez, azt nem kívánja rátukmálni másokra. Az sem igen érdekli, hogy olvasói egyetértene-e vele, vagy sem. Ő maga szentül hisz az igazában, és ennél fogva abban is, hogy aki másképp gondolkodik, mint ő, annak nem lehet igaza. De az egyáltalán nem bántja, hogy amazoknak nincs igazuk. Őt nem zavarja, hogy véleménye nem egyezik meg a nagy többség meggyőző-

désével. Úgy gondolkozik, úgy beszél és úgy ír, mintha ő volna a legfontosabb személyiség. Aminthogy az is — a maga szemében. Mindazáltal tisztában van azzal is, hogy a mindenségre nézve nem jelentett volna nagy különbséget, ha sohasem jött volna a világra. Hiszen természetesen kellemes elgondolni egy írónak, hogy műveivel kivívta a halhatatlanságot; de az irodalmi művek halhatatlansága a legjobb esetben néhány évszázadig tart és ekkor is leginkább az iskolára szorítkozik, ahol a halhatatlan költőt megutáltatják a szegény gyerekekkel. Ő a maga személyét illetőleg még erre a viszonylagos és kétes értékű halhatatlanságra is alapos kétellyel gondol. Hány író ismer, aki a maga idejében sokkal nagyobb feltűnést keltett nálánál. Ma? Rég feledésbe merültek. Néhanap egy konzervatív kritikus kellemetlenül pontos emlékezetében merülnek fel, vagy egy becsvágyó doktorjelölt választja őket értekezése tárgyául. Szép kis halhatatlanság!

Hogyan kezd a született író írni? Ahogy a kacsza úszni. Nincs természetesebb valami a világon, mint az, hogy aki írónak született, az ír. És egészen csodálatos, az ember nem szűnik meg holtá napjáig bámulni azon, hogy miképpen pottyant bele ebbe a mesterségbe. Ellenállhatatlan hajlam? Rendben van, ez is elfogadható magyarázat. De nem végleges. Mert mihelyt hajlamról van szó, már megszokásból is azonnal az öröklésre kell gondolnunk, és most elkezdjük kutatni az ősök sorában azt, akitől ezt az ezerszer elátkozott hajlamot örököltük. Már most a legtöbben közülünk közrendűek, proletárok, alulról fölvergődöttek, akik nem ismerik fölmenőleg a családfájukat, úgy mint a dinaszták és főnemesek. Apánkról keveset, nagyapánkról semmit sem tudunk. W. S. Maugham több mint száz évre visszamenőleg ismeri elődeit. Valamennyi jogász volt, akadt köztük jogi író is. De a szakíró a mi szemünkben minden, csak éppen nem író. Valahol a régi lomok között rátalált nagyapja naplójára. A kitűnő jogász ebben feljegyezte útiélményeit. Egyebek közt beszámolt arról a megrendítő benyomásról, amelyet az éppenséggel nem megrendítő schaffhauseni víz-esés tett rá. Ezekkel a fellengző szavakkal fejezi be meg-

rendítő leírását : «Hálát adtam a Mindenhatónak, amiért ezt a bámulatos vízesést teremtette, hogy nyomorúságos teremtményei ráeszméljenek, milyen törpék Isten műveinek csodálatos nagyságához képest.» Még elgondolni is kínos, hogy W. S. Maugham ettől a nagyapától örökölte volna írói tehetségét.

Különben még egy érdekes életrajzi adat : atyja, aki örökké nyugtalan természetű ember volt, elhagyta hazáját és Párizsban telepedett le, ahol az angol nagykövetség ügyésze lett. A gyermek tehát első iskoláit Franciaországban végezte. Az első nyelv, amelyet rendszeresen tanult, a francia volt. Ennek az életrajzi adatnak a felhasználásával egy jelenkori kritikus megállapította róla, hogy nem tud angolul. Ha egy ilyen, egyébként fontos és érdekes adat a kritikust ilyen képtelen állításra csábíthatja, vajjon nem volna-e üdvösebb, ha egyáltalán nem ismerné a megbírált író életének egyetlen részletét sem? A kérdés nem új, sem a vita a két ellentábor között. Az egyiknek az a dogmája, hogy csak az író életének minden apróságra kiterjeszkedő pontos ismerete ad kulcsot műveinek megértéséhez. A másik azt vallja, hogy az irodalomtörténetírók gyerekes kíváncsiszkodása, detektívmunkája és indiszkrécioja illetéktelen és illetlen betolakodás az író magánéletébe. A vita áll, a harc fokozódó szenvedélyességgel folyik és sohasem fog eldőlni. Miért? Mert mind a két félnek igaza van. És főképp azért, mert egyik félnek sincs igaza.

Mint hogy a jelen esetben maga a szerző jogosít fel bennünket arra, hogy «betolakodjunk magánéletébe» (egyébként az ilyen természetű vallomásokkal nagyon takarékoskodik), áruljuk el itt hamarosan, hogy anyját nagyon szerette, de már nyolc éves korában elvesztette. Anyja szép asszony volt, körülrajongott hősnője előkelő társaságának. Egy barátnője egyszer azt mondta Mrs. Maughamnak : «Maga olyan szép. Magába olyan sok férfi szerelmes. Mért marad hű ehhez a csúnya kis emberkéhez?» Mire a költő anyja így felelt : «A férjem sohasem sérti érzelmeimet.» Ennél kevesebbet igazán nem mondhatott. És ha ennyi lélektani indíték elegendő volt neki ahhoz, hogy a hitvesi hűséget megőrizze, akkor nagyon derék asszony lehetett.

W. S. Maugham *The Summing Up*-jének módszerét bátran nevezhetjük szellemtörténetinek. Nagynéha elejt egy-egy adalékot, amely valamennyire megvilágítja életpályája külső fordulóit, de a fősúlyt belső fejlődésének, írói jelleme kialakulásának pragmatikus történetére veti. Így például elmondja, miképpen próbálta stílusát a régi mesterek tanulmányozásán edzeni és nyomukban átformálni. Korán felismerte tehetsége határait és tudatosan azt tűzte ki céljául, hogy ezeken a határokon belül érje el a lehető tökéletességet. Így például tisztában volt azzal, hogy semmi lírai tehetsége sincs, hogy szókincse szegény, hogy nincs érzéke a metaforához, hogy egy színes, szemléletes vagy költői hasonlat sohasem jut az eszébe, hogy a lendület és pátoz sem tartozik erényei közé. Másokban készségesen megcsodálta ezeket a jelességeket, de ő maga nem pályázott számára elérhetetlen babérokra. Viszont tudja, hogy kitűnő megfigyelő képessége van, hogy észrevesz olyan dolgokat, amelyek más emberek figyelmét rendszerint elkerülik. És amit látott, tapasztalt és megfigyelt, azt világos szavakkal el is tudja mondani. És ha nem lett is belőle ragyogó stílművész: három jeles írói tulajdonsággal mégis jogosan büszkélkedhetik. A világosság, egyszerűség és eufónia sohasem hiányzik írásaiból.

Ad vocem világosság: W. S. Maugham ki nem állhatja azokat az írókat, akiket az olvasó csak agya megerőltetésével tud megérteni. Ebben az ellenszenvben mi is feltétlenül osztozunk vele. A legnagyobb bölcselők a legmélyebb és legátfogóbb gondolatokat, a legfinomabb okfejtéseket ki tudták fejezni világosan, közérthető nyelven. Hume nem könnyű olvasmány annak, akinek nincs meg a bölcséleti iskolázottsága, de soha sem írt le egyetlen érthetetlen mondatot sem. Berkeley, a XVIII. század úttörő gondolkodója, mintaserű stilisztá volt. Ha az író az érthetlenségig homályos, annak kétféle oka lehet, az egyik épp oly kevésbé tiszteletreméltó, mint a másik. Az egyik ok a hanyagság, a pongyolaság, a nemtörődömség. Ezt különösen a modern bölcselőknél, természettudományi íróknál, sőt irodalmi kritikusoknál lehet észlelni. Elég botrány. Az ember igazán azt hinné, hogy akik egész életüket az irodalom nagy mestereinek a tanul-

mányozásával töltötték, azok legalább valamit elsajátítottak hőseik stiláris készségéből is. De nem! Olykor egy-egy mondatukat kétszer is el kell olvasnunk, hogy megértsük, mit akarnak. Olykor pedig egészen félremagyarázzuk írásukat, mert nyilván nem azt mondják, amit akartak mondani.

A másik oka a homályosságnak az, hogy az író maga sem biztos a dolgában. Van valami homályos sejtelme arról, amit olvasóival közölni kíván, de nem képes sem a világos gondolkodásra, sem gondolatai szabatos megfogalmazására. A homályosság legmulatságosabb forrása az arisztokratikus elzárkózottság. A szerző szándékosan burkolja homályba mondanivalóit, hogy az alacsony tömeg ne érthesse meg. *«Odi profanum vulgus.»* De az előkelő úr megjárja ravaszkodásával; egyrészt nem olvassák, másrészt megeshetik vele, hogy egy éles szemű és éles nyelvű kritikus ráfanyalodik, hogy elolvassa; és kimutatja pontról-pontra, hogy a mélységesnek látszó, homályba burkolt és zavaros szentenciák — üres közhelyek, vagy zagyva bambaságok.

Az egyszerűség nem olyan szembeszökő írói erény, mint a világosság. De érdem ez is. Sőt kincs, amelynek egyre növekszik a ritkasági értéke. A szerző elárulja, hogy szigorú önfegyelmezés árán jutott ennek a kincsnek birtokába. A jó hangzat csak azok érzése szerint fontos, akiknek kifinomult fülük van. Sok olvasó, de nem kevés író is híjjával van ennek a fontos eszköznek. A jóhangzat törvényei egészen mások a prózában és a versben. Versben az alliteráció, különösen a maga helyén, zene a fülnek, Prózában nevetséges, sőt bosszantó. A közelmúltban találkoztunk két prózaíróval, az egyik magyar, a másik osztrák, akik regényüket versben írták. A magyar rímtelen alexandrinusokban, az osztrák blankversekben. A hatás — kínos.

A stílus nagy problémáihoz tartozik a nyelv korszerűsége is. Azt mondják némelyek, hogy Anatole France a XVII. század bámult íróinak mondatszerkesztését utánozta és szótárát használta. Igaz-e ez az állítás, nem merjük eldönteni. De ha igaz, akkor ez az állítás egyúttal vád. Vád és indokolás. Indokolása annak a különben szinte érthetetlen jelenségnek, hogy a nagy francia művész és gondolkodó alig

pár évvel halála után műveiben is meghalt. Ereklje lett, kegyelet tárgya, nem élő része az élő irodalomnak. Maugham azt vallja, hogy mindenki írjon a maga kora nyelvén. Ő nem habozna a ma divatos szólamait használni, sőt a *slanggal* élni sem, noha ezzel az a kockázat jár, hogy tíz év múlva senki sem érti meg. De ki gondol tíz évvel előre? Ki ül le íróasztalához azzal a szándékkal, hogy a halhatatlanság számára fog dolgozni, vagy hogy a stílusban maradjunk: *alkotni?*

*

Hogy az író ír, az természetes, az adva van. De az író nemcsak író, hanem ember is. Vannak vágyai, álmai, törekvései, szerelmei és vonzalmai mesterségének határain túl is. Maugham megvallja őszintén, hogy ő is szeretett volna túlsapongani ezeken a korlátokon, de nem voltak hozzá szerencsés adottságai. Alacsony termete, gyenge fizikuma. dadogása, félénk természete visszatartotta, vissza is riasztotta. Sem a sportot, sem a játék semmi nemét nem üzte. Barátkozni nehezen tudott, másnak intim életébe beavatkozni irtózott. Soha senkit első pillantásra meg nem szeretett. Soha vasúton, hajón utitársát meg nem szólította. Alkoholt épp oly kevéssé tűr meg, mint nagy honfitársa, G. B. Shaw. Mindez éppenséggel nem előnyös, sem az emberre, sem az íróra nézve. A szerelem dolgában is rendkívül mértékletes és tartózkodó volt. Ha találkozott ismert Don Juanokkal, inkább csodálkozott robusztus étvágyukon, mint amennyire irigyelte sikereiket.

Mindez alkalmas volna azt a látszatot kelteni, mintha Maugham önmagát tökéletesnek, hibátlanak, teljesen kiegyensúlyozottnak igyekeznék feltüntetni. Ez a szándék távol áll tőle. Alaposan ismeri hibáit és fogyatékoságait. Nem menti, nem takargatja, de nem is szereti őket. Például megkísérelte utánozni egy-egy regényhőst, átvinni a valóságba, sőt a cselekvés síkjára, amit képzelete e hősökkel műveltetett. Mindmégannyiszor csúfos kudarc érte. Túlságosan sokat adott mások véleményére. Még többet a közvéleményre. Méltatlanokra tetemes összegeket áldozott, pusztán, mert

nem volt bátorsága nem-et mondani. Sok olyasmi terheli lelkiismeretét, amitől csak úgy szabadulhatna meg, ha hívő katolikus volna, meggyónna és a rá rótt penitenciát elviselhetné. Fiatal korában durván türelmetlen volt. Szörnyen megbotránkozott azon, hogy valaki megkockáztatta előtte a böles mondást, hogy a hipokrizis az az adó, amelyet a Bűn fizet az Erénynek. Ő úgy vélekedett, hogy az embernek legyen bátorsága a bűnhöz. Becsületesség, őszinteség, igazság voltak az eszményei. Türelmes volt az emberi gyengeséggel, türelmetlen a gyávasággal szemben. És soha egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy senkinek sincs olyan szüksége elnézésre, mint neki.

*

«Cinikusnak neveztek. Azzal vádoltak, hogy rosszabbaknak tüntetem fel az embereket, mint amilyenek. Azt hiszem, ezt nem tettem. Csak napfényre hoztam olyan vonásokat, amelyek előtt számos író társam szemet hunyt.» Ez a vallomás mélyen belelátat Maugham psyché-jébe. Belelátott a vesékbe és nem csinált titkot abból, amit tapasztalt jóban-rosszban. A jót nem mindig magasztalta, a rosszat nem mindig kárhoztatta. Mások bűnein csak akkor ütközött meg, ha azok az ő legszemélyesebb érdekeit érintették; még olyankor is igyekezett mentséget találni számukra. Az ember ne várjon túlságosan sokat felebarátaitól. Ha jól bánnak velünk, legyünk hálásak; de ne botránkozzunk meg akkor se, ha rosszak hozzánk.

*

Az általános érdekű szemlélődések közé ismét beékelődik egy életrajzi adat, amely méltó figyelmünkre. Szülei kora halála után visszakérült hazájába. Egy nagybátyja, pap Canterbury-ben, vette magához. De gyám és gyámolt kölcsönösen unták egymást. És a bácsi örömmel egyezett bele a fiú kérésébe, hogy Németországban töltsön egy évet. Most élvezte először korlátlanul a szabadságot. És ezt a szabadságot érvényesítette életpályája megválasztásában is. Nagybátyja szerette volna, ha az ő hivatását vállalja. De

mit kezdhet el egy pap, aki dadog? Aztán arra is gondolt, hogy besegíti valami állami hivatalba. Szerencsére nem volt üresedés. Maugham végleg elhatározta, hogy orvos lesz.

Az orvosi hivatás egyáltalán nem vonzotta, nem is érdekelte. De lehetővé tette számára, hogy Londonban éljen. És így 1892 őszén belépett a St. Thomas's Hospital-be. Az első két év türhetőn telt el. Éppen annyit tanult, amennyivel át lehetett csúsznia a szigorlatokon. Gyenge diák volt, de — megvolt a szabadsága. Mindig egyedül lakott, büszkén arra, hogy kicsinosította és otthonossá tette lakását. Szabad idejében olvasott és írt. Rengeteg sokat olvasott. És olvasás közben jegyzeteket csinált. A kórház életébe mélyebben nem hatolt be; kevés barátot szerzett ott, mert egyébbel volt elfoglalva. Idővel mélyebben kezdett érdeklődni a gyógyászat iránt; eljárt a lambeth-i *slum*-okba, néha bejutott olyan házakba, ahova a rendőrség is vonakodott behatolni. De a fekete orvosi táska mindenütt menedéklevél volt számára.

Az orvosi hivatás szent lángját, *The sacred flame*, nem érezte magában soha. De az orvosi gyakorlat megbecsülhetetlen tapasztalatokkal gazdagította. Megismerte az élet valódi képét, és nincs az az emberi indulat, amelyet ne lett volna módjában közlelről megfigyelnie. Drámaírói ösztönének ezek a megfigyelések gazdag táplálékot szolgáltatottak. És a regényírói valósággal izgatták, sarkalták, írásra ösztökélték. Látott embereket meghalni; látta, hogyan viselik a legnagyobb testi fájdalmakat. Látta őket reménykedni, félni, magukhoz térni. Látta a sötét vonalakat, amelyeket a kétségbeesés rajzol az arcra. Látott biztosságot és látott gyávaságot. Látta, hogyan játssza meg a pozór a közömböséget a halál borzalmával szemben; hogyan tréfál és gunyolódik önmagán «in articulo mortis», csak hogy környezete észre ne vegye rettegését. Végre arra a megállapításra jutott, hogy nincs jobb iskola az író számára, mintha néhány évet az orvosi gyakorlatban tölt. Hiszen lehet az ügyvédi irodában is egy jódarab életet megismerni. De akik itt megfordulnak, azok hazudnak. Talán ugyanannyit, mint az orvosnál; de az ügyvédnek nem is olyan fontos, hogy megtudja a valóságot. Itt csupán anyagi érdekekről van szó.

Az ügyvéd bizonyos különleges szempontból látja az életet. De az orvos, különösen a kórházi orvos, meztelenül látja. Itt még a hiúság is pőrére vetkőzik. Az emberek többnyire szeretnek magukról beszélni. Ami a közlékenységtől legtöbbszörre visszatartja őket, az a másíknak a vonakodása, hogy meghallgassa őket. A doktor türelmes. És a doktor diszkrét. Az a hivatása, hogy meghallgassa az embereket és nincs az a részletkérdés, amely túlságosan intim volna számára.

Maugham azt vallja magáról, hogy sohasem szeretett beszélni, annál inkább hallgatni. Nem sokat törődött vele, érdeklí-e az embereket vagy nem. Nem kívánta ismereteit közölni másokkal, nem érezte szükségét, hogy kijavítsa őket, ha hibáztak. Unalmas népekkel nem állt szóba, ha elkerülhette. Egyszer mégis megtörtént vele, hogy egy derék lady meghívta egy autokirándulásra és egész úton bamba közhelyeket fecsegett. Agyonfárasztotta velük vendégét. De egy megjegyzést tett, amely megragadt Maugham emlékezetében. A tengerparton egy kis házakból álló utcán hajtottak végig. A hölgy megmagyarázta :

— Ezek week-end házikók. Nem tudom, érti-e. Szóval házikók, amelyekbe az emberek szombaton kijönnek és hétfőig itt maradnak.

Megértette. És ma is vallja, hogy kár lett volna, ha a hölgytől meg nem tanulja, mi az a week-end.

*

A kórházi évek alatt behatóan tanulmányozta az embereket. Szükségesnek érezte, hogy mint író szert tegyen a legfontosabb tudásra : az emberismeretre. Negyven évi tanulmány után rájött, hogy az egész tudománya egy pennyt sem ér, egyszerűen azért, mert az emberek kiszámíthatatlanok. Olyan emberek, akikkel intim kapcsolatban van, egyszerre meglepik olyan cselekedettel, amelyre sohasem tartotta volna őket képesnek. Elárulnak olyan jellemvonást, amelyet soha sem gyanított bennük. Sok bizalma különben sem volt felebarátaiban. Inkább hajlandó volt rosszat, mint jót várni tőlük. De humora sok válságon átsegítette. A humor

képesít bennünket arra, hogy gyönyörűséget találjunk az emberi természet diszkrepanciáiban ; hogy bizalmatlansággal viseltessünk a nagy hitvallások iránt és megtaláljuk a méltatlan indítékokat, amelyek meglapulnak a nagy szavak mögött. Rábírnak, hogy szemet hunyj a szép, igaz és jó előtt, mert ezek nem adnak táplálékot a nevetséges iránti érzékednek. A humorista fürge szemmel fedezi fel a humorbugot, ellenben nem mindig ismeri meg a szentet. Egyoldalú szemlélet, néha nagy árat kell fizetni érte : hitet, bizalmat, lelkesedést. De a legtöbbször megéri az árát. Ha az embereken nevetni tudsz, akkor nem fogsz búslakodni miattuk vagy bajlódni velük. A humor türelemre tanít. A humorista mosolyog, talán sóhajtott egyet, vállát vonja és nem kárhoztat. nem ítél el senkit. Nem moralizál. Beéri azzal, hogy megérti a dolgot. Megérteni pedig annyi, mint sajnálkozni és megbocsátani.

Egyszer boncolás közben azt hallotta a demonstrátortól, hogy az anatómiában a normális — szokatlan. Az élet megtanította rá, hogy a normális a legritkább esetben található. A normális az ideál, festett kép, amelyet az emberi átlag alapján fabrikálnak, de egy emberben nem lelhető fel. Ez körülbelül az ellentéte Deák Ferenc híres beteg lovának, amelynek minden testrésze kóros állapotban van. Az egyik éppen olyan önkényes konstrukció, mint a másik. Ez mindig így volt, mindig így lesz. Csak a régi írók egyszerűbben látták a dolgokat ; egyszínűre festették hőseik jellemét. Nekik a nyomorult csak nyomorult volt, a csaló egyebet sem tett, csak csalt ; a dorbézoló egyre dorbézolt. Az senkinek sem jutott eszébe, hogy a csaló lehet egyúttal részeges is. Pedig ilyesmi is előfordul. Még az is megeshetik, hogy egy eszem-iszom ember önzetlen szolgája a köznek és rajong a művészetért. Csak meg kell tüzetesen vizsgálni Stendhal *Le Rouge et le Noir*-jában Julien Sorel-t, a hőst, hány különböző, sőt ellenmondó vonásból van összeszöve. Vagy nem különös elgondolni, hogy az, aki Hans Sachs halhatatlan merengését és Wotan bucsúját zenébe foglalta, pénzdolgokban becestelen volt és elárulta legnagyobb jótévőit? Pedig Wagner Richard ezt tette egyebek között Meyerbeerrel, aki

operái színrehozatalát szorgalmazta és keresztülvitte. Lehet, hogy csak azért vannak nagyszerű jellemvonásai, mert nagy hibái is vannak. De ezeket a hibákat Maugham szerint igenis ismerni kell. Mert így megmarad az a hitünk, hogy a génusz örökös harcban ezekkel az eredendő vagy szerzett gyarlóságokkal a végén mégis csak diadalmaskodik.

*

Vannak naturalista énekesek és tanult énekesek. Természetes, hogy a tanult énekesnek is kell lennie valami hangjának. De az ilyen művész mégis sikerei nagyobb részét tanultságának köszönheti. Izléssel és muzikalitással pótolhatja hangjának hiányosságát, és éneke nagy tetszést is kelthet, különösen a hozzáértőkben, de sohasem fog úgy megindítani és magával ragadni, mint ahogy föllelkesít az extázisig a született énekes a maga tiszta, madárszerűen természetes hangjával. Megtörténhetik, hogy a született énekes nincs kellőképpen kiképezve, hogy nincs benne sem tudás, sem ízlés elegendő mértékben. Esetleg halomra döntheti a művészet minden kánonát; de hangjának varázsa megveszteget és lenyűgöz. Megfelelkezel szabadságairól, hatásvadászatáról, ha ezek az égi hangok elbűvölik érzékeidet. Maugham a tanult énekesek közé tartozónak vallja magát. De híúságnak tartaná, ha elhítené magával, hogy sikereit tudatos, előre elhatározott és kitartón követett módszereknek köszönheti. Egészen egyszerű belső indítékok szavára hallgatott mindig. És csak utólag fedezi fel, hogy az öntudat küszöbe alatt egy bizonyos cél irányában törekedett és dolgozott. Mi volt ez a cél? Kifejleszteni jellemét és kipótolni természetes adottságainak fogyatékosságait. Elméje tiszta és logikus, de nem nagyon szubtilis és erős. Sokáig szerette volna, ha valamivel külömb lett volna az agyveleje. Néha kétségbeesett, hogy nem szolgálja oly mértékben és módon, ahogy kívánta. Olyan volt, mint a matematikus, aki csak összeadni és kivonni tud és tisztában van azzal, hogy bonyolultabb számtani műveletekre nem telik tőle. Egyben minden esetre szerencséje volt: sohasem szenvedett tárgy hiányában. Mindig több mese volt a fejében, mint amennyit meg tudott

írni. Gyakran hallott írókat panaszkodni, hogy szívesen írnának, de nincs miről. Meri állítani, hogy sohasem töltött el egyetlen órát sem valaki társaságában anélkül, hogy anyagot ne szerzett volna legalább egy előlvasható novellára az illető személyről. És ez nagyon kellemes tulajdonság egy író számára. Csodálatos és szinte hihetetlen paradoxonnak hangzik: Maughamnak bőséges és változatos leleménye volt és a mellett nagyon csekély képzelőereje. Arra képes volt, hogy élő embereket olyan helyzetben rajzoljon, amely megfelelt általa ismert jellemüknek. De a magasságokba szárnyaló, égi körökig felhatoló fantázia nem volt neki megadva. Fennszárnyalásában megakadályozta az a súly, amelyet állandóan magával cipelt: a valóság és valóságosság iránti érzéke.

*

Mindig visszatér egyetlen nagy szenvedélyére, olvasó mániájára. Neki az olvasás olyan pihenés, mint másnak a társalkodás; olyan szórakozás, mint másnak a kártya. Több ennél: lelki szükség. Ha nem olvashat, olyan boldogtalannak érzi magát, mint a morfinista, akitől elvonják a mérget. Inkább olvas egy menetrendet vagy egy árjegyzéket, mint semmit. Számos gyönyörűséges órát töltött el azzal, hogy árjegyzéket, antikvárius katalógust vagy az ABC-t (a menetrendet) olvasta. Ezekből csak úgy árad a regényesség. És mulatságosabbak, mint a novellák jó felerésze. De azért nem élt egyoldalú könyvéletet. Nem volt soha könyvmoly. Bejárta a világot, hogy tapasztalatot gyűjtsön, hogy lássa az életet. Nem érte be pusztán azzal, hogy író. Ember is akart lenni. Élvezni akarta a mindnyájunkkal közös örömeket, viselni a mindnyájunkkal közös fájdalmakat. Kivette részét nemcsak a szellemi, hanem az érzéki életből is.

Rengeteget olvasott, nagy rutinra tett szert az olvasásban, mégis rossz olvasónak tartja magát. Lassan olvas és nem képes arra, hogy üresnek, laposnak, unalmasnak ígérkező oldalakat vagy fejezeteket átlapozzon. Bármily rossz és unalmas az a könyv, ha egyszer kezébe vette, végig olvassa. El tudná az ujjain számolni azokat a könyveket, amelyeket

az első laptól az utolsóig nem olvasott végig. Viszont nagyon kevés olyan könyvre akadt, amelyet kétszer elolvasott volna. Vannak emberek, akik egy könyvet tízszer elolvasnak. De ezek csak a szemükkel olvasnak, nem az eszükkel.

Fiatal írók udvariasságból meg szokták kérdezni tőle, milyen könyveket olvassanak. Ő eleget tesz kérésüknek. A fiatalok megköszönik és nem olvassák el az általa ajánlott műveket. Mert ezeket az ifjú titánokat nem érdekli, hogy mit alkottak elődeik. Gondolják, eleget tudnak, ha elolvassák Virginia Woolfnak egy-két regényét, E. M. Forster egy könyvét és D. H. Lawrence-nak lehetőleg valamennyi művét. Azonkívül — különös — a *Forsythe Saga*-t. Hiszen igaz, hogy a fiatal íróra nézve legfontosabb kora irodalmát ismerni; de ezek a jelenkoriak csak divatosak és a divattal elmúlnak. A mult maradandó alkotásaiból ellenben örökké lehet tanulni. Maugham úgy látja, hogy fiatal írók ragyogó művekkel ébresztenek érdeklődést maguk iránt. Első könyvük fényes, a második jó, a harmadik már alig olvasható. Ennek a gyakori és szinte szabályosan ismétlődő hanyatlásnak okát abban látja, hogy nem tanulnak, nem haladnak, tehát nem is fejlődnek. Az író csak akkor lehet termékeny, ha örökké meg tud újulni. Erre pedig csak akkor képes, ha lelke mindig friss tapasztalatokkal gazdagodik. Erre pedig legbiztosabb út és mód a világirodalom remekeinek tanulmányozása. Mert a műalkotás nem valami csodatétel eredménye. Ahhoz készülni kell. Bármily termékeny a talaj, azt meg kell trágyázni. Az írónak módszeres munkával kell kibővítenie, elmélyítenie, változatossá tennie egyéniségét. A fiataloknak azonban ehhez a kitartó és rendszeres munkához nincs türelmük. Ha azt ajánlják nekik, hogy olvassák Shakespeare-t vagy Swiftet, azt felelik rá, hogy *Gullivert* már az elemiben olvasták és a *Coriolanusszal* már a gimnáziumban jóllaktak.

*

Huszonhárom éves korában Maugham már keresett novellista és regényíró volt. Hátat fordított az orvostudománynak, és mivel végképp eltökélte, hogy hivatásos író lesz, első keresményéből leutazott Spanyolországba, letelepedett

Sevillában, bajuszt növesztett, megtanult gitározni, roppant széles karimájú kalapban járt és szeretett volna egy zöld és piros bársonnyal szegélyezett gallért is vásárolni, de arra már nem tellett. Kölcsönlovon lovagolt és szorgalmasan igyekezett elsajátítani a spanyol nyelvet. Gondolta, itt marad egy esztendőre, aztán Rómába megy és kiegészíti hiányos olasz nyelvismereteit, aztán meglátogatja Görögországot, végül átkel Afrikába és Kairóban megtanulja az arabus nyelvet. A programm elegendő becsvágyról tanúskodik, de sohasem hajtotta végre. Rómába eljutott. Itt írta első színdarabját, de aztán visszatért Spanyolországba, mert nagyon beleszeretett Sevillába és Sevillában egy zöldszemű, pajzánul mosolygó valakibe. Kóborolt a Quadralquivir partján, csavargott a kathedrális körül, megnézte a bikaviadalt és futó szerelmi kalandokba bocsátkozott kisigényű nőcskékkal, akiknek szerény igényeit még az ő szégyenes anyagi viszonyai mellett is ki tudta elégíteni. Isteni dolog volt fiatalon Sevillában élni! Tanulnia is kellett volna közben egyet-mást, de azt elhalogatta jobb, vagy inkább rosszabb időkre. Nem is tudta világlétében az *Odyseát* görögül olvasni. Az *Ezeregyéjszakát* arabul még kevésbé.

Egyszer eszébe jutott, hogy megtanul oroszul. A nagy orosz írók akkoriban jöttek divatba. Annyira vitte, hogy Csehov színműveit megértette. De azóta rég elfeledett belőle mindent. A nagy nyelvismeret — most már belátja — nem abszolút érték. Találkozott valóságos Mezzofantikkal. De nem vette észre rajtuk, hogy sokkal különbek vagy éppen bölcsőbbek volnának a tucatembereknél.

Van olyan szerző, aki képes estéről estére végighallgatni a maga színművének előadását. Aki beül a színészek öltözőjébe és apróra megbeszél minden este minden jelenetet minden szereplővel. Aki ragyog a boldogságtól, ha az előadás jól pergett és halálosan elkomorodik, ha valami rosszul ment. Aki beleszól a színész maszkjába és tanácsot ad neki, hogyan fesse ki magát. Aki a legzagyvább vagy leghülyébb színházi pletykát is mohón nyeli. Maugham sohasem volt ebből a fajtából való. Ő a színházat akkor szereti legjobban, ha a nézőtér setét és néptelen, a színpad üres és nincs be-

díszletezve. Szereti a próbákat, a próbák pajtáskodó hangját, a hirtelen bekapott ebédet a sarki kocsmában, valamelyik színésszel, a sűrű, setét teát, amit délután négykor a takarító-asszony hoz fel a színpadra, vastag vajaskenyérrel. Soha sem tudott szabadulni attól a meglepetéstől, amely elfogta, mikor első darabját próbálták és szavait jeles művészek ajkáról hallotta. Érdekelte az is, miképpen nő, alakul, ölt formát a szerep az első olvasópróbától valami olyassá, amire gondolt, mikor a darabot írta. És szórakoztatták a viták próba közben, melyik asztal hol álljon, a rendezők önelégültsége, a primadonna elkeseredettsége, ha nem tetszett neki a rendező utasítása, a vén ripacsok mesterkedése, hogy ők kerüljenek a színpad közepére, a reflektorfény központjába. Hát még a jelmezes főpróbák! A szorgoskodó, alázatos, szolgálattrakész, de magukra tartó szabók, ahogy egymással suttognak és kicserélik megjegyzéseiket az előadásról, olyan szempontokból is, amelyek nem tartoznak szorosan az ő különleges művészetük körébe. Közben a páholyokat megszállva tartják azok a kedves fotografusok, a jegypénztár főnöke és *clerk*-jai, a szereplő színésznők mamái, a színészek feleségei, a szerző ügynöke, a szerző barátnője és három-négy kivénült színész, aki húsz éve nem volt színpadon. Ez aztán az igazi közönség! Felvonások után a rendező felolvassa a jegyzeteket, amiket próba alatt írt. Megindul a vita a világítómesterrel, aki rossz helyen állította be a kéket, a vöröset összecserélte a zölddel; a díszletezővel, akinek már megint elszabadult fékéről a fantáziája; a primadonnával, aki takarja szereplőtársait; az amorosóval, aki nem hagyja magát takarni. És a szerző? A szerző dühös a világítómesterre, amiért annyi hibát követett el; de egyúttal mosolyogva megbocsát neki, mert a szegényke csak azért volt olyan szórakozott, mivelhogy egészen elmerült a darab szépségeinek élvezetében. Egy-egy rövid jelenetet megismételnek. Hatásosabb pozíciókat javasolnak. Fellobban a magnéziumfény; az idegeskedők összerendeznek. Semmi sem történt. Csak az a drága fotografus csinált fölvételt a színpadról. A függönyt lebocsátják. A szereplők elszélednek öltözőikbe. A jelmezszabók eltűnnek. A vén színészek átsurrannak a sarki bar-ba

egy kortyra. A színházi mamák és feleségek fojtotthangú, de kígyói sziszegéssel bírálják a darabot és a vetélytársakat. Az ügynök a lóversenyhíreket olvassa a tegnapi estilapból.

De a jelmezes főpróba az utolsó gyönyörűség, amelyet a darab szerzőjének nyújt. A premiére izgalom, gyötrelmes és elviselhetetlen feszültség. A kezdőnek egész jövője ettől az estétől függ. És sikerekben megőszült, tantième-ken felhízott, világhíressé lett drámaírók épp úgy reszketnek ezen a szent estén, épp oly idegesek, babonásak, gyerekesek, mint a legkezdőbb kezdő. Mi a premiére a közönségnek? Egy többé-kevésbé érdekes intermezzo este 8 és 11 között, tea után és vacsora előtt. Siker? Bukás? Rá nézve majdnem mindegy. Talán inkább óhajtja az öntudat küszöbe alatt a bukást, mint a sikert, mert a bukás izgalmasabb, színesebb, bár nem ritkább. Nehéz sora van a drámaírónak!

Nem sokkal könnyebb a hivatása a színésznek sem. Már tudniillik az igazi, a hivatott színésznek. Nem annak a kis lánynak, akinek csinos képe van és aki azért lép erre a pályára, mert a színpadról könnyebben meglátják csinos képét. A hivatott színész sorsa az, hogy örökké tanuljon. Tanulja a szerepét, tanulja a foglalkozása mesterségbeli részét. Mire azonban eléri, hogy bármilyen szerepet el tudna játszani, addigra már csak nagyon kevés szerep eljátszására alkalmas. A színésznek szinte határtalan türelemre van szüksége. Sokszor évekig kényszerítik tétlenségre; és mihelyt nem játszik, rohamosan rozsdásodik a tehetsége. A színész kényre-kedvre ki van szolgáltatva a közönségnek. Amint nincs szem előtt, már el is felejtik. Hogy valaha bálványa volt a tömegnek, az semmit sem segít rajta. Sőt! Attól éhen halhat. És ezért kell elnézőnek lenni a színész hiúsága és szeszélyei iránt, amíg a hullámhegy tetején van. Úgysem tart sokáig. Valamikor ez a pálya tele volt regényes, izgató, titokzatos motívumokkal. Rendetlen életük imponált a nyárspolgároknak. Hősies szerepeik, pathetikus szavaik szinte emberfeletti nimbuszt adtak emberi mivoltuknak is. A világ egyik legnagyobb költője, Goethe, rajongó csodálattal festi meg a *Wilhelm Meister*ben egy tizedrendű vándorkomédiástrupp csoportképét. Még a XIX. században is akadtak

bámulói és irigyei a színészek bohémségének. Ez a dicsfény elhalványodott, végképp el is enyészett. A színész ma rendezett anyagi viszonyok között élő, a társadalom által nemcsak befogadott, hanem előkelő lépcsőfokra helyezett, tiszteletet parancsoló polgár. A színész ma exkluzív kaszinók tagja, rendesen fizeti adóját és — bizonyosan nem merjük állítani, csak gyanítjuk, csak hipotézisként említjük, — van köztük olyan, aki golfozik is.

Maugham személyesen ismerte e rend angol jeleseit, hiszen mint sikeres szerzőnek épp elég dolga volt velük. És mi az ő véleménye róluk? Hogy jó pajtások, nagyszerűen tudnak elmondani sikamlós adomákat; nagy mértékben mulatságosak, nemes érzésűek, bátrak, jóságosak. De — hangsúlyozzuk, itt a szerző nézetét idézzük — ő soha sem volt képes teljes értékű emberi lényeknek tekinteni őket. Soha intímebb kapcsolatba nem jutott velük. Lényük lágy, viaszként formálható, átidomul azzá a jellemmé, amelyet a színpadon játszanak. Nyelvük a mindennapi társalkodásban is úgyszólván idézetek tára szerepeikből. Egy kitűnő író azt mondta, ő nem csodálkozik, hogy a színészeket olyan sokáig nem volt szabad szentelt földben eltemetni, mert elhamarkodottság volna föltételezni, hogy a színésznek van lelke. Ez természetesen túlzás. A színészek nagyon érdekes emberek. A regényíró, ha őszinte akar lenni, el fogja ismerni, hogy van valami rokonság közte és a színész között: a színész egy azokkal a személyekkel, akiket ábrázol. Az író egy azokkal a figurákkal, amelyeket alkotott. Színész és író olyan fölindulásokat képviselnek, amelyeket ők maguk nem éreznek. Elhíttetés az ő valóságosságuk. És a közönség, amely egyszerre anyaguk és bírójuk, egyúttal az ő csalásuk áldozata is.

*

Maugham már nagy sikereket ért el regényeivel és novelláival, amikor rászánta magát a színpaddal való kísérletezésre. Első drámáját (*A Man of Honour*) beküldte a nagy Forbes Robertsonnak, az akkori angol színpadi világ egyik vezérlő tényezőjének, a kitűnő színésznek, de az 3—4

hónap mulva visszaküldte. Aztán Charles Frohmannal, az ismert igazgatóval és vállalkozóval próbálkozott. Annak sem kellett. Maugham leült, újra átírta a darabot és most a Stage Society-hez nyújtotta be. Ez végre elfogadta és elő is adta. A kísérleti színház minden premiére-je nagy figyelmet keltett ekkoriban. Az ő műve is, különösen a kritikusoknál. Csakhogy ebben a figyelemben nem volt sok köszönet. Csúnyán levágták. A *Sunday Times* kritikusa röviden kijelentette, hogy a szerzőnek a színpadi irodalomhoz semmi köze sincs. Valami igaza lehetett a kegyetlen bírálónak, mert a darab két előadás után végképp letűnt a műsorról. Maugham gazdagabb lett egy igen keserves, de pályája későbbi folyamán értékesnek bizonyult tapasztalattal: színesszel írónak nem jó egy tálból cseresznyét enni. A közkedvelt Granville Barker, aki a főszerepet játszotta az *A Man of Honour*-ban, vérszegény, fantáziátlan, affektált komédiás volt, aki elszédítve ifjúi diadalaitól, hátat fordított az életnek és beérte a Stage Society csekélyszámú, de válogatott közönségének hódolatával. Maughamnak szűk volt ez a mesterkéltn világ. Szegény ember volt; nem vesztegethette idejét précieux irodalmi kísérletekre, a nagyközönség elé vágyakozott. Eszé ágában sem volt, hogy az inség kenyerén rágódjék, ha tud segíteni magán. Már akkor rájött, hogy a pénz mintegy hatodik érzékünk, amely nélkül a többi öttel alig kezddhetünk valamit.

Már most az *A Man of Honour* próbái alatt fölfedezte, hogy van benne tehetség a könnyű vígjátéokra. Hogy tud mulattatni, sőt nevetetni is. Elhatározta, hogy próbát tesz. Meg is írta a *Loaves and Fishes* című komédiát. A baj az volt, hogy a darab legfontosabb, de egyúttal legkomikusabb figurája egy papi személy volt. Olyan színigazgató pedig nem akadt Angliában, aki egy ily veszedelmes darabot színpadára engedett volna. Most megint megokosodott: egyenesen egy primadonna számára írt szerepet és darabot, abban a reményben, hogy valamelyik divatos színésznő elvállalja a szerepet és igazgatójánál keresztül erőszakolja a darab előadását. De itt még nagyobb baj volt. A nagy jelenetben, a *scène à faire*-ben a hősnő behívja szerelmesét öltözőszobájába, hogy ki-

ábrándítsa magából és megmutatkozik neki kifestetlenül, rendezetlen hajjal. Ebben az időben az arcfestés még szokatlan volt és a hölgyek túlnyomórészen álhajat viseltek. Olyan színésznő pedig nem akadt, aki hajlandó lett volna a közönségnek ilyen hátrányos állapotban megmutatkozni. A darab sorsa eldőlt. A harmadik kísérlet azért nem sikerült, mert a szakértők és színésznők szerint kevés volt benne a cselekvény. Miss Mary Moore, akkoriban nagyon népszerű színésznő, azt ajánlotta, írjon bele a harmadik felvonásba egy betörést, attól a darab mindjárt izgalmasabb lesz. Végre tíz évi várakozás után 1907-ben rámosolygott a szerencse. Egyetlen idényben, 1907-ben négy darabja is színre került. Sok pénzt nem keresett, mert akkoriban a tantiémek jóval kisebbek voltak, mint ma. De jövője mindenesetre biztosítva volt. És híres ember lett belőle. Sokat fotografálták, sokat interjuvolták. Kiváló emberek keresték ismeretségét. De ő nem volt meglepve. Mindezt természetesnek, régen esedékesnek találta. Egy este a klubjában egy tagtársa a szomszéd asztalnál beszélgetett vendégeivel és szóba hozta Maugham valamelyik darabját is. Az idegen úr megemlítette, hogy Maugham is tagja a klubnak. Mire a vendég így szólt:

— Ismeri őt? Azt hiszem, olyan dagadtfejű, amilyen csak az ilyenfajta ember lehet.

— Hogyne, felelte amaz, nagyon jól ismerem. Olyan kész kalap nincs, amely rámenne a fejére.

Nem volt igaza. De Maughamnak jól esett, hogy ilyen híres ember. Mert az volt. Nemcsak Angliában és Amerikában, hanem a kontinensen is. Csak a kritika nem fogadta még el teljes értékűnek. Cinizmust, trivialitást, olcsó hatásvadászatot lobbantott szemére. Megvádolta, hogy lelkét eladta a Mammonnak. Az intelligens elem nem is vett tudomást róla, vagy ha igen, csak azért, hogy lenézését éreztesse vele.

*

A drámaírás mestersége vagy művészete vagy tudománya egészen különleges adományoktól függ. Van valami műfogása ennek a műfajnak, valami titka, amelyet nem lehet megtanulni. Nem kell ehhez a trick-hez nevelés, még kultúra

sem. Miben áll ez a trick? Abban, hogy a drámaíró úgy tudja a szavakat formálni, úgy tud velük játszani, hogy eljussanak közvetlenül a hallgatóság fülébe; abban, hogy úgy tudjon a szerző elmondani egy történetet, hogy az láthatóvá legyen a közönség számára. Ez a képesség felette ritka. Azért fizetik a drámaírót sokkal jobban, mint a más-fajta költőket. Ennek a képességnek semmi köze sincs az irodalmi hivatottsághoz vagy tehetséghez. Hiszen napról-napra látjuk, hogy kitűnő regényírók szálnalmasan megbuknak, ha színdarabírással kísérleteznek. De e képesség nélkül lehetnek még oly mélységes eszméid, lehet a témád még oly eredeti, jellemző erőd még oly éles és plasztikus, sohasem fogsz valamirevaló darabot összehozni.

Abban, amit Maugham saját tapasztalásai alapján a különleges drámaírói tehetségről megállapított, egyúttal benne van a magyarázata annak is, miért nem lehet regényt teljes sikerrel dramatizálni. Ezer bizonyíték szól e tétel igazsága mellett, alig egy-kettő ellene. Talán *A kaméliás hölgy* az egyetlen színmű, amely a tételt megcáfolni látszik. S vele együtt még a *Carmen*. De Dumas regénye mégis sokkal gazdagabb, pragmatikusabb, összefüggőbb, lélektanilag indokoltabb, mint drámája. És a *Carmen* örök értékét a zene biztosítja, nem a szövegekönyv.

Bizonyos, hogy a dráma sikerének egyik fontos, talán legfontosabb tényezője a technika. De ezt is csak egy módon sajátíthatja el a szerző. Nem elméleti művekből, nem tankönyvekből, nem Aristoteles *Poétikájából*, hanem a tulajdon bőrén, a maga műveinek előadásából. Itt tanulja meg, hogyan fogalmazza mondatait úgy, hogy a színész könnyen adhassa elő őket; hogyan egyeztesse össze a beszéd ritmusát, lendületét, költőiségét a társalkodás hangjának közvetlenségével. És még valamit meg fog tanulni a szerző a próbákon: törölni. És rövidnek, szabatosnak, konciznak lenni. Mert írás közben egyik gondolat szüli a másikat; az író szívesen elkalandozik a szoros értelemben vett tárgytól. De a drámaírónak épp oly szigorúan el kell kerülnie az ilyen elkalandozást, mint a szentnek a bűnözést. Mert a bűn megbocsátható, de az elkalandozás halálos. Minden, ami felesleges, egyúttal

káros is a drámában. Ami a főtárgyról eltereli a figyelmet, azt irgalmatlanul ki kell írtani. A regényben is kerülni kell a széles és kényelmes epizódokat. De ennek a műfajnak nagyobb terjedelme mégis inkább megengedi a költő képzeletének csapongását, mesélő kedvének túlzásait, mint a dráma. Már a jó Horatius megmondta: «Semper ad eventum festinat», mindig a végkifejlet felé siet a dráma. Nem is siet, hanem rohan. Szaggatott, gyors lélekzettel, megfeszített inakkal, ziháló mellel: amíg aztán az izgalmak feltornyosult terhe alatt össze nem roskad. És akkor megvan a katasztrófa. És a függöny legördülhet.

*

A színjáték a szerzőnek, a színészeknek, a közönségnek és — a mai áramlatokkal számolva — a rendezőnek közös műve. Beszéljünk mindenk előtt a közönségről. A legnagyobb drámaírók is állandóan a közönségre gondolnak, mialatt műveiken dolgoznak. Meglehet, hogy lenézéssel, talán gyűlölettel nyilatkoznak róla, de egy pillanatra sem felejtik el, mennyire függnek tőle. A közönség fizet. A közönség tapsol. A közönség püsszeg. A közönség hagyja üresen a nézőteret, ha a darab rossz, vagy ha a darabnak rossz hírét költötték. Mi a dráma szabatos definíciója? A dráma olyan írásmű, amelyet szerzője arra szánt, hogy színészek eljátsszák és egy meghatározatlan számú tömeg meghallgassa. Az a darab, amely nem kívánczik közönség elé, lehet nagyon érdemes írás, de épp oly kevésbé színmű, mint ahogy az öszvér nem ló. Akinek valaha dolga volt a színházzal, tudja jól, milyen különböző módon reagál kétféle közönség ugyanarra a drámára. Londonban a nagyon vonzó darabokat a hét minden estéjén adják és kétszer hetenkint délután is. A délutáni előadást *matiné*nek nevezik. Ugyanannak a darabnak egészen más a hatása az esti és más a délutáni közönségre. Állítólag Ibsen színművein a norvég közönség olyan jóízűn nevet, mint a legbohókásabb vígjátékon. Ők tudják, miért. Nekünk a *Kisértetek*, *Rosmersholm*, *A vadkacsa* előadása alatt a hátunk borsószik. A közönség együtt játszik a színészekkel és még hozzá igen fontos szerepet. S ha nem hajlandó tovább

játszani szerepét, akkor a darab már meg is bukott. És a drámaíró úgy jár, mint a tenniszjátékos, akinek a partnere megszökik; játszhatik önmagával, ha kedve tartja.

A közönség különös egy állat, ahogy Maugham hízelgően nevezi. Inkább ravasz, mint intelligens. Könnyen befolyásolható. Egy-egy ember a nézőtéren elmulasztott vagy nem értett meg valami tréfát vagy elmés fordulatot. A többiek nevetnek: hát ő is nevet. A közönség érzelgős is; de csak olyan érzelmek iránt mutat fogékonyságot és megértést, amelyek az ő szívében is szunnyadnak. Ha a drámai helyzet fölkelte érdeklődését, akkor a valószínűség vagy elhíhetőség kérdése fel sem merül benne. De jaj a szerzőnek, ha valószínűtlen fordulatait nem tudja tetszetőssé tenni; minden akciónak indokoltnak kell lenni, különben elutasítják és kinevetik. Szereti az újat, de csak addig a fokig, amíg az új fel nem forgatja hagyományos fogalmait és értékítéleteit. Szereti az ideákat, de csak azokat, amelyek már az ő fejében is megfordultak, csak nem merte kimondani őket.

A dráma mindig a szerző korának szokásait és stílusát tükrözteti. A technika haladásával együtt halad ő is. Így pl. a mai drámába erősen bekapcsolódott a telefon, a grammofoon, a rádió. Ezek a dolgok megváltoztatták a színjáték *külső* képét. A közönség látni kívánja őket a színpadon, ahogy mindennapos életében látja őket. De az ember belseje, lelki-világa is megváltozott. A mai ember szemében a bosszúnak jóval kisebb ütőereje van, mint Hamlet korában. Nem mintha nemesebb lelkűekké vagy megbocsájtóbbakká lettünk volna, hanem mert akaraterőnket nem tudjuk tettekre feszíteni; mert indulatainkat megfékezte a lompos közömbösség. A női tisztaságra vonatkozó felfogásunk a nő emancipációja óta, a nőnek munkába állása óta lényegesen enyhült. És a nők jogegyenlőségéért vívott harc Mrs. Pankhurst idején izgalomban tarthatta a kedélyeket, ma — a történelem legelfeledettebb omladékai alá van temetve. Nora problémája ötven évvel ezelőtt felkavarta az egész művelt világot. Ma az egész művelt világnak mindegy, hogy Nora elhagyja-e férjét és gyermekeit vagy feladja-e jogát a külön egyéni életre.

Maughamnak van egy-két rossz szava a színházi kritikusok részére is, amit egy drámaírótól nem illik zokon venni. Szerinte a kritikus a legkevésbé alkalmas arra, hogy bírálja legyen a darabnak. Mert a darab a hallgatósághoz szól, mint pszichológiai egységhez; neki arra az infekcióra van szüksége, amely a publikum egyik tagjáról átesap a másikra, a harmadikra, a századikra. A darab arra pályázik, hogy a közönséget a maga eszméinek, érzéseinek, szenvedélyeinek rezonáló talajává tegye. És most ott ül a kritikus, nem azért, hogy érezzen, hanem hogy ítéljen. Neki távol kell tartania magát a ragálytól, amely a tömeget elfogja és vigyáznia kell önuralmára. Nem engedheti meg magának, hogy az indulat őt is elragadja. Ő nem lehet a közönségnek egy része. Neki a darabot kívülről és felülről kell néznie. Mi ennek a vége? Hogy nem is látja a darabot, mert nem játszott benne; ő mást keres a darabban, mint a közönség. És nincs rá semmi ok, hogy meg is találja, amit keres. Mert a színdarabot nem a kritikusok részére írják. De a szerző mégis érzékeny teremtmény. És ha másnap azt olvassa, hogy darabja arculesapása a józan észnek, akkor közel áll hozzá, hogy elpityeredjék. És egy-egy fiatal, becsvágyó szerző, aki még költőnek tartja magát vagy legalább is a költő rangjára pályázik, leül és megpróbál ezúttal egy tisztán irodalmi értékű színművet «alkotni». Mert, hogy ezt is meg lehet csinálni és a mellett hírnévre és vagyonra szert tenni, azt mutatja Bernard Shaw példája. Ebben az értelemben Shaw hatása a mai angol színpadra egyenesen romboló. Az ő darabjait sem mindig kedvelte a közönség, de aztán megbarátkozott velük és szerzőjükkel. Azóta egy csomó követője akadt; köztük tehetséges emberek, született drámaírók is, akik azonban fejükbe vették, hogy ők is minden áron elmések lesznek, új ideákkal állnak elő, furcsa és bolondos ötleteikkel megbotránkoztatják a közönséget. Szóval: Shaw-t utánozzák. De csak Shaw hibáit tudták majmolni. Shawnak a színpadon nem azért voltak sikerei, mert eszméket hozott, hanem mert született drámaíró. De utánozni őt nem lehet. Az ő eredetisége abban áll, hogy kifejezést mert és tudott adni az angol nép egyik legjellemzőbb sajátosságának: a

szerелеm dolgában való tartózkodásának, óvatosságának, csaknem ridegségének. Ha Franciaországban egy férfi tönkre teszi magát egy nőért, bizonyos lehet a közönség rokonszenvé-ről, veleérzéséről ; és ő maga is büszkeséggel hordozza sorsát. Angliában az ilyet futóbolondnak tartanak. Íme a ma-gyarázata annak, miért tartozott Shakespeare *Antonius és Cleopatrája* mindig a nagy költő legnépszerűtlenebb drámái közé. Angol ember szemében az, aki egy asszonyért eldob hatalmat, becsületet, egész országokat, a fél világon való uralmat, az megvetésre, nem részvétre méltó. És ha a történelem nem jegyezte volna föl részletesen Antonius szerelmét és bukását, akkor Angliában az egész históriát hihetetlennek tartanák.

Francia drámákban gyakran találkozunk férfiakkal, akiknek nincs kimutatható foglalkozásuk, vagyonuk, jöve-delmük. Akiknek minden foglalkozása, vagyona és jövedelme, de egyúttal minden gondja, törekvése, becsvága a szerelem. Az angol dráma hőse üzletember, klub-életet él, társaságba jár, golfozik, és azonkívül esetleg még szerelmes is. És a szerelemnek, mint uralkodó érzésnek és sorsdöntő tényező-nek detronizálásában dicsérendő példával járt elől Shaw.

*

Maugham elismeri, hogy a színésznek rendkívül nagy része van a dráma sorsának kiformálásában ; de határozottan tagadja, hogy a színész többet hozhat ki a darabból, mint amennyit a szerző beletett. Sőt a szerzőnek a legtöbb esetben el kell készülvén lennie arra, hogy látomásainak csak egy tört része valósul meg a színpadon, éppen a színész elégtelensége következtében. Az például szinte elérhetetlen, hogy minden szerep részére megtalálják a megfelelő színészt. Nagyon természetesen. Az a színész, akire a legnagyobb szükség volna, más színháznál van lekötve. Be kell érni egy másod- vagy harmadrangúval. Manap a film gyilkos ver-senye miatt az igazgatók és szerzők a szerepkiosztásnál csak-nem mindig a legnagyobb nehézségekbe ütköznek : a *star*-ok el vannak foglalva. És ha véletlenül szabadok és kaphatók, akkor még mindig megvan az a veszedelem, hogy nem

vállalják el a szerepet, mert túlságosan kicsiny ; vagy mert túlságosan ellenszenves ; vagy mert a partnernek több kilátása van nyílt színi tapsra ; vagy mert a művésznak a közeljövőben reménye van előnyösebb szerződésre.

És ha már nagynehezen minden együtt van, az összes szerepek kiosztva, a próbák megindulhatnak : akkor jön az új, talán a legnagyobb csapás, amellyel a szerzőnek meg kell birkóznia : a *rendező*.

A rendezőben Maugham az írónak született ellenségét látja. Azelőtt a rendező sokkal szerényebb hatáskörrel beérte. A hatalom csúcsán érezte magát, ha a szerzővel egyetértésben itt-ott húzhatott valamit a szövegből. Egyebekben pedig megelégedett azzal, hogy megtanította a színészeket a jövésre, menésre, a színpadon való felállás rendjére, az ülésre és legfőljebb átvette a szerepet a színészekkel. Különösen a másod- és harmadrendűekkel. Mert hol volt az a kezes primadonna, — akár hím-, akár nőnemű — aki eltúrta volna, hogy a rendező beleszóljon az ő alakításába? De egy idő óta minden felborult vagy legalább is megváltozott a színház hierarchikus rendjében. Az ormon ül mint olimposi Zeus, aki szemöldökével mozgat és irányít mindenkit és mindeneket : a rendező. Ez a felfordulás valószínűleg Reinhardt nevéhez fűződik. De benne megvolt a tehetség hozzá, az energia, a szakavatottság, az érzék a drámai mű lényege, jelességei és árnyoldalai iránt. Majmolóiban is megvan az energia, néha tomboló erőszakosságig fajulva. Csak a többi erénye hiányzik belőlük Reinhardtnak. Ezek elhítetik magukkal, hogy a dráma másodrendű, sőt tizedrendű jelentőségű, fő : az ő saját «elgondolásuk», művészi ihletük. A könyv csak éppen alkalmi ok önálló rendezői tevékenység kifejtésére ; kiinduló pont, amelytől annyira távolodik el, amennyire ezt izlése, egyénisége, célja megkívánja. A rendező a legtöbb esetben szűk agyvelejű lény, akinek koponyájában egy-két idea teng-leng. De éppen mivel olyan kevés az eszméje, ezekhez aztán makacsul ragaszkodik. A mellett annyira öntelt, hogy a tulajdon előadásbeli modorosságait is ráerőszakolja a színészre. A színész nagy mértékben függ tőle, mert a szereposztásnál is a rendezőé a döntő szó. Ennél-

fogva alárendeli magát a «mester» akaratának, még akkor is, ha ez meggyőződésébe ütközik. A legjobb rendező az, aki a legkevesebbet csinálja. És a legokosabb az a szerző, aki maga rendezi a darabjait. Erre természetesen kevesen képesek; még leginkább olyanok, akik maguk is színészek voltak. Mert az nem elegendő, ha próbaközben a színésznek azt mondd: ez rossz, ezt nem így kellene csinálnod. Meg kell mutatni neki, hogyan csinálja.

*

Maugham sohasem volt színész. Ennélfogva nem is vállalkozott szívesen a maga darabjainak rendezésére. Inkább vesződött a rossz, öntelt és zsarnokoskodó rendezőkkel; beletörődött abba, hogy az ő gondolataik érvényesüljenek, lemondott a vitatkozásról, csak hogy békessége legyen. De hogy lassankint elhidegült a színháztól, hogy abbahagyta a drámaírást sikerei tetőpontján, ebben nagy részük van a rendezőknek. Nem azért, mert gyakran nem értik a mester-ségüket, hanem mivel egyáltalán szükség van rájuk.

Még egy szót a közönségről, aztán elbúcsúzunk Maugham szép és vonzó könyvétől. A szerző hálás ennek a közönségnek, mert végre is neki köszönheti hírnevét és vagyonát, amely független, szabad életre képesíti, amely megszerzi neki az izléses otthon, a költséges utazás, az inségeseken való segítség lehetőségeit. De azért mégis valahogyan idegenkedik a színházi közönségtől. És ez az idegenkedés napról-napra erősebbé válik benne. Az az érzés, hogy száz és száz idegen hallja és látja a darabjait, olyan borzalommal és undorral töltötte el, hogy messze elkerülte még az utcát is, amelyben az a színház áll, ahol az ő darabjait játsszák. Pedig tudta, hogy szüksége van a hallgatóság együttműködésére. De éppen ez bántotta. A szerzőnek osztoznia kell közönsége balhitében, előítéleteiben, elfogultságaiban. Lásd Shakespeare-t, aki úgy dolgozik szellemekkel és kísértetekkel, mint a maga fajtájával; valószínűleg azért, mert közönsége hitt ezekben a jótétlekekben. Maugham belefáradt abba, hogy a színpadról féligazságokat kürtöljön ki, mert a közönség a másik felét nem volt

hajlandó bevenni. Unta, hogy a színpadi társalgás törvényei egészen mások, mint a valóságé és hogy ezeket a normákat mégis tiszteletben kell tartania. Unta az erőfeszítést, hogy soha se váljék unalmassá. Egészben pedig nem óhajtott alkalmazkodni a dráma elismert és szükséges konvencióihoz. Láttá, hogy lelkiválságba sodródott, hogy összeütközésbe került a foglalkozásával, a közönséggel, de önmagával is. Gyógyulásként megpróbálta meghallgatni mások nagyon kedvelt, látogatott darabjait. De nem tudott még csak mosolyogni sem az élceken, amelyeken a közönség röhögött. És hidegen hagyták olyan jelenetek, amelyektől a közönség könnyekben ázott. Erre eltökélte, hogy faképnél hagyja a színházat, a közönséget, a nagy tömeget. És barátságot köt a magányos olvasóval, aki szívesen hallgat az ő szavára és akivel olyan bizalmas viszonyba juthat, mint az ezerfejű szörnyeteggel soha. Egyébként is gyakran megérte, hogy egykor ünnepelt drámaírók végképp kiestek a közönség kegyéből. «Nem kellek nekik», sóhajtotta Arthur Pinero, Henry Arthur Jones, akiknek darabjai valamikor ezer estéken ezer főnyi közönséget vonzottak. És elhatározta, hogy akkor lép le a drámaírás színpadáról, amikor távozása neki esik jól. Tökéletes drámát úgysem tud írni. Tökéletes drámát úgysem lehet írni. Ez még Shakespeare-nek sem sikerült. Minek hát a meddő erőlködés? Pénze van elegendő. És ha megszorulna, ami már nem valószínű, akkor regényeivel is szépen kereshet. Becsvágya már nincsen. A *Sacred Flame*-mel (amelyet nálunk is nagy sikerrel játszottak) 1933-ban csakugyan és végleg lezárta drámái sorát.

A nagy regényíró, sok sikeres dráma szerzője a vallomásos könyvét egy különös vallomással fejezi be: «Ha visszatekintek életemre, sikereivel és kudarcaival, véget nem érő tévedéseivel, csalódásaival és beteljesedéseivel, örömeivel és nyomorúságaimmal: az egész olyan valószerűtlennek rémlik nekem.» Így vagyunk vele mindnyájan. Mint árnyék, mint álom révül élénk mindaz, amit megértünk. Emlékeink nem pontos és nem színes képek, hanem elnagyolt silhouettek. S a végső számadás óráiban vagy perceiben sebes rohanással robognak el lelkünk szeme előtt. Egyet-egyet szeretnénk

visszatartani néhány pillanatra: «Verweile doch, du bist so schön!» — de hiába.

Ha így vesszük, mindnyájunk élete egyformán értékes vagy értéktelen. De van egy más szempont is az élet becslésének megítélésére: a művek, amelyeket alkottunk; a tettek, amelyeket végrehajtottunk; a tervek, amelyeket megvalósítottunk; a nyomok, amelyeket mások lelkében hátrahagytunk.

A művek nem okvetlenül, sőt nagyon ritkán halhatatlanok. Hogy Maugham művei e ritka kivételek közé tartoznak-e, ki tudná, ki merné ma megjósolni?

De a tettek halhatatlanok. Minden tett hátrahagyja nyomát a világ képén. És Maughamnak *The Summing Up*-je ilyen tett. Becsületes, őszinte, mélyreható, elmét megvilágító, szívet megmozgató. És mint ilyen tett igényt formál a halhatatlanságra.

SEBESTYÉN KÁROLY.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822–1836).

— Harmadik közlemény.¹ —

Április 15. Kness² kertésznél mindenféle virágot vásárol, magával viszi Keider híres botanikus *Die Geheimnisse der Blumisterei* című munkáját, ennek a segítségével válogat mindent össze.

Crescence-nál az utolsó estély van, mert legközelebb már Budára költöznek.

Április 18. A királyi resolutio leérkezik, de a «királypártiak» elégedetlenek vele, mert engedékeny, érthetetlen és túlságosan kegyes. «Egy év alatt jobbat főzhettek volna ki. A gyengeséggel az udvar elvesztette az eddigi kevés hívét is, a nélkül, hogy a másikkából nyert volna.»

Április 19. A Viczay-kertbe mennek sétálni, ahol már minden zöld.

Április 20. Széchényi István, Pál és Keglevich Károly³ meglátogatják. Délután a nádoréknál vannak, de a palatinus nem beszél velük, úgy látszik, haragszik K.-né atyjára, id. Zichy Károlyra.

Április 21. «Háromnegyed hat volt, amikor Hansel sétálni akart menni. Eszébe jutott neki megint az erdőcske [Küstenwäldchen], mert ott szívesen iszik kávé, amikor ahhoz a vonalhoz értünk, amelyet száraz vámkapunak (das dürre Mauttor) hívnak és utána kér-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 729. és 730. számában.

² Kness, régi híres pozsonyi kertész-család, ma is megvan. Ez a kertészet akkor a Blumentalban volt, amely ma már be van építve.

³ Gróf Keglevich Károly (szül. 1806.) herceg Odescalchi Ceci-liát (1809–1847) vette el.

dezősködtünk, hogy hol is van az úgynevezett Grasl-malom,¹ amire azt válaszolták, hogy az egyenes úton alig negyedóránnyira. Mivel ilyen közelnek hittük csak, lassan mentünk, de úgy húzódtott az út, hogy 7 óra is elmúlt, mire odaértünk. Nagyon szép sétaút vezet oda, különösen csodás lehet nyáron, mikor a szőlő zöldel. Hansel kávét rendelt, úgy hogy $\frac{1}{4}$ 8 volt, mire felkerekedtünk. A félhold a felhőtlen égboltozaton mesésen ragyogott. Eleinte nagyon siettünk, hiszen csak ketten voltunk, minden oly csendes, senkit sem láttunk, a vidék egész borzalmas. A Kálváriahegy, az új kápolna, a szőlők fehérre meszelt házacskaí úgy látszottak, mintha szellemek lennének. De mikor a városhoz közeledtünk, lassítottunk, úgy, hogy fél órába telt, mire beértünk. Még jobban féltem volna, ha tudtam volna, amit a vendéglős Hanselnek mesélt, hogy két katonaszökevény bujdosik a vidéken.»

Április 22. A barsi megyegyűlés által elmozdított tisztviselőket a helytartótanács ismét visszahelyezte.

Április 24. Postakocsin reggel $\frac{1}{2}$ 7-kor felutaznak Tapolcsányba, ahova este 10-kor érkeznek meg.

Április 25. Nagyon örül régi, meghitt otthonának, a parknak, állatainak, a megújuló természetnek és a szép álmódosításokból csak a «sívár jelen» ébreszti fel, amikor jön Boronkay alispán és Jeszenszky Elek. Ezek elmondják a megyében távozásuk után történeteket. Bántja őket a sok ember hálátlansága (pl. Foglár szolgabíró). Este ketten maradnak tête-à-tête, csöndben.

Április 27. Keglevich nevenapjára Pozsonyba Boronkay és Jeszenszky Elek küldöttséget terveznek, aminek Keglevichék nagyon örülnének, mert Pozsonyban ennek jó hatása volna.

Május 1. Visszatértek ismét Pozsonyba, Keglevich felutazott Bécsbe, mert a barsi szigorú adóbehajtásokat az alsótáblán csak nem hagyják elaludni. Platthy barsi követ ismét szóba hozta.

K.-né megemlíti, hogy az elmúlt hónapban Bécsben 30 öngyilkosság történt, ezek között legfeltűnőbb Parisch nevű bankáré, akinek bankháza Európa egyik leggazdagabbja volt. Zichy Károly államminiszternek a bankár egyik bizal-

¹ A Grasl- vagy Apponyi-malom a várostól egy kis órára feködt, bájós környezetben a Weidritz-patak mellett.

masa volt, ez naponkint megfordult nála. Kedvese Botta nevű színésznő volt, aki a bankár utáni bánatában kolostorba vonult.

A Galoppe most jön divatba, K.-né szorgalmasan játssza zongoráján.

Május 4. A nádornénál van kártyapartin, Casinót¹ játszanak.

Május 5. Látogatást tesz a nádoréknál, mindketten nagyon kegyesek hozzá; a nádorné megöleli s elmondja neki, hogy mennyire szereti.

A liget, amelyet a pozsonyiak annyira szeretnek, megélénkül.

Május 7. A barsiak a május 2-i közgyűlésen kijelentették, hogy a nádor által visszahelyezett három tiszttviselőt nem fogadják el, és ezeket csakugyan nem is helyezték vissza. Keglevich e miatt a nádorhoz panaszra menve, utóbbi «szokása szerint csak mosolygott.»

Május 8. A grófné medvéi Tapolcsányban a molnárné kis leányát széttépték. Keglevich parancsot ad, hogy a medvéket azonnal löjjék agyon.

Május 11. Crescence még mindig Pozsonyban van. Jaquini olajban festi K.-né és férjét, Crescence éppen akkor tesz náluk látogatást.

Május 12. Crescence-szal kirándulnak a száraz vámkapuhoz (zum durren Mauttor) kocsival, onnan felmennek a kápolnához, ahol Crescence még nem volt.

Május 13. Lemásolja «Grillenparzer»² *Vision* című költeményét, amelyet a császár meggyógyulásának örömeire írt. Keglevich újra Bécsbe ment, de a császár nem fogadta. «Ich bin noch zu reizbar» — és Lajos főherceghez utasította.

Május 15. Pünkösthétfő. A barsi urak csakugyan elmentek Keglevichnek gratulálni nevenapjára és főispáni beiktatása első évfordulója alkalmából. Belánczky³

¹ Szerencsejáték. K.-né nagyon szeretett tarokkozni.

² Grillparzer Ferenc német drámaíró (1791—1872).

³ Belánczky József (1769—1843) besztekeri megyéspüspök.

püspök vezette őket, összesen 10-en voltak, később Platthy¹ is csatlakozott hozzájuk. «Nem volt a megye részéről kiküldött küldöttség, de egészen olyan látszatja volt.» A grófné hálószobájának ajtaja mögül néhány vendégével, mint Klobusitzky kalocsai érsekkel, Pálffy herceggel, az öreg Esterházy Károllyal stb. végig hallgatta az üdvözlést. Másnap id. Zichy Károly lakásán a barsiaknak nagy ebédet adnak, K.-né is magyar ruhát öltött.

Május 22. Ismét a nádor feleségéhez megy, soká marad nála, «immer tête-à-tête». Oly érzékeny búcsút vesznek egymástól, hogy «könnyezve borulnak egymás nyakába». «Ezt az asszonyt — írja K.-né — igazán nagyon szeretem, s minél többet vagyok vele, annál jobban.»

Május 23. Bécsbe mennek, mert Karlsbadba készülnek. Ez nem tetszik atyjának, aki szeretné, hogy veje még Pozsonyban maradjon. A magyar követekkel id. Zichy Károly nagyon elégedetlen. Atyja a barsi dolgok miatt nem tudott még a királlyal beszélni, de az ügy már előtte fekszik.

E hónapban a pozsonyi ülésekről alig ír valamit K.-né, nem is járt el azokra. Nyilván a férje elleni folytonos támadások miatt.

Június. Megérkeznek Karlsbadba. Már ekkor a monarchiában a cseheknek van a legjobb útjuk Prágától Karlsbadig. Keglevich titkárját Pozsonyban hagyja, hogy tudósításokat küldjön neki.

Június 8. Tudósítást kaptak, hogy Platthy a barsi dolgokat a kerületi ülésen tovább piszkálta. Küldöttség kéri a nádort, hogy a vizsgálatot siettesse. Ez azt feleli, hogy az ügy már a király előtt fekszik s hogy a főispán különben helyesen járt el, és ha néhány esetben túlkapás volt, azért nem ő felel, hanem a túlbuzgó tisztviselők.

Július 1. Tudósítják őket, hogy Koháry herceget Zichy Károlyéknál, Oroszvárott, megütötte a guta. K.-né nagyon aggódik atyja miatt.

Július 3. A barsi követek tiltakoznak a nádornál Keg-

¹ Platthy Mihály barsi követ. (Lásd 1825. aug. 10. bejegyzést és jegyzetet).

levich névnapi üdvözlése ellen (V. 15.), mert ez nem jelentette Bars megye közönségét és többségének érzelmeit.

Július 15.—augusztus 21. Eljönnek Karlsbadból, Bécsben időznek egy darabig.

Azután Pozsonyba mennek és Oroszvárra, ahol hosszabb időt töltenek. Széchényi is Oroszvárrott van Pál bátyjával és ennek nejével. A palatinus és neje is látogatást tesznek Oroszvárrott. Nagy Pál a diétán erősen támadja id. Zichy Károlyt. De az országgyűlés «ellenzéke egyre fogy.»

Crescence Budáról jövet átutazik Oroszváron. Nagyon örül két kis leányának, akiket már $2\frac{1}{2}$ hónap óta nem látott.

Augusztus 23. Crescence ismét kilátogatott Pozsonyból. Nagy társaság van együtt: Zichy Károly, Hoyos, Eötvös Károly, Eötvös Ignác, Almásy főispán, Szécsen Miklós, gróf Spiegel és felesége,¹ Mazeovits követ, az öreg Zichy, ki különben rossz bőrben van, «explikál, disputál és diskurál.»

Augusztus 25. «Tizenötödször látogattam meg a templomokat és ezzel a jubileumot² befejeztem. Igazán megkönnyebbültem és jól érzem magamat. Igaz vagy nem igaz, minden, amit azelőtt éreztem, meg van bocsátva, így mégis nagyon meg vagyok könnyebbülve, a sors legkeményebb csapásai ellen is eréllyel és bátorsággal érzem magamat felfegyverezve, mindennek rendíthetetlen elviselésére; meg vagyok erősítve, hogy szenvedéseimmel küzdhessek, és úgy érzem, hogy szelidebb és engedékenyebb vagyok, egészen vidám, nyugalom van bennem, olyan, mint eddig még soha, ezt nem tudta nekem adni semmi filozófia; elvette tőlem a vallást, az ember egyedüli vigaszát, és nem adott nekem érte semmit; egyedül voltam mind a szenvedéssel, mind az örömmel, de most már nem így van; magasabb lény gondoskodik rólam, minden hajamszála meg van számolva, semmi sem történhetik velem, amit Ő nem tudna és ami nem az Ő akarata volna. Bár ez a nyugalom soha se hagyna el engemet, így akarom szigorúan teljesíteni kötelességeimet, annyi jót tenni, amennyit csak tudok, utolsó órámat félelem és borzadály nélkül várva.»

Augusztus 26. «A nógrádmegyei Gyurtsány felkelt, miközben egészen a személynök elé lépett, hosszú írást húzott elő a zsebéből és olvasni kezdett; megyéjének valóságos tiltakozása volt az ország-

¹ Gróf Spiegel Raban pozsonyi dandárparancsnok és neje, Ligne Flóra hercegnő.

² Valószínűleg valami egyházi jubileumban való részvétel befejezése.

gyűlési határozat ellen, a nemes¹ emberek megadóztatása miatt, amelyet igen erős kifejezésekkel fogalmaztak és amelyben azt mondták, hogy az országgyűlésnek nincs is joga ilyen határozatot hozni s azt akarják, hogy mindez kerüljön bele a diáriumba. A személynök ünnepélyesen tiltakozott és azt mondta, hogy ameddig ő lesz a perszonális, ezt sosem fogja megengedni.»

Crescence ismét kint van Oroszvárott.

Szeptember 1. Id. Zichy Károly miniszter tarokpartija most Oroszvárott inkább a rokonságból kerül ki: Sophie (a leánya), Eduard (Lichnovszky) és ennek anyja.

Szeptember 2. Nagy izgalom Pozsonyban, mert erre a napra jelezték szétszórt cédulák és fenyegető levelek a városnak harminc helyen való felgyújtását. Nem lett belőle semmi.

Szeptember 4. Barsban a nádor üzenetét nem vették tudomásul, új határozatot hoztak. Balognak ellopták 5000 forintját és három aranyóráját, K.-né ebben az Isten büntetését látja.

Pozsonyban a hangulat egyre engedékenyebb lesz, amiről K.-né keserűen vesz tudomást.

«Hansel 8 óra felé jött meg, amit az ülésről mondott, nagyon elkedvetlenített engemet, ismét az történt, amit már néhány esetben annyira helytelenítettem, nevezetesen Cziráky minden érvet felhozott a mellett, hogy a főrendeknek teljesen igazuk van, ha véleményük mellett ki akarnak tartani, azonban azzal végezte, hogy nem lehetné az ügyet tovább visszatartani, mivel a két tábla véleményét nem lehet összeegyeztetni, a főrendek engedjenek és még egyszer írjanak fel (das nochmal representiert wird). A nádor hozzájárult és mindenki csöndben maradt. Én nagyon jól tudom, hogy a király nem engedhet, tehát egy, még pedig nagyon kategórikus leiratnak kell lejönni, ez ismét elkészeríti a kedélyeket a minisztérium és a király ellen; a felsőház e viselkedése folytán a Rendek teljesen meg vannak győződve arról, hogy belsejünkben osztják véleményüket és csak látszólag vonakodtak egy darabig, mert máshogyan nem cselekedhettek. Ez nem végződhetik jól, mert a felsőtábla elvesztí teljes tekintélyét, azonnal semmivé lesz, ha a Rendek látják, hogy mindig igazuk lesz, ha kitartanak.»

¹ Gyuresányi Gábor nógrádi követ «előadta vármegyéjének a jobbágytelkeken lakó nemeseknek összeírása és a moratórium mellett adó alá vettetése iránt elhatározott országos végzés ellen legközelebb kiküldött utasítását és azt felolvastván jegyzőkönyvbe venni kérte.» (Orszgy. Jegyzőkönyvek.)

Szeptember 6. Pozsonyban az egész család viszonozza a nádorpár látogatását. Molly ül a főhercegi pár között, a nádor mellett K.-né, noha Crescence-nak dukált volna ez a hely, de ez nagyon távol tartotta magát és így K.-né ült oda. Sokat beszélnek Széchényi Istvánról is, akiről József nádor azt mondja: «Azt hiszem, hogy alapjában jó ember, de bele-rángatták és ha könnyen menne, a hálóból szívesen szabadulna.»

Szeptember 7—8. Id. Zichy Károly miniszter Bécsbe utazott, mert beteg, rossz hírek jönnek róla. Crescence ismét kiment Pozsonyból Oroszvárra.

A Rendekek nem engednek, csak annyit, hogy az «elszenvedett sebek» helyett (Wunden) «sérüléseket» (Verletzungen) írnak a nuntiumba.

K.-nénak rossz érzései vannak, nem kíséri fel férjét Barsba, aki nyolc napra oda távozik.

«Nem tudtam könnyeimet visszatartani, úgy éreztem, hogy Oroszvárt soha nem fogom így viszontlátni és ha újra idejövök majd, csak szomorú kötelesség fog ideszólítani. Azt remélem, hogy őt [atyját] itt még viszontláthatom; ha ide vissza nem tér [t. i. Bécsből], soha sem látja többet az ő kedves Oroszvárárt; nem tudom eltitkolni, hogy soká nem lesz már a mienk; a mi napunk vele le fog áldozni; ha ő nem lesz, a mi régi boldogságunk is romba dől.»

Szeptember 12. Az orvosok, Zimmermann és Isfendig, nem bíznak id. Zichy Károly felépülésében; mind Bécsbe készülnek már. Zichynek délután nagy lázai vannak, estére elmúlnak.

Szeptember 18. K.-né Pozsonyba ment, lesujtva vett búcsút Mollytól. Atyjáról hirtelen jó hír jön, de nem hisz benne, sejtelve ellene mond. Széchényi Istvánnal Révayéknál találkozik és erről ezt írja, ami egyezni látszik Széchényi Naplójának Zichy Károly haláláról való bejegyzésével:

«Hat órákor Révayhoz hajtottam s miután őt egyedül találtam Apponyi nővéreivel, nem tudtam aggodalmamat előtte eltitkolni, mikor azonban Széchényi Steferl jött, összeszedtem magamat, de, úgy látszik, nem sikerült teljesen, miután nagyon kikérdezett arról, hogy nincs-e valami bajom; biztos vagyok abban, hogy tudja atyám állapotát, ezért háborodtam fel egész bensőmből, mert egész lényem azt látszott mondani: nem sokára elveszítitek támasztokat, akkor én diadalmaskodom.»

Az üléseken a követek gorombábbak, mint valaha.

Szeptember 25. Férje Barsból megjön, Bécsbe mennek. Atyját nagyon rossz állapotban találja, a «császár» tanácsára ő is felveszi az utolsó kenetet, mert — annak nagyon jól tett. Ez nagy pompával történik, jelen van az egész államtanács, a kamarai hivatalnokok és mások. Zichy magánál van.

Szeptember 28. Meghal «a legjobb atya», mint K.-né írja. «Gute Nacht Kinder; geht's schlafen». Felboncolják, köveket találnak a hólyagjában és a vesében, sőt a tüdőben is. A Schottenkirchenben van a beszentelés, óriási részvét, de K.-né nem lát egyebet, csak atyja koporsóját. El is ájult.¹

Szeptember 30. Zichyt Oroszvárrott ravatalozzák fel, vonásai szelídek, K.-né elbúcsúzik atyjától; ez az utolsó benyomása atyjáról, akinek ő volt legkedvesebb leánya.

A végrendeletet felbontják, Ferenc kapja Oroszvárt, Károly Lébényszentmiklóst, Miklós Darufalvát, Ferdinánd Vázsonyt. A leányok egyenkint 30,000 frtot C. M.-ben.

Október 4—6. Visszatérnek Pozsonyba, de K.-nét a közügyek most nem érdeklik, mintha atyja halálával ez az érzék megszűnt volna. Crescence-ék tervezgetik, hogy Szentmiklóst miképpen fogják átalakítani.

Október 7. Kistapolcsányban vannak, új titkáruk, Roskovány, velük megy.

Október 9. Magányosan foly most életük: korán kelnek, a gazdaságban sokat tartózkodnak, eldolgoztatnak. Felicitől egy kis kutyát kapott («Nelly»), ez most az ötödik, már minden nagyságú van. Ezekkel és papagájával szórakozik; a medvéket agyonlőtték.

Október 18—28. Meglátogatja őket a két Migazzi² (Kris-

¹ Széchenyi Naplóiba (Viszota III., 93.) Zichy Károly halálakor ezt jegyzi be: «Az öreg Zichy 28-án reggel 4 órakor meghalt. Pozsonyban és az egész országban mindenki örül ennek. Szerencsétlenség, ha valakit gyűlölnék, de különösen ha az egész ország gyűlöli. Hogy megérdemelte-e, a jó Isten tudja.» Széchenyi elfogult lehetett az öreg Zichyvel szemben, maga jegyzi be Naplóiba, hogy egy alkalommal — közpályája elején — lakásából szinte kinézte. Lehet, hogy politikai, lehet, hogy Crescence iránti magatartása miatt.

² Gróf Migazzi Kristóf (1789—1850) és Ferenc (1790—1832). Előbbi ez időben az aranyosmaróti hitbizomány birtokosa.

tóf és Ferenc), a két Jeszenszky (Elek és Károly), Boronkay alispán, Jordánszky nevű ügyvédjük, Wisnifsky és Sumlinszky nevű tisztek. Marótról Sándor nevű perceptor, Marsovszky, Lüley, Névery castellan (megyeház-kapitány) stb. A két Jeszenszky mulatságos ember, «mindig tudnak valamit». Fél visszamenni «börtönébe», Pozsonyba. Tarokkoznak, whisteznek, dominóznak, à la guerre-t játszanak, billiardoznak.

November 5—9. Ismét Pozsonyban vannak. Crescence-nál ebédelnek, majd Crescence van náluk anyjával és mostoha leányával, Felicie-vel (későbbi Hoyosné).

Újból Crescence-nál vacsoráznak, senki más nem volt ott, csak O'Donel. Egyáltalán nagyon sűrűn érintkeznek Crescence-szal.

November 17. Keglevich a nádorhoz megy, de ez egy szóval sem hozza elő ipának, id. Zichy Károlynak a halálát. Nagyon szófukar volt Keglevichcsel.

December 5. Crescence visszatér Bécsből, ahol a királynál volt (nyilván megköszönni az apósa elhunytja alkalmából nyilvánított részvétet).

December 9. Metternich felszólítja Keglevichet, hogy diétai jelentéseit ezentúl küldje neki, kívülre és az uralkodón kívül senki sem fogja látni. Eddig Keglevich azokat az ipa számára készítette és neki küldte. Nem tetszik K-nének férje e megbízatása «különböző okokból».

December 11. Újra panaszkodik Pozsonyra: ez a legunalmasabb fészek; ha az ember sétálni szeretne, nincs egy talpalatnyi száraz hely és egyetlen csinos utcája, ahol az ember az üzleteket nézegethetné.

December 19. Erdődy Károly átmegy a királypártiakhoz, különben a barsi dolgokat hozza elő K.-nénak, hogy Baloghot, a barsi főellenzékit, mennyire tiszteli stb.

December 23. A nádor, Keglevichné nagy bosszúságára, egyenkint akarja a rendieket meggyőzéssel leszerelni.

December 24. A karácsonyestét Crescence-éknál töltik.

December 27. Crescence-éknál ebédelnek, K.-né Crescence-szal billiardozik. A Rendeek engednek, szótöbbséggel elfogadják a kívánt s leszállított adókat.¹

¹ Úgy látszik tehát, hogy a nádor taktikája mégis jó volt.

December 28. A kerületi ülésben a követek a tegnapi szavazás miatt nagyon legorombítják egymást, főleg Almásy ment nagyon neki Nagy Pálnak. «Úgy tűntek fel nekem, — írja K.-né — mint a hadtestparancsnokok vesztett csata után». Balognak is «vérzik a szíve» a tegnapi diétai határozat miatt. Almásy Nagy Pálra célozva, így szól: ilyen főszínészek (capital-actores) rontják meg az országgyűlést!

1827.

Január 7. «A nádorasszonyt az országgyűlési küldöttség élén Nádasdy püspök magyarul üdvözli és az erre magyarul válaszol.»

Január 8. Id. Eötvös Ignác mindegyik pártnak kedvében akar járni: az ellenzéknél a «jó hazafi» nevét szeretné kiérdemelni, az udvarnál pedig «a királyhűség» elismerését: «végül is ennek carriere-je ártalmára kell lennie.» K.-né nem szereti az ilyen szerepű embereket, de az öreg Eötvösnek megbocsátja, mert őt különben nagyon kedveli.

Január 10. Crescence búcsúzik,¹ csak mostohaleányát, Felicie-t² hagyja itt.

Január 11. Zichy Károlyéknál nagy ebéd van.

Január 18. «Nagy Pál a mai ülésben³ ismét szíve szerint kiszidalmazta magát, atyámat is újból támadta; azt mondta, hogy a császár a skáláról⁴ semmit sem tudott, ezt a miniszterek csinálták, hogy segítsenek az eladósodott nagy urakon; majd minden ülésben ki-kirohan herceg Esterházy ellen, mégis szomorú, hogy ilyentől⁵ kiszidattassa az ember magát, a nélkül, hogy meg lehetne fékezni.»

Január 21. K.-nét meglátogatja Crescence, ennek férje, Felicie és vőlegénye, gróf Hoyos. «Károly nincs jól, azt mondják, hogy mindig fáradt és szomorú, hogy miért, nem sejtem.»

¹ Néhány nap mulva visszatér, mert jan. 14-én már ismét Bécsben van. Mivel férje az ő távolléte alatt Pozsonyban tartózkodott s mivel télvíz idején nehezen szánta volna magát budai kirándulásra, — de ebben az időben gyengélkedett is — valószínűleg Bécsbe ment.

² Aki akkor már Hoyos gróf jegyese volt.

³ A kerületi ülésben.

⁴ Az adósságok visszafizetési árfolyam-tervezetéről.*

⁵ A Naplóban a «Kerl» szó is benne volt, de a naplóiíró áthúzta.

Február 1. K.-né Zichy Félix¹ unokaöccse bizalmaskodása következtében Crescence-szal szemben kellemetlen helyzetbe kerül.

«... Crescence jött hozzám 12 órakor, hogy valóságos jelenetet rendezzen nekem; Félix azt mondta neki, hogy én megbotránkoztam, mert gróf Dessewffy Józsefismét hozzájuk jár, ott barátságosan fogadták és minden elfeledve lenni látszik, amit ő jó atyánkról mondott. Naplómban nem találok említést az ő megjegyzéséről (seines Epigrams), tehát itt akarok megemlékezni róla, hogy ez embertől való undoromat igazolhassam. Amikor június hónapban Koháry herceget Oroszvárott szélütés érte, ez a költő (dieser Dichter) azt a szép megjegyzést tette, hogy a halál félre fogott: a háziúr helyett a vendéget érte, az érdemest az érdemetlen helyett. Atyám halála után epitáfiumot írt, amelyben őt utólagosan nagyon dicséri, azután azonban megint leszólt. Molly és én megígértettük Crescence-szal, hogy ezt az embert többé nem fogadja és íme hallom, hogy Széchényi Steferl őt náluk ismét bevezette s naponkint hozzájuk jár. Sajnálom, hogy Félix megelőzött, mert úgy látszik, mintha én Crescence-ról háta mögött rosszat beszélnek; elhatározott szándékom volt ezt neki személyesen megmondani, de oly ritkán jön hozzám és rendesen nem egyedül, hogy nem jutottam hozzá; ma azonban egész határozottsággal mondtam meg neki véleményemet és hogy sose tenném lábamat olyan házba, ahol Dessewffyval találkozhatnám.»

Széchényi az adósságok visszafizetési mérvének mai vitájában «beszédet mondott, amelyben néhány célzást és kirohanást engedett meg magának különböző nagy urak ellen, akiket ugyan nem nevezett meg, de Esterházy és Koháry hercegek könnyen felismerhetők voltak.» Mivel a nádor még mindig Bécsben van, a iudex curiae pedig beteg, Cziráky elnökölt, «méltósággal és illően és beszédje is remekmű volt.»

Február 3. Keglevichné a palatinusnétól karkötőt kap az ő hónapjának drágakövével (Monatschein), ami K.-né nagyon meghatja, mert a nádorasszony csak néhány, legmagasabb rangú főúri nőt tüntetett ki ezzel s még hozzátette, hogy — szívből jön.

Február 4. Crescence meglátogatja, gratulál a nádorasszony ajándékához és «nagyon szíves» hozzá.²

¹ Ferenc fivérének fia.

² Úgy látszik tehát, hogy a Félix-féle pletyka miatt támadt félreértés hamar elmúlt.

Február 5. A nádor is érdeklődik a beteg K.-né állapota után férjénél; «ilyen figyelem pedig nála szokatlan». Meglátogatja Cziráky Antal is, akinek sikerült elnökléséhez szerencsét kíván.

Február 6. Látogatást tesz a nádornénál, aki nagyon szívesen fogadja.

Február 18. Széchenyi «megtisztelt a látogatásával, de ennek nem örültem valami különösen».

Február 22. Brunswick, iudex curiae, meghalt. Ki lesz utódja? Talán Cziráky Antal, de akkor ki lesz tárnokmester? ¹ K.-né az állatsereglet majmát — vendégeik, köztük Crescence nagy megrökönyödésére — 23 aranyért megveszi.²

Február 27. A nádoréknél bál van, Crescence csak legálább a karzatra szeretne elmenni,³ K.-né elkíséri őt. Nagyon sokan voltak, különben szép volt.

Február 28. Crescence két kis leányával és a nevelőnővel látogatóba érkezik. A gyerekek igen jól eljátszanak a majommal, úgy, hogy «nem lehetett tudni, azok örültek-e a majomnak, vagy ez a gyerekeknek.»

Március 1. K.-né Titus Liviust olvassa.

Március 2., 3. Crescence sűrűn látogatja.

Március 7. Nagy Pál, «der abscheuliche», Keglevichet a kerületi ülésen a szigorú adóbehajtás miatt ismét támadja, Ragályi (de nem a borsodi ⁴) védi. Nagy azt feleli, hogy legközelebb az összes ilyen főispánokat meg fogja nevezni, akik között vannak olyanok is, akik a megyei pénztárhoz is hozzányúltak. «Ez nagyon gonosz ember.» ⁵

¹ Zichy Károly is reménylette, hogy ő lesz Brunswick utódja. Ezt Széchenyinek is említette (Viszota, III., 144.), mire Széchenyi Naplóiban alig félreérthető célzással hozzászól: akkor úgysis Pestre kerülök. Országbíró azonban gróf Cziráky Antal lett, Zichy Károly pedig az országgyűlés végeztével kamarai elnök — Budán. Ez is maradt az 1834-ben bekövetkezett haláláig.

² Keglevichék elég költségesen éltek, minden bolondságot összevásároltak, a fenti eset is mutatja.

³ Az öreg Zichy halála miatt még gyászban voltak.

⁴ Ragályi Ábrahám alispán, tornai követ.

⁵ Nagy Pál azonban másnap mégis csak általánosságban beszélt és később sem mondott neveket.

Március 12. A királyi resolúciók jó hatással vannak, a hangulat nagyon javul, — Platthy epés nuntiumát is a Rendekek szelídebbre fogalmazzák. A braziliai császár felesége októberben meghalt és erről Bécsben csak most értesülnek.

Március 15. Keglevich Metternichnél van, aki nagyon kegyesen fogadja. A «császár» is.

Március 16. Gyakran jár most Cziráky Antalékhoz.

Március 18. A nádor tanácskozáásra hívja a követeket, hogy a királyi resolútiót velük elfogadtassa, mert ő csak az ország javát akarja. Ragályi (a borsodi) illetlenül felelt, amire a nádor azt mondta, hogy ő ezt nem érdemli.

Március 20. «Mindkét táblán ülés volt. A főrendeknél hevesen vitáztak. A Rendekek egyik üzenetével ötödször foglalkoztak, nevezetesen az ad audiendum verbum regium citatio sérelemmel. Az egész felső tábla egyhangúlag a mellett volt, hogy ezt a gravament ki kell hagyni. Már szóltam arról egyszer, hogy Erdődy Pál nagy léptekkel azonnal elhagyja a termet, ha ez sorra kerül, ma azonban eszébe jutott a teremben maradni. Lánczy főispán a Rendekek főleg utolsó üzenetére válaszolt, amelyben a többek között azt mondják, hogy az ad audiendum verbum regium idézés, mint nagyon érzékeny büntetés, csupán megelőző törvényes vizsgálat és bizonyítás után történhetnék meg. Kimutatta ilyen eljárásnak a gyakorlatban való kivihetetlenségét és lehetetlenségét, mivel a bírónak arról kellene döntenie, hogy a királynak szabad-e ezt vagy azt az egyént magához hívni rosszhallásának tudomásul adása végett. Különben — mondta — örüljenek mind azok, akik az utóbbi időben ad audiendum verbum regium idéztettek, mert sokkal nagyobb büntetést érdemeltek, hiszen voltak közöttünk olyanok, — folytatta — akik szemtelenségükben annyira megfélekeztek magukról, hogy a királynak parancsai ellen mint egyes személyek tiltakozást nyújtottak be és Ő Felségét istenítélet elé idézték! Ha én ebben bíró lettem volna és ítélnem kellett volna, hogy megérdemlik-e az ad audiendum verbum regium-idéztetést, nemcsak megengedtem volna ezt, hanem még három napi börtönt is megítéltem volna. Éppen ez volt az, amiben Erdődy Pál bűnös volt, az egész terem ránézett, sokan a nevetéstől sem tudták magukat visszatartani, a legfájóbb volt azonban, hogy Lánczyt beszéde végén egyhangúan vívátozták. Ez az Istennek világos büntetése mindazon rosszhált,¹ amit ezen az országgyűlésen okozott és mindazon ostobaságért, amit beszélt.»

Március 23. «Tíz órától mostanáig ülés volt, de ma sem hoz-

¹ A Rendekek ettől a sérelmi ponttól később valóban elállottak.

tak határozatot, több gravamen került elő; az első volt a cassa domestica (házipénztár) körül folyó manipuláció, amit a Rendek a helytartótanács befolyásától teljesen mentesíteni kívánnak, amit természetesen a felsőtábla nem fogadott el. Azután jött a nuntium de jure belli et pacis. Cziráky nagyon szépen, alaposan és kimerítően beszélt e gravamen ellen és kimutatta, hogy a királynak kezdettől fogva megvolt a joga háború indítására az országgyűlés előzetes megkérdezése nélkül, továbbá hogy a Rendek által idézett törvény nem alkalmazható, hogy a békekötéseknél újabb időben a magyar királyi kancellár, a nádor, az országbíró és a magyar kancelláriának néhány személye (Individuen) és a magyar miniszter megkérdeztettek; hogy soha sem tartották meg olyan pontosan, mint a mostani uralkodó kormányában, azokat a törvényeinket, amelyek a követiségeknél magyaroknak való alkalmazását is előírják, hiszen a legelső követiségek született magyarokkal vannak betöltve. Azután Lánczy ugyanilyen szellemben beszélt, tehát egyhangúan elhatározták, hogy a Rendeket e sérelemtől való elállásra szólítják fel.»

Március 24. «Hansel 11 órakor az ülésbe hajtatott, mindkét táblánál erre az időre hirdették azt, $\frac{1}{2}$ 3-kor jött vissza. Leiratot és resolútiót publikáltak, az elsőben azt mondja a császár, hogy az országgyűlés már 19 hónapja tart, e miatt az igazságszolgáltatás teljesen lehanyaglik, ennek folytán kényszerül megparancsolni, hogy május 19-éig szentesítés végett hozzá az artikulusokat terjesszék fel. A királyi határozat a correlációra vonatkozott. A császár megengedi, hogy az alap a közönséges pénz (Conventions Geld) legyen, de nem akarja, hogy ez lehessen az egyetlen fizetési eszköz. Új javaslatot is kér, mert a Rendek határozata szerint az adós túlságosan sokat veszítene, de nem mondja a leirat, mintha csak 40-et fogadnának el (Doch wird nicht gesagt, dass man nur 40 annehmen würde). Az elsőnek olvasásakor általános éljenzés volt, de a másodiknál némák maradtak. Nagy Pál azt mondta, hogy a király nincs megelégedve a hetvennel, százért százat akar.»

K.-né különben még mindig betegeskedik. Néha kijár, otthon a sok társaság is kifárasztja, naplóját most azért gyakran rövidebbre fogja.

Március 25. A kerületi ülésben Nagy Pál a hadüzenet és a békekötés jogára vonatkozó felsőházi üzenet tárgyalása alkalmával ismét támadja K.-né néhai atyját, akinek — pedig magyar ember és miniszter volt — a papírpénz-áradást (Überschwemmung von Papieren) köszönni lehet; ha ilyenek a magyar miniszterek, akkor inkább törvényileg meg kellene tiltani, hogy magyar ember miniszter lehessen.

Április 4. Meglátogatja Crescence-t, akinek Karolina¹ nevű leánykája beteg, pedig Bécsbe készül Felicie (Hoyosné) esküvőjére, ahol négy hétig szeretne maradni. Crescence másnap el is megy, gyermekét utána fogják majd küldeni.

Április 13. Pálffy herceget is megüti a guta,² éppen nagypénteken. A Rendek ma is tartanak kerületi ülést, hogy gyorsabban haladhassanak előre.

Április 18. Húsvétkedd, gyönyörű idő. K.-né még mindig gyengélkedik, a Viczay-féle kertbe megy sétálni, ahol már minden szép zöld, főleg a prunus padus,³ amely már teljes díszben van. Másnap kísétál a Gloriette-hez.⁴ Férje délután a palatinusékhöz megy, de a nádor, «mint rendesen», most sem beszél vele, noha nem voltak sokan.⁵

Április 24. «A Sárvíz⁶ szabályozása végett az alsótábla egyik üzenetét olvasták fel, amelyben ez 12 §-ból álló törvényt javasol azoknak a csatornáknak és töltéseknek fenntartására, amelyeket a Sárvíz okozta mocsarak kiszárítása céljából emeltek. Nagy vita keletkezett e miatt, mindjárt a 2. §-ban az van, hogy egyik birtokosnak sem szabad csatornát, töltést vagy hidat készíttetni a vármegyéhez való megelőző jelentés előtt, amire ez majd a mérnökkel bizottságot küld ki és határozni fog, hogy az elvégzendő munka nem lesz-e ártalmas és meg nem engedett. Cziráky és mások azon a véleményen voltak, hogy ez a birtokos jogaiba való beavatkozást jelenti. A nádor azonban a következően felelt: csak arról van szó, hogy továbbra is a természet eddigi állapotában kívánunk-e megmaradni, vagy olyan közhasznú munkálatok elvégzésére vállalkozunk, amilyeneket minden művelt nemzetnél megtalálunk; ha ezt akarjuk, akkor törvényeket is kell hoznunk, hogy ilyen munkálatokat létesíthessünk és fenn tarthassunk s egyes birtokosok kárt ne okozhassanak és ne rongál-

¹ Karolina volt Crescence első gyermeke (1820—1906), gróf Festetics Déneshez ment férjhez.

² Herceg Pálffy József Ferenc (1764—1827).

³ Zelnicemeggy (Klaubenkirsche), áprilisben már hozza fehér, illatos, fűtös virágait.

⁴ Valószínűleg azonos a Murmann-magaslaton ma is meglevő kilátóval.

⁵ A nádor a barsi ügyekben hivatalosan Keglevichnek adott igazat, de úgy látszik, hogy különben más véleményen volt, ezért nem akart vele találkozni.

⁶ Sárvíz.

hassanak. Natzel,¹ mint örökös közvetítő, közvetítő határozatot indítványozott, de úgy döntöttek, ahogy a RendeK javasolták. Ritkán vagyok a nádorral egy véleményen, ezúttal azonban szívemből beszélt. Mikor Natzel pénteken nálam ebédelt, vitatkoztam vele erről a tárgyról és éppen azt mondtam neki, amit ma a nádor.»

Április 26. «A RendeKnek azon üzenete, amelyről tegnap² szoltam először, egyik ülésükön került szóba, el is fogadták, azután került a felsőtáblához, ahol arról a vita folyt; §-onként olvasták fel, a főrendek közül többen teljesen el akarták hagyni, mások bizonyos kifejezéseket enyhíteni. Az egész ellenzék, amely már csak Széchényi Steferl és Esterházy Miska személyére olvadt le, ma ismét feltámadt; az 5. §-t el akarták hagyni, mert méltánytalan szemrehányásokat és nem oda való kifejezéseket használtak. Steferl hosszú beszédben szolt ellene. Sokat beszélt önmagáról és hogy *senki sincs*, aki a császárt nála jobban tisztelné, 17 évig volt katona, sosem büntették (ezt elhiszem, mert majd mindig szabadságon volt), a nuntium sok kifejezésével ő sem ért egyet, de ezt a §-t mégse szabad kihagyni. Miska ugyanilyen értelemben beszélt és hogy a főherceghez, mint nádorhoz szol, nem pedig mint osztrák főherceghez.»

Április 29. Ferdinand főherceg, aki visszatért olaszországi útjáról, egy napra lerándult Pozsonyba, hogy néhány látogatást tegyen. Azt mondta, hogy az uralkodó bizonyosan le fog jönni az országgyűlés berekesztésére.

Május 1. Czirákyékhoz megy, ahol Cziráky Antalt³ teljesen lesujtva találja, a tegnapi, nagyon zajos kerületi ülésen ellene történt kifakadások miatt. Nagy Pál szerint, ha a nádor nem védte volna a Felsőtáblán a nemzet jogait, a főrendek miatt ugyan az egész alkotmányt felforgathatták volna. De Cziráky — írja K.-né — «oly gyenge, hogy a nádortól még ezt a dicséretet is irigyli. Cziráky vármegyéjében sem legjobb a hangulat, június közepén akarja magát installáltatni, de azt mondták, hogy érte sem tesznek többet, mint

¹ Id. báró Eötvös Ignác.

² Megelőző napon K.-né csak arról számolt be, hogy a RendeK kerületi ülést tartottak és ezen elfogadták a praeferentiális sérelmekre adandó üzenet-tervezetet, amelyeket a szepesi Almásy és a pozsonyi Bartal követek dolgoztak ki s tele van a legmerészebb kifejezésekkel.

³ Gróf Cziráky Antal (1772—1852) Esztergom, Vas, majd Fejér vármegye főispánja, országbíró, a kiváló jogtudós, anyja Zichy Júlia grófnő volt, innen a rokonság és barátság.

Ürményiért.¹ Mikor a kivilágításról volt szó, állítólag többben azt mondták: nem fognak illuminálni, vonuljon be vak-sötétben, mert ő az, aki a hazát eladta és elárulta.»²

Május 2. Korán kel, hogy felmenjen a hegyre, a kápolnához imádkozni férjéért, a gyógyuló kis Cziráky Dénesért és boldogult atyjáért, «akinek bizonyára most sok gondot okozna, ha látná honfitársai viselkedését.» A megújuló természet, a tiszta levegő, a kápolna csöndje — mindez felemelően hat rá, csak atyja halála tölti el szívét még mindig nagy fájdalommal.

Május 8. «Cziráky Antal nagyon levert és megtört. A Rendekek kerületi ülést tartottak, de olyan rosszullét lep meg ezektől az országgyűlési tanácskozásoktól, hogy már írni sem akarnak róluk, ha csak valami nagyon fontos szóba nem kerül.»

Május 9. Nagy Pál a kerületi ülésen azt mondta, hogy a «főispánok még latinul sem tudnak.»

Május 10. Magyar ruhában a palatinusékhöz megy, ahol a nádorasszonnyal, az erdélyi Esterházy gróffal és gróf Zichy Ferencsel bostont³ játszanak. A szász király meghal, Franciaországból rossz hírek jönnek, a király a párizsi nemzetőrséget fegyelmetlen magatartása miatt feloszlatja.

Május 11. Rémülettel tölti el, hogy különböző gúnyiratokat osztogatnak, amelyekben «a mágánok és a gazdagok ellen izgatnak», nagyon emlékezteti az egész a francia forradalom lefolyására.

Május 12. «Délután Natzel volt itt, aki a nádornál reggel tartott értekezletről tudott beszámolni, miután ő is ott volt. Hanselt

¹ Ürményi Ferenc (1780—1845), Fiume kormányzója.

² Cziráky beiktatása — noha őt már 1825-ben kinevezték — egyre húzódtott, nyilván az ellenzéki hangulat miatt; 1827 szept. 26—27. napjain, az országgyűlés befejezése után, mégis megtörtént, még pedig nemcsak a legfényesebb külsőségek között, hanem az ellenzék vezetőinek jelenlétében is. Gróf Gyulay Ignác horvát bán, mint királyi biztos, iktatta be Czirákyt a főispáni székbe és nincs rá semmi adat, hogy az ünnepélyt a legkisebb mértékben is megzavarták volna.

³ Kártyajáték, amely az amerikai szabadságharcok idejében jött divatba. Négyen játszzák whist-kártyával.

nem hívták, mint rendesen, Szécsen Nickerlt sem. A főispánok közül senki sem volt, kevesen a jobbérzésű rendiek közül is. Nagy Pál még egy könyvet is hozott magával, amelyből a bécsi egyetemen pénz- és érmeismereteket adnak elő — amint állította — és amelyben az van, hogy a császárnak Magyarországon is joga van bármilyen fajta és értékű pénzt veretni, akarata szerint értékét felemelni vagy devalválni. Isten tudja, honnan vette elő ezt a könyvet, negyedórái is olvasott belőle.

Nagy Pál ezt a felolvasást annak bizonyítása végett tartotta, hogy a papírpénznek törvényes fizetési eszköz gyanánt való elfogadásáról nem szabad törvényt hozni, mivel az ebben a könyvben foglalt elvek egy 1741-ben hozott törvényből vétettek, ahol pedig semmi más nincs, mint az, hogy a morva garast is el kell fogadni Magyarországon, mennyivel veszedelmesebb volna tehát a papírpénzt mint fizetési eszközt biztosító törvény. Másodszor még erősebben beszélt és azt állította, hogy az adósok igenis tudnak fizetni ezüstpénzben (C. M.), ha ugyanis birtokaikat elárverezik. A nádor nagyon jól válaszolt neki, nevezetesen ezt mondta: A soproni követ olyan áradattal beszélt, hogy gondolataival nem tudta követni; először figyelmeztetni akarja, hogy illetlen dolog az országgyűlésen röpiratokkal, újságokkal és más hasonlókkal bizonyítani és hogy sokkal könnyebb Ő Felségének felfogását az itt lévő leiratból megismerni, mint nyomtatványokból; ami Nagy úrnak második felszólalása alkalmával előadott javaslatát illeti, ez a polgárok nagyobb részét tönkretenné, még pedig a legtiszteltetreméltóbbat, amely a királyhoz és a hazához legjobban ragaszkodik, nevezetesen a birtokosokat, mert ezeket tartja ő a legjobb hazafiaknak, de nem azokat, akiknek nincs földjük vagy tulajdonuk, avagy ezt eladják, mert ezek inkább az egész világhoz tartoznak, mint a hazához.»

Május 13. Crescence-nak születésnapja van, ellátogat hozzájuk, hogy, mint mondá, gratuláltasson magának. Az egész társaság a Pálffy-szalomba jár Conushoz,¹ aki a leg sikerültebb bűvészfogásokkal ejti őket ámulatba. A nádorék, Ferdinand főherceg stb. is oda járnak. K.-né nyolcszor nézte meg.

Május 14. Arról beszélnek, hogy Ferenc császár maga fogja bezárni az országgyűlést, de «ezt sehogy sem akarom elhinni» — írja K.-né.

¹ Conus: bűvész, közel hat héten át mulattatta a pozsonyiakat a Pálffy-teremben. Mint a fizika professzorát hirdette magát, aki tulajdonosa «eines beweglichen Panoramas und phisikalischen Kabinets» és aki Párizsban meg Bécsben is már nagy sikerrel szerepelt. (Städtische Pressburger Zeitung, 1827. máj. 4.)

Május 15. Majmocskájával a palatinusnéhoz megy, ahol az állattal a kis Sándor főherceg¹ sokat játszik, összehemperednek.

Május 16. A barsi küldöttség ismét itt van: Boronkay alispán, a két Jeszenszky, Endrődy és Marsovszky szolgabírák, hogy Keglevichnek születésnapjára gratuláljon. A ravasz Balogh ismét kimenteti magát, mert a lábai fájnak, «pedig mindennap ott van az ülésen.»

Május 17. A Felső táblán ismét a correlatiót tárgyalják:

«Az első javaslat 1. §-ára, amelyben az van, hogy az 1809. január 1-je előtt kölcsönzött tőkéket ezüstpénzben kell visszafizetni (C. M.), azt mondta a főherceg,² hogy erre semmiféle észrevételt sem lehet tenni. A 2. §-t illetőleg, amelyben a fokozatot ismét 70 %-ban állapították meg, a felső táblán újból a legteljesebb egyetértés volt, egyhangúlag szövegezték fel a Rendeket, hogy az adós számára kedvezőbb fokozatot javasoljanak. Széchenyi Steferl indítványozta: ha a Rendek nem járulnak hozzá, akkor Ő Felsége hívja fel őket és egyenesen kérdezze meg, hogy tulajdonképpen mit akarnak és meddig akarnak a provizóriumtól eltávolodni, de senki sem szavazott mellette, kivéve a nádort.»

Május 22. «Esterházy Kázmérné³ jött, meghívott, hogy délután vagy este menjek el hozzá, mert két kelyhet állított ki, amelyeket Széchenyi Steferl egyik lóversenyen nyert, azután jött Crescence. Délben egyedül ebédeltünk. Délután Natzel volt itt. Kázmérnéhez 1 $\frac{1}{2}$ kor kocsikáztunk át, vacsorája 1 $\frac{1}{2}$ 8-kor kezdődött, de engemet előbbre kért, mert tudja nagyon jól, hogy mily kedvetlenül veszek részt ilyen estélyeken; életem is ezzel az engedelemmel. Az egyik kelyhet Gordon lord küldte, elismerésül azon szíves fogadásért és barátságért, amelyben mint követ a bécsi udvarnál többesztendő tartózkodása alatt részesült. Ezüsből van, igen nagy. Állítólag 1000 ezüst forintba került, de úgy látom, hogy angol munka, nem szép. A teljes iramú lovakat dombornüben dolgozták ki, ám teljesen elrajzolták. Steferl ugyanazon lovával még egy kelyhet nyert, amelyet a lovasok aláírással hoztak össze; ez is ezüst és aranyozott, nem olyan nagy, de sokkal szebb munka, 100 aranyba⁴ került; még egy kehely volt.

¹ József nádor fia.

² Az elnöklő József nádor.

³ Id. gróf Esterházy Kázmérné Castiglione Borbála grófnő (1755—1842). Széchenyi Istvánnak szép jövőt jósolt.

⁴ Ezt a második, aláírás útján vásárolt serleget a simmeringi lóversenyen nyerte. Ennek teljes másodlatát készítette el gróf Széchenyi Bertalan és a sikeres népszavazás emlékére Sopron szab. kir.

amelyik a budai lóverseny díja lesz, a magyar lovasok készítették, tulajdonképpen ez a legizlésebb. Negyed nyolckor ismét elkocsiztunk, még pedig Conushoz, akinél nagyon jól mulattunk. noha bűvészmutatványait ma már hatodszor láttuk.»

Május 27. A primás ¹ kertjébe akarnak menni, de mivel «ez a nögyűlölő éppen a kertben volt, nem eresztettek be bennünket». Crescence is vele volt.

Május 29. «Délben Sophie,² Franz,³ Crescence [Pál ⁴ azt üzenete, hogy magának is vendégei vannak], Széchenyi Steferl ebédelték itt, utóbbit meg kellett hívnom, mert Sophie is itt evett és holnap elutazik, figyelmes voltam vele, de nem barátságosabb, mint szükséges, nem szívesen látom ezt az embert.»

Június 3. Kirándul a kedvelt Habermayer-féle kertbe, ahol a nádornéval akad össze.

«Délután a Habermayer-kertbe mentünk, amely a Gaisthürl előtt van, noha erős viharfelhők tornyosodtak; a kert kicsi ugyan, de gyönyörű kilátással szolgál a városra; ami azonban még szebb: az a sok és gyönyörű rózsafa, amelyek most teljes virágzásban vannak és a kertnek tündéries képet nyújtanak. A nádornét találtuk ott a kis Sándorral és Valival. A főhercegné nagyon barátságos volt és sokáig ültünk együtt, míg végül is a fekete égbolt és néhány csöpp eső bennünket hazamenetelre intett. A főhercegné elkocsizott, mi egy darabig még maradtunk és jól megnéztük a rózsafákat, végül mi is hazafelé indultunk.»

Június 7. Ismét a nádoréknál. Együtt játszik Crescence-szal, Esterházy Miskával és O'Donellel.

Június 10. «Fél kettőkor felmentem Károly fivéremhez, akinél ebédeltem, Hansel Nádasdy püspöknél volt meghíva. Tulajdonképpen korán volt még, de lusta voltam ahhoz, hogy fél órára hazamenjek. Ebéd előtt és utána billiardoztam, azután Crescence-szal kinézegetünk az ablakon. Károlynak rossz kedve van, Crescence pedig foly-

városnak, a Civitas fidelissimának adományozta azzal, hogy minden hét évben a népszavazás napján ezzel a serleggel kell erről megemlékezni. A serlegavató beszédet 1928. dec. 14-én gróf Bethlen István akkori miniszterelnök mondta.

¹ Rudnay Sándor (1760—1831), aki visszahelyezte Nagyszombatból az érseki székhelyet Esztergomba. Ő koronázta királlyá V. Ferdinándot 1830. szept. 28-án.

² Nővére gróf Zichy Ferdinándné.

³ Fivére gróf Zichy-Ferraris Ferenc.

⁴ Gróf Széchenyi Pál, István bátyja.

ton szórakozott; Károly környezetét nem szeretem, nevezetesen Stipschitz udvari tanácsost, Eötvös Pált ¹ és Szetsch ² urat, ezért nem is szívesen vagyok ott.»

Az a hír, hogy Cziráky iudex curiae lesz, Keglevich pedig valóságos belső titkos tanácsos.

Június 11. «A Rendeknél a felveendő indigenatusokra került a sor, itt ismét önkényesen járnak el minden rendszer nélkül, még kevésbé igazságosan. Pallavicini ³ unokafivérémmel az egész díjat akarják megfizettetni, noha legjogosabb igényei vannak, hasonlóképen a zsidó Liebenberggel ⁴ is. A kerületi ülésen mind megegyeztek abban, hogy Pallavicini díjmentességet kapjon, az országgyűlésen azonban ugyanazok az emberek ellenkezően beszéltek.»

Június 13. «Hansel 2 órakor jött haza az ülésből, amely 10 órakor kezdődött. Mindenki azt várta, hogy Czirákynak országbírói kinevezése nyilvánosságra kerül, de semmi sem történt. Elővették a honosítandókat. Pallavicinire a felsőtábla azt mondta, hogy véleménye szerint nyomós okoknál fogva neki díjmentességet kell adni, de a Rende kitarítottak álláspontjuk mellett és ennek egyedüli oka a nádor, aki világosan kimutatta, hogy ellene van; bűne az, hogy anyja Zichy-leány.

Úgy 9 óra tájban kiültünk a Sétátérre, ahol több ismerőst találunk. Kázmérnél délután, valamint a Sétátéren a beszéd Pallaviciniről folyt, de úgy látszik, kevés barátja van, azt mondják, hogy nem igen vendégszerető és gögös.»

Június 14. Úrnapja. A körmenetet Crescence ablakából nézi; K.-né is elment volna velük, de «itt nem szokás, egyetlen nő sem volt a menetben, még egy rendesen felöltözött polgári asszony sem».

Június 15. Crescence nevenapja van, felkeresik, de beteg, nagyon fáj a feje, ágyban van.

Június 16. Pongrácz ⁵ báró van náluk, aki franciául igen

¹ Eötvös Pál (1758—1837), kir. ügyigazgatási ügyvéd, később kir. kúriai levéltári igazgató.

² Valószínűleg Szvetics Jakab, gróf Pálffy Ferenc zárgondnoka, akit a kerületi ülésben még Balogh János barsi követ támadott.

³ Örgöf Pallavicini Károly, akinek felesége Zichy Leopoldina grófnő volt.

⁴ Liebenberg, később Lunkányi János (megh. 1853), Széchenyi István jószágigazgatója.

⁵ Lehet, hogy báró Pongrácz József, aki mint főrend az országgyűlésen jelen volt, a naplóíró az ellenzékhez számította. (Lásd az 1826. jan. 11. bejegyzést.)

szellemes jellemrajzokat ír — az országgyűlésről. Dessewffy Józsefét felolvasta, igen jó volt.

Június 19. «Fél nyolckor Conushoz kocsiztunk, ott volt a nádor-asszony is. Conus ismét néhány nagyon szép fogást mutatott. Forray grófnő kísérté el a főhercegnét, noha atyja miatt még gyászban van, ezt nem értem. Az est nagyon szép volt, gyalog jöttem haza, Széchenyi Steferl kísért, rosszul éreztem magamat olyan embernek a karján, akit nem szívesen látok.»

Június 20.-a körül Bécsbe mennek, ahol július 5-ig maradnak.

A Leopoldstädter színházban egy színdarabot adnak: *Drei Zeitalter*: 1727, 1827, 1927. Az utóbbi tetszett K.-nének legjobban.

Július 5. Gyorskocsin 5 óra alatt visszaérkeztek Pozsonyba. Grandmaison¹ informálja a diétai eseményekről, de alig történt valami. Egyébként is torkig van, már nem is akar azokról írni, hiszen Reviczky helyettes kancellár azt mondta nekik, hogy a hó végére az országgyűlést úgylis be-rekesztik.

Július 9. Elegyes ülés van, ahol Cziráky elnökölt; ez ilyenkor mindig magyarul beszél, hogy mutassa, milyen jól beszél anyanyelvén.

Július 12. Keglevich visszatér Barsból, ahol a hangulat — szerinte — javára változott.²

Július 15—18. Most ismét sokat jár a Pálffy- és a Viczay-³ kertekbe, ahol a nádor felesége is gyakran megfordul, kúrát tart.

Július 17. Crescence-től meglehangú levelet küld Bécsbe⁴ férjének, aki oda felutazott.

¹ Grandmaison kiváló francia család, melynek tagjai közül a nagy forradalom után többen emigráltak. Valószínű, hogy a Naplókban sűrűn szereplő Keglevichékkal meleg barátságot tartó Grandmaison is ezek közé tartozott.

² Személye elleni támadások az alsótáblán megszűntek, a beteges id. Balogh János és a kinevezés előtt álló Platthy Mihály sem bántották. Keglevich az ellentétek kiegyenlítésére is törekedett. Ezek lehettek a hangulatváltozás okai.

³ A pozsonyi Viczay-kertek.

⁴ A boritékon mindig e címmel: Comte Suprême du Comitát de Bars.

Július 23. «Sopron megyének nagy gravamenje Esterházy ellen»,¹ amit azonban nem ír le, mert nagyon hosszú.

Július 31. A városban ismét tüzet előre jelentő cédulákat (Brandzetteln) találtak. Egyébként a vidéken is sok a tűzeset.

Augusztus 1. Nagy Pál a correlatió-vitában izgató beszédet mondott, amely valóságos «felhívás a forradalomra».²

Augusztus 3. «Az ellenzék már készülődik, az ő generalisszimuszuk Széchenyi István, már be is tanulta Nagy Pál egyik beszédét» és Esterházy Miska is.»

Augusztus 8—9. Fél, hogy férje valami hivatalt kap. «Isten őrizzen ettől.»

Reviczky helyettes kancellár parvenü, folyton éretlen vicceket csinál, ami nem való az ő állásához. Az ülésben is gyakran illetlenül viselkedik.

ÖSTÖR JÓZSEF.

¹ Sopron vármegye főispánja ekkor herceg Esterházy Miklós (1765—1833) volt. Sopron vármegyének Esterházy herceg ellen való «nagy gravamenje» alatt a naplóíró valószínűleg azt értette, hogy a herceg-főispán Felsőbüki Nagy Pált semmi áron sem akarta követnek és mindenáron megbuktatására törekedett.

² A kerületi ülésen a sóról és a correlatióról volt szó, amely alkalommal Nagy Pál heves beszédet mondott.

³ Ez csak mende-monda volt.

ELFELEJTETT MAGYAR ZENEMŰVEK.

A magyar zenetörténet íratlan lapjaiból szedtünk össze néhányat annak, aki egyszer megírja a magyar zenetörténet összefoglaló könyvét. A magyar zenetörténet minden szempontot kielégítő könyvét azért sem írhatták még meg, mert jórészt hozzáférhetetlen zenei kéziratok tömege riasztotta vissza a munkától a merészkedőt. Magyarországon sok a zenei kézirat. A magyar zeneirodalom nagyobbik fele : kézirat! Céltudatos felkutatásuk nélkül történetírói hiánytalan munkát végezni nem lehet. Magánosnak ez aligha áll módjában. Segítségül jött a rádió. Egy év óta valóságos feltáró munkát végez e részben, mert a mellett, hogy saját műsorigényeit igyekszik kielégíteni, a közérdek szolgálatában felhívással fordult a magyar közönséghez, hogy az esetlegesen birtokukban levő régi magyar zeneanyagot küldjék be megfelelő felhasználásra, vagy megtekintésre. Ki tudja, mi minden kerülhet így elő íróasztalfiókokból, jegyzék nélküli vidéki könyvtárakból, jobban mondva raktárakból, kastélyok padlásáról, régi közintézmények épületeinek pincéjéből, zugaiból? A rádió kezdeményének már eredményei is vannak, amelyeket zenetudományi szempontból mérlegelni kell.

*

1863-ban a Nemzeti Színházban *A debreceni bíró* címmel háromfelvonásos magyar vígoperát mutattak be, melynek zeneszerzője Böhm Gusztáv. A lexikon szerint 1823-ban Pesten született s 1878-ban Újpesten halt meg.

Ki volt ez a Böhm Gusztáv? Magyar zeneszerző, hegedűművész, karmester és a Nemzeti Színház operai rendezője,

még pedig olyan híres rendezője, hogy a milánói Scala Wagner *Rienzi* című operájának első rendezésére, vagyis beállítására őt hívta meg és Trieszthben az első *Lohengrint* szintén ő rendezte. Tizenhárom éves korában már a pesti német színház hegedűse, később a bécsi konzervatóriumban Böhm József hegedű-tanítványa, aztán a Nemzeti Színház zenekarának hegedűse. Amikor ettől az állásától megvált, tizenkét tagú kórusával a magyar dal népszerűsítése érdekében Bécsben, Velencében, Grácban, Prágában, Lipcsében, Drezdában, Párizsban hangversenykörúton járt. A szabadságharc után Aradon és Győrött karmesteri állást vállalt s végül a Nemzeti Színház operai rendezője lett. Ilyen sokoldalú volt.

Három operát és egy színpadi kísérőzenét írt, melyek felkutatása eddig nem járt eredménnyel, egyedül *A debreceni bíró* zeneanyaga van meg az Operaház könyvtárában.

A vígopera szöveggönyvét Jókai után Szigligeti írta. Tárgya Debrecenben a török világ idején történő elég mulatságos Jókai-mese. Bartalus István, a magyar zenetudomány régi tekintélye, Arany János *Koszorújának* 1863. november 29-i számában így kezdi *A debreceni bíróról* írt kritikáját: «Látván jó öreg Debrecen város polgárait a színpadon énekelve játszani s kivált Dul András és Mócsik Mátyás (a darab szereplői) uraimékat taktus szerint perlekedni: mosolyognom kellett s e sorok írása alatt is zeng fülemben az ismeretes nóta:

Debrecenben kidobolták,
Hogy a dongót ne dalolják:
Csak azért is dongó,
Ej, haj, huj diri-dongó!

mert — mint mondják — hajdanában a debreceniek botránkoztak meg leginkább az opera természetellenességén s íme most nekik kell — ha a szükség úgy hozza — énekelve meg is halni».

Bartalus ugyanebben a kritikájában így ítélik: «Böhm Gusztáv mint zeneköltő nem formálhat igényt a koszorúra, de nem is oly gyenge, hogy tolla elvesztésére lehetne ítélni...» Bartalus túlságosan szigorú volt. Böhm

tehetséges tolla ma, hetvenöt év után, visszaszerezte érdemeit s ha vígoperája egészében nem is tartozik a magyar zene legnagyobb értékei közé, — részleteiben ragyogó munka (például a nyitánya, a harmadik felvonás előzenéje, vagy a török indulója), melyek felelevenítésükkor feltűntek. Ez a háromnegyed évszázaddal ezelőtt készült verbunkos stílusú zene olyan üde, mintha tegnap írták volna. És mennyi kedély van ütemeiben!

Böhm Gusztáv nevét két nemzedék elfeledte, a harmadik: megbecsüli.

*

A magyar zeneművészet nagyjai közül Mosonyi Mihály részesült a legméltatlanabb bánásmódban. Értékes operáját, az *Álmost*, a legújabb időkig nem adták elő, *A magyarok tisztulási ünnepélye az Ung vizénél* című oratóriumával is ez történt s *Ünnepi zene* című nyitánya hetvenhét év után másodszor nemrégén hangzott el. A három zenemű a magyar zeneművészet legkiválóbb alkotásai közé tartozik. Mi lehet az oka, hogy ezek az értékek elkallódtak? Teljes bizonyossággal nem tudjuk, mert az ilyesmit igazolni nehezen lehet, de a jelekből levonható következtetéseket a szóbeszéddel megtámogatva, csaknem bizonyos, hogy a művészeti féltékenység nyomában támadt cselszövény, ami nem ismeretlen a magyar zenetörténet szereplői közt. Mosonyi nagy tudására és rendkívüli tehetségére az uralkodó Erkel-dinasztia nem egy tagja féltékenykedett. A békés és fölényes Mosonyi a maga művei érvényesüléséért sohasem harcolt, — így történt, hogy az *Álmos* operát 73 évig nem adták elő, az oratóriumot 71 évig s a nyitányt 77 év alatt csak kétszer.

Az *Álmost* 1934. decemberében mutatta be az Operaház, de — sajnos — alig néhányszor játszotta. Ennek oka az, hogy a szövegkönyv Szigligeti elhibázott munkája, mert *Álmos* és *Árpád* alakja nem úgy él a nemzeti köztudatban, mint Szigligeti soraiban. A művészi vezérkönyv megérdemelné, hogy új librettóval életben maradjon.

Az opera zenéjét a bemutatókor megfelelően méltatták, de egyik részletét, a második felvonásbeli úgynevezett

Áldozati indulót külön ki kell emelnünk, mert nemcsak a magyar indulóknak egyik legszebbje, hanem az indulóirodalomnak is egyik legértékesebb alkotása. Dallamainak kifejező, hősi, magyar ereje, hangszerelése, az egész mű felépítése : értékre megközelíti az *Aida* bevonulási indulójának magaslátát.

Nagy értéke a magyar zeneirodalomnak Mosonyi *Ünnepi zene* című alkotása, melyet 1861. január 6-án játszottak először a filharmónikusok s nemrég játszották másodszor a rádióban. Műfaja szerint : nyitány, a *Szózat* zenéjének mesteri feldolgozása. Zongorára négy kézre megjelent Rózsavölgyinél, a kóta címoldalán a szerző által írt következő ismertető sorokkal : «Ezen «Ünnepi zenét» oly szándékkal írtam, hogy mint keret az oly népszerűvé lett *Szózatot* magába foglalja. E mellé még két jellemet vettem fel : a «Bús magyart» és «Víg magyart». Az elsőt úgy alkottam össze képzeletemben, hogy mint búsongó férfi, erejének öntudatával bírjon ; a másodikat pedig, hogy a jókedv határain túl ne lépjen. E két jellem fonódik össze a *Szózattal*. A *Szózatot* először gyöngéd színekkel jellemeztem, de másodízben teljes erővel ismétlődik, mintha fenyegetve kiáltaná : «*Ne bánts d a magyart !*»

A *Himnusz* és *Szózat* dallamaiból felépített művészi alkotások, melyek élén Erkel Ferenc, valamint Dohnányi Ernő *Ünnepi nyitánya* áll, Mosonyi Mihálynak jogaiba visszahelyezett *Ünnepi zenéjében* magukhoz nem méltatlan társra találtak.

*

Klasszikus formájú zenekari nyitányra hívjuk fel az általános figyelmet. Címe : *Messzínai menyasszony*, írta : Fusz János. Nem elfelejtett, hanem ismeretlen magyar mű, mert magyarországi előadásáról nem tudunk.

A nyitány zeneszerzője, Fusz János, ez a német nevű és német kultúrájú magyar, Tolnán született 1777. december 16-án s Budán halt meg 1819. március 9-én. A Csörsz-utca és az Avar-utca közti budai temetőben nyugszik. Olyan tehetséges zenész volt, hogy korának legnagyobbjaival, Haydnnal, Beethovennel közelebbi kapcsolatba került s Albrechts-

bergerrel, Klein Henrikkel, verebi Véghékkal barátságot tartott.

Lexikonbeli életrajza szerint iskoláit Baján végezte, ugyanott kezdte zenei tanulmányait. Korán jó nevet szerzett mint zongorista és orgonista. Fiatalon tolnamegyei községekben tanítóskodott. Huszonhárom éves korában verebi Végh Ignác házához került zongoratanítónak, ahol több mint tíz évet töltött el. Pozsonyban is volt zenetanító, ahonnan Bécsbe ment s Albrechtsbergernek lett jeles növendéke. Bécs után ismét Pozsony következett, hova három ízben is visszatért hosszabb tartózkodásra. Sokáig volt tudósítója és munkatársa a lipcsei «Allgemeine Musikalische Zeitung»-nak. Írt melodramákat, operákat, kamarazenét, egyházi műveket, dalokat.

A *Messzinai menyasszony*ról a Tudományos Gyűjtemény 1819. november 1-i számában Krüchten József *Fusz János Evangelista emlékezete* című cikkében ezeket írta: «Főképpen méltó a figyelemre egy eredetiképpen Forte Pianora nyolc kézhez készítettett Ouvertura, melyet a *derék Hazafi* Schillernek *Braut von Messina* nevű szomorú játékához szerzett a művészekről tiszteletet érdemelt *Paradis kisasszony* tanítványainak számokra.

Ez a szerzemény a szokott Nagy Böjti Concertekben a most említett Kis-Asszony szállásán a leghíresebb Művészeknek és Musika Értőknek számos öszvesereglések mellett több ízben előadatott és a lipcsei tudós Intézet kívánságára magától a Szerzőtől egész Musikai Karra kiterjesztett és Lipcsében fényesen kiadatott».

Ezeket a sorokat a Tudományos Gyűjteményben Krüchten József, budai ügyvéd, zenekritikus írta, kinek tollából való Fusz János első életrajza is. Krüchten az idézett sorokban Fusz Jánost «derék Hazafi»-nak nevezi, ami azt mutatja, hogy Fusz hazafias lelkületű magyar polgár volt.

A *Messzinai menyasszony* nyitány Fusz János legjelentékenyebb alkotása. Igazi zeneszerzői leleményről tanúskodik. Olyan, mintha a zenetörténet második klasszicizmusának valamelyik elismert német nagysága írta volna, amint-

hogy Fusz János az 1800-as évek németes zenei irányzatának legkiválóbb képviselője volt — Magyarországon.

*

Az elfelejtett vagy ismeretlen régi magyar zeneművek érdekében kiadott rádió-felhívás eredménye, hogy a magyar zeneirodalom nagyszabású táncjátékkal gazdagodott. Szerzője: Erkel Gyula, ismert és elismert mester, aki keveset komponált ugyan, de műveinek műbecse kora ifjúságában már tekintélyt szerzett neki a zenevilágban. Irodalmunk két drámai remekéhez írt zenét, az egyik *Csongor és Tünde*, a másik *Az ember tragédiája*, melynek ez az első kísérőzenéje. Sok dalt és nótát szerzett, melyek közül a nép többet átvett. A köztudatban nem egy népdal szerzőjeként szerepel. A *Falurossza*, *Tolonc* s más népszínművek zenéjét ő állította össze és részben szerezte. A zenei irodalom tud arról, hogy írt egy négyfelvonásos táncjátékot, melyet az Operaház megbízásából az 1885-i kiállításra szerzett s melyet nem adtak elő. Azt azonban nem tudtuk, hogy megvan és hogy hol van az a táncjáték. A rádió felhívására Erkel Jenő, Erkel Gyula fia, elvitte a vezérkönyv hatalmas kéziratát a rádióba s átadta bemutatás végett. Ez a bemutatás meg is történt.

Mi történhetett e körül a táncjáték körül, hogy sohasem került színre? Valószínűleg muzikai cselszövény áldozata lett. A családbeliek úgy tudják, hogy az «operabíráló» intézmény egyik tagjának a mű nem tetszett. A szerző erre javítás ürügye alatt elkérte tőle a vezérkönyvet, hazavitte, bezárta egy fiókba, mely a nyilvánosság számára, íme, csak most nyílt ki. Helyesebben: a műből három rész elhangzott *Suite de Ballet* cím alatt az 1897. november 17-én tartott filharmoniai hangversenyen. Erről a Fabo Bertalan-féle *Erkel-émlékkönyvben* (111. l.) Kereszty István többek közt ezt írja: «Mindnyájunkat gyönyörködtetett az előadott tételek nem közönséges, fordulatos magyarsága, változatossága, a csín és elevenség, a vidámság és mégis diszkrét hang, egyszerűval: előkelő művészet, mely az előadott részleteket becsesekké s kedvesekké teszi. Láttam — folytatja Kereszty — az egész

partitúrát (négy felvonás, de nem hosszú) s mondhatom, az egész : élvezetes, tartalmas, igazi műgonddal kidolgozott. nem hatásvadászó, mégis okvetlenül jól ható műve egy tagadhatatlanul jeles, mesteri koncepciójú alkotó zenésznek».

A műről elég ha még annyit tudunk, hogy címe : *Vándor Pista kalandjai*, — ami nem sokat mond s szövegének szerzője báró Jósika Kálmán, kinek munkája jelentéktelen.

Ritkán akad alkalom, hogy Erkel Gyula neve mellett megállhatunk.

Erkel Ferenc kilenc gyermeke közül Gyula volt az első — sorrendben. Tehetségre is. Testvérei közül talán csak Sándor, a nagy karmester, érte utól.

Erkel Gyula zeneszerző, pedagógus és fiatal korában kiváló zongoraművész volt. 1842-ben született Pesten, 1909-ben halt meg Újpesten. Mint kis gyermekről már írtak róla a lapok. Idézzünk a *Der Ungar* című napilap 1847. július 22-i számában *Az ezred lánya* vígoperáról írt kritikából néhány sort : «A dob (tudniillik Sátorfy úr megbetegedése következtében) mégsem maradhatott el. Egy hat éves fiú, az angyalszép Erkel Gyula, verte, kiváló tehetségű atyjának ütemezése szerint ; fölösleges felemlítenem, — írja tovább a kritikus — hogy a hallgatóság el volt ragadtatva s a kis dobosnak virágokat dobott».

A kitűnő zenei képességekkel megáldott fiút 14 éves korában a Nemzeti Színház zenekarába, a dobok mellé szerződtette. Közben édesatyja zongorára tanította, Mosonyi Mihálynál pedig zeneszerzési tanulmányokat folytatott. Huszonegy éves korában operai másodkarnaggyá nevezték ki, később karmesterré. Huszonhat éven át szolgálta az Operaházat. A Zeneakadémián 1879 óta működött. Zeneelméletet, zongorát tanított, utóbb az operaiskola növendékeinek korrepetitora volt. Csodálatos emlékezőtehetségével a legkülönbözőbb dalművekből vett részleteket vezérkönyv és zongorakivonat nélkül vezényelte és zongorázta. Ugyanilyen jártas volt a régi szimfónikus és kamarazene-irodalomban, amelyet hasonló alapossággal kevesen ismertek. Minden zenei

frázisra szabatosan emlékezett, úgy hogy azok számára, akik vele érintkeztek, valóságos élő lexikonja volt a zeneirodalomnak.

*

A. E. M. Gretry, a nagy zeneköltő, aki kiváló író is volt, *Memoires ou Essais sur la musique* című híres munkájában arról elmélkedik, hogy történeti operaházak kellene alapítani, ahol az eltűnt mult remekeit játszanák.

Az elfelejtett magyar zeneművek, az eltűnt mult remekei, most rendre megszólalnak a rádióban.

PAPP VIKTOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Hold a havason.

A téli dombok pártakoszorús
Fehér fejükkel várakozva állnak.
Az útszélen a néma fenyves-árnyak
Tűin dermedten csüng a csilla zúz.
A szánkanyom a végtelenbe húz.

Az alkonyat a mély völgyekbe holt,
Még visszazajlik felhők rezge szélén,
De fönn a nagy havas oltári élén
Ezüst sátorrá gyúl a szürke bolt,
S feltündököl az óriási hold.

A mindenség imára csendesül :
Csak a fenyőfák éber orma reszket
És a hógyöngyös négyágú keresztek
Csörrenve rezgetik meg szent fejük,
Mint adoráló templom-csengetyűk.

SÍK SÁNDOR.

Az ősi templom.

Falumbeli öreg templom,
Jaj, de régen láttalak!
Megölellek a lelkemmel,
Százszor is megáldalak.

Messze jártam s míg mögöttem
Tűnt a völgy, a hegyorom :
Mint az édesanyám képe,
Úgy kísértél, vén torony.

Messziről jöttél utánam,
Lassan, észrevétlenül
S mikor elhagytak az álmok,
Nem maradtam egyedül.

Máskor meg, ha csüggedeztem,
Te kanyarodtál elé,
Mindig fölfelé mutattál
S nem hagyott el a remény.

Mindig hívtál, mindig vártál
S míg sok évem elszaladt,
Hol közletről, hol messzünnen
Kongott hű harangszavad.

Most megálltál és bevártál :
Árnyékodban pihenek,
Úgy érzem, hogy hazaértem,
Mint anyjához a gyerek.

Tárd ki szárnyas, pántos ajtód,
Nyisd ki kebled belsejét,
Itt bent minden oly világos,
Ott kint minden oly setét.

Ismerősként üdvözölnek
Régimódi fapadok,
Fölcsendül egy régi zsoltár,
Én meg sírva fakadok.

Zengi fönt az öreg kántor,
Orgonánkat búgató,
Halk játéka zengő-bongó,
Szíveket símogató.

Ott szunyókál az öreg pap,
Míg a szószéken, felül,
Prédikál a fiatalja
Hívó-rendületlenül.

Hol van már a jó öreg pap?
S mind a többi hű rokon?
Elköltöztek jobb hazába,
Rózsa nyílik sírjokon.

Kértem ezt is, kértem azt is,
S míg kimondom a nevet :
Odakint a temetőben
Egy-egy fejfa integet.

Ám kik egykor ifjú fővel
Templomoztak itt velem,
— Szent mezőn az új kalászkok —
Sorba mind megismerem.

Oh mi szép, hogy él a régi
Tűzhelyen a hű parázs,
Kit gomolygó szél kapott el :
Visszahozza e varázs.

Élsz fajomnak ősi törzse,
Dús a lombod, leveled.
Bár maradnék én is, én is,
Mindörökre itt veled! —

Falumbeli öreg templom,
Jaj, de régen láttalak!
Megölellek a lelkemmel,
Ezerszer megáldalak.

BAJA MIHÁLY.

SZEMLE.

Kölcsey sírjánál.

Újon emelt síremlékének felavatásán, Csekén. 1938 szeptember 8-án.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság hódolatát és háláját teszem le koszorúikkal Kölcsey Ferenc sírhalmára, melyen az emlékezet követ száz esztendő múltán is megújítja a nemzet kegyelete.

Egy szellemes műbíráló azzal jellemezte: e gazdag írónk volta-képp több íróat foglal magában. Való igaz; sokban úttörő, sokban kimagasló. Költői egyénisége mély érzésével, bölcselkedő hajlamával külön áll kortársai közt: bírálataival kezdődik a magyar műbírálat; szónoklatai mintái az ékesszólás művészetének; a Parainesisben összefoglalta életnézetét, a család, haza, emberiség iránti kötelességeket; egyéb munkáiból egész világfelfogást olvasott ki ez emlék megújításának kezdeményezője s felavató ünnepi szónoka, Kornis Gyula. Mindebben a szív embere volt. Költeményei a legnemesebb érzésektől lobognak; emlékbeszédeivel íróársai emlékének áldozott, mint törvénytudó, a barátság hevével védelmezte a pörbe fogott Wesselényit. «Az én lelkem sympathiából van alkotva», mondotta magáról, amit kiegészít másik önvallomása: «Búsongás az érzés mélységének következtése».

Léleknevesítő munkáinak bélyege, tanulsága, hogy az élet-hajsza s a száraz ismeretek közepett az élet sója az érzés meg az átérzett gondolat. Amint ő mondta a költeményről, hogy az: 'harmóniás szavakba öntése a gondolattá érlelt érzeményeknek'. A korban, melyben élt, közélet és költészet lemondón melázott a régi dicsőség káprázatán s dermedtségeért a múlt nagy csapásait okolta. Kölcsey búra hajló lelkében is Várna és Mohács merült fel, sötét órák később is a nemzetpusztulás rémítő jóslatát sugták fülébe Zrinyi két énekében, — de a török-tatár dúlás emléke mellett nemzeti nagylétünk napjaira mutat, egyensúlyt keres, s költői igazságszolgáltatással a múlt szenvedések árán jobb jövőt követel: Megbűnhődte már e nép a multat s jövőndőt. Ez Hymnusának főgondolata; e költemény fohász a nemzetért s a nemzet fohásza lett.

Midőn Széchenyi varázsigei fölrázták a nemzetet s szemét a multról a jövőre fordították, Kölcsy lelkében vetett lobbót egyik elsőnek a szikra. Egy évvel a *Hitel* megjelenése után Huszt várának dőledékei alatt nem a letűnt nagyságon mereng, hanem a jövőre buzdít:

Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?

Hass, alkoss, gyarapíts, s a Haza fényre derül.

Ez üzenete hozzánk és minden jövődő korokhoz.

Csodálatra méltó, hogy aki életét — munkásságához mérten oly rövid életét — csendes falusi írószobában töltötte, egyszerre mint a haladás bajnoka s mint magával ragadó szónok jelenik meg az országgyűlésen. Csodálatos, hogy gyöngéd természetével mellett az irodalom eszményi felfogásából útmutatója lett a kemény kritikának. Csodálni való, hogy bár fényes új tehetségek hamar túlhaladták az ő korának szentimentális poézisét, Kölcsynek vannak költeményei, melyek túlnőttek korukon, együtt szállnak az idővel, egymást váltó nemzedékek érzését fogadják magukba, — s mint a fák, új meg új évgyűrűkkel izmosodnak.

Itt a múlandóság háza előtt állunk, de szellemét nem itt keressük. Neve körül nagy fényesség támadt és a dicsőség anyala elhenгерíté sírjáról a követ. Aki műveiben lapoz, élő érzéseket és éltető gondolatokat merít belőlük: aki olvasni nem tud is, tudja legalább egy versét, egy sorát, mely — mint a Marseillaise — egymagában halhatatlanná teszi költőjét, mert ez a fohász együtt él a nemzettel, örökké:

Isten, áldd meg a magyart!

Voinovich Géza.

IRODALOM.

Művészettörténeti dolgozatok.

Ybl Ervin : *Mesterek és mesterművek*. Budapest, 1938. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda kiadása. 260 l. és 48 képes tábla.

Ybl Ervint bizonyára nem kell bemutatni a *Budapesti Szemle* közönségének; évek óta olvassuk nyugodt és megbízható ízlésű kritikáit a budapesti kiállításokról s e folyóirat oldalain jelent meg néhány azon tanulmányok közül is, melyek most kötetbe gyűjtve adnak képet írójuk munkásságáról. Ybl tudományos arcéle a *Mesterek és mesterművekben* rendkívüli élességgel és tisztasággal rajzolódik elénk. Igaz, könyveiből (*A gótikus szobrászat Olaszországban, Toszkána szobrászata a quattrocentóban, Donatello*) szakemberek és érdeklődők egyaránt jól ismerik munkásságát s a tanulmányok, melyeket új kötete tartalmaz, kevés kivétellel szintén napvilágot láttak már magyar és külföldi folyóiratokban. Mégis, e dolgozatok együttes áttekintésekor olyan tulajdonságaik válnak ismét nyilvánvalóvá, amelyekre egynek-egynek olvasásakor kevésbbé szoktunk figyelni: feltűnik írójuk formavizsgálatának és stíluskritikájának biztonsága, következtetéseinek és kombinációinak ötletessége, de ami legelső-sorban szembeszökő, az témáinak sokfélesége, érdeklődésének rendkívüli gazdagsága. Valóban alig van ma magyar művészettörténetíró, aki tudományunknak annyi szegmentumában volna otthonos, mint Ybl. Mint szaktudósnak érdeklődési köre az olasz trecento szobrászatától a quattrocento festészetén és szobrászatán, a újmet renaissance szobrászatán, a XVI. és XVII. századi flamand festészetén keresztül az osztrák késő-barokk építészetéig és festészetéig terjed, de e tárgykörökön túl foglalkoztatják tudományunk elvi, módszertani és alapvető esztétikai kérdései s kötete tartalmazza nem egy művész-lángelmének (Rafael, Dürer, Watteau, Goya, stb.) elegáns vonásokkal odavetett arcképét, amelyeket inkább a laikus közönség, mint a szaktudomány számára igyekezett különböző alkalmakkor megrajzolni.

E változatos és sokrétű gyűjteményből — érzésünk szerint — mégis két kutatási terület állott különösen közel a szerzőhöz; egyrészt az olasz szobrászat, másrészt az osztrák barokk építészet. E közelség,

e mélyebb kapcsolat nemcsak abból tűnik ki, hogy az ebbe a körbe eső tanulmányokat melegebb érzés fűti át, hanem a tárgyi eredményekből is. Különösen a Giovanni Pisanóra vonatkozó két kistanulmány eredményei jelentékenyek: egyikük a multba vezet s a nagy toszkán mester stílusának gyökereit világítja meg, kifejtván kapcsolatait Jean de Chelles, a párizsi Notre Dame szobrásza művészetével; másikuk Giovanni Pisano hatásának körét tágitja ki a quattrocento felé, rámutatván egy motívumának felhasználására Brunelleschinél s ezáltal ismét hangsúlyozva a XV. század szobrászatának közvetlen kapcsolatait az olasz középkorral, amellyel azt csak kevés kifürkészett szál és bizonyított átvétel köti össze. De nem kevésbé érdekes az a valóságos detektív-munkán alapuló érvelés, amellyel Lorenzo Bregno Trevisóból származó s most a Szépművészeti Múzeumban őrzött márványdomborműveit állítja be meggyőzően mesterük többi alkotásaiuk sorába, vagy amellyel az avignoni Musée Calvet XV. századi Madonna-reliefjén keresztül felidézi Donatello egy elveszett domborművét.

A magyar művészettörténet szempontjából legnagyobb fontosságú mégis a kötetnek Szavojai Jemő ráckevei kastélyát tárgyaló dolgozata. E tanulmányában nemcsak a XVIII. században Magyarországon virágzott osztrák barokk egyik nagyszerű, pusztuló alkotását ismertette meg először a magyar és nemzetközi tudományos világgal, hanem egyszersmind — gondos és eredményes forrásvizsgálatok eredményeképpen — visszaadta e művet alkotójának, Johann Lucas von Hildebrandtnak s ezzel jelentős munkát végzett a XVIII. századi osztrák építészet és Hildebrandt stílus-alakulásának megismerése érdekében. Eredményeinek értékét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy dolgozata kiindulópontot jelentett a Hildebrandtra és Fischer von Erlachra vonatkozó új osztrák kutatások megindításánál s az, hogy e kutatások nemcsak új utakon indulhattak el, hanem biztos és szilárd alapokra épülhettek, első sorban Ybl érdeme.

A Hildebrandtra vonatkozó dolgozat kétségtelenül legjelentékenyebb darabja Ybl Ervin új kötetének. De tudományos kvalitásokban: a kutató módszer gondosságában és a józan, kiegyensúlyozott ítéletben nem maradnak mögöttes a többiek, sem azok, amelyekre rámutattunk, sem azok, amelyekkel e rövid ismertetés keretében nincs módunk foglalkozni. A *Mesterek és mesterművek* kétségtelenül jelentős értékgyarapodása a magyar művészettörténeti irodalomnak. A könyvnek nagy sikert jósolhatunk — nem utolsó sorban azért is, mert az Egyetemi Nyomda a kötet tartalmának megfelelő gondos kivitelű és előkelő köntösben bocsátotta közre.

Péter András.

Tanulmányok.

Halász Gábor: *Az értelem keresése. Kultúra és Tudomány.* Budapest, Franklin-Társulat. 1938.

Essay-irodalmunknak jelentős gazdagodását látjuk Halász Gábor tanulmányaiban. Kötetének tartalmát Kazinczyról, Bessenyeiről, Széchenyiről, Proustról, a líráról és regényről írt emlékezései, jellemrajzai és fejtegetései teszik s ezek a szerző tíz évi munkásságának legérettebb termékei. Minden dolgozat arra vall, hogy írója becs-vággyal és műgonddal, tartós és alapos tanulmánnyal, töprengéssel és latolgatással csüngött tárgykörén s ezt a komoly és szerető elmélyedést olvasójától is megkívánja. Az irodalmi jelenségek értelmét, bonyolult kérdések titkát s az emberi és írói egyéniség rejtettebb kapcsolatait nyomozva, készültségének meglepő alaposágával, finom mű-érzékeivel s a felvetett — mondhatnám: becézett — témák iránti vonzalmával irodalmunk legjelesebb hagyományaira emlékeztet. Írói egyéniségét rokonszenvenessé teszi a tárgyával s az olvasóval szemben nyilatkozó magatartás is. Távol áll attól az írói típustól, mely nagyjainkról írva, a maga líraiságával lépten-nyomon betolakodik a téma és az olvasó közé, hogy hiúságból saját jelentőségét hangsúlyozza. Halászban megvan a szerénység és alázat, s ha «minden tanulmány egy kicsit önvallomás is», — mint előszavában mondja — ezt a líraiságot inkább ihletettsége és tárgyszeretete érezteti. Lélektani megfigyelései, elemzései és ítélkezései legtöbbször meggyőzők. Akár arcképet fest (Kazinczy, Bessenyei), akár lelki fejlődést rajzol (A fiatal Széchenyi), a lényeg gyökeréig ható éleslátás jellemzi. A részletek néha ellenmondásra hangolhatnak, egyik-másik következtetése itt-ott azt a gondolatot keltheti, hogy más szempontok talán más eredményekre vezethetnének; ez azonban együtt jár az essay természetével. E műfajnak nem lehet célja, hogy minden szempontot ki-merítsen vagy más irányú szemléletet fölslegessé tegyen; elég, ha új szempontokkal termékenyíti az olvasó látkörét. Jellemző példa erre egyik régebben (1929) írt tanulmánya: *A líra halála*. Ezt vázlatos ismertetésben már csak azért is bemutatjuk, mert alkalmat ad egy-két kiegészítő észrevételre.

Halász e tanulmánya — melyet szerényen «rövid jegyzetek»-nek mond — a romantikus ízlés, hangulat és világnézet «haldoklását» teszi szóvá. Egy évtizeddel ezelőtt a haldoklásból némelyek a líra halálára következtettek. Halász szerint nem a líra hal meg, hanem azok a képzetek pusztulnak el, melyeket a romantikus elmélet és költők szuggesztív hatása alatt a lírához fűzünk. Ilyen képzet pl.

a költő feltétlen előtérbe helyezése. «A romantikus versben mindig a versíró, az én, a szubjektum a fontos, akiben a világ tükröződik, aki önmagát föltárja.» «Nálunk Ady volt az utolsó, aki hallatlan egyéni tehetségével egy hanyatló irodalmi tradíciót a kezdet magasába, Vörösmarty mellé emelt: de az egyes versek mámorító illatán keresztül lehetetlen nem éreznünk a műfaj rothadását. Az Ady elleni szűklátókörű támadások különben ennek a romlásnak megérzéséből és persze, teljes félreértéséből keletkeztek: egyéni amoralitásról, nemzetietlenségről s más meg nem érdemelt vádakról beszéltek és Petőfit állították oda egészséges ellenképnek, akinek költészetében pedig először ütköztek ki világosan az ízlésválság jelei.» (Halász ez utóbbi gondolat erősítésére segítségül hívhatta volna az Akadémiának Petőfi összes költeményeit jutalmazó egykori méltatását is. Ez a tájképeket emelte ki, tehát azokat a verseket, melyekben aránylag kevésbé nyilatkozik a költő «én»-je. Így az Akadémia méltatása látszólag már finoman éreztette azt az ízlésváltozást, mely az én «hypertrophiájával» szemben az objektív lírával rokonszenvez.) A költői én nagyranövését Halász azzal is szemlélteti, hogy a lírában már nem is a vers a fontos, hanem maga a költő: «Én voltam Őr, a Vers csak cifra szolgál», idézi Ady Hunn új legendájából. Kiegészíthetjük Halász gondolatát: nemcsak a vers másodrangú Adynál, hanem minden egyéb: édesanya, faj, világ, sőt Isten is, hiszen az anya «csak azért volt», hogy őt «megteremje», a fajból ő «kinőtt» — s Isten és Világ csak alkalmak, hogy önmagáról szóljon.

De — kérdezhetjük — nem volt-e ez mindig így, amióta világ a világ? Ki tartsa magát mindennél fontosabbnak, ha nem a lírikus? Bármily élénk dialektikával bizonygatja is Halász, hogy az «én hypertrophiája»: «a műfaj rothadása» volt az oka az Ady-ellenes «szűklátókörű» támadásoknak, azt hisszük, nem a «műfaj», vagyis az én előtérbenyomulása volt itt a «rothadási ok», hanem lírája tartalma. S ha ma is rothadásról lehet beszélni, azt, hogy Ady elvesztette hatását a mai nemzedékre, nem azzal magyarázhatjuk, hogy mindig önmagáról beszélt, hanem hogy költészetének tartalma több ponton szöges ellentétben áll a mai idők szellemével. E kérdésnek tehát inkább világnézeti, mint esztétikai gyökerei vannak. Mikor a magyarság a forradalom utáni dermedtségéből magára eszmélt s erőre kapott, Ady költői tárgyai jórészt időszerűtlenné, sőt ellenszenvesekké váltak s valóban feloszlásnak indultak. Ő maga mondja: ... «lelkemből más sosem érdekelt Főlszánt poétaceruzámat, Csupán Politika és Szerelem.» Nos, politikája tévesnek bizonyult, szerelmei jellemzésétől pedig jobb, ha tartózkodunk. Legtöbb költői motívuma:

pénz, betegség, halál, csüggedt szemlélete a nemzeti sorsnak stb., hol van a mai küzdelmes élni akarástól, a jelennek tengődésében is bizakodó optimizmusától! Hova távolodott a költő ellenmondásokból épült hajója nemzetiszínű s vörös vitorlaival, hisztériás, rigolyás és zsémbes haza- és fajszeretetével, kérkedő, dzsentri-gesztusokkal kísért «szocializmusával», különös hitével s hol puha, ingatag, hol dacos és konok lelkületével! Hol van már az ernyedtt mámor-fejedelem életmódja napjaink kemény cserkészjellemétől! Halász szűklátókörű «amoralitás-vád»-ról beszél. Ezzel szemben Ady költészetében épp a vádlott erkölcsi tartalom látszik halottnak s ami halhatatlan benne: az a szimbólikus szemlélet eredetisége, a stílus sötét és bíbor színekben csillogó pompája, általában a kifejezés egyéni ereje és zenéje. Ha Ady költészetéből «rothadás» csap felénk, azt nem költői énje előterbe nyomulása, hanem az én-nek természete okozza. A jelenre való hatástalanságát részben ez, részben az a belátás magyarázza, hogy egy eredeti költői tehetség utánzása mindig sikertelen.

Halász Gábor azt hiszi, hogy a lírai én, az érzelem és élmény mint motívum, egy évszázad alatt kifutotta pályáját s a jövő az objektív líra felé mutat. «A költészet techné, mesterség. A költőt a vers teszi költővé, nem a költőisége.» S szerzőnk leleményes párhuzamot von az alanyi és tárgyilagos (érzelmi és gondolati) líra között; az alanyinak rovására. Valósággal szubjektív ellenszenvét érez a szubjektív líra iránt. Szerencse, hogy e szubjektívizmus Halásznak csak ebben az essayjében szembeötlő, különben az a vád érhetné, hogy íme, a költők «rothadt» lírai énje az essay-író számára virágzott ki.

Kétségtelen, hogy a lírai én különböző korokban egyrészt a korizálás, másrészt a költői egyéniség természete szerint is több vagy kevesebb erővel s más-más modorban nyilatkozott. (Petőfi—Arany, Vajda—Ady, Vargha Gyula). Az is nyilvánvaló, hogy pl. Ady az őszinteségben képzeletünk szerint a legvégső határig ment el. De ebből nem következik, hogy a jelen és jövő ízlése az objektív líra, az én helyett a «téma», az érzelem helyett a gondolat, az élmény helyett a «költői valóság», a verstárgy uralmának fog hódolni. Minden időben, s így ma is van versolvasó (Halász is az), ki a «cizellált» formákat «intellektuális teherpróbakul szolgáló» gondolatokat, az «absztrakt magasságokat» jobban kedveli, mint az érzelmek, indulatok és élmények költőinek vallomásait; viszont mindig van és lesz, ki az utóbbiakért lelkesedik. A versolvasók is költők egy kissé, vagy legalább is költői természetek s ki-ki a maga költőeszményének tapsol. De a közelmúlt élménylírájának silányságáért az élményt marasztalni el, olyan igazságosztás, mintha a rosszul szabott ruháért a jó szövetet

vádolnánk. Sok jel azt mutatja, hogy egyéni élmények lírai kifejezésétől azok a verselők óvakodnak, kiknek nincsenek élményeik s az életet könyvből élik. Viszont a szubjektív líra nagy képviselőinek is hány oly verse van, mely mögött a költő szerényen húzódik meg. Azt hisszük, a jövő nagy lírikusa — épp azért, mert nagy — ugyanolyan meglepetés lesz számunkra, amilyen a maga korában Vörösmarty, Petőfi, az öreg Arany és Ady volt s akár hátrább, akár előrébb tolja verseiben énje lírai álláspontját: csak az bizonyos, hogy valami újat kell hoznia. Ez az «új» lehet az érzéseknek az eddig ismertnél — *horribile dictu* — még nagyobb hőfoka, lehet a nyelvi kifejezésnek valami egészen eredeti leleménye, a költői szemléletnek el sem képzelhető új módja, stb., stb.; de szinte bizonyos, hogy a nagy lírikus arcképét vissza fogja tükrözni költészete, vagyis verseinek lesz *gazdája*. Mert a líra nem névtelen levelek összessége. Erényünk-e, vagy fogyatkozásunk, a lírában nemcsak a szorgalmasan kidolgozott «pensumot» s az egyéniséget megtagadó kiesztergályozott iparművészeti csecsebecsét, hanem az örök emberi vonások lenyomatát is jólesik szemlélnünk. Nem riaszt vissza bennünket, ha megtudjuk a versből, hogy kinek ija-fia a költő, milyen a fajtája, vére, kedélye színe, a föld, mely termette s a honi táj, mely nyelvét és természetlátását nevelte. Ha jól meggondoljuk, tán igazóbb és fölemelőbb kép is az érzelmek és szenvedélyek képzeletünktől is nagyított hőjét csodálunk a versekben, mint ha mögöttük egy felismerhetetlenül lappangó s pennáját rágó versfaragót sejdítünk, kiről csak annyit tudunk, hogy fűr és farag, vés és gyalul s közben ritmusaihoz «objektív» veri a taktust. Hiszen szép, szép az érzelemtől megfosztott objektív vers is, ha szép, aminthogy szép a tárgyilagos essay is, ha valóban az. Halász fejtegetései azonban egy ab ovo hamis tételt igyekeznek igazolni s könnyű elképzelni, hogy hasonló dialektikával az ellenkezőjét is bizonyíthatná. Pl. azt a tételt, hogy az epikai költészet «rothadásával» a kisebb epikus és műfordító tehetségek iparág nélkül maradván, mint vendégek úgy előzőnlőtték a líra területét, hogy most már a terület jogos tulajdonosait is szinte kiverik otthonukból, s nyelvöket és törvényeiket rákényszerítik a régi birtokosokra. Mondom, ezt is bizonyíthatná, ha elmélete önkéntelenül máris nem bizonyította volna.

Szívesen elismerjük, hogy Halásznak sok finom észrevételre ad alkalmat tételének indokolása. Az érzelmi és gondolati líra (hogy a régi jó elnevezéseknél maradjunk) ismert jegyeit több új vonással gazdagítja s eszmemenetének szellemes, tömör és előkelő színvonala mindenképpen élvezetes és gondolatébresztő. Kár, hogy a tanulmány

annak idején (1929) nem támasztott vitát a *Napkeletben*, jóllehet, megjelenésének éppen az volt a célja.

Nem foglalkozhatom Halász többi tanulmányával hasonló terjedelemben. De ez fölösleges is; bevezető soraimban épp e tanulmányok alapján jellemeztem általánosságban az író. Kitűnő Kazinczyról rajzolt arcképe: beszédes, hű kép ez, a nagy «diktátor» egyéniségét, vezérszerepét, ízlését igen behatóan tárgyalja. Szerencsés módszere, hogy az arckép keretében a Vezér kortársai is megjelennek (Dessewffy, Döbrentei stb.) s ezekről, egymásközi viszonyukról is találó kisebb arcképet ad. Vitaanyagot legfőlebb egy-*ket* «általános érvényű» gondolata szolgáltathat, így pl., mikor Kisfaludy Sándornak Kazinczyról írt lesújtó véleményét idézi, azt mondja: «Az indulat erősíti a pszichológiai érzéket, a nagy arcképrajzolók többnyire nagy gyűlölködők voltak.» Az indulat nem erősíti az éleslátást, sőt rendszeren erejét veszti. Az indulat (harag) azonban *nem kíméli az ellenfél gyöngeégeit* úgy, mint a rokonszenvedés így az a *látzata*, hogy mélyebben néz az ellenfelébe. Pedig ugyanakkor gyengül «pszichológiai érzéke» az ellenfél *erényeivel* szemben. — Vagy mikor arról szól, hogy Kazinczy sem bírt genieket elővarázsolni, nem ismerte fel «a csirázó új értékeket», úgy érezzük, hogy minden Kazinczynak szóló elismerése mellett itt méltánytalan iránta, mert ha a «trillás, Lillás dalok ízére Kazinczy nem jött rá» s Kis Jánost többre tartotta is Berzsényinél: Csokonai és Berzsényi nagyságát kétségtelenül megérezte és hirdette. De — «vajjon a kritikusnak csakugyan bűne a tévedés és feladata a felismerés?» — kérdezi Halász Gábor, hogy «mentse Kazinczyt». «A legnagyobb kritikusok példája mutatja, — úgymond — hogy *nem*. A teremő kritika mindenkor abban látta hivatását, hogy irodalmi ideálokat tűzzön ki, az ízlést tudatosítsa, az alkotóerőket ösztönözve, a közönséget nevelve, kedvező intellektualis légkört teremtsen.» Igen, de hogyan *ösztönözze az alkotóerőket*, — kérdezhetnők — ha *nem ismeri fel őket*? Aztán: a jó kritikusnak mindenesetre elsőrendű feladata a «felismerés», de azért mégsem «bűne», ha e felismerés nem minden esetben érvényesül nála. A kritikust épp úgy ne értékeljük egy-*két* tévedése alapján, mint ahogyan a nagy költőt nem csupán gyenge versei alapján ítéljük meg. Ha tévedhet a költő, a pap, a tudós, a bíró, s általában tévedni emberi dolog, miért ne tévedhetne a kritikus is? Föltéve természetesen, hogy a kritikust is emberszámba vesszük...

Az ily apró széljegyzetekre azonban csak nagyon elvétve van szükség Halász könyvének olvasása közben. Erős logikája rendszeren minden nehézség nélkül kerüli el az ellenmondásokat, finom lélek

tani érzéke pedig sokszor gyönyörködtet egy-egy probléma újszerű megvilágításával. Kazinczyról és Bessenyeiről írt essayi újabb irodalmunk legalaposabb tanulmányai közé sorozhatók s a fiatal Széchenyiről szóló kimerítő dolgozata Péterfy Jenő szebb alkotásaira emlékeztet. A magyar Proust megjelenése alkalmából írt emlékezése, Gyergyai és Németh László tanulmányai után is a «regény» sok érdekes vonására figyelmeztet. Kár, hogy nem mutat rá részletesebben a nagy író erkölcsi világára és különös írói modorára s a helyett, hogy a fordítót meg magyarosabb stílusra buzdítaná, szelíden megrója, amiért «a kötelező magyarosságon túl is irtja a jellemző apró mellékmondatokat.» Proust puhányszerű «maplopó» morálja nincs elintézve azzal, hogy «e morál: az éleslátás, leírja a rosszra való hajlandóságot, a felmagasztalást iróniával, az elbukást szánalommal ellensúlyozza», — prózáját illetőleg pedig fontosabb (már akinek fontos), hogy olvasásak, mint hogy nebántság legyen. Még egy érdekes tanulmány van a könyvben. Ez az újabb regény technikai kérdését tárgyalja. Természetesen csak az az olvasó fogja élvezni, aki elég jól ismeri a régibb regényirodalmat s az újabbak közül elolvassa előbb James Joyce *Ulysses*-ét, Proustot, Thomas Mann *Varázshegyét* s Gide egy-két regényét. Halász ezekből állapítja meg az új regény módszerbeli tulajdonságait, figyelmen kívül hagyva a «pszichoanalitikus» regényeket, mert ezek közül a legtöbb «olcsó érzéki hatásra törekszik s nem lélekábrázolásra». Ezzel az érdekes tárggyal már nem foglalkozhatunk, hiszen a szempontok sokfélesége s a tárgykör terjedelme külön tanulmányt igényelhetne.

Még csak a szerző stílusát érintjük. Ez helyenként kissé merev s általában inkább tartalmasságra és szabatoságra, mint csínre törekszik. Érezteti, hogy az író igen gondosan válogatja meg szavait, lassan, meg-megszakítva, a kellő ihletre várva ír. Mondatainak ezért mindig súlya van. A lassan dolgozó íróknál rendszeren hiányzik a mondatok egymásba ömlő folyamatossága; Halásznál is fel-feltűnnek a hézagok, az «emersoni» rések, melyek a tömörség kedvéért elejtett gondolatokra utalnak s ezért az olvasó figyelmét fokozottan igénybe veszik. Ez indokoltnak is látszik, hiszen a szerzőnek már témái sem a felszínes olvasó érdeklődésére számítanak, hanem azéra, aki mélyebben szeret elmerülni egy-egy kérdés lélektani taglalásába. Mindez igaz. Mégis — már olvasói gyarapodása érdekében is — szeretnők, ha a szerző kissé jobban közelednék az élő beszéd közvetlenségéhez. Nagy halottaink az eleven szó varázslatára könnyebben életre kelnek lelkünkben, mintha egy még oly magvas, de elvont stílus csak «ki-választottak» számára hozzáférhető kriptájába helyezzük őket.

Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk a szerző tanulmányainak következő gyűjteményét, de e kötet alapján is ismételten hangsúlyozzuk: könyve újabb essay-irodalmunk legjava terméséhez tartozik.

Keményfy János.

A háború diplomáciai története.

Pingaud Albert: *Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre*. I—II. k. Paris, 1938. Alsatia. 317 + 387 l. — Lajos Iván: *Tanulmányok a világháború diplomáciájából*. Pécs, 1938.

Dumántúli pécsi egyetemi könyvkiadó és nyomda r.-t. 164 l.

A háború diplomáciai történetét kétféleképpen lehet megírni; a háború kiterjesztésének történetére a francia Pingaud Albert tanított meg bennünket; a háború megszüntetésének, a békekísérletek történetének megírásával Lajos Iván fiatal magyar tudós kísérletezett.

Pingaud munkája mind a benne közölt anyagot tekintve, mind pedig feldolgozásában és terjedelmében elsőrangúan fontos kiadvány, mert 700 lapon javarészt kevésbé ismert anyagot ad. A kérdést is szokatlan oldalról fogja meg, mert meglehetősen merészséggel annak a bemutatására vállalkozik, milyen fáradságot fejtett ki Franciaország abban az irányban, hogy másokat a maga oldalán a háborúba vonjon. Ennek mérlegelése természetesen a szerző dolga. Bennünket sokkal jobban érdekel az, hogy a munka nem felel meg címének, mert nem adja sem a háború, sem pedig Franciaország diplomáciai történetét a világháború alatt, de bőségben nyújt anyagot a francia külügyminisztérium levéltárából és alapossággal, francia éleslátással dolgozza fel azt. Munkája egyébként 1914. augusztustól 1917. júniusig terjed és ebben a vonatkozásban arra enged következtetni, hogy tompítani kívánja azokat a leleplezéseket, amelyeket a politikai és tudományos világ ugyanebben az időszakban az orosz diplomáciai akták közzétételének köszönhet. Abban a feltevésben, hogy a Quai d'Orsay titkos irattárát úgysem fogja megnyitni a nyilvánosság előtt, a szerző *in usum delphini* vállalkozott arra, hogy válogatott akták alapján elmondjon belőlük annyit, amennyit jónak lát és ellensúlyozza az orosz szövetséges esetleges leleplezéseinek hatását és várható következményeit. Félünk tőle, hogy munkája hibájának nem ezt, hanem annak elmondását fogják tartani, hogy mennyi fáradságba és igyekezetbe, milyen erőfeszítésbe került Franciaországnak, milyen égető nagy szüksége volt ennek arra, hogy a győze-

lem kivívásában segítsenek neki. Hogy mint szórta szét a címet és jogot arra, hogy a megnyert győzelemben mások is részesedhessenek, Franciaország ügyeibe és jövő sorsába beleszólhassanak. Hogy Franciaország ezen az alapon maga is szűkkeblűen építette fel a békeszerződéseket, abból nemcsak méltán keletkezhettek zavarok, hanem a zavarokból Európa tragédiája is előállott és ezen a könyv alapján senkinek sem lehet majd csodálkoznia.

Szerzőnk munkája első könyvében a háború első hónapjával, 1914. augusztussal foglalkozik; a francia előítéletekkel és tanács-talansággal. Jellemző, hogy az indulásnál éppen azt a tanács-talanságot vallja be, mellyel a franciák a háború ismeretlen problémái felé indultak el. Hogyan lehettek akkor tájékozottak, mikor a békeszerződéseket megalkották? Még jellemzőbb az első kezdeményezés megjelenése; íme az események fonalát éppen a franciák tanács-talansága következtében a cári Oroszország ragadja magához és ettől kezdve az orosz hatalom szab irányt a háborúnak. Ez a vallomás azért fontos, mert világossá teszi mindenki előtt azt, hogy a franciák vezettetni engedték magukat és hogy ismeretlen úton indultak el az ismeretlen állomás felé. Mi lett volna, ha Oroszország nem jön a segítségére — a maga terveivel, melyeket azután Franciaország tűzön-vizen keresztül támogatott? Mert a mai Középeurópa szemmel láthatólag ezeknek az orosz terveknek a maradványa.

Még érdekesebb Anglia óvatos megjelenése a kontinensen, ahol ő sem ismert senkit, még kevésbé talán, mint a franciák ismertek, és ahol még azonkívül mindenkiel szemben bizalmatlan volt, mert senkit sem ismert és mert a sok ismeretlen állam és nemzet között a maga távoli érdekeit kívánta diadalra emelni és homloktérbe állítani. Franciaország így két tűz közé került, mert keletről az történt, amit az oroszok akartak, nyugaton pedig az, amit Anglia kívánt. Így alakult ki a szövetségesek «közös akciója». Ehhez mindössze csak azt tesszük hozzá, hogy Középeurópában az történt ugyan, amit Franciaország akart, de éppen — ez lett a baj.

Ezek után alig lesz meglepő az, hogy a második könyv a balkáni beavatkozás tervével foglalkozik. A háborúnak ugyanis a vezetője — Píngaúd téved — Oroszország volt és nem Franciaország. Oroszország igyekezett a balkáni szláv és görög-keleti nemzeteket a monarchia ellen fordítani, Franciaország csak segített neki ebben. A franciáknak és az angoloknak fel kellett készülniök, hogy saját hazájuk védelme helyett Szalonikiba vonuljanak, de mennyire másként festettek ezek a dolgok akkor, mikor másként állították be őket. Íme a román kormány már 1914 őszén saját királyának tudta nélkül

támadó szerződésben állott Oroszország mellé, amely azután 1916-ban a háborúba taszította. Nem érdektelen hozzátémünk, hogy már 1915 újév után készen volt a Szalonikiban való kiszállás terve is: de az sem érdektelen, hogy a valóság elleplezése érdekében Románia továbbra is változatlanul szövetséges maradt annak az Ausztria-Magyarországnak, amely ellen Oroszországgal szövetekezett.

Anglia körütekintő aggodása klasszikusan egészítette ki ezt a képet. A brit kormány sehová sem akart egyedül menni. Először Belgiumot és Franciaországot tolta előre, azután Portugáliát kívánta magával vinni, végül Itáliában remélt, amely nagyhatalom volt és még nem vett részt a háborúban. Most elérkezett a döntő pillanat — «a világháború egyik döntő pillanata», mint Pingaud mondja. Tisza István gróf magyar miniszterelnök 1915 elején érkezettnek hitte az időt a békekötésre, de Conrad és Hindenburg megfordították az irányt — Oroszország ellen. Itália sietve támad, de már nem tudja utólélni a támadókat; Oroszország a földre terült. Vajjon csakugyan Sándor szerb trónörökös volt a felelős ezért a kudarcért, amint Pingaud írja, mert három szóban közölte a szövetséges hatalmakkal, hogy nem támadhat és három hosszú oldalon tette hozzá, hogy haragszik rájuk az Itáliával megkötött és a szláv érdekeket sértő londoni szerződés miatt?

A háború érdemileg elveszett az entente hatalmaira nézve. Új beavatkozásokra volt szükség. Bulgária vonakodott az entente oldalán a tűzbe vonulni; Románia megtette, de szintén elterült a töldön. Utolsónak 1917-ben Görögország csatlakozott, de a beavatkozás neki sem hozott szerencsét. Pingaud ugyan azt hiszi, hogy most már tökéletessé lett a gyűrű a központi hatalmak, főleg a kettős monarchia körül, de akkor még nem tudták, hogy ebben a gyűrűben Középeurópa népei és békéje fognak megfúladni. Pingaud elfelejti, hogy ez a gyűrű akkor még Oroszország kezében volt és hogy annak tragédiája folytán az orosz hatalmi érdekek öröksége is súlyos teherként szállott át Franciaországra. Csapatai francia földön védelmezték a francia földet, melyen az ellenség Párizs vonaláig nyomult előre. Ha nincsen mellette Anglia és nem siet mindkettőnek megmentésére Amerika, akkor Franciaország még nagyobb árat fizetett volna azért, hogy 1914-ben tapogatózva ment bele a háborúba. Pingaud láthatja, hogy az orosz hatalomtól átvett örökség ennek ellenére sem bizonyult könnyűnek, mert a békéből is háború nőtt ki a miatt, hogy Franciaország Középeurópában az orosz hatalmi tervek további fenntartására vállalkozott.

Egyébként Magyarországról alig esik szó a két kötetben. Tisza

leveleinek francia kiadásából három esetben idéz, de a dunai kérdésben a megszokott tájékoztatlanságot árulja el. Forrásmunkáin meglátszik, hogy az utolsó munkálatokat nem is vette kézbe.

Lajos Iván munkájának a címe éppen olyan megtévesztő, mint a Pingaudé. Mert ő is a háború diplomáciai történetéből közöl egyes dolgokat, de nem a háború, hanem a béke körül folyt erőfeszítéseket tárgyalja. Rövid munkájának tartalomjegyzéke nem lévén, sorra kell vennünk rapszódikusan választott fejezeteit. I. «Őszinték voltak-e az olasz béketapogatózások 1917-ben?» Ebben az olasz vezető körök megoszlását ismerteti. II. Az entente-hatalmak krízise 1917 tavaszán. A francia hadsereg belső bajairól szól. III. A Saint Armand-Revertera-féle békeakció. A békekísérlet összefoglaló elmondása. Szinte hihetetlen, hogy az entente-hatalmak 1917-ben saját államaiknak területéből Magyarország javára ígértek volna területeket, holott már 1917. januárjában meghozták azt a határozatot, hogy Magyarország felosztására törekednek. IV. A Menndorff—Pouilly—Smuts-féle békeakció. Részletes ismertetése annak a békekísérletnek, melynek sikere Magyarország szempontjából azt jelentette volna, hogy Erdélyt megtarthatja. Ezt a békeakciót gróf Czernin közös külügyminiszter hiúsította meg, kinek valódi jellemrajzához a szerző is ad néhány esetvonást. V—VII. Békekísérletek Belgiumon keresztül. Főleg Németországra vonatkozó adatok. VIII. Megmenthető volt-e a Monarchia 1918. októberben? A szerző értékes adatokat nyújt arra vonatkozólag, hogy Franciaország 1918 őszén a kettős monarchia fenntartására törekedett.

Több szabotossággal és az összes békekísérletekre való kiterjeszkedéssel — pl. Amerika egész politikája, Tisza István 1917-i békeakciója, Sixtus akciója stb. — a munka ebben a kérdésben alapvető munkává lehetett volna.

Horváth Jenő.

I. FERENC JÓZSEF KORMÁNYZÁSA A SZABADSÁGHARC ÉVEIBEN.

— Első közlemény. —

I.

A beolvasztás.

Ferenc Józsefet nem nevelték a magyar nyelv és alkotmány megvetésére. Tudjuk, hogy lelke fölhevült, midőn az utolsó rendi országgyűlésen megfigyelte a magyar királyhűség ősi érzésének kitörését. Az 1848-i törvények kihirdetését végighallgatta az országgyűlésen április 11-én.

Azután az osztrák zavarok és az olasz háború kötötték le figyelmét. Az olasz harctéren a magyar vitézség tetteit örömmel szemlélte, noha azokat inkább az osztrák katonai szellem jó hatásának, semmint a nemzeti erénynek tulajdonította.

Pedig a magyar nemzet egyre fokozódó reményekkel gondolt a távol lévő trónörökösre. Midőn a magyar országgyűlés küldöttsége 1848 nyarán Innsbruckba készült, hogy V. Ferdinándot Budára hívja, Kossuth Lajos a maga hírlapjában július 29-én ezt írta: «Tegye meg ő Felsége tekintélyének legkisebb rövidsége nélkül, tegye meg a fönséges Ferenc Károly főherczeg atyai szeretetből azt az áldozatot, hogy adjon nekünk Ferencz Józsefben egy ifjú királyt, — a magyar Budán akarja tisztelni királyát».

Kossuth minisztertársai sem idegenkedtek ettől a gondolattól, de az ifjabb királyság életbeléptetésének a körül-

¹ Bellaágh Aladár: *Ferenc József Magyarországon.* (Budapesti Szemle, 169. k. 20. l.)

mények oly kevésbé kedveztek, hogy ez iránt komoly kísérlet nem is történt.¹

Ferenc József aligha értesült Kossuth indítványáról, de ha értesült is róla, bizonyára nem csábította az ifjabb király rangja, mert a legfőbb hatalom e ketté osztása sértette volna érzéseit. Hisz akkor, amikor az olasz harcterről visszatért Innsbruckba, az udvar a magyar minisztérium törvényben biztosított hatáskörét is veszélyesnek hitte. Zsófia főhercegné lelkesedett az Innsbruckban megjelent Jellachichért. Most fia is a horvát bántól várta a hadügy és pénzügy március előtti központi igazgatásának helyreállítását akkor, amikor őt Kossuth az ifjabb király méltóságával szerette volna megtisztelni. Ferenc József szeptember 12-én nagy örömmel mutatta anyjának Jellachich kiáltványát, melyben a bán a magyar néppel azt akarta elhitetni, hogy «a megsértett királyi jogot, tekintélyt és a rendet akarja helyreállítani az országban».²

Bár Ferenc József óhajtotta ekkor Jellachich sikerét, nem szabad azt hinnünk, hogy érzése a magyarok iránt azonos volt a Jellachichével. A bán, kivált amióta szeptemberi felvonulása Budapest felé nem bizonyult olyan egyszerű katonai sétának, mint aminőnek képzelte, halálosan gyűlölte a magyarságot. «Ezt a mongol népséget» — így nyilatkozott a magyarokról — «gyökeresen ki kell irtani».³ Ferenc József nem osztozott kedvelt tábornokának e feltétlenül gyűlölködő érzésében. Azokat a magyarokat, akik az ő zászlaját bárhová híven követték, anyanyelvükön is szerette dicsérni. 1848. november 20-án a Mihály nagyhercegről nevezett magyar gyalogezrednek egy zászlóalja átvonult Olmützön. Ez az ezred császárinak maradt, majdnem egyedül a magyar ezredek közül. Az akkor még főherceg

¹ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története*. II. kiadás, I. k. Budapest, 290. l. és Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája*. I. k. Pest, 1868. 161. l.

² Reinoehl: *Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. (Historische Blätter, 4. Heft. 1931. 122. l.)

³ Gróf Vitzthum: *Berlin u. Wien*. Stuttgart, 1886. 207 l. «Das Mongolenthum muss mit Stumpf und Stiel ausgerottet werden.» Idézi ezt Berzeviczy is *Az abszolutizmus kora*. I. k. 107. l.

Ferenc József magyarul szólította meg a katonákat a pályaudvaron. «Dicsérte hűségöket és intette őket, hogy ezentúl se feledkezzenek meg esküjükről. Oly melegséggel, annyi erővel és oly hibátlan magyarsággal beszélt, hogy föllekesült hallgatói dörgő éljenekkel viszonyozták a szónoklatot».¹ De mivel olműtzi hallgatóinak érzelmei a magyarság körében gyöngye visszhangot keltettek, Ferenc József nem csupán a 48-as törvények, hanem még a 48 előtti magyar önállóság eltörlését is óhajtotta, kivált az Olműtzebe való menekülés ideje óta. Nem szükséges e fejlődés megértése végett egy erős egyéniség tanácsára gondolnunk. De ne feledjük, hogy herceg Schwarzenberg Félix Bécsben termett 1848. szeptember végén. Róla az olasz harctérről írta az ifjú Ferenc József anyjának: «Tegnap (május 30) a kitűnő herceg Goito előtt, sajnos, megsebesült karján, de nem jelentékenyen».² A főherceg egyszerű szavaiból is kivehetjük, hogy mennyire tisztelte a mediatizált hercegi családból származó tábornokot, aki hűségét a dinasztia iránt vérével pecsételte a harctéren, hol kiérdemelte a Mária Terézia rendjelet.³ A diplomáciai pályán szerzett hírnevét így katonai pályája is öregbítette. Könnyen érthető tehát, hogy Ferenc József feltétlenül bízott Schwarzenberg hűségében, osztrák hazafiságában és belátása erejében.

Hitte, hogy az ő segítségével a forradalmi szellemet letiporhatja és a súlyedéséből kiemelt monarchiát a legelső európai államok sorába emelheti.

1848. október 22-én, amikor Schwarzenberg ki volt jelölve az öreg és nem eléggé erélyesnek vélt, hozzá még liberális Wessenberg utódjának, a tábornok miniszterelnökk-jelölt az ő előljárójának és idős barátjának, Radetzkynek

¹ Helfert: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October Aufstandes*, 1848. Bd. III. 388. l. Alexander Graf v. Hübner: *Ein Jahr meines Lebens*. 296. Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph* című könyvében a 63. lapon tévesen állítja, hogy az ezred «wurde dem jungen Kaiser in den ersten Tagen nach seiner Thronbesteigung vorgeführt».

² Schnürer: *Briefe Franz Josephs an seine Mutter*. 109. l.

³ Heller: *Fürst Schwarzenberg*. Wien, 1933. 18. l.

bizalmas levélben adta elő politikai terveit. E levélben Magyarországról így nyilatkozik: «El lévén arra szánva, hogy megóvjuk a birodalom csorhíthatlan épségét, azon leszünk, hogy Magyarországot ez alapelvekhez illően alakítsuk át.¹

E szavakból, bár általánosságban mozognak, kivehető, hogy Schwarzenberg már formális kinevezése előtt is arra gondolt, hogy Magyarországot beolvasztja az összbirodalomba. Közvetlenül kinevezése előtt környezetében gyakran emlegették, hogy Magyarország elvesztette jogát régi alkotmányára (Verwirkungs Theorie.) Schwarzenberget e közjogi vita nem igen érdekelte, ragaszkodott összpontosító tervéhez, noha a megvalósítás részleteivel még nem volt tisztában és a trónváltozás előtt régi barátját, Jósika Samut is meg akarta hallgatni a magyar kérdésben. Azonban gróf Stadion, az új belügyminiszter, a merev összpontosítás bajnoka, megnyerte a belső igazgatás kérdéseiben mások s kivált egy gróf Stadion tanácsa iránt fogékony Schwarzenberget a maga felfogása részére, s így a trónváltozás után Jósika már csak egyelőre meg nem másítható tényeket bírálhatott. Kitérő haraggal vetette szemére az új miniszterelnöknek, hogy a trónváltozás okiratai elhallgatják Magyarország történeti jogait. Sőt gróf Szécsen Antal, akit Schwarzenberg Jósikával együtt hivatott Olmützbe, azzal a benyomással hagyta el az akkori osztrák székvárost, hogy az udvar Magyarország feldarabolására gondol.²

A magyar szabadságharc ingerelte ily végletekre az udvart, pedig e harc folyamán osztrák érzés tekintetében igen megbízható államférfiak sem értettek egyet Schwarzenberggel. Hübner, Schwarzenberg bizalmas híve, határozottan kijelentette, hogy visszaautasítja a jogvesztés elméletét. Magyarország, így szólt, nem olvasható az összmonarchiába.

¹ «Entschlossen die ungeschmälerte Integrität des Reiches zu wahren, werden wir auch Ungarn in ein diesem Grundsatz entsprechendes Verhältniss zu setzen bemüht sein» (Radetzkyhez: Olmütz, den 22 Okt. 1848. Joseph Redlich: *Das oesterreichische Staats- und Reichsproblem*. Bd. I. Theil II. Leipzig, 1920. 80—82. ll.).

² Hübner id. m. 303., 323—325. ll.

Ez iránt már többféle kísérlet történt, de egy sem sikerült.¹

Humelauer udvari tanácsos, Metternich híve, Schwarzenbergnek személyes okokból is ellensége, éles elmével fejtegette, hogy a *pragmatica sanctio* alapján a magyar korona tartományai egybe vannak kapcsolva az osztrák tartományokkal *personalis unióban*. Aki megszünteti a magyar korona területének önállóságát, eltörli egyszersmind a dinasztia jogát a koronára. A magyar korona jogainak megtagadása, vagyis a beolvasztó politika a dinasztia hatalmát, a birodalom erejét gyökerében támadja meg.²

Metternich még bujdosása idején Angliából írta Schwarzenbergnek, hogy Magyarországra nem illik a beolvasztás rendszere; Ausztria és Magyarország közt a kölcsönös támogatásnál szorosabb kötelékről a gyakorlatban szó sem lehet.³

A dinasztia osztrák hiveinek e bölcse fejtegetései az ifjú uralkodóhoz aligha jutottak el, de ha odajutnak is, hatástalanok maradtak volna. Hübner, Humelauer és Metternich gondolatait lomtárba való vértelen okoskodásnak hihette az uralkodó, ha hallott róluk egyet-mást. Ellenben a beolvasztás politikáját az életből merített, a jobb jövőt biztosító, s így uralkodói kötelességétől reáparancsolt vállalkozásnak érezte a nélkül, hogy a jogvesztés elméletét szabatosan formulázta volna. Ebben az inkább érzelmi, semmint elméleti meggyőződésben megerősítette urát Schwarzenberg, az udvar

¹ U. o. 303. l. Berzeviczy Albert nagybecsű munkája I. k. 57. lapján megjegyzi, hogy Hübner nézeteit nem próbálta érvényesíteni a hercegnél. «Legalább ennek semmi nyomát sem találjuk.» Valóban, az érvényesítésre Hübnernek nem volt elég hatalma. Mégsem hallgatta el felfogását a nagy úr előtt, mint 1848. november 21-i naplózerű följegyzéséből kitűnik.

² Schlitter: *Versäunte Gelegenheiten*. Zürich, 1920. 165. l. Az emlékirat 1851-ben kelt, de Humelauer bizonyára így gondolkozott már 1848-ban is. V. ö. Helfert: *Geschichte Oesterreichs vom Ausgange*... Bd. III. Anhang VIII. 53. l.

³ *Aus Metternich's Nachgelassenen Papieren*. VIII. 478. l. Auf das Land passt das System des *Einschmelzens* nicht, von mehr, als von *Anlehnung*, und zwar von einem wechselseitigen kann praktisch die Rede nicht sein.

előtt nagy tekintélyű diplomata, aki Hübner szavai szerint : «testestől-lelkestől katona volt».¹

Nem az államférfiúi megfontolás, hanem a megsértett katonai önérzet sodorta a herceget a beolvasztás útvesztőjébe.

Nem ismerte a magyar múltat, az egykorú magyar állapotokat is csak hiányosan.² A politikai kérdéseket pillanatnyi hatásuk szerint mérlegelte, a messzebb eső következményeket nem szerette számba venni.³

Kétélyek vagy ellenvetések nem zavarták meg Schwarzenberg magyar politikai rendszerét. Ez a rendszer abból a tételből indult ki, melyet 1848. november 21-i programmbeszédében kihirdetett a kremsieri országgyűlésen. «Mi» — úgy mond — «a nagy birodalom összes különnemű törzseit teljes egyenjogúságban akarjuk összekapcsolni. Az egyenjogúság a nemzetek elemi joga, ennek a jognak megsértése lobbantotta ki a magyar polgárháborút. A felforgató párt ellen támadtak itt fel az el nem idegeníthető jogaikban megsértett népek. Nem a szabadság ellen küzdenek e népek, hanem azok ellen, akik őket szabadságuktól akarják megfosztani. Nemzetiségök elismerését és biztosítását kívánják az összmonarchia fenntartásával, velünk szorosabb kötelékben.»

II.

A magyarországi nemzetiségek.

A kremsieri gyűlés színe előtt a miniszterelnök bátran előadhatta a magyar szabadságharc keletkezésének ezt a groteszk rajzát; hiszen a gyűlés egy jelentékeny pártja, a cseheké, október végén a kormányhoz intézett felterjesztésé-

¹ Hübner id. munkája 307. l.

² Gróf Dessewffy Emil írja gróf Rechbergnek 1859-ben Schwarzenberggről : «Magyarországból ennek egy-két szép asszonyán kívül semmit sem ismert; s akinek minden más magyarországi viszonyok ellenszenvesek voltak.» (Kónyi M. : *Deák Ferenc beszédei*. II. kiadás I. k. Budapest, 1903. 418—419. ll.)

³ Hübner írja róla : «über diese Grenze hinaus trübt sich sein so heller Blick, weil er an solche Fernsichten noch nicht gewöhnt ist.» (id. m. 221. l.)

ben azt írta, hogy az október 6-i bécsi forradalmat a magyarok csinálták, mert nem akarják elismerni a szlávok és románok jogait.¹

A csehek pártja közelebb járt volna az igazsághoz, ha azt mondja, hogy a magyarok nem akarják elismerni a szlávok és románok jogait a külön nemzeti területekre a tulajdonképi magyar királyságon belül. Mert a szlávok és románok panaszainak hevesységét ez a hatalmi törekvés teszi érthetővé. Valóban időszerűtlen eljárás volt a magyarországi nemzetiségek elnyomásáról beszélni épp az idő tájt, mikor az áprilisi törvények a nem magyar jobbagyot is szabad emberré tettek. És a nemzetiségek anyanyelvének használata iránt a jogos kívánságok bizonyára teljesíthetők lettek volna békés úton. Nem ok nélkül mondtotta a szerb eredetű Csernovics Péter királyi biztos a szerbekhez intézett kiáltványában²: «Minden, amit törvényesen és igazságosan óhajtunk, teljesülni fog». De a felkelt szerbek nem a magyar zsarnokság ellen küzdöttek, hanem egy önálló szerb országért. «Megjött annak az ideje,» — mondták 1848. tavaszán — «hogya mi a Duna és Száva partjainál egymásra boruljunk — s eddig sem választott el minket a Duna és Száva, hanem Metternich politikája».³ Ezt a támadást a Metternichtől védett európai államrendszer ellen megvilágítja báró Piret, temesvári főhadi parancsnoknak az a jelentése, hogy a szerbek saját szavaik szerint a sváb császárt mellőzni szeretnék és nemzeti király uralma alatt akarnak egyesülni.⁴ Vezetőik csak egyelőre elégedtek volna meg egy Magyarországból kiszakítandó területtel. A tótok egy csoportja s az oláhok is egy-egy önálló tartományt akartak kiharítani a magyar állam testéből, esetleg ausztriai és törökországi területeket csatolva azokhoz.⁵

¹ A csehek felterjesztése Ministerrat. Akten. 2515/1848. (Bécsi Állami Levéltár.)

² Thim József nagybecsű kiadványa: *A magyarországi 1848/49-i szerb fölkelés története*. II. k. Budapest, 1930. 538. l.

³ U. o. 294.

⁴ Thim kiadványa. III. k. 32. l.

⁵ U. o. 682. l. és Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története*. Budapest, 1899. II. k.

A horvátok a magyar kormánytól mindent megkaptak, amit nemzetiségök érdekében kívánhattak.¹ S mégis fegyverrel támadták az irántuk oly jó indulatú kormányt harcra bátorítván ezáltal a nemzetiségeket. Szóval nem szabadságharcot vívtak a horvátok, szerbek, oláhok és tótok a magyarok ellen, hanem önálló területek kihatásáért vagy nagyobbításáért harcoltak, hogy a területeken erejüket fejlesszék a monarchia épségét fenyegető módon. A szerbek nem is igen titkolták, hogy a monarchia területét, ha tehetnék, örömet megcsontkítanák. Pedig épp e szerbekről írta báró Behtold altábornagy, hogy nemzetiségük és vallásuk jogai a legcsekélyebb mértékben sincsenek veszélyeztetve.²

De a Schwarzenberg-Stadion-minisztérium azt hitte, hogy az összmonarchia csakis a magyar önállóság romjain építhető fel a magyarországi nemzetiségek segítségével. Ez a gondolat oly egyszerűnek, oly világosnak látszott, hogy az uralkodó a magyarok iránt még nem rég érzett rokonszenvének elfojtásával magáévá tette, mintha meg nem támadható igazság volna. Ifjúi hévvel igyekezett lekötelezni eljövendő összmonarchiája úttörőit. Trónraléptének napján kinevezte Jellachichot Fiume, majd Dalmácia polgári és katonai kormányzójának, hálából. Hálával tartozik neki — úgymond — azért, hogy míg a magyar Ausztria minden ellenségével szövetkezik s aláassa a nyugalmat, a jólétet és a törvényeket otthon és az örökös tartományokban, addig a hú horvát nép megvédi az összállam épségét.³

Rajacsics pátriárka nagyon meg volt elégedve Ferenc Józseffel. «A mindenható Isten — mondja róla egy kiáltványában — sokáig éltesse összes nemzeteinek boldogságára! Leg-

¹ Károlyi Árpád: *Németújvári Batthyány Lajos főben járó pöre*. I. Budapest, 1932. XV. fejezet. Századok, 1936. 471. l. Thim id. m. II. 604. l. A nemzetiségek hatalmi törekvéseiről l. Szekfű Gyula: *Magyar Történet* VII. kötet 229. l. és kk.

² Thim m. II. 580. l. «Die illyrischen Bewohner wurden nicht im geringsten in ihren Rechten ihrer Nationalität und Religion gefährdet, sie werden so gar aller Freiheiten theilhaftig, welche S. Majestät allen Untertanen seiner ungarischen Krone verlieh.»

³ Separat Akten 1160/1848. (Bécsi Áll. Levéltár.)

első tettei közé tartozott a szerb vajdaságot elismerni, valamint a vajdát és a pátriárkát.»¹

Ferenc József azt mondta, hogy a szerb nemzet «hűségét és vitézségét» akarta megjutalmazni önálló nemzeti szervezetének e megalapításával. Hosszú élete végén éreznie kellett a szerb «hűség és vitézség» hatását dinasztíája sorsára.

Jancu, Bálint és Axente népét a trónváltozás nem részesítette annyi jóban, mint Rajacsics híveit. De az sem maradt jutalom nélkül. Kapott ígéreteket jövőjére nézve és az 1849. január 10-én kelt császári parancs elrendelte, hogy a határőrezredek, melyek addig oláhnak (walachisch), vagy oláh bánátnak neveztek, azontúl román, illetve román-bánáti ezredek névével jelöltessenek.²

Az erdélyi szászoknak azt a kívánságát, hogy hatóságaik közvetlenül a császári hatóságok alá tartozzanak s hogy a megalakítandó birodalom parlamentjébe követeket küldhessenek, Ferenc József nagy elismeréssel, a szász hűség meleg dícséretével fogadta és a kérelmek teljesítését a legnagyobb örömmel ígérte meg trónralépte után alig három héttel.³

III.

Az új uralkodó egyénisége.

Szóval, a magyar korona területén lakó nem magyar népek meg lehettek elégedve a trónváltozással, de az a nemzet, melyről a népek lakóhelyét nevezték, az új uralmat kihirdető december 2-i magyarországi kiáltványban említve sincs. Csak bele van foglalva hallgatagon abba a csoportba, melyet az irat szerzője Magyarország lakosainak, vagy népeinek nevez. Ennek az iratnak különössége az, hogy V. Ferdinándnak 1848. november 6-i és 7-i kiáltványait egész terjedelmükben érvényeseknek és minden hatóságra nézve felelős-

¹ Thim id. m. III. 878. l. Rajacsics az 1848. december 15-i patensre céloz.

² Reichs-Gesetz u. Regierungs Blatt, 1849. 86. l. Az ígéretekre nézve l. Helfert: *Winterfeldzug*. I. 39. l.

³ *Reichsgesetzblatt*, 1849. 46. l.

ség terhe alatt kötelezőknek nyilvánítja. Csodálatos kijelentés! Hiszen V. Ferdinánd november 6-án és 7-én azt is hirdette, hogy a magyar alkotmányos szabadságot meg akarja szilárdítani, hogy Magyarországot háromszázados hagyomány által szentesített kötelék fűzi a monarchiához, hogy az áprilisi törvényeket nem akarja teljesen visszavonni és a magyar nemzetiséget nem akarja eltörölni. Vajon ezeket a kijelentéseket is érvényeseknek tekintette volna a december 2-i kiáltvány? Ha igen, miért nem hivatkozik rájuk? Nem akarta talán ismételni azt, amit magától érthetőnek gondolt? Ez nem valószínű; a kihagyás bizonyára szándékos volt. A novemberi kijelentések szerzője még a régi, a koronázott király udvarában élt; bármennyire gyűlölte a forradalmat, a törvényes állapotok tiszteletétől frazeológiájában nem bírt teljesen szabadulni akár szokásból, akár számításból.

De az új korszak küszöbén, mikor a császár katonái készülődtek Magyarország elfoglalására, az alkotmányos és nemzeti szólamok ellenkeztek volna a beolvasztás politikájával.¹

Hiszen a trónváltásnak igazi értelme az volt, hogy olyan főherceg kerüljön a trónra, akit az osztrák forradalomhoz vagy a 48-as magyar alkotmányhoz eskü, ígélet, vagy bárminő megalkuvó cselekvés nem kötnek.² Egyedül Ferenc József van ilyen helyzetben, mondották a trónváltás tervezői. De nemcsak e szerencsés helyzete miatt ültették a trónra. A boldogtalan Ferdinánd tökéletes ellentétét akarták a trónon látni. A sokáig sinylődő monarchikus érzésnek új ösztönt és táplálékot akartak adni. A fiatalságot és erőt

¹ *Sammlung der für Ungarn erlassenen allerhöchsten Manifeste und Proclamationen.* Ofen. 1850. 18., 21., 28. ll.

² «Il quale solo si trova nel caso d'essere rimasto straniero ai precedenti avvenimenti e promesse.» (Loserth közli *Oesterreich. Zeitschrift*, Jahrgang I. 482. l.) Kübeck írja ezt Mária Anna császárnénak 1848. október 25-én. A császárné számára fordították olaszra. Az eredeti memorandumot kiadta Beer Adolf: *Kübeck u. Metternich c. munkájában.* (Denkschriften der phil. hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Bd. XLV. III. Abtheilung,) L. Paul Müller: *Zum Thronwechsel*, 1848. (Monatsblatt d. Vereins f. Geschichte der Stadt Wien. 1931.)

ültették oda, hol a gyámoltalanság oly sokáig tespedett. Az előkelő osztrák körök alig bírtak betelni e változás gyönyörével. Midőn a húszéves császár 1851. farsangján herceg Liechtenstein bálján tábornoki egyenruhában megjelent s táncolt, a báli vendégek így suttoztak: «A császár táncol. Milyen szép ez, — mondotta egy vendég — milyen csodálatos s mily rég nem láttunk ilyesmit.» Ez a vendég megfigyelte a császárt, «az ifjúság képmását», s látta, hogy szinte megijedt attól a fénykörtől, mely körülvette. Mintha nem igen bírta volna magát beleélni abba a helyzetbe, hogy ősz fejek, magasrangú tisztviselők meghajlottak előtte. «Ez igen szeretetreméltó vonás, — mondja a megfigyelő — bizonyosága a romlatlan ifjú érzület nemes szerénységének.»¹

Ez a nemes szerénység, melyet megfigyelőnk észrevett az ifjú császáron, tulajdonkép sokáig megmaradt Ferenc József viseletében. Az ő rendkívüli hatalmi önérzete hiúság és erőltetés nélkül oly természetesen volt kifejezve modorában, hogy az egyszerű szerénység erejével szinte megigézte azokat, akik előkelő származásuk, vagy a trón körül szerzett érdemeik miatt közeledhettek hozzá. Közönséges halandók iránt is mindig udvarias volt, de kissé száraz, mint lelkes bámulója, Schwarzenberg írta.²

Bach is panaszkodott, hogy szeretett ura egy körutazáson nem foglalkozott eléggé a tisztelgőkkel s nem bírta meghódítani a szíveket.³ Bach szerette volna, ha a császár a népszerűséget többre becsüli. De a császárt a profanum vulgus hódolata nem hatotta meg, azt nagyon hamar megszokta és a tömeg hódolatából gyakran kiérezte a kíváncsiság ámulatát a fény és hatalom előtt. Az igazi hűség jeleit azonban bár tartózkodó méltósággal, de egyszersmind felbátorító nyájassággal fogadta.⁴

Ellenben keményen és kíméletlenül tudott parancsolni,

¹ Sternberg: *Erinnerungsblätter aus der Biedermeier-Zeit*. Herausgegeben v. Joachim Kühn. Berlin, 1919. 357. l.

² Schlitter: *Aus der Regierungszeit Fr. Josephs*, Wien, 1919. 12. l.

³ Josef Karl Mayr: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen* 1848—1889. Wien u. Leipzig, 1931. 177. l.

⁴ Vitzthum id. m. 244. l.

ha azt hitte, hogy akarátának végrehajtása fennakadt az alárendeltek hibája miatt. Midőn a tizenkilenc éves uralkodó egy nagy katonai gyakorlaton végigtekintve, valamely csapatmozdulattal nem volt megelégedve, haragosan odaszólt Weldennek, az ostromállapotban szorongatott Bécs rettegett urának: «Ha én valamit parancsolok, az meg is történik.» Az ősz Welden továbbáztatott s nemsokára mély tisztelettel jelentette: «Felséged parancsai teljesültek.» Gróf Vitzthum, a szász diplomata, aki Ferenc Józsefhez közel férhetett s e jelenetet leírta, hozzáteszi, hogy az ifjú uralkodó hat szavában volt valami rendkívüli erővel kényszerítő.

Az Isten kegyelméből nyert hatalom érzete, józan lelkének ez egyetlen misztikus vonása, íróasztalánál vagy a tanács-teremben sem hagyta el, de ott nem oly érdesen nyilvánult, mint néha a gyakorlótéren, hanem többnyire nyugodt megfontolás, az ellenérvek mérlegelése, sőt engedelmes fogékonyság által is enyhítve. Három nappal trónralépte után elnökkölt először egy minisztertanácsra. Az öt óráig elhúzódó tanácskozás alatt figyelme nem lankadt s a tárgyalt kérdéseket oly szabatosan foglalta össze, hogy a miniszterek nem győzték eléggé dicsérni a tízenyolc éves ifjú gyors felfogását és világos előadását.¹

Valódi elnöke volt a minisztertanácsi üléseknek, sőt indítványokkal is részt vett a vitákban. Így már a december 19-i ülésen a császár hozzászólt Bach igazságügyminiszternek ahhoz az indítványához, hogy dr. Strohbach képviselő másnap, azaz 20-án neveztessék ki a csehországi felső törvényszék bírájának, sietősen, azért, hogy Strohbach, ha megválasztja a birodalmi gyűlés elnökének, ne legyen kénytelen a kormányra nézve hasznos elnöki tisztéről lemondani. Ferenc József rögtön megjegyezte, hogy sokkal egyszerűbb volna Strohbach bírói kinevezését akkorra halasztani, amikor az elnöki tiszttel össze nem ütközik s amikor a bírói kinevezés már nem tűnik fel vesztegetésnek a tőle várható szolgálatokért. E talpraesett megjegyzés elhangzása után Bach megnyugodott abban, hogy Strohbach esetleges elnöki meg-

¹ Vitzthum id. m. 207., 266. ll. és Hübner id. m. 327. l.

bízásának letelte után neveztessek ki. Ugyanez ülésen a minisztérium a meggyilkolt gróf Lamberg özvegyének, hét árva anyjának, összesen 4800 forint nyugdíjat szavazott meg különösen a császár ajánlatára, aki kijelentette, hogy rendkívüli körülmények igazolják az özvegynek és árváknak szokatlanul kedvező ellátását. Az ülés végén a császár előadta, hogy a nagyon sűrűen érkező felségfolyamodványokat miként szándékozik elintézni. Három csoportba akarja azokat osztani tartalmuk fontossága szerint s minden csoport tárgyalására módokat javasolt. Bach épp a legfontosabb csoport kezelésére nézve módosítani kívánta az elnöki előterjesztést, s mivel a császár belátta Bach észrevételeinek célszerűségét, beleegyezett abba, hogy a minisztérium az ő indítványait az ajánlott módosítással vette tudomásul.¹

Így érdeklődött az új uralkodó birodalma kormányzatának minden részlete iránt. Az egészséges ifjúság örömei nem homályosították el kötelességérzetét. 1854. januárjában néhány napon át nem hagyta el írószobáját, ebédjét is odavitette. Néha tizenegy, sőt tizenkét órán át szakadatlanul olvasta az előterjesztéseket.² Át volt hatva feladata nagyságának érzetétől. Feszült figyelemmel olvasta, vagy hallgatta végig tanácsadói fölterjesztéseit. Komoly érdeklődéssel kért felvilágosítást az előadottak egyik-másik pontjáról. Néhány találó megjegyzéssel szolt a tárgyhoz, de többnyire elfogadta a tanácsadó véleményét.³ Ezt az államérdek s a maga lelki nyugalmának szempontjából célszerűnek vélte, mert bár igen kifejlődött érzéke a problémák fontossága iránt, azokba elmélyedni nem igen szeretett, s így jól esett neki, ha az illetékesség hírében álló férfiak magukra vállalták a megoldás felelősségét. Mindamellet egyénisége évtizedeken át érvényesült birodalma történetében nem csupán a részletek kérdésében, hanem a politikai irányok állandósága vagy a viszonyoktól reákenyszerített változások lehető elhalasztása tekintetében is.

¹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1848. december 19. (Bécsi Állami Levéltár.)

² Zsófia főhercegné kiadatlan naplójából s más forrásokból.

³ Hübner id. m. 339. l.

A katonai kérdésekkel foglalkozott a legszívesebben. Trónraléptekor az olmützi tisztikar üdvözlétére így válaszolt : «Támaszkodva vitéz hadseregemre, szembeszállhatok Ausztria hatalmának és nagyságának minden külső ellenségével, a határokon belül pedig megvédhetem a rendet és a törvényt».¹

Már pedig a szerinte törvényesnek nevezhető rend akkor nagy veszélyben forgott magyar és olasz földön.

Ezért Ferenc József hálás szeretettel gondolt arra a három tábornokra, akik az olasz és magyar szabadság védői ellen küzdöttek. Arca ragyogott a boldogságtól, mikor 1848 karácsonyán ajándékba kapta szüleitől Windischgrätz, Jellachich és Radetzky Kriehubertől rajzolt arcképeit. Karácsony után még nagyobb öröm érte. Windischgrätz elfoglalta Győrt december 27-én és a város kulcsait gróf Pálffy Mórictól elküldötte az uralkodónak. A kulcsokkal együtt levelet is küldött sógorának, a miniszterelnöknek, s abban megírta, hogy most már a kormány ne féljen a forradalmi szellemtől, mert ime még Magyarország ellenállása is igen siralmas ; miért kellene tehát tartanunk a többi tartomány lázongásától? ²

1849. január 5-én Windischgrätz már a magyar főváros kulcsait is elküldötte az olmützi udvarnak.³

Prágát, Bécsét, Budát és Pestet kiragadta a tábornagy a forradalmak vezetőinek kezéből s így nem értette, hogy miért kellene a kormánynak azt a forradalmi szellemet kímélnie, mely felfogása szerint katonai erőre nem támaszkodhatik többé.

¹ «Gestützt auf meine tapfere Armee, werde ich allen äusseren Feinden der Macht und Grösse Oesterreichs die Stirn zu bieten. Gesetz und Ordnung in Inneren zu schirmen wissen.» Vitzthum id. m. 206. l.

² Helfert : *Der ungarische Winter Feldzug*. I. Prag, 1876. 355. és Reinoehl id. h. 127.

³ Helfert u. o. 429. l.

IV.

A kormány alkotmányossága.

Windischgrätz ugyanis ócsárolgatta ekkor az osztrák kormányt. Kivételes helyzete volt a monarchia vezetői közt. Mikor Bécs ellen indult, kinevezték az egész osztrák hadsereg főparancsnokának, ide nem értve az olaszországi hadtesteket. A herceg némi hajlamot mutatott arra, hogy az olaszországi sereggel is rendelkezze, de Ferenc József Radetzky önállóságának csorbitását nem engedte meg. Ezt a határozatot Schwarzenberg szavai szerint megmagyarázza «a kegyeletnek könnyen érthető érzése az öreg és érdemes hadvezér iránt, aki őt személyesen vezette az ellenség elé.»¹

Windischgrätz meg nem elégedve a katonai hatalommal, az ifjú uralkodónak, akit a trónra segített, gyámja akart lenni. Miniszterelnök sógorával megegyezett abban, hogy a minisztérium minden nevezetesebb határozatára kikéri az ő előzetes beleegyezését. Tulajdonkép diktátora volt ekkor a monarchiának a nélkül, hogy ezt az alattvalói hűségre nézve veszélyes címet felvette volna.²

Neheztelt azért, hogy a Schwarzenberg-minisztérium megváltoztatta a trónváltozás okiratait, melyeket ő szerkesztett Mária Anna császárné megbízásából és Kübecknek, a nagymultú és tekintélyű államférfiúnak felfogásával is egyezve.

Az egyik okiratban Ferdinánd császár a lemondást azzal indokolta, hogy bármennyire igyekezett népeinek kívánságait teljesíteni, azok erőszakos és szertelen követelésekkel jutalmazták az ő jóságát.

Schwarzenberg szívesen tette volna közzé ezt a fogalmazványt, de minisztertársai — különösen gróf Stadion, Bach és Krauss — megütköztek azon, hogy a lemondó császár szemrehányásokkal akar búcsúzni népeitől. Az új miniszterelnök tehát majdnem egész minisztériuma kívánságára a lemondó okirathból kihagyta az alattvalók megvádolását s úgy tűn-

¹ Helfert u. o. 198. l.² Hübner id. m. 249. és 300. ll.

tette fel a lemondást, mintha az a császár betegségének lett volna következménye. Windischgrätz sértődve panaszolta, hogy őt nem figyelmeztették a forradalmakat vádoló történeti átnézet mellőzésére. Szerinte ezzel a kormány kímélni akarta a forradalmi párt érzékenységet. De ezáltal a kiáltvány hatása megcsappant s az ő bizalma is megrendült a miniszterek iránt. Schwarzenberg is sajnálta a kiáltvány megkurtítását, de megmagyarázta sógorának, hogy kénytelen volt engedni minisztereinek. Ezt Windischgrätz már eleve is gondolta s így e ponton nem ellenkezett tovább a miniszterelnökkel.

Ferenc József december 2-i trónfoglaló kiáltványa ellen a főhadvezér nem igen panaszkodott. Nem is tehette, mert az jóval konzervatívabb színű volt, mint az a fogalmazvány, melyet ő terjesztett fel a kormánynak még 1848. augusztus 28-án. Windischgrätz ekkor nem ismerte el a májusban kieroszakolt alkotmányt, hanem új, oktrojált alkotmányt ígért, még pedig olyan szabadot, mint aminő Angliáé, melyet — úgymond — századok óta irigyl Európa mind'o nemzete. A december 2-i kiáltvány azonban nem beszél octrciról, tehát nem mellőzi határozott szavakkal a májusi alkotmányt, de az angol alkotmányra sem hivatkozik s csak általánosságban ígér szabad szellemű alkotmányos kormányzást. Windischgrätz ezt a kiáltványt nem nevezhette forradalminak ; tulajdonképp nem is a kiáltvány szavait hibáztatta, hanem azt, hogy az új kormány programbeszéde igen liberális volt, s hogy a birodalmi gyűlés iránt elnézően viselkedett. December körül már ő sem emlegette az angol szellemű alkotmányt, ekkor már időszerűtlennek hitte a forradalom Leviathanját erőltetett mosollyal szemlélgetni, hanem nyíltan és gyökeresen akarta eltávolíttatni a forradalom maradványait s igen szerény hatáskörű alkotmányt javasolt, mely messze elmaradt az októberi forradalom előtt megígért angol szellemű alkotmány mögött. Schwarzenberg csillapította sógorának aggodalmait. «Legyen nyugodt», — írja neki 1848 elején — «a ministerium a szabályozott haladásnak híve. Küzdünk a forradalom ellen csakúgy, mint herczegséged ; más fegyverekkel, de ugyanazzal a határozottsággal abban a meggyőződés-

ben, hogy a forradalmat teljesen le kell vernünk, ha nem akarunk általa legyőzvetni».¹

Windischgrätz panaszai ezután sem szűntek meg, mert nem bízott sógora munkatársaiban, de ez a zsörtölődő elégtelenség nagyon távol esett attól a feneketlen gyűlölettől, mellyel Humelauer bírálta Schwarzenberg akkori politikáját. Humelauer azt állítja, hogy a miniszterelnök a Ferdinánd lemondását hirdető kiáltvány kurtításával reászedte Mária Annát egy közönséges csalo furfangjával (Gaunergriff), mert a jó császárné bele nem egyezett volna a trónváltásba, ha az okirat megmásításáról tudomást szerez. A császárné ugyanis a forradalmi szellemtől való tökéletes elszakadást akarta kifejezni a nyilatkozatban, a miniszterelnök ellenben a rövidítés által a forradalommal egyszintre helyezte az új kormányt. A Schwarzenberg által mellőzött udvari tanácsosnak ez elkeseredett vádirata 1919-ben látott napvilágot s azóta élénk visszhangot keltett a történeti irodalomban.²

Pedig könnyű lett volna Windischgrätznek már régóta ismert leveléből észrevenni azt, hogy sógorára nem haragudott oly végletesen, mint ahogy Humelauer akarja elhitetni.

Ha pedig Mária Anna valóban egy gyalázatos család áldozatának érzi magát, Windischgrätz ezt bizonyára megemlítette volna a sógorához írt panaszos levélben.

És mégis oly nagy tudományú író, mint Redlich József, hogy a többieket ne említsük, komolyan veszi Humelauer nagyításait. Azt írja, hogy Schwarzenberg megszegte a császárnénak adott szavát és ezáltal megindította a Ferenc

¹ A manifesztumokra nézve l. Helfert: *Gesc ichte Oesterreichs*. III. Anhang, 22, 23. Paul Müller: *Windischgraetz* 129. és kk., ugyancsak Paul Müller: *Zum Thronwechsel 1848*. id. h. Windischgrätz és Schwarzenberg levelezése, Helfert id. h. Anhang 58. és kk. Továbbá Schwarzenberg Nachlass Fasc. VII. No. 444., 454. (B. Á. L.) Ez utóbbi levélből idéztük fent magyarul a következőket: Der Standpunkt des Ministeriums der des geregelten Fortschritts ist. Die Revolution bekämpfen wir wie E. D. Zwar mit anderen Waffen, aber mit derselben Entschiedenheit und in der Ueberzeugung, dass man ihrer entweder gänzlich Herr werden, oder unterliegen muss.»

² Schlitter: *Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Josephs I.* Wien, 1919. 24—32. ll.

József nevében hirdetett nagy megtévesztések sorát. Azután, mikor minisztériumát a november 27-i kremsieri birodalmi gyűlésen mint alkotmányos és szabadelvű kormányt mutatta be, másodszor csalta meg Ausztria népeit. A fiatal császár december 2-i kiáltványa, melyben Ausztria népeinek alkotmányos uralkodást ígért, volt a harmadik nagy tudatos megtévesztés. Ezért nem Ferenc József volt a felelős, de őt erkölcsileg kötelezte az ünnepélyes ígéret. És a 18 éves ifjú egy percig sem vette komolyan adott szavát. Tudatos hazugsággal kezdődik Ferenc József fejedelmi pályája. Ekkor az addig ártatlan uralkodó lelkére a tragikus vétség árnyéka borult, mely azután sohasem vonult el onnan. Lényének legmélyebb rétegét fedi fel az a körülmény, hogy Schwarzenberg cselekvését egészen magáévá tette, a nélkül, hogy érzése ellenállásra ösztönözte volna.¹

Redlich e fejtegetései inkább a pathetikus előadás, semmint a tárgyilagos felfogás által akarnak hatni.

Schwarzenberg minisztériuma valóban alkotmányos és liberális szellemű volt. A miniszterelnöki programbeszéd inkább a minisztérium többségének szándékait és felfogását tolmácsolta, semmint a miniszterelnökét, Schwarzenberget a célszerűség szempontja bírta a program elfogadására és kihirdetésére, mert akkor oly erősnek hitte a forradalmi szellemet Németországban és Ausztriában, hogy tanácsosnak gondolta az alkotmányosság erős hangoztatásával kedvező hangulatot ébreszteni kormánya iránt. De ha megengedjük is, hogy Schwarzenberg szavai nem voltak minden tekintetben hű tolmácsolói érzéseinek, azt se szabad felejtenuk, hogy Schwarzenberg nem volt a merő abszolutizmus híve. Radetzkynek írja október 22-én, hogy az alakítandó kormány el fogja ismerni a császártól népeinek adományozott szabadságot.² Nem tehetjük fel, hogy Radetzkyt félre akarta vezetni a Ferdinándtól engedélyezett alkotmány fenntartásának ígé-

¹ J. Redlich : *Kaiser Franz Joseph v. Oesterreich*. Berlin. 1928. 42—45. ll.

² Redlich : *Oest. Staats- und Reichsproblem*. Bd. I. Teil 2.82.1.: «Anerkennung der von dem Kaiser seinen Völkern gewährten Freiheit.»

retével.¹ Mikor minisztériuma alakulásával foglalkozott, s amikor Windischgrätz Bach kineveztetése ellen nyilatkozott, Schwarzenberg november 3-án ezt válaszolta: «Bachra szükségünk van, az ő alkotmányos, de szigorúan monarchikus érzülete, erős parlamenti tehetsége... a minisztérium szükséges alkatrészévé avatják».² Az alkotmányos érzék, a parlamenti tehetség nem voltak ajánlólevelek Windischgrätz előtt és Schwarzenberg mégis így ajánlotta miniszterét, ami kétségtelenné teszi, hogy bizonyos ideig és bizonyos mértékben alkotmányos parlamenti formákban akart kormányozni.

Hübner határozottan kijelenti, hogy Schwarzenberg a tekintély embere volt, de nem az abszolút rendszer híve.³ Humelauer inkább hibáztatni, semmint dicsérni akarja Schwarzenberget, mikor megállapítja róla, hogy a modern alkotmányos kormányformát kora szükségletének és Ausztriában megvalósíthatónak hitte.⁴ Csakhogy Schwarzenberg másképp értelmezte a parlamenti alkotmányt, mint a Lajos Fülöp korabeli francia demokrácia, mely elhomályosította az uralkodói tekintélyt a parlamenti többség uralma által. Az ilyen alkotmányt nem győzte elég megvetéssel sujtani.

Az angol alkotmányról konzervatív szelleme miatt több tisztelettel beszélt, mint a franciáról. De ezt sem akarta átültetni Ausztriába, mivel lenézte az osztrák arisztokráciát, és úgy gondolta, hogy abból nem telnék ki olyan felsőház, mint az angol pairek-é.⁵

Azonban minisztériuma bizonyára az ő helyeslésével komolyan tanácskozott olyan választójogról, mely angol példára konzervatív pártot teremthetne az osztrák alkotmányos élet szilárdságának biztosítása végett.⁶ Mindamellet Schwar-

¹ Heller Eduard: *Kaiser Franz Joseph I.* 1934. 33. 1. szintén hivatkozik e levélre Schwarzenberg védelmében.

² Helfert: *Geschichte Oesterreichs.* Bd. III. Anhang 26. 1.

³ Hübner id. m. 122.

⁴ Schlitter: *Aus der Regierungszeit,* 25. 1.

⁵ Divatos függeléknék, vagy korszerű hitványságnak nevezi mindazt, ami az általa elfogadhatónak vélt alkotmányt a francia alkotmányhoz hasonlónak mutatja. (*Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, VIII. 475. és Helfert: *Winterfeldzug.* II. 467. 1.)

⁶ Ministerrats Acten. 1849 ad 707. (Bécsi Áll. Levéltár.)

zenberg alkotmányos felfogása messze esett attól az angol szellemű alkotmánytól, melyet Windischgrätz az októberi forradalom előtt akart megígérni Ausztriának Ferenc József nevében. Schwarzenberg az alkotmányos miniszter címére feljogosítva érezte magát már csak azáltal is, hogy egy idegen hatalommal kötött szerződés pénzügyi pontjait nem írja alá a minisztertanács megkérdezése nélkül.¹

Ez nem oly bizzar gondolat, mint aminőnek ma látszik. A minisztertanács, mint intézmény, egészen új alkotás volt akkor. Metternich a minisztertanácsot indigesta molesnek, formában és tartalomban zavaros, a monarchikus államban lehetetlen intézménynek mondotta,² Schwarzenberg ellenben felelősnek érezte magát a minisztertanács előtt az alkotmányos miniszter címén. Szívesen vállalt volna ennél tágabbkörű alkotmányos felelősséget is. Igazi véleményét az alkotmányosságról gróf Lerchenfeld bajor követnek 1851 őszén e szavakkal adta elő: «Von der Pfordten miniszter igen helyesen cselekszik, midőn a törvényes alaphoz és a kamarákkal való jó egyetértéshez ragaszkodik, ameddig látja, hogy a rendek észszerűen viselkednek. A törvényes alap mindig a legjobb, ha félig-meddig is boldogulnak rajta. Amíg remélhetjük, hogy a rendekkel együtt elvégezhetjük alkotmányos úton azt, amit a kor és a körülmények követelnek, addig mi is az alkotmányos utat gondoljuk a legjobbnak, de ha a kamarák makacs-kodnak, ha azt, ami jó és szükséges, általuk el nem érhetjük, akkor Isten nevében végletes eszközökhöz kell nyúlnunk».³

Ily őszintén nem beszélhetett Schwarzenberg parlamenti beköszöntőjében vagy Ferenc József nevében a trónfoglalás manifestumában. Ezekben a *captatio benevolentiae* hangján beszélt minisztertársai s a még igen erősen demokratikus közvélemény kedvéért. De az bizonyos, hogy nem volt kezdet-től fogva elszánva a kremsieri gyűlés felosztatására. Gyűlölte az országgyűlést, mint a májusi forradalom zűrzavarából

¹ M. R. Protokoll 1849. május 25. (Bécsi Áll. Levéltár.)

² Erre vonatkozó emlékiratát l. *Nachlass Kübeck* (u. o.).

³ Gróf Lerchenfeld jelentése. Bécs, 1851. október 3. (Müncheni állami titkos levéltár.)

partravetett idéetlen alkotást,¹ de fel akarta mégis használni. Meg akarta vele szavaztatni az adót és a 80 milliós kölcsönt, de ki is akarta próbálni, ha netalán észretér s oly testületté alakul, mint aminőnek ő szeretne látni a parlamenteket.² A jól értesült Helfert szerint a minisztérium a birodalmi gyűlést csak feladatának teljesítése, vagyis az alkotmány elkészítése után akarta feloszlatni.³

Ha nem akarja megpróbálni, hogy meddig lehetne vele együtt működni, megfogadta volna Windischgrätz tanácsát és szélnek eresztette volna a gyülekezetet, új alkotmányt hirdetvén ki szemfényvesztés végett. De mivel nem így cselekedett, lehetetlen azt mondanunk, hogy alkotmányos fogadkozása, bár politikából nagyította, merőben megtévesztés lett volna.

Ferenc József a májusi forradalom által kicsikart alkotmányozó országgyűlést épp úgy gyűlölte, mint Schwarzenberg. De már Veronában 1848. májusában a bécsi zavargások hírét hallván vágyódva gondolt az alkotmányos országokra, melyek a szabadságot és rendet egyesítik.⁴ Ekkor bizonyára leginkább Angliára gondolt. Kétségtelen, hogy aláírta volna a Windischgrätztól javasolt trónfoglaló nyilatkozatot az angol szellemű alkotmány ígéreteivel együtt, ha elébe terjesztik. Feltehetjük továbbá, hogy minisztériumának azt a tanácskozását, mely a választójog reformja által angol szabású konzervatív pártot akart felnevelni Ausztriában, jóindulatú figyelemmel kísérte.⁵

Már csak ezért se szabad azt mondanunk róla, hogy

¹ L. október 22-i levelét Radetzkyhez Redlichnél id. h.

² O'Sullivan jelentése 1849. március 14. a kölcsönről.

³ Helfert visszaemlékezése: *Die Kultur*. Zeitschrift III. Jahrgang 190¹/₂. Wien u. Stuttgart. 199. Továbbá Helfert: *Winterfeldzug*. II. 464. Itt Stadionról mondja, hogy kezdettől fogva együtt akart működni a kremsieri gyűléssel, Schwarzenberg pedig nem szeretett ellenkezni Stadionnal.

⁴ 1848. május 11-én írja: Es wäre einmal Zeit, dass man diesen Excessen, die in keinem konstitutionellen Land vorkommen, ein Ende mache. Schnürer id. h. 97. l.

⁵ Oswald Redlich abban a szép jellemrajzban, melyet Ferenc Józsefről írt, megemlíti, hogy az angol alkotmányra, mint ideálra

tudatosan hazudott, midőn alkotmányos kormányzást ígért.

Ezt annál kevésbbé mondhatjuk, mert Ferenc József uralkodása kezdetén tudtul adta a nyilvánosságnak, hogy az ő alkotmányos felfogása s a végletes demokratikus eszmékör közt igen lényeges a különbség. Ferenc József ugyanis trónfoglaló kiáltványát így kezdte : «Mi I. Ferenc József, Isten kegyelméből Ausztria császára stb». Ez akkor egy elhagyott szokás felújítása volt. Ferdinánd 1848. szeptember 7. óta nem Isten kegyelméből császárnak, hanem Ausztria alkotmányos császárájának nevezte magát. Kübeck, a Ferenc korabeli hagyományokban élő államférfiú, figyelmeztette az udvart, hogy az «Isten kegyelméből» az örökösödés jogát jelenti. Vigyázzon a császár, mert az alkotmányos jogon való uralkodás nem foglalja magába az örökös fejedelmi hatalmat. A november 27-én kelt felterjesztést Ferenc József intézte el ezzel a megjegyzéssel : Én már december 2-i patensemben felvettem a régi címet.¹ Azaz sietett értesíteni népeit, hogy hatalmát örökölte s örököseire hagyhatja ; népei alkotmányos képviselőivel megosztja ugyan hatalmát, de csak addig a határig, ameddig azok nem érintik az Isten kegyelméből származó hatalom körét. Mindez nem volt a december 2-i patensben világosan kifejtve, de érthetően volt abba befoglalva.

Különben nemsokára Ferenc József a májusban diadalmas forradalom felfogása szerint souverain birodalmi gyűlés küldöttségének világosan megmondta, hogy ki az igazi souverain.

A küldöttség lojális üdvözlő iratát a császár megköszönte s azután kissé elfogódott, de határozott hangon kijelentette : «Elvárom, hogy a birodalmi gyűlés lehetően sietni fog élemben terjeszteni az alkotmány tervét, hogy azt szentesítés

hivatkozott a december 2-i proklamáció egyik tervének készítője. E hivatkozás őszinteségében a kiváló tudós nem kételkedik s azok közé a liberális áramlatok közé sorolja, melyek hatottak az ifjú Ferenc József lelkére. Lásd Bettelheim : *Neue Oesterreichische Biographie*, I. Wien. 1923. 12. l.

¹ Kübeck 1848. november 27-i felterjesztése. Ministerrats Acten 2663/1848. (B. Á. L.)

céljából megvizsgálhassam». A küldöttséget ez a válasz keletlenül lepte meg, mert a császári kijelentés határozott cáfolata volt a birodalmi gyűlés azon felfogásának, hogy souverain módon szerkeszthet alkotmányt a forradalmi káté népfelséget hirdető tanítása alapján.¹

De a lecke hatása nem volt tartós. A kremsieri gyűlés az úgynevezett alapjogokat, a nagy francia forradalom Emberi Jogok kijelentésének e visszhangját, mennél szabadabb demokratikus szellemben akarta törvényesíteni. Az országgyűlés alkotmánykészítő bizottsága az Alapjogok első paragrafusát így fogalmazta: «Minden hatalom a népből ered».

Schwarzenberg a nép-souverainitás e kijelentésén fel volt háborodva. Láttá a souverain népnek tetteit október 6-án Bécsben, de ha nem is gondolt az akkori szörnyűségekre, a XIX. századi liberalizmusnak azt a tantételét, melyet Deák Ferenc 1834-ben így formulázott: «A nemzet minden jussoknak forrása», Schwarzenberg haragos megvetéssel utasította vissza. A kremsieri gyűlés, látva a kormány haragját leejtette az első paragrafust. De az alapjogok szerkesztéséről, nem mondott le, korlátozni akarta a király törvényszentesítő jogát, eltörölte az állami egyház elvét és a halálbüntetést politikai bűnökért.²

A minisztérium nyugtalanná lett. A január 6-i minisztertanácsban Bruck, a konzervatív felfogáshoz hajló kereskedelmi miniszter, kijelentette, hogy fel kellene oszlatni a birodalmi gyűlést. Így alkalom nyílnék új alkotmány octroyálására vagy legalább jobb elemekből lehetne választatni új birodalmi gyűlést. Kulmer, a horvát miniszter, aki néha azt hitte, hogy hivatala köréhez tartoznék a magyar felfogás tolmácsolása, Bruckot pártolta. Mert, úgymond, a magyarok szívesebben fogadnák a koronától adott alkotmányt, semmint azt, melyet a kormány az osztrák birodalmi gyűléssel együtt állapítana meg. De báró Krauss, a pénzügyi, gróf Stadion, a

¹ Vitzthum id. m. 206. l. és Helfert Emlékezései. *Kultúr* id. k. 207. l.

² Friedjung: *Oesterreich 1848—1866*. Bd. I. 151. Helfert: *Winterfeldzug*. II. 72., 84., 109. ll.

belügyi és Bach, az igazságügyminiszter más véleményen voltak. Elismerték, hogy a birodalmi gyűlésnek rossz az összetétele, de felosztatását határozottan ellenezték. Ez a gyülekezet nem követett el törvénytelenséget, nem avatkozott a végrehajtó hatalom hatáskörébe, a korona jogait határozataiban még nem tagadta. Októberben a gyűlés teljes joggal felosztható lett volna, de akkor elegendőnek találta a kormány az áthelyezést egy csendes városba. Ő felsége csak néhány hete, hogy felszólította a képviselőket az alkotmány szerkesztésére, s így következtetés voltna szétkergetni őket most, mikor túlkapáson rajta nem érve foglalkoznak az alkotmány szerkesztésével. Azt mondhatná a világ, hogy a kormány csak addig akarta együtt látni a nép képviselőit, amíg az adókat és a 80 milliós kölcsönt meg nem szavazták. Azt se szabad felejtetni, hogy noha a birodalmi gyűlés népszerűtlen sok helyütt, Felső- és Alsó-Ausztriában, továbbá Csehországban a csehek és németek közt eléggé népszerű. Végül reménylik a miniszterek, hogy barátságosan egyezkedve a pártárgyak vezetőivel, elfogadható és állandóságot ígérő alkotmányt lehetne a szentesítés alá bocsátani. A minisztertanács a három miniszter érveinek hatása alatt a felosztatás ellen döntött. Csak Bruck szavazott a maga indítványára. Bachot megbízták a vezető képviselőkkel való alkudozással.¹ Bachnak már nem igen maradt ideje megbízatását teljesíteni. Mert közvetlenül a január 6-i minisztertanács után a birodalmi gyűlés jobb és balpártja egyesülve hoztak ócsárló határozatot a kormány ellen. Stadion és Bach reményeikben csalódva fordultak el a parlamenttől és már 8-án közeledtek a felosztatás híveihez.² Január 19-én a gyűlés kimondotta a nemesség eltörlését. Ez a határozat a császárt és anyját erősen felingerelte.³

Másnap az olmützi minisztertanácsban a császár elnökölt. Schwarzenberg előadta, hogy a kremsieri birchdani gyűlést fel kell osztatni, mert újabb időben radikális iránya nyilván-

¹ M. R. Protokoll 1849. január 6. (B. Á. L.) Kulmer szerepére nézve l. Berzeviczy id. m. I. 51. l.

² Hübner id. h. 331. és kk.

³ Reinoehl id. m. 128. l. a január 20-i rövid jegyzet világosít vet a felosztatás végső okára.

való lett. Ellenséges indulattal lehetetlenné akarja tenni a rendezett kormányzást. A minisztérium elfogadta az indítványt ellenmondás nélkül, mert a liberális miniszterek is úgy látták, hogy a gyűlésben a kormánynak nincs megbízható pártja.

De a minisztérium érezte, hogy nem volna tanácsos kihirdetni az igazi okot. A nyilvánosság előtt, így szólt a minisztérium határozata, azt kell mondani, hogy Magyarország meg lévén hódítva, a birodalom összes országainak egybekapcsolása végett oly birodalmi gyűlést kell szervezni, melyben a birodalom nem német, vagy szláv tartományainak képviselői is részt vennének.

Világos ebből, hogy nem a teljes birodalmi alkotmány szerkesztése végett oszlatták fel a kremsieri gyűlést. E szándéknak kihirdetése csak el akarta takarni a valódi okot.

A kormány a forradalmi szellem terjesztését akarta akadályozni a feloszlítás által.

Ferenc József, bár nem szerette a kremsieri gyűlést, nem sürgette feloszlítását. De midőn Stadion, Bach és Krauss is a feloszlítást pártolták, elfogadta a minisztertanács határozatát, noha nem minden aggodalom nélkül. Mert ez a vállalkozás, tekintve a csehországi nemzeti és demokratikus forrongást és az ottani helyőrségek csekély számát, nem látszott veszélytelennek.

Ferenc József nagyon megörült, mikor gróf Huyn őrnagy, aki a végrehajtással volt megbízva, 1849. március 10-én jelentette, hogy a képviselők ellenállás nélkül oszlottak el, s hogy a fiatal magyar újoncok, akiket a gyűlés ellen vezetett, oly jól viselték magukat, hogy öröme telt bennük. A császár megköszönte a jelentést, megrázva az őrnagynak mind a két kezét ¹

A császár nem örült volna oly nagyon, ha a birodalom katonai erejét elég erősnek érzi bárminő lázadás leverésére.

Ez a félelem a közvélemény háborgásától bírta a január

¹ Az 1849. január 20-i minisztertanács jegyzőkönyve (B. Á. L.), Helfert: *Der ungarische Winterfeldzug*. III. 345. és Redlich: *Das oesterreichische Staatsproblem*, I. Theil 2., 86., 102. ll.

20-i minisztertanácsot arra a határozatra, hogy az oktrojálható alkotmányt a feloszlatással egyidőben hirdetik ki. A minisztérium január 20-ika óta dolgozott azon az alkotmányon, melyet március 4-én kihirdetett. Ez által a kremsieri gyűlés bizottságaiban nagy gonddal kidolgozott alkotmány törvényesítése feleslegessé lett.

A március 4-i alkotmányról és sorsáról később kell szólnunk. Itt csak annyit jegyzünk meg: a március 4-i alkotmány és a kremsieri javaslat közt a lényeges különbség az, hogy a kremsieri a föderalizmus felé hajlott, az oktrojált alkotmány pedig a szabadelvű centralizmus által akarta a monarchia jövőjét biztosítani.¹

A centralizmus és föderalizmus ellentéte Ausztria történetében később is heves pártharcokat okozott egészen a monarchia bukásáig, kivált az 1867-i kiegyezés óta. Ezért különösen az összeomlás után azok az osztrák történetírók, akik a dualizmust nem szerették, úgy beszéltek a kremsieri föderális színű alkotmányról, mintha az megmenthette volna a monarchiát. Elejtését elmulasztott alkalomnak nevezték. Az elmulasztott alkalom fogalmáról Hugelmann Károly megjegyzi, hogy felhasználta és elmulasztott alkalmak a népek és államok életében mulékony sikereket vagy kudarcokat okozhatnak, de a nagy államok kifejlődésének és elmerülésének mélyebb gyökerei vannak, semmint a pillanat megragadása vagy elmulasztása.²

Lehet, hogy Hugelmann a pillanat megragadásának értékét nem becsüli meg eléggé, de a kremsieri alkotmány elmellőzésére nagyon jól illik megfigyelése. Ma már tudjuk, hogy mi volt azoknak az elemeknek a végső célja, amelyeket Kremsierben föderális abrönccsal akartak egységbe kötni.

A föderalizmus csak fejlesztette volna nemzeti vágyait és gyorsította volna a szétbomlást.

¹ Gumplovicz jellemzi így a különbséget a két alkotmány közt. (Idézi Helfert: *Winterfeldzug*. Bd. III. 266. jegyzet.)

² Hugelmann: *Historisch-politische Studien*, Wien, 1915. 90. l. Hugelmann itt a március 4-i alkotmány elejtésére vonatkozó vádat cáfolja, de ez a vád felmerül olykor a kremsieri alkotmány mellőzése miatt is.

De ha nem is hisszük, hogy a kremsieri alkotmány törvényesítése szilárd biztosítéka lett volna a monarchia jövőjének, nem tagadhatjuk, hogy a kormány a maga politikája szempontjából sem járt el célszerűen, midőn a kremsieri bizottságok munkáját a felosztatás által meg nem valósult óhajtássá változtatta. A demokrata-liberális szótárát nagy kedvteléssel használó képviselők már március előtt is meg voltak félemlítve. A népfelségről szóló paragrafust el ejtették a kormány határozott kívánságára s így engedtek volna sok mindenben. A cseh követek egyik vezére mondotta egy bizottsági ülésen: «Az októberi napok óta mi vagyunk a legyőzöttek, a reakció azelőtt csak kísértet volt, most testet öltve áll előttünk.»¹ A képviselők fenyegetés és rábeszélés által reá lettek volna vehetők, hogy oly alkotmányt szavazzanak meg, melyet a kormány is elfogadhat. Magyarországot is bevették volna az alkotmányba, ha a kormány kívánja, hiszen Palacky és a német liberális dr. Hein meg egyeztek abban, hogy a magyar kérdésről tárgyalniok kell a kormánnyal.² Valószínű tehát, hogy ha a minisztertanács január 6-i határozata alapján Bach és Stadion alkudoznak a pártvezérekkel, olyan alkotmányt törvényesíthetnek, melyet külső és belső politikai célokra jobban használhattak volna, mint az oktrojált alkotmányt. De a képviselőknek a kormány előzékenysége által nem fékezett demokrata önérzete mélyen sértette az udvart, és különösen Schwarzenberget. Az ő megvető gyűlölete a szerinte éretlenül okvetetlenkedő társaság ellen hatott a liberális miniszterek felfogására is és így az egyezkedés gondolatát az erőszak alkalmazása váltotta fel. A képviselők leverten, ellenállás nélkül széjjelmentek, de a szlávok és demokraták lelkében forrott a harag a kormány ellen. Megrendült a tisztelet az ifjú császár iránt. Havlíček, a cseh publicista, elmélkedve a birodalmi gyűlés felosztatásáról, így fakadt ki a kormány ellen:

¹ Pinkas mondta 1848. december 13-án. L. Dr. Alfred Fischl: *Die Protokolle des Verfassungsausschusses über die Grundrechte*. Wien u. Leipzig, 1912. «Seit den Oktobertagen sind wir die Besiegten — die Reaktion vormals nur ein Gespenst, nun verkörpert vor uns steht.»

² Josef Redlich: *Das oester. Staats- u. Reichsproblem*. I. 271. l.

«Vajon tudták-e a miniszterek, hogy mit csinálnak?... Ferenc József trónraléptekor megígérte, hogy az alkotmányt a birodalmi gyűléssel egyetértve fogja elrendelni. Tudja-e a minisztérium, hogy mit jelent egy császári ígéretet megszegni, a császár szavát értéktelenné tenni s az abba vetett bizalmat örökre semmivé tenni?»

Különösen Csehországban okozott keserű csalódást a felosztatás. A csehek egyszerre lelkesedni kezdtek a fegyverrel küzdő magyarokért. Minden nagy prágai épületen óriási betűkkel volt olvasható: Éljen Kossuth! E felkiáltás éjjel is felhangzott az utcákon, sőt vándor tót legények is így kiabáltak a prágai utcákon. Egy szláv író Ferenc Józsefről így nyilatkozott: «Mikép lehetséges az, hogy ily ifjú szív ily tette még csak gondolhatott is?»¹

A demokratikus közvélemény nem mérlegelte, hogy mennyi része van a kremsieri gyűlés viselkedésének Ferenc József ígérete megghiúsításában. A forradalmi szellem, melyet Schwarzenberg fékezni akart a felosztatás és az oktrojálás által, épp e politika következtében terjedt és erősödött. Ez a politika nem is volt eredeti. Windischgrätz ajánlotta azt már a trónváltozás idején, de a belső politikában nem egészen önálló Schwarzenberg akkor nem akart oktrojálni s csak egy negyedév múlva fordult vissza a mellőzött útra.

Ugyanekkor azonban éles ellentétbe került azzal a Windischgrätzcel, akinek politikájához elkésve csatlakozott.

ANGYAL DÁVID.

¹ Helfert: *Der Winterfeldzug*. III. 378. l. és 522. lapon a 248. jegyzet. Springer: *Oesterreich nach der Revolution*. Leipzig, 1850. 66. l.

REVICZKY ÉS ARANY.

Reviczky Aranyt vallja legnagyobb magyar mesterének. Több költeményben dicsőíti; halálát meghatottan siratja, de nem a költőt: ő a mienk marad, dicső, mélységes álmai versenyt fognak szállani a vén idővel. Irodalmi hagyatékának megjelenésekor «tudákos legények, nyegle rímkovácsok, éretlen gyerkőcök, nagyszájú vitézek, hígvelejű, kongó nyelvöltögetők» becsmérése ellen védi. *Fakó poéta* c. versében Petőfi mellett Arany önérzetével példálódzik a megleckéztetett Jókainak.

Alig van esztétikai munkája, melyben Aranyt ne említene vagy ne célozna rá. Több dolgozatot ír róla, de ezek kivül is sokat idézget belőle. Mint ember és költő egyformán eszményképe Arany. Gáspár Imréhez írt fiatalkori levelében mondja, hogy zseni lelkületű, filiszter erényű szeretne lenni: itt már Arany világában jár. Érthető, ha korán elfogja a vágy, hogy személyesen is megismerje, de budapesti nyomorában nem sikerül ez. Végre egy év múlva, Dentáról (1875. december 7-én) mégis felkeresi — levélben s verseket is mellékel bőven.¹ Nem tudjuk, válaszolt-e Arany s találkozta-e valaha. Valószínűleg nem.

¹ Más helyen már közöltem, az akadémiai, eredeti kézirat alapján: *Reviczky Gyula levele Arany Jánoshoz és huszonegy mutatóba küldött verse*. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1938. 11.) Reviczky közeledése nem szerencsés; nagyon is kinálkozóan, esengőnek látszik. Aranyt «kegyelmes uram»-nak szólítja (!), gügyögő hangon ajánlja gyermekeit: verseit, «a jó és fenkölt szellemű bácsinak». Levelében Aranytól idéz, sőt mindjárt az első vers előtt is, mottónak. Aranyt a *magyar Homér*-nek nevezi, legnagyobb költőnknek: legalább ruhája szegélyét szeretné érinteni, hogy meggyógyuljon stb.

I.

Aranyhoz elsősorban központi problémája, a humor vonzza.¹ Már egészen fiatal fővel írja *Arany mint humorista* c. dolgozatát.² Később is a humorral kapcsolatban foglalkozik aránylag legtöbbet Arannyal. Amit a humorra vonatkozólag kedvenc esztétikusainál, Jean Paulnál, Fr. Th. Vischernél olvasgatott s a maga szemléletén át igyekszik megfogalmazni, nálunk Arany költészetének mélységében, nagy harmóniájában érzi megtestesülve. A zseninek Jean Paul és Schopenhauer szerint legfőbb erényét, a megfontoltságot (Besonnenheit), «belátást» csodálja benne, a kétségeskedő, de kétségbe nem eső, fájdalommain uralkodó, zavartalan művészi szemléletű költőben. Ő is a «melancholiát» tartja az igazibb zseni mentsvárának (a másodrangú zsenivel ellentétben, akit Jean Paul után «passzív zseni»-nek nevez); mint mondja: a Shakespeare-ek, Aranyok költészete nem képzelhető el melancholia nélkül. Hivatkozik Jézus «megvigasztalt fájdalmá»-ra, Aranyra (Fájdalom a boldogságnak egyik alkatrésze): neki az ilyen boldogság kedvesebb a fájdalmat kerülő Schopenhauer «negatív» öröménél is. Hévvél idézgeti Aranynak megnyugvást, kevés vágyat hirdető bölcsességét, az öröm levegőjét megtisztító bánatot, a kizajlott búfelhőkön támadt szép szivárványt, a nyugalom enyhületes percét, stb. Egy sereg Arany-strófa kerül így bele a zaklatott Reviczky írásaiba, végső hivatkozással.³

Végül meg is fogalmazza Arany válaszáat: «Fiam, úgy volt az a világ kezdete óta! Te se tégy máskép. Haladj tovább azon az ösvényen, melyre sorsod s talán maguk az istenek vezettek. Ámen!»

¹ A humor haláláig foglalkoztatja. Tizenkilenc éves korában két dolgozata is jelenik meg róla: *A humor pszichológiája*. Reform. 1874. júl. 30. — *Humor és materializmus*. Figyelő. 1876. 24—26. sz. De azután is gyakran visszatér rá, vagy a közelében jár. Egyik későbbi dolgozata: *Századunk pesszimizmusa*. Magyar Szalon. I. 1884. 362—68. l. szintén a humor világában köt ki.

² Fővárosi Lapok. 1874. 231. sz.

³ Kivált ezekből idéz: *Enyhülés. Fiamnak. Érzékeny búcsu. Évek, ti még jövőendő évek. Vágy. Kertben. Itthon. Év utolján. A vigasztaló* stb.

Egész világot ölelni akaró magárahagyottságában Arany higgadt értelme csitítgatja :

És a jövőket, távozókat
Ki gyózné mind köszönteni?
Nagy részvét, hogyha némelyikünk
Az ismerőst megismeri.¹

Egy leányhoz írt levelében mondja, hogy éppen legnehezebb óráiban szavalta leghívőbb lélekkel :

Gyermekszívvvel, öntudatlan
Nyugszom meg e gondolatban :
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édesatyja.

A mult, a mulandóság fontos tényező Reviczkynél, s ebben is gyakran kalauza Arany. *A mult költészete*² c. dolgozatát azzal kezdi, hogy a szenvedők, csalódottak szeretnek a multba menekülni. Mintha Aranyt hallanók : Vigaszért hő lelkem a multakba fordul. A multnak kiegyenlítő, enyhítő hatalmát is Arany szavaival rajzolgatja : A kirívó színek idővel elmosódnak s az egész vásár, mely közletről bűz, szitok és kofazaj kábító zagyvaléka, a távolból nézve kellemes, tarka képe lesz az életnek. A *Dante* című vers egyik kedves forrása az Aranyra hivatkozó Reviczkynek. Már *I'ojtina ars poetikájában* megkaphatta a remek rajz a Dunáról : felszíne nyugodt, «csak mélyén lüktet forradalmas árja». A *Dante*-vers első sorait is a higgadt szemléletű művészi megfontoltság remek példajaként, szinte kánonjaként idézgeti : lent a mélyben örvények s a síma felszín «alig mozzantá meg a rózsalevelet». Annyira tetszik neki ez a vers,³ hogy hatása alatt jellemzi Arany lelkületét is : A legnagyobbak sajátja a felséges rezignáció, kedélyök síma, mély tenger, mely az eget tükrözi. A kis költők : sekélyes patakok, háborogniok kell, hogy ne lássunk feneket. Ez a

¹ *An der tiefen, blauen Donau*. Figyelő. 1876.

² Figyelő. 1874. 49. sz.

³ «A könyvhalmazokat kitevő kommentároknál jobban jellemezte Dantét a mi Aranyunk eme négy sorban :

Állottam vizének mélységei felett, stb.»

szembeállítás többször foglalkoztatja a szenvedélyein hánykodó Reviczky «megfontoltságára» törő szellemét. Aranyt is a «passzív» s a valódibb zseni ellentétével védelmezi. Mint mondja, a felületes lélek szimplának gondolja az igazibb költészetet, nyugodtságát filiszterinek véli, valami pápaszemes, pedáns preceptorra emlékeztetőnek, s ezért a szenvedély hangoskodóit becsüli többre, úgy gondolván, hogy az «egyhangú, szürke ég alatt» nagy költővé nem lehet valaki. Pedig az felsőbbrendű költő, aki nemcsak látja, hanem egyszersmind belátja az emberiség nyomorát s megnyugszik a világrendben. Megismerni a világ haszontalan-ságát csak nagy, kibékülni vele csak nagy és bölcs lélek képes. A legnagyobb költők a legnagyobb bölcssek. Arany ezek közül való.

Meglepő, hogy Reviczky, aki sok tekintetben ma is a *népi, nemzeti* ellenfelének számít, mennyire a «népből» vezeti le a maga humor-képletét. Sok dolgozata tanúskodik erről. Szinte Petőfi forradalmas népiességére gondolunk, mikor azt olvassuk nála, hogy a nép: a nemzet, az emberiség, mivel nem a dandyk az emberek többsége. Jézusból indul ki, aki a szegénység kultuszát művelte, a szegénységtől tételezte fel a szív minden tisztább gerjedelmét. A humorista (a költők költője) a nép fia, s a legnagyobb humoristák viskóban születtek; talán Goethe is nagy humorista lesz, ha szegény sorból származik. (Petőfiben a szenvedély uralmát tartotta a «humor» akadályának.)

Kiemeli, mennyire népies Aranynál mindenütt az előadási módor, rajzolás, nyelv. Mint sorstársai, ő is ragaszkodik önfajához, a nyomor s a küszködés közt szerzett büszkeséggel viseltetik a nagyok irányában, szánja az elnyomottakat, együtt érez velük. Még balladáiban is humort érez a fiatal Reviczky, a nép esdeklő szavát hallja belőlük.

Érthető, hogy a *Bolond Istókot* tartja Arany legjellemzőbb, legkidomborultabb egyéniségű s világnézetét legtömörebben mutató művének. Már Istók siralmas világrajötte, szörnyű elhagyottsága rokonérzetet ébreszthetett az árva Reviczkyben. Nagyon biztatja Aranyt, a nagy tanítót, nemesítőt, «az egész emberiség tolmácsát», hogy fejezze be; ez lesz

legnépszerűbb műve.¹ Nyilván a maga nagy életvallomása-hoz, több változatba szakadt regényéhez, s főként — sajnos, csak elkezdett verses regényéhez is mintának tekintette az *Anyegin* és *Don Juan* mellett. A humorista, mint mondja, szereti hőseit születésüknél fogva rajzolni, kísérni, mintha mottóul írta volna Arany szavait (átírva idéz a *Fiamnak* c. versből: «a bölcső s koporsó közti ür», stb.).

De bármilyen választékos szavakban áradozzék is Aranyról, Reviczky hűtlen lenne önmagához, ha tárgyilagosan szemlélné mesterét. Mikor Petőfivel összehasonlítva annak elborulásait csak a mennydörgős, viharos ég borújának nevezi, s Arany egére azt mondja, hogy «szürke, egyhangú ég»; daláról, hogy «komor, hallgat, fáz'k» (sic), nagyon is egyoldalúan látja Aranynak sokféle kedélyváltozatú líráját. Mintha csak az *Ősszel* c. vers hangulatát tekintené lírája uralkodó elemének. Az ős, a bánat, a lemondás költőjének mondja, mosolyát erőltetettnek, szenvedélyét az ős hideg verőfényének, s azt mondja róla, hogy csak halkan tud sírni, nem zokogni. Ez már bizony inkább a maga szentimentálisra hajló költészetére illik. Kapva-kap rajta, hogy Arany csak álmában énekelte meg a tavaszt, mert az a szenvedély időszaka. Reviczky itt hazabeszél, hiszen neki jeliséje az, hogy

Drágább a viruló tavasznak
Az a tavasz, mely veszve van már.

S Aranyban is ilyen mulandóságérzettől áthatott költőt sejt. De maga is megcáfolja ezt az Arany János-i «egyhangúságot»; sokszerűnek, kiaknázhatatlannak érzi humorát, alaphangban, tárgyválasztásban, koncepcióban. A *világ*, *Családi kör*, *Rabellék*, *Kertben* stb. egyenként humoros s egymástól mégis egészen elütő kedélygazdag költemények. S megint a *tenger* képet használja: a lángelme mint a tenger a legkülönbözőbb mélységeket hullámozza be.

¹ «Ez a nép számára egy egész ethika. A gazdag és mély morált a költő saját lelkéből meríti, belátni enged szíve legtitkosabb redőibe, s mi vele együtt érezzük az élet neveléses küzdelmeit, kirívó egyenlenségeit s hogy a mosoly, mely néha ajkainkon lebeg, néha nagyon is fáj...»

Nem egészen logikusan beszél Arany «szenvedélyéről». Egyszer «nem nagymérvűnek» mondja s mint láttuk, hidegnek. Erre szintén rácáfol, hiszen váltig hangoztatja Arany nagy önuralmát, belátását ; érzi, mennyi lelki erejébe kerülhetett ez Aranyinak. Különben hogyan támadna a «felséges rezignáció», csekély szenvedélyen győzedelmeskedve? Dícsérettel említi róla, «a nép Byronjá»-ról, hogy nem találni benne Byron mély, zord kitöréseit s kerüli a bombasztot, melynek még a két óriás, Shakespeare, Goethe sincs híjjával. Mennyire dicséri a páthoszt, mint a «megfontoltság szenvedélyét», Aranyban is! A zseni felmérhetetlenségére is Arany verséből idéz (*D nte*): «örvényeibe nem hatott le a szem». Laokoont is a legnagyobb, legmélyebb kedélyek, az Arany János-i lelkek jellemzésére hozza fel: minden izma elárulja a fájdalmat, s arca mégis nyugodt. Természetesen, ki tudná a *palástolt* szenvedély mértékét? Arany szenvedélyes gesztusok nélkül írta meg *A walesi bárdokat*, s a sekélyes, de tüntető szenvedelmű Lisznyai vállalkozott az «üdvözlő versre». Így vagyunk Aranyinak sokszor emlegetett «megalkuvásával», gyámoltalanságával is: sok izmait mutogató «lócsiszár» volt hozzá képest poltron. Reviczky ilyen helyeken nyilván Aranynak nem egész világát érti, csak a tolla csúszik el. Talán Aranynak «nem szerelmes» természetére gondol, amit egyébként, mint nagyon is ábrándos természet, dicsér benne. *Szécsi Máriájáról* is megjegyzi egyszer, hogy itt a szerelem szenvedélye hidegen hagyta.¹

Abban is egy kis ellenmondás lappang, hogy a humorista, a világfájdalmassal ellentétben, a közös nyomornak mindig víg oldalát szereti kimutatni, viszont Arany lírájában a keserű vonást érzi uralkodónak. De ne feledjük, hogy Reviczky számára a fájdalom vigasztalóbb a zavartalan örömnél.

Vannak aztán olyan szavai is, melyek többi idevonatkozó dolgozata nélkül nehezen érthetők. Pl. egyszer azt mondja, hogy Arany nem a közönség, hanem az egész világ modern költője, s nem az érzelem, hanem az egész emberiség egoistája, ahol humoros. Különféle elvei keverednek itt. Nem a közön-

¹ *Szemere Miklós*. Koszorú. 1883. 6., 7. sz.

sége: tehát nem divatosságra törekszik; nem az érzelmé: nem a maga önző érzelmé, mert akkor csak világfájdalmas volna, hanem az egész emberisége. De az «egoista» szó így is elég homályos szóvirágnak tetszik. Reviczky csak önállóan akarja kifejezni, amit más esztétikusok mondanak. Azt akarja mondani: a humorista Arany nemcsak magát nézi, hanem az egész emberiségre tekintettel van s így egoizmus nemesebb az önző világfájdalmasokéhoz képest. *A humor pszichológiájában* világosabban formulázza ezt: a humor nem a boldog emberek lelki tulajdona, hanem olyanoké, kik megismerték, megutálták a világot s ezzel együtt önmagukat is, aztán elveszték, vagy jobban mondva az egész emberiségre átruházták egoizmusukat s a bűnnek szelídebb, az erénynek csufolt köznapiságnak pedig szigorúbb bírái lettek.

Aranyt, ha elolvasta Reviczkynek róla írt dolgozatát, nem érinthette kellemesen az ilyen aforizmaskodó, elképesztésre számot tartó hang. Hát még az, hogy «modern»-nek nevezi őt ez a fiatal kezdő!¹

II.

Reviczky nagyra értékeli Arany szimbólizmusát. Nem győzi költeményeiből felsorolni a szebbnél-szebb trópusokat (*Toldi. Ráchel siralma. Az egi leány. A tudós macskája. A nagyidai cigányok. Bolond Istók* stb.). Elismeréssel emlegeti, mily gazdag Arany, a naiv költő, képletekben. S «a mi Goethénk»-nek nevezve, úgy véli, hogy a nagy német zseni, «ez a kristálytisztaság és legobjektivebb szellem» trópusokban aránylag szegény. Arany politikai verseit, jelképes szatiráit is azért tartja elévülhetetlennek, mert magukban véve, ha nem tudjuk is, hogy szimbólikusok, művészileg remekek. Ki ne gyönyörködne *A fülemülében*, ha nem tudja is, hogy a magyar pörlekedési mániát jelképezi? Kit nem hatott

¹ Az említett dolgozatokon kívül l. még: *Levelek egy leányhoz. Új Idők.* 1875. aug. 7., 1876. márc. 11. *A művészetek humora. Új Idők.* 1875. 8. sz. *Szenvedély és világfájdalom.* Figyelő. 1876. 9. sz. *Magyar Dante.* A Petőfi-Társaság Lapja. 1878. II. sz. *Jézus és a boldogság.* Koszorú. 1880. 497—504. l. stb.

meg Ráchel siralma, a nélkül, hogy tudta volna, hogy ez a Ráchel a magyar haza s megölt kisdedei a szabadságharcban elesett ifjúság? Ha valamely költemény a szimbólikus jelentés elvonása után is megtartja teljes értelmét, ez biztos próbája annak, hogy a szimbólum találó. Szimbólizmusa ilyenkor azt a szerepet játssza, melyet a borban a bouquet.¹

Arany művészete annyira tűzbe hozza, hogy igaztalan lesz — Tompához. Úgy látszik, Tolnai is befolyásolhatta; *Tompa költészete* c. művéről szólva, helyesli, hogy kellő értékére szállította le Tompát. Arany remekeihez képest egyenesen korcsszülötteknek tartja Tompa szimbólikus hazai verseit.

Arany hősi eposzai közül a *Buda halála* kápráztatja el Reviczkyt leginkább. Mikor Sturm Albert fordítása Lipcsében megjelent, szenvedélyesen védelmezi Aranyt ócsárlói ellen. Talán még senki se nézett a multba, sötétbe oly éles szemmel, oly «hosszasan, merevül», mint Arany; a «kődök országa» talán senki előtt sem elevenült meg annyira, mint az ő lelkében, mikor a *Buda halálát* megírta. Mások talán Goethe görög, Tennyson lovagvilágáról mondják ezt, ő Arany hún világának adja az elsőséget. Azt mondja: ha formai, verselési, nyelvi tökélye nem emlékeztetne rá, hogy egy kifejlett irodalom terméke, egykorúnak hihetnők a *Nibelungenlied*dal. Az alakok, a jellemek, szavaik és tetteik, a kifejezések, képek, hasonlatok, az egész nyelv, az egész világ: még a pogánykorból valók. Kiemeli Arany ódon zamatú nyelvét, objektív elbeszélő hangját. Összehasonlítja a *Buda halálát* a *Nibelungének*kel; ez durvább, ősbibb, reálisabb; abban is a hún szellemet érezzük, csakhogy ez a századokon keresztül átszűrődve megfinomult. A *Nibelungének* kompozíciója szélesebb, zordonabb, a *Buda haláláé* művészibb, tömörebb. Elragadtatással szól a csodaszarvas regéjéről, erről a másfélezeréves pusztai epizódról, melyben a száguldó lovak sörényének lengését véljük hallani, s mely

¹ A szimbolizmusról. Koszoru. 1884. 28. sz.

² A Petőfi-Társaság Lapja. 1878. okt. 13.

³ Arany: *Buda halála*. A Hon. 1879. szept. 19.

csakugyan mint a madár ágrul-ágra, mint az ének szájrul-szájra száll. Azt mondja : megvan a vad íze, s azt hisszük, az ugráló sorokba belevegyül a kobozpengetés. Sajnálja, hogy a fordítás gondos munkája elhalványul az eredetinek formátokélya, bája, plasztikája mellett.

Már fiatal fővel tanulmányozza Arany balladáit.¹ Tervezett, de napvilágot csak elszórva, lapokban látott antológiájában (*Magyarenpoesie*) bizonyára nagy szerepet juttatott volna nekik. Korán hirdetik *Arany balladái*-ről írt tanulmányát is ; tervezett tanulmánykötetének (*Az eszmék országából*) egyik fejezete lett volna. *Ágnes asszony* fordítását Ábrányi Emil nagyon dicséri, azt írja róla, hogy túlszárnyalta elődeit.

*Arany Rozgonyinéja*² c. cikkében «műfajon kívül» élvezi e bájos költeményt ; nem fontos, hogy ballada-e vagy nem, elég, hogy gyönyörű költői alkotás. A tengerzöld ruhájú Rozgonyiné úgy, amint Arany felfogta, a legkedvesebb menyecske, csupa szépség, csupa illat és csupa költészet.

Reviczky nem szereti az elméleteket, a műfaji osztályozást. A műfaj : áldatlan intézmény. Az egyéniség ad minden alkotásnak külön jelleget. Szinte szentségtörésnek érzi, hogy Arany után mernek még nálunk balladát írni. A sokféle irodalmi járvány után a legújabbról, a balladajárványról panaszkodik. Arany után névtelen *balladászok* serege özönlik, s az isteni líra törvényszéki csarnokká súlyedt.

Ő a lírát érzi a ballada fő elemének. Irodalmi korcsnak tartja a balladát, nem tiszta műfajnak. Csak olyan zseni alkothatott benne maradandót, mint Arany. (Itt is a «nép»-ből indul ki : a ballada a nép tragédiája ; ha vídám : vígjátéka, mint ahogy a mese : a nép regénye. A nép fiaiból válik igazi művelőjük. Aranyt s Bürgert tartja a legnagyobb balladaköltőknek.) Tolnai próbálkozásait még megkíméli, de már Kiss József ellen kikél. Akasztófahumorral tréfálkozik, hogy Ponson akármelyik rémregénye kivonatban (à la Liebig-féle húskivonatok), kellő «balladai homállyal» megszerkesztve,

¹ *Balladajárvány*. Koszorú. 1884. 45. sz.

² *Magyar Szemle*. 1889. 36. sz.

falrengető tapsokat aratna e korban. Még Arany nyál szemben is állást foglal, mivel nem volt ellenére a Ludwig August Frankl-féle iskola.

Nem a cifra mesét, a bonyodalmat, hanem az egyéni színezetet gondolja a ballada fontos elemének. Arany balladái tartalomra is egyszerűek. Legszebb köztük talán a *Szondi két apródja*, mert nem egyéb, mint dramatizált lírai ének. (Nemes páthosát dicséri másutt.) Határt akar szabni végre a balladának. Aranyban teljesen kivirágzott az; zendüljön fel újra, a maga közvetlenségében, a líra, minden költészet csirája és nélkülözhetetlen alkatrésze, a mai nem őszinte kornak mostoha gyermeke.¹

Egyedülinek, hasonlíthatatlannak érzi Aranyt. Egy ízben tiltakozik Gregussnak azon kijelentése ellen is, hogy Shakespeare hatása legtisztábban Arany vérébe ment át. Nem képzel nagyobb ellentétet, mint Aranyt és Shakespeare-t. Az a multon borongó, csöndes, naív, epikus, ez a féktelen, vad dramatikus. Az maga a nyugalom, ez csupa erupció.²

Látni, mennyire áradozó hangon beszél mesteréről, néhol bizony közhelyszerűen. De hiszen nagyrészt félszázadnál is régebbi időkből s ifjú éveiből valók ezek a nyilatkozatok. Őszinteségüket az is megpecsételi, hogy Reviczky mesterének fogvatkozásaival is foglalkozik. Már első nagyobb terjedelmű dolgozatában is van az elismerés mellett kifogása. Isten titokzatosságának rajzában Berzsenyi fölé emeli Aranyt, viszont úgy érzi, hogy az Isten végtelenségét meg a *Fohászkodás* rajzolja jobb hasonlattal. Úgy látszik, *Szécsi Máriát*

¹ Reviczky nem győzi bámulni, méltányolni Arany formaművészetét; nyelvének színező képességéről finom megjegyzései vannak. Csak két észrevételét közlöm még. «Hamar a madarat»: itt mindjárt felfogja, hogy csupa rövid szótag szerepel, a gyorsaság jelzésére. *A walesi bárdok* két sorában (Ah, lágyan kél az esti szél Milford öböl felé) szintén megkapja a mesteri hangutánzat: a sok lágy mássalhangzó (1) a walesi bárd lágyabb énekét érzékelteti. Stb. (*A nyelv színező képessége*. Szemle. 1885. júl. 25. *A költői színezésről*. Figyelő. 1874. 44. sz.)

² Greguss új műve. A Hon. 1879. dec. 28., 30., 31. sz.

³ Berzsenyi mint ódaköltő. Erdély. 1873. 24—29. sz.

szerette legkevésbé nagyobb terjedelmű művei közül.¹ Az *elveszett alkotmány* sincs kedvére. Azzal menti, hogy fiatalkori munka, mint Goethe *Wertherje*.² Költészetében általában a középhangokat méltányolja; Aranyhoz nem illik a szenvedély közvetlen hangja, még a jogosult szenvedély páthosát is ritkán érzi nála tiszta hangúnak. Ezért disszonánsnak találja a *Visszatekintés* című költeményt is. (Pedig ilyen hangú verset nem egyet írt maga is, világfájdalmában; mesteréhez azonban nem tartja méltónak.) Kifogásolja a «nedély» szót a *Bolond Istókban*.⁴ Cikornyás, izetlen, helytelen szónak mondja, s szerinte Arany is tévesen használta. Természetesen nem tud helyette jobbat, amit azzal mentetget, hogy a humor szó végtelen sokat fejez ki, lehetetlen lefordítani. Pedig nincsen igaza. Nem vette észre, hogy Arany már a szó suta, esetlen alakjával is éreztetni akarja jelentését. Minden szónak olyan az értéke, amilyent alkalmi helyzete teremt. S lehetne-e ezt a humorkásan formátlan kifejezést abból a versszakból kiemelni, amelybe különös színével, hangzásával a költő beillesztette? A «nedélye-epéje» rím is szerves szín- és hangvegyület itten s felségesen juttatja érvényre azt a nehezen megfogalmazható valamit, amit a költő képek egész sorával körülír. Arany első sorban a maga humorát jellemezte vele, pár betűvel nagyon is szemléltetően, zenei hangzással is.

Mindezek azonban csak apró kifogásoknak számítanak Reviczky Aranyról írt dolgozataiban s másutt tett megjegyzései közt. Van Arany-szemléletének egy fejezete, melyben már nemcsak egyezségben, hanem ellenkezésben is van mesterével, — igaz, annak dicsőségére.

¹ *Anyag és forma.* A Hon. 1881. 20., 22., 26. sz. *Szemere Miklós.*

² *Folyó és állandó irodalom.* A Petőfi-Társaság Lapja. 1878. aug. 4.

³ *Arany mint humorista.*

⁴ *A humor pszichológiája.*

III.

A XIX. század végén az idősebb s a fiatalabb nemzedék találkozásának egyik érdekes emléke Arany János *Kozmopolita költészet* című költeménye s a Reviczkyé: *Arany Jánosnak. Válasz Kozmopolita költészet című versére.*

Arany arra tanít, hogy csak hatalmas, nagy nemzet terjeszkedjék határain túl; kis faj költőjének kivágyani kész halál. Az ő irománya teljesen magyaros, költészetének minden jegye: népéé. A pusztá, elvont ideál: dalok korcsa.

Reviczky versének lényege, hogy ő is áldja bölcsőjét, mely magyarrá ringatta, szépnak tartja a nemzeti éneket, de az általános emberit még szebbnek, mert az igazság csak egy lehet minden nyelven. Az általános eszme, érzés akkor is nagy, ha nem nemzeti. S ha csak nemzeti: dalok korcsa. Különben is a világköltő össze van forrva népével, olyan, mint a nap: egy forrása van, mégis mindenütt süt.

Példái csupa nagy költő, író: Homérosz, Horatius, Shakespeare, Cervantes, Goethe, Molière; művük egyetlen a maga nemében, de mindenütt otthon van, mert örök emberi vonásokból van alkotva. Reviczky elmés fogással Aranyt, a «kozmozopolitását» ellenfelét is e nagyszerű galériába sorozza, még pedig «legjellemzőbb művével»:

Bolond Istók mindenütt volt,
Ahol ember szenvedett.

A nagy költő még nemzeténél is tovább él, ahogy Horatius túlélte Rómát: az most már benne él tovább. S páthosszal kiáltja mesterének:

Nagy vagy a nagyok között!
Nemzet ily naggyá sosem tesz,
Csak az eszme, mely örök.
«Két világ csodája,» fénye
Halhatatlan éneked,
Most, magyar, létezni fogsz, ha
Nemzeted csak létezett!

Tehát úgy módosítja Arany érveit, hogy a «cáfolás» voltaképpen a legnagyobb dicséret Aranyinak.

A vita felhőmagasságban jár, mindkét költő, két különböző kor gyermeke, más ideált hangoztat, ellentétet, végleteset. Érdekes, hogy Arany inkább a szívével fegyverkezik, verse honvédelmi ízű is, látszik rajta, hogy átélte Petőfi világszabadság-álmainak kudarcát, a Bach-korszakot. Reviczkynek ez már jórészt történelem, olvasmány. Számára már nem a haza van veszélyben, hanem az irodalom, mely új időket jelez. S ennek egyik harcosa akar lenni ő is.

Aki ezt a két költeményt összeveti s nem tekinti az «ellenfelek» egész munkásságát, könnyen röghözkötött magyarnak hihetné Aranyt, Reviczkyt meg nemzetietlennek. Arany, szerényen, de érdemeként is, feledi, vagy nem látja eléggé, hogy az ő költészetében is vannak általános, örök emberi vonások. *Gondolatok a békekongresszus felől, Az örök zsidó, Évek, ti még jövőendő évek, Fiamnak, Kertben, Epilogus, Ráchel siralma, A dalnok búja*, stb., stb., s kivált a *Bolond Istók*, nemzeti, helyi vonatkozásaik ellenére örök témák s alkotójuk olyan egyetemes érvényű művész, hogy odaillenek bármely «világköltő» mellé. Ha Arany egyéniségében csak nemzeti vonás lenne, hogyan tudott volna olyan «világköltőket», mint Shakespeare, Goethe, stb. congeniálisan fordítani? Ha őt is hozzá hasonló zseni és nyelvművész tolmácsolná, beteljesülhetne Reviczky álma: idegen nyelveken is «világköltő»-nek ismernék el Aranyt. Ilyen fordítója Aranynak még nem akadt.

De Reviczky még egyoldalúbban hirdeti elveit. Gyakran esik túlzásba, melytől pedig legjobb belátása szerint szabadulni akar. Meghökkenítő kijelentéseit ismerjük: Jézus volt az első nagy humorista; Jézus, materializmus, Schopenhauer csaknem ugyanaz, stb. Fejtegetései közben aztán rájövünk, hogy ezek a «tanok» nem is oly veszedelmesek, mint ahogy a fiatal világfájdalmas költő elképesztően mondta, csakhogy figyelmünket magára vonja. Kozmopolitását sem vallja rendületlenül, meg-megingadozik ebben is. Van, hogy szinte bűnbánóan beszél róla, mintha érezné, mennyire légtüres térben kószál, s szomorúan emlegeti, hogy műveltebbek,

humánusabbak vagyunk elődeinknél, de szívünk üres, kol-dusok vagyunk az érzelemben, nyugodt kozmopolitikusokká lettünk s az ideálnak hátat fordítva, minden célra felajánljuk szolgálatainkat. Reviczky-nél hozzá kell szoknunk az ilyen hangulatváltozásokhoz. Nála egy gondolat különben is csak dolgozatok során szűrődik le, s akkor is nem egyszer a olvasónak kell elvei között rendet teremtenie.

Híres válaszversében nagyon is röviden végez a költő és népe viszonyával. Annál többet beszél róla máskor. Egyik cikkében egyenesen azt fejtegeti, hogy a költő akarva sem lehetne nemzetietlen, mert amint minden éghajlatnak meg-van a maga növény- és állatvilága, úgy van minden népnek és kornak külön poézise. Amit a költőben nemzeti vonásnak mondunk, a népjelleg, környezet, kor, nemzeti szokások és hagyományok szükségképi befolyása lelkére. S mindjárt szí-nes, eleven illusztrációval is érvel bőségesen.

«A szépérzékkal megáldott természetimádó, hősöket nevelt, nyájas egű Hellász az *Iliász* lapjairól mosolyog ránk ; az érzéki, elpuhult, pazar, dőzsölő római nép Horácot küldte ki leghívebb képviselőjének ; a ködös, felhős, zimankós észak sötét barlangjaival, titkos és homályos harcaival Ossian énekében dicsekszik eltörölhetetlen «lokal-farbe»-val ; a val-lási, politikai vizsályokba merült Olaszországot a pokol mély-séges sötét költője tárja elénk legvilágosabban. Csak a b szke, rangkóros, hős és indulatos, rajongó, narancserdős Spanyol-ország lehetett a «búsképű lovag» hazája ; a népmegvető, véres, impozáns történelmű, kül ne és spleene , derült napot ritkán látó angol Hamlet dán álarcán át is jól kivehető ; a könnyűvérű, szangvinikus, csevegő, botlásain kacagó franciá-nak mosolygó szatira, komédia, Molière kell ; a tudákos, professzoros, kissé nehézkes, küzdelmeiben és szenvedélyei-ben is kutató Fæust a német szellem kvintesszenciája, s a sírva-vigadó, majd felhős, majd virágos kedvű, má-moros, szabadságimádó, szilaj, hejehujás magyarnak neve Petőfi!»

Szóval minden költő: népének tükre. De itt aztán éles különbséget tesz. A nagy költő, kivált ha modern, leg-inkább örök érzelmeket, eszméket énekel, azonban bátran

választhat témát nemzete történetéből, életéből.¹ Viszont ne hányjuk fel Shakespeare-nek, hogy Hamlet dán, Julius Caesar római, Romeo olasz, vagy Byronnak, hogy Don Juan nem eszik beafsteket Londonban. A patriotizmus csak *tárgya* lehet a költészetnek, nem *légköre*. Mert ha csak légköre, tehetséggel és nem zsenivel van dolgunk. *A tehetség saját maga egyéniségét képviseli nemzete irodalmában, a zseni ellen-*

¹ Ezek szerint tehát Reviczky legtisztultabb elveivel jutnánk ellenkezésbe, ha nemzeti motívumaira csak úgy hivatkoznánk, mintha azok szöges ellentétben volnának világnézetével s rációfollának. A nemzeti vonásokról azért nem beszél sokat, mert velünk születtek azok; s mikor aztán bőven emlegeti, mint itten, a «gyöngébbek kedvéért» teszi. Hazafias versei is abban különböznek elődeitől, amiben általában egész lírája. Választékosabb stílusban, eszmélkedőbben szól s kerülni igyekszik a honfiúi érzelmest. Arany is tartózkodott a hangos hazafiságtól, s mintha Reviczky követné ebben. Inkább szatírára hajlik honfi aggodalma, nem győzi pellengérre állítani a «politikus nemzet» gyarláságait, a szópuffancsokat, ordító tömeg előtt dikciózókat, fájlalja sivár közéletünket. Aztán a gúny lelkesedéssé tüzesedik, a munka népének nevezi a magyart, feledni látszik a magyar virtust, restséget, szeretné népét a legelsők közt látni s erősnek érzi erre a szerepre. Március idusát szociális hévvel ünnepli. Első királyunkra emlékezvén, egészen kipirul az arca: a magyarok királya *magyar* király leszen megint! Azt kiáltja Pozsony városának, álljon őrt s állítsa meg újakban a Bécsbe vágókat, hirdesse Katona nyelvén, hogy itt minden más nyelv barbár és pogány. Arról a szép időről álmodik,

Mikor magyar lesz nyelvben is e város:

Pressburg eltűnik s nem lesz, csak Pozsony.

Barabás Miklóst úgy jellemzi, mint akinek «hazája nem volt a világ». Halálát csak magyar földön képzei: nem bánja, ha haló pora sirtalanul a légben száll is szerteszét, jusson bár útszélre, koldus sarujára, csak minden kis rög, ahová jut, magyar legyen.

S hol most kelettől nyugatig

Testvérietlen nép lakik,

Egy nyelvet értsenek csupán:

Szép nyelvedet, magyar hazám. *(Utolsó vág.)*

Íme, a régi magyar honfigond «modern» nyelven. *(Politikus nemzet. Csak löjetek, csak virjatok. Magyar virtus. A munka népe. Magyar lány. Szeresd hazádat. Szent István napján. A lengyelekhez. Szeged. Pozsony. Március tizenötödikén, stb.)*

ben nemzete egyéniségét a világirodalomban. A művészetnek nem az a hivatása, hogy vezércikket, parlamenti szónoklatokat helyettesítsen. Reviczky Goethe-re hivatkozik: Ein garstig Lied, pfuj, ein politisch Lied! — s nyomatékul a nagy, nemzeti költőre is: Művész hazája szé es e világ! Szépség és igazság fő kellékei a halhatatlanságnak, legfőbb akadályai a pongyolaság és korszerűség. Goethe és Arany nem azt nézték, mi a divatos, mi az uralkodó áramlat, hanem: mi a szép és igaz. (Jellemzi Reviczkynek a hazai és a világirodalmi, nemzeti és általános szellem egyenlő arányára való törekvését, hogy ismételten egy-egy magyar és idegen nagyságot választ tanúságul.) Végső válasza Arany egykori «quos ego»-jára (s talán annak mérsékelő hatása alatt is) az, hogy a legnagyobb költők a legnemzetibbek, egyúttal legemberibbek, legáltalánosabbak. Aranynak azt a nézetét, hogy csak a nagy népek teremjenek «világköltőt», a kisebbek költészetében pedig csak nemzetiességet keressünk, most is élénken tagadja: az esztétika előtt nincsenek kis és nagy népek.

Ha még kétségünk volna elveinek szándéka felől, megnyugtathat, hogy olyan nagyságokat hoz fel a kozmopolitásra mintául, akiket nem «kozmpolitáknak» tudunk. Legjobb, ha felejtsük ezt a furesa szót, melyet Reviczky maga is egy kicsit kora divatját követve használt.

Íme, Reviczky vergődése. De hiszen Petőfi, Arany sem máról holnapra teremtik meg művészi elveiket, világnézetüket, sokat vitáznak a népiről, nemzetiről; Arany csak részben egyezik barátjával, politikáját nem tudja magáévá tenni.¹ Reviczkynek nincs ilyen meghitt társa a nagy forduláskor. Vajda János csak nagy tehetség, de hozzá képest műveletlen. Komjáthy meg elvonatkozott lélek, Reviczky nem is tartotta költőnek, hanem filozófusnak. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az újabb nemzedék tagjai közt talán ő a leggyökértelenebb. Egy időben német gondolkodású-

¹ L. a népiesről folytatott levelezésének összefoglalását: Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. I. k. 161. kk. I. M. T. Akad. 1929.

nak vallja magát, sajnálja, hogy apja a régi magyar nevelés egyik áldozata, házában mindig németül folyt a szó. Van idő, mikor idegen író akar lenni, de előre érzi, hogy magyar marad utolsó lehelletéig. Szerencsétlen származása gyakran messzire űzné, külföldre, környezete, ismerősei elől. Az ilyen hányatott léleknek nehezebb határozott világnézetre jutnia. De a korviszonyok is az «általános emberi» ideálja felé hajtják. Petőfi, Arany tanítványai, utánzói végsőkig ingerlik, ádáz gyűlöletet érez az «új népköltők» iránt, akikre név szerint nagyon bajos volna gondolnunk, annyira egybefolyik izgatott képzeletében minden, amiben majmolást sejt. Úgy látja, hogy az új népiesek fokost, gatyát hordanak s káromkodásuk meggyalázza a költészet templomát; ¹ az álapos-tolok addig magyarázzák a mester tanait, míg sikerül azokat lejáratniok. Keserűséggel tölti el a «kis népek» élete, irodalma. Fájl neki, hogy míg egy olyan közönséges író, mint Zola, akiben a költészet elfajzását látja, világhírű, addig egy Arany János csak néhány százezer intelligens embernek nagy költő. Kis népeknél csak alacsony verseny, személyi torzsal-kodás, klikk-szellem van, a zseni trópusi vegetációja lehetet-len, nincsenek tengerek, csak pocsolyák, stb. Seholy annyi elkallódott tehetség, mint kis nemzetnél.²

De Schopenhauer «általános emberi»-je is lázítgatja, a németeskedők, a tehetségtelen ezért «nemzeti büszkeségtől» élősködők iránti gyűlöletével, a hazájuk gyarlóságait javítva, nevelve ostromozó jelesek magasztalásával, anyanyelvének imádatával s rontói ellen érzett megvetésével. A viaszkedélyű Reviczky zseni-elméletét s általában az igazibb íróról való felfogását nagyban befolyásolja Schopenhauer.

Bátran összegezhethjük Reviczkynek különféle hangulatú írásaiban, versben, prózában hirdetett kozmopolita elveit olyan módon, ahogy a szimbólizmust meghatározta: «világ-

¹ Az új népköltők.

² Kozmopolitikus irány a költészetben. Szemle. 1885. aug. 10. Folyó és állandó irodalom. — Tolnai Lajos. Koszorú. 1881. 385. l. — Balladajárvány. Szemere Miklós. Kisnemzeti vonások. Szemle. 1885. szept. 25. Nincs remény. Szemle. 1885. ápr. 17.

költő» az, aki nemzeti jellege ellenére idegen nyelven is nagy marad és élvezhető. Tüntető szövegei nélkül nagyon is békésen hangzik ez a forradalmasnak, világpolgáriásnak ismert állásfoglalás magyarság és Európa közt, s minden konzervatív-haladó esztetika által elfogadhatóan.

IV.

Egész világ választja el Aranytól, de sok közösséget is érez vele s ez feléje vonzza. Reviczky a nagy mesterek művein andalgó széplélek egyik érdekes példája.

Maga is érezte, milyen kicsiny, szűkméretű egyéniség ő Aranyhoz képest. Arannak végtelen mult-érzéke van. A *Vojtina ars poétikájában*, melyből Reviczky annyiszor idéz, a tér- és időbeli szemlélet reális-ideális művészetére egyaránt kiterjeszkedik Arany, s ezt lírájában, epikájában mesterien meg is valósítja. A természet ábrázolásában is nagy költő. Reviczkyknél alig él valami a jelen szemléletének frissességében, szélesebb tájrajzai nincsenek, legfeljebb pillanatképei, s azok is mintegy a mult fátyolán át szűrődnek. A történelmi mult iránt még kevesebb az érzéke, ő egészen saját multjába fészkel bele magát, a mulandóság állandó érzetével. Arany széles skálájú esztétikája tehát nagyrészt hiábavaló Reviczkynek, a költőnek, legfeljebb csak értelme fogja fel. A maga műhelyében a *Vojtina ars poétikáját* s a *Dante* című verset is csak egy kis területre vonatkoztathatja, de itt aztán szenvedélyesen. Mint afféle hangulatai áráján hanykodó, állhatatlan, világfájdalmas «passzív zseni», első sorban az emberi és művészi önfegyelem tanaiként fogadja e versek szélesebb értelmét, s jól érzi magát legnagyobb magyar mestere mult-szemléletének legalább egyetlen, az övével közös síkjában.

Azt mondhatnók, hogy Aranyban nyugszik meg forrongó esztetikája, etikája, egész emberszemlélete, világnézete. A törzséről tragikusan leszakadt, de az új környezetben célt, ott-hont nem találó költő röptében végigjárja szinte az egész modern világirodalmat; az idegenek közül Schopenhauer hat rá legtartósabban, s ezt a hatást csak az Aranyé mulja

felül. A fáradt, nirvánás Reviczky mintegy lerogy az életében, költészetében szilárd zseni, Arany János előtt.

Sokat tanul tőle,¹ folytatni is szeretné, ahol mestere

¹ Annyiszor olvasta Aranyt, hogy gyakran jár a nyomában, önkénytelenül. Ő is írt egy *Árva fiú* című költeményt, *A költő világa*, *Békegondolatok*, *Jövendő évek* c. versei nyilván Arany *A költő hazája*, *Gondolatok a békekongresszus felől*, *Évek, ti még jövendő évek* versei című változatai. Arany *Valami az asszonánról* címe lebeghetett előtte, mikor *Valami a könyvcímekről* címmel dolgozatot ír. Kedves Arany-verse a *Kertben*. Egyik képét maga is felhasználja.

Aranynál:

Közönyös a világ... az ember
Önző, falékony húsdarab,
Mikép a hernyó, telhetetlen,
Mindég előre mász s harap.

Reviczkynél:

Boldog, ki cudarak közt cudarabb,
S tanulva emberek rossz fajzatátul,
Magának utat fölfelé harap,
Furfangosan, fortélyosan, falánkul.

Vannak sorai, melyek egyszerű Arany-parafrázisok:

Nyomában jár a béke, kél a hit,
Istent imádni, tűrni megtanít. (Betegen.)

A *Jövendő évek* c. versnél is Aranyra gondolunk:

Jobb nem lesz a világ, se rosszabb,
Hazát ad jámbornak, gonosznak,
Lesz rajta úr meg elnyomott.

Aranynál:

Mióta és míg a világ,
Nem volt-e, nem leend-e
Erős, ki nyomni mindig kész
S ki elnyomassék, gyenge?
(Gondolatok a békekongresszus felől.)

Humorra hajló kedélyét is egészen Arany János-i képpel rajzolja egyszer:

..... dalaimban
Napfény üz siró felleget. (Életharmónia.)
Árnyéket napfény — tréfa üz komolyt.
(Bolond Istók.)

Az *Enyhülés* c. vers kezdő szavait felhasználja egyik versének első fogalmazásában:

abbahagyta. Százada poézisének lényegét a forma ujdonságában s a megváltozott világnézetben látta. Az új formát Arany már diadalra juttatta a népiesben s egy felsőbb fokon az *általános nemzetiben*. Reviczky helyesli, hogy költőink a népieshez fordultak a nyelv szegénysége miatt, még pedig, mint elismeri, eredménnyel : mutatja Arany költészete. Elvei a nyelv egyszerűségéről, világosságáról megegyeznek Aranyéval. Ő a fejlődés harmadik fokát akarja, az *általános emberit*. Nem agyrém ez, hiszen megvan Arany művében is, mint hévvel bizonyítgatja. A nagy mű Aranyban be van fejezve, s Reviczky már csak két feladatot érez nemzedékére kötelezőnek : a tisztítás és a finomítás munkáját. A tisztítást nyilván az epigonokra, utánzókra érti, de a finomítást Arany művével szemben is kötelezőnek tartja. Korának szellemét fejezve ki, hozzá igyekszik igazítani formáját is. Aranyból indul ki itten is, jól ismerhette Arany dolgozatát *A magyar nemzeti versidomról*, egyik bírálatában számon kéri tanulságát egy Arany-kortárstól. Endrődit, akinek verselését a szerinte két legnagyobb formaművészünkéhez, Aranyéhoz s Tompáéhoz a legméltóbbnak találja, üdvözlí, amért «elrontja» a rímet s gyakran használ asszonáncot, mint a magyar nyelv természetének megfelelőbbet, a magyar versben jobban hangzót.¹ Ez a «rímrontás» már zeneibb hatásra tör. De azért Reviczky sokat vádolt asszonáncai alig merészebbek az Arany Jánosénál.

Érettebb művészetén megérzik Arany iskolája. Olyan költeményt, mint pl. *Pán halála*, aligha írt volna mestere nélkül. Arany diadalmaskodik itten egy nem egészen eredeti, de modernebb szellemű költő egyik legszerencsésebb ihleté-

Isten küldé e szenvedést rám,

Ez két s száll bennem untalan. (*A filiszterekhez.*)

Lemondás című versében már közhelyként él e két szóval: «méla kedvvel», az *Ősszelből*.

Palinódia című versének vége hasonló Arany *Lepke* c. költeményének befejezéséhez. stb. stb.

Nem fontos műhelyforgácsok ezek, csupán mint olvasmány-reminiscenciákat említettem.

¹ *Endrődi Sándor*. Koszoru. 1882. 344. l.

ben. A hatást rendszerint másodrangú művekben vagy jobb alkotások halványabb részeiben láthatjuk világosan. De van egy igazibb, kényesebb, nehezebben nyomozható fajtája is. Ha nem tévedek, ezt érezni a *Pán halálán*.

Szelíd, fenséggel vegyes mélabú ömlik el az egész versen. Az *Ősszel* című költemény képgazdagsága, élénk és komoly színeinek ellentéte, a remek körkép maga, melyet a költő álmatag képzelete teremt, mintha párját találta volna egy modernebb kor poétájának alkotásában. A képek mindkét versben végletes ellentétet ábrázolnak, Aranynál Homér kék eget és Ossián ködös, borongós világát, Reviczkynél a pogány élvhajhászat s a keresztény lemondás ellentétét. Petőfinek is van egy remek verse Homérosz és Ossián világáról, de mégsem a forma ötvösműhelyéből. Reviczky versének ünnepélyes hullámozása, előkelő rímei, a nagy műgond, mind Arany iskolájára emlékeztetnek. Ezt a hullámozást egy helyen daktilusok törik meg. Rövid, hosszú sorok váltakozása Aranynál gyakori, jellemző vonása ez formájának. A vers nemes, olajnyomatú tónusában is érezni valami szerencsés találkozást. Szelíd borongás, kitűnő forma, ódon ragyogás, két világnézet szembeállítása mind Aranyra emlékeztet s együttvéve erősíteni látszik érzésünket. Olyan «hatás» az ilyen, mely csak eredeti művekben észlelhető. Kimutatni nehéz, mert mélyen érezzük, egészen lent, az alkotás gyökereiben. Reviczky műgondja általában az Aranyéval a legrokonabb.

Ismerve nagy becsvágyát s eredetiségébe vetett hitét, úgy gondolhatjuk, hogy nagyon is hűségesen követte, figyelte Aranyt. Ez természetéből is folyt: nem elég eredeti, inkább befogadó, mint alkotó tehetség, hogy egyik kedves esztétikusának, Jean Paulnak szavait rá alkalmazzuk.¹ Ezt csak elősegítette az, hogy átmeneti kor gyermeke. Sehová sem tartozott egészen. Nem egyszer hozzá közelebbi kortársai közt is idegenül néz szét, kivált élete végén, öreges, szkeptikus szemmel. Mintha olyan szerepe kezdődne már, melyet Arany vállalt híres versében az «elvont ideál» titánjaival

¹ J. Paul: *Vorschule der Ästhetik* (Lipce, 1923.) 10. §.

szemben. (*A költő világa.*) Viszont a régebbi iskola tagjai sem számítják maguk közé.

Megtévesztően harcias szavai ellenére nagyon lágy, cél előtt kifáradó lélek volt. Nem arra született, hogy új korszakot teremtsen, hanem hogy a közelmúlt nagyságát élvezve, hirnöke legyen egy új virágzásnak. Érdeme, hogy töprengő, mindent mérlegelő, régi és új közt hánycódó lelkeségével s nagyfokú műveltségével pályatársai közül ő vezet át korából legharmónikusabban a XX. századba. Ezt éppen előkelő Arany-kultusza igazolja.

Megható jelenség : Arany maga sem tudja, hogy milyen forrón és önérzetesen rajong érte egy fiatal, veszendő lélek, mennyire vágyik a közelébe jutni hasztalanul. De az irodalomban így van ez rendén. Jó, ha a mestert az igazibb tanítvány sohse látja, így zavartalanabbul történik a nemzedékváltás, a szellem közvetlen útjain.

VAJTHÓ LÁSZLÓ.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822–1836).

— Negyedik közlemény. —

III.

Reviczky alkancellár befolyása a megyei ügyekre. — Metternich második és harmadik házasságkötése. — Társasági élet, lakodalmak, bálók. — A sok gyermek büszkeség, ceremóniák e körül. — Főurak hatalmaskodásai. — Az 1830. évi pozsonyi országgyűlésen. — V. Ferdinánd király megkoronázása. — Az ellene megkísérelt badeni merénylet. — Széchenyi István nem tágit Crescence mellől. — A kolera.

Szeptember 1. A Napló megszakadt, mert K.-né megbetegedett, és csak most tudja folytatni, még pedig már Kis-tapolcsányban, ahová felköltöztek, mivel az országgyűlést befejezték.

Szeptember 14. Nagyban ünnepli születésnapját, amelyet így ír le :

«Este Liska főjegyző a kastély előtt éjjeli zenét adott és egy piramist állított fel, amelyen magyar mondások, nevem és címerem voltak kivilágítva. Mindenütt kerestem, hogy megköszönjem és vacsorára hívjam, de szerényen visszavonult, ismeretlen akart maradni.

Húvós szél lengedezett 15-én, de nem mentem ki. Hansel már 9 órakor Pálffyval a kertbe ment, én a gyerekekkel² reggeliztem, azután elmentünk a virágokkal díszített kastélykápolnába, ahol mise volt rezesbandával, azután apró házi rendelkezéseket adtam ki, nem is gondoltam még átöltözködésre, mert még csak $\frac{1}{2}$ 11 volt, de már láttam jönni az urakat. Siettem tehát az öltözőbe, közben Hansel

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 729., 730. és 731. számában.

² A «gyerekek» gróf Keglevich Károly és neje Odescalchi Cecil hercegnő.

is visszajött Pálffyval. Mikor minden rendben volt, kértem az urakat. Boronkay hosszú beszédet mondott, helyesen: olvasta; néhány szóval válaszoltam neki úgy, ahogy tudtam; az egész nagyon ünnepélyes volt; először is hosszú kocsisorban jöttek, volt legalább 15 kocsi, elül hajdúk lovagoltak, noha ez nem járt ki nekik, mert tulajdonképpen nem volt megyei küldöttség. Eljött azután még Jeszenszky Károly is feleségével. Nyitra vármegyéből itt volt Kwassay és két Bosányi; 35-en voltunk, a nagyteremben ettünk egy patkóalakú asztalnál. Soká tartott, amíg étkezésre került a sor és unalmas volt. Az asztalnál azonban mindenki vidám és jókedvű lett, vég nélküli felköszöntők hangzottak el, a végén mozsárdurrogástól kísérve. A skitzói pap betanított néhány iskolamestert és fiatalembert, akik vele kíséret nélkül énekeltek, ami a magas teremben nagy hatással volt. Ebéd után a majom vidította fel a vendégeket és a billiardteremben kieresztettük. Alexis¹ és Kwasay² éjjelre itt maradtak».

September 16—18. Panaszkodik, hogy a főispáni hivatal elvette aranyszabadságukat. «Virágai, majma és az angol Miss» között élvezi a tapolcsányi szép őszt.

Keglevich megérkezik Bécsből, ahol azonban Reviczky-nél nem tudta kivinni, hogy addig ne kelljen neki a megyei közgyűlésen elnökölnie, amíg megyéjével rendbe nem jött. Ezt Reviczky nem helyesli.

September 23. «A 6-i posta kevés örvendetes hírt hozott. Hansel a helyettes kancellártól elnöki leiratot kapott, azután egy másodikat, amely tulajdonképpen válasz akart lenni Hansel levelére, mely utóbbiban azt jelentette, hogy ilyen viszonyok között és ha döntés nem történik, képtelen lesz a megyében elnökölni. A helyettes kancellár úr azonban bele sem bocsátkozik ezek megcáfolásába, csak írja egyszerűen Hanselnek, hogy hirdesse ki a rendeleteket és szokott ügybuzgalmával, valamint bölcsességével igyekezzék behajtani az adókat. Na, ehhez olyan újdonsültnek kell lenni az ügyek vezetésében, mint a helyettes kancellár úr, és oly kevésbé ismerni ezt a megyét, mint ő, ha ilyen lehetetleneket ír. Igazán komolyan aggódok Hansel egészségéért, nagyon szomorú vagyok, mert ez az eset ismét igen elő fogja őt venni, hiszen el van tökélve, hogy nem elnököl. Azt mondják, hogy Balogh³ meghalt. Az Isten adjon neki örök nyugalmat; szívemből megbocsátok neki, csak vele együtt sírba szálljon minden veszekedés és nyugtalanság».

¹ Valószínűleg Jeszenszky Elek.

² Kwassay barsmegyei birtokos-család.

³ Az id. Balogh János barsi követ.

Szeptember 27. Balogh csakugyan meghalt.

«Hansel Gervaytól¹ levelet kapott. Metternich Bécsben van és ma érkezik oda a császár is. Nádasdynak az a véleménye, hogy Hansel csak elnököljön, de a határozatot ne várja be, mert most nincs itt az ideje annak, hogy ilyent kiadjanak, amikor éppen király és ország között helyreállott a jó egyetértés. Hansel a nádornak írt».

Szeptember 30. — október 3. Értesítést kap Karolinától,² hogy milyen volt e hó 17-én fivérének, Zichy-Ferraris Ferencnek, az új győri főispánnak installációja.³

Október 4. Értesítik arról is, hogy «Metternich csakugyan elveszi Leykam kisasszonyt⁴ és hogy a kelengyében kívül most egy családfán dolgoznak. Több észet tételeztem volna fel Metternichben, semhogy e lépést megtegye, ami neki bel- és külföldön csak ártalmára lehet.»

Október 6. Keglevich visszatér, elbeszéli, hogy elnöklési ügyében a «császárnál» volt. Ez is azt mondta neki, hogy ne elnököljön a megyei gyűlésen. Reviczky alkancellárral összeveszett és e szavakkal vált el tőle: «Egy kancellár nem beszél így egy főispánnal.» A császár azon kérdésére, hogy miért nem választ Keglevich más megyét, azt válaszolta, hogy ez rossz példa volna, így minden főispánt ki lehetne piszkálni a vármegyéjéből alaptalan vádakkal.

Október 7. Szász nevű földbirtokos kitűnő pezsgőt gyárt Benediktiner Wein-ből.

Október 15. «Éjjel 1 órakor Hanselhez Gervay tanácsostól staféta jött, azt írja, hogy Reviczky és Nádasdy bízták meg őt a neki való írással: csak elnököljön, hiszen eltávozhat, ha róla lenne szó;» a császárnak is az a véleménye, hogy ne zárja ki önmagát

¹ Bárány Gervay Sebestyén (megh. 1846) államtanácsos.

² Nővérétől, gróf Zichy Karolinától, aki nála 12 évvel fiatalabb volt. Az öreg Zichy Károlynak ez volt legfiatalabb gyermeke, legidősebb — még pedig Karolinánál 25 évvel idősebb — Zichy Ferraris Ferenc volt, mind ugyanazon asszonytól.

³ Ezen vett részt Széchenyi István is és erről jegyezte fel egyik, a bevonulást végignéző győri szemlélőnek a Crescence szépségét dicsőítő megjegyzését: Most már elhiszem, hogy a földön is van mennyország.

⁴ Herceg Metternich Kelemenné Leykam Antoinette bárónő (1806—1829).

⁵ Keglevichnek kihallgatásakor mást mondott.

az elnöklésből, csak ha az ő ügyére kerül a sor, és még sok egyéb volt a levélben. Miután nem tudom, hogy ezt parancsnak vagy jó tanácsnak vegye-e az ember, különös dolog volt Gervayval iratni, aki az államtanácsnál van és akinek a magyar kancelláriához semmi köze sincs. Világos, hogy Reviczky makacssága ez, aki mindent megmozdít egyszer már kimondott szavának keresztülvitele végett, hogy t. i. Hansel elnököljön; rendeletet nem akar kiadni, hogy a Rendeket továbbra is jó hangulatban tartsa és a törvényeket, amelyekről oly sokat tart, megtapsolják, ami azonban nehezen fog megtörténni, mert annyi esze mégis van a mi honfitársainknak, hogy észrevegyék a semmit, ami a törvényekben van. E levél miatt érzett mérgem nem hagyott elaludni és egyik oldalam elkezdett nagyon fájni. Reggel sokat beszéltünk Hansel kellemetlen helyzetéről; most határozatlan, írt Jeszenszky Károlynak, hogy Plaththnál érdeklődjék, hogyan készítette el az országgyűlési jelentést (Relation) és hogyan burkolta be az ő személyét illető részt, úgy hangzik-e, hogy a felolvasásánál jelen lehet.

Este azt mondta Hansel, hogy Isten nevében mégis elnökölni fog; mivel Reviczky olyan hatalmas lett, nem akar tovább ellenkezni vele, csak béke legyen; talán jobban végződik az egész, mint azt valamennyien gondoljuk. Balogh meghalt, küszöbön áll a tisztújítás, amelytől többé-kevésbé mindenki remél valamit s amitől Hansel is azt várja, hogy egyszer ezekkel a dolgokkal már torkig lesznek».

Október 19. A megyei gyűlésre most K.-né nem megy el,¹ mert megúta a sok hamis embert. Most Maróton — az ottani kastélyban — K.-né 70 vendéget fogad, magánál 50-et, az egyszerűbbeket pedig a korcsmában. A közgyűlés símán folyt le, Plaththy alig érintette a főispán személyes ügyét. Balogh — a másik ellenzéki vezér — már nem élt. A közgyűlés elhatározza, hogy ezek arcképeit megfesteti.

Október 28. Gervay udvari tanácsos Reviczky alkancellár nevében gratulál Keglevichnek a sikerült közgyűléshez. De ez nem lehetett elég őszinte vagy meleg. «Csak felülről már semmit se hallanék» — írja K.-né naplójában, amint néhány nappal azelőtt is felsóhajtott: Ó boldog aranykor!

¹ Bizonyára nem akart jelen lenni, ha férjét a kényessé vált elnöklés közben valami kellemetlenség éri.

November 2. Keglevich Balassagyarmatra ment Keglevich Gábor¹ beiktatására, K.-né egyedül van gyászos gondolataival. «Ich speiste bei meinem Kamin mit meinem Affen tète à tète.»

November 8. Keglevich Gábor beiktatása Gyarmaton kitűnően sikerült, 600 tagból álló bandérium fogadta, 1000 ember vett részt az ebéden, ehhez ők is adtak kölcsön ezüstöt.

November 16. Keglevich tegnap megérkezett, de ma már ismét utazik. «Ez nem baj, — írja K.-né — szeretek egyedül lenni; csak ő legyen egészséges és egészségesen térjen vissza, de attól félek, hogy Bécsben újra sokat fog mérgelődni.»

November 17. Jézsenszky Alexis meglátogatja két szép leányával, akik jól mulatnak a majmával. Most rendesen Roskovány titkárból áll csak társasága, akivel sakkozik, billiárdozik, sétál. Henriette² ír neki, hogy Metternich esküvője (Leykam bárónővel) megvolt stb. «Úgy látszik, Metternich szalonja nélkül nem is tudnak ezek élni. Én, hál' Istennek, tudok.»

November 22. «A hosszú Nádasdy Ferencet³ kinevezték esztergomi adminisztrátornak, alig 25 éves, ez egy kicsit mégis sok.»

November 23. Folyton a gazdaságban jár-ke. Még a disznóöléssel is törődik, sőt a mustárt ahhoz saját maga készíti el.

November 25. Keglevich visszatér Bécsből. A «császár» nagyon kegyes volt hozzá, de — «úgy látszik — mindig csak ennél is marad.» A Metternich—Leykam-házasságról sokat beszélnek, különösen furcsa «a mama neve: Caputo. Hogy Leykam-papát eltávolítsák, a brazilai császárral követévé neveztették ki a német tartománygyűléshez (Landtag).»

¹ Gróf Keglevich Gábor (1784—1854), Csongrád, majd Nógrád vármegye főispánja, koronaőr, tárnokmester, József nádor kedves embere, Széchenyi István egyik házassági tanúja.

² Zichy Henriette lesz, aki később Odescalchi Incéhez ment férjhez.

³ Gróf Nádasdy Ferenc Szeraf (szül. 1801), később mosonyi, majd árvamegyei főispán, 1851-ben a soproni ker. csász. törvényszék elnöke, a Reichsrat tagja, sőt 1860-ig császári igazságügyminiszter.

December 10. Meggyűlés Maróton. Balogh lelkiüdvéért gyászmise, amelyen a szomszéd vármegyék is képviselve vannak, Belánszky püspök tartja a szép gyászbeszédet, de K.-né nem figyel oda, mert úgy sem értené. Nem azért ment el, mintha a Rendeknek tetszeni akarna ezzel, mert valószínűleg nem is tudják, hogy ott volt, hanem azért, hogy imádkozzék Balogh lelkiüdvéért, akinek már életében megbocsátott. Az ebédnél százheten vannak, ismét sok kétszínű arcot lát (Ambrós és Foglár ¹). A közgyűlésen nagy vita van, hogy a királynénak az aranyajándékot természetben adják-e. De most megfordult a világ: Majthényi László és Tarnay velük vannak és a két Jeszenszky ellenük! Természetesen, mert Majthényi László alispánnak akarja magát jelöltetni, a fiatal Tarnay pedig magát főjegyzőnek kineveztetni. És ehhez szükségük van a főispánra. Az ellenzékéből — a tisztújítás előtt! — csak Balogh János maradt meg, «akiben az apjának vére bugyog.»

December 15. Magyar színház Maróton, amit azonban K.-né nem ért (*A férjhiúság* c. németből fordított darabot adják), de azért elmegy, mert ünnepelni akarják, ami meg is történik. «Díszlet és ruha nem voltak fényesek, mert szegény ördögök szakadt ruhában voltak, piszkos csizmákban és faggyúgyertyánál.»

December 18. Keglevich Bécsbe megy, felesége elkíséri s addig Pozsonyban marad Odescalchiéknál, ahol a fiatal párt ² találja.

A napló itt megszakad.

1828.

Január 8. A megyében a reformpárt egyre erősebb lesz. Ennek jelöltje a második alispánságra Majthényi László. A nádor ír Keglevichnek, hogy ezt akadályozza meg, ne jelölje,

¹ Foglár Imre megyei birtokos és főszolgabíró.

² A «fiatal pár» gróf Keglevich Károly és neje Odescalchi Cecil. [L. 1827. szept. 14. és 1830. dec. 2. bejegyzéseket.]

de Keglevich Majthényi jelöléséhez az uralkodó és Reviczky hozzájárulását már előzőleg elnyerte.

Január 15. Megtörténik a tisztújítás, K.-né is elmegy, egyszerű magyar ruhát ölt, nagy vívással üdvözölték őt és a terembe lépő Keglevichet is. A nagy tömegre való tekintettel — körülbelül 1000-en voltak jelen — egy nagy kocsi-színben tartják az ülést, amelyben K.-né számára kis karzatot rögtönöznek, valóságos tyúkketrec-félét. Toprongyos, részeges tömeg a többség, a pártok fizették, itatták híveiket. A gyűlést többször félbe kellett szakítani az óriási láрма és tolongás miatt, sőt végül el is halasztani. Első alispán lett Platthy Mihály, második Majthényi László. Utána a főispán ebédet ad: 100-nak terítettek a kastélyban, 110-nek a megyeházán, 70-nek az egyik korcsmában. Boronkay nem jelöltette magát, mert úgy sem választották volna meg, a két Jeszenszky mindegyike kimaradt. Természetesen megelőzően nagymise, amelyet Belánszky püspök mondott.

Január 16. A többi tisztviselő választása is megtörténik. Utána ismét nagy ebéd — 100 személyre — a maróti kastélyban, mind magyarban. Platthy a grófnénak egyre jobban tetszik, nem hízelgő, értelmes. «Nyílt ellenség volt, talán jóbarát lesz.» Az új tisztikar jórészt fiatalokból áll. A főjegyzőt és aljegyzőt Barsban a főispán nevezi ki, most is így történt.¹

Január 17. Vége a restaurációnak. Keglevich: «Inkább csatába mennék», mert ott talán kevesebb az életveszély. Belánszky püspök és Tarnóczy kamarás is az egyik eltörött asztal alá kerültek, amely rájuk esett. Keglevich meg van elégedve a tisztújítással és a közönség is vele.

Január 28. A nádor azonban kevésbé. Platthyt (aki követ is) nem akarja a követség alól felmenteni, Majthényi pedig «bögyében fekszik». De Bécsben elégedettek, Gervay udvari tanácsos gratulál is neki.

Február 9. Pestről azt a hírt hozták, hogy sok a bál, Platthyt pedig majd a kir. táblához viszik el.

¹ A főispán Tarnóczy Kázmért és Tanay Jánost nevezte ki főjegyzőknek. Hogy a főjegyzők kinevezése Barsban rendszer lett volna, erről nem tudunk. Valószínű, hogy a naplófeljegyző ebben téved.

Február 13—16. Pozsonyon át Bécsbe utaznak, velük a majmocska is. Diószegen hálnak.

Pozsonyban Keglevich Károlyéknál szállnak meg. Az urak piknikre mennek, szürke harisnyában és női lakkcipőben. «Nincs egy éve, hogy senki sem mert volna így megjelenni, akkor ugyanezek az urak az attillára esküdtek.»

Bécsbe nagy kínnal-bajjal érnek el.

«Hideg van és reggel nagy a köd. Siettünk, hogy a gyorskocsi-val együtt juthassunk át a Dunán és 7 órakor már kocsiba szálltunk, csakugyan együtt is kerültünk a tutajra, a köd igen nagy volt; mikor a kötelet el akarták eresztetni, a tutajosok nem mertek tovább menni, mert, amint mondták, sötétben nem lehet cérnát a tübe fűzni, tehát fél óráig kénytelenek voltunk a szélhez igazodni (wind-steuern), végre valamivel világosabb lett és erre azután gyorsan átértünk a másik partra, de ott annyi jég volt, hogy minden pillanatban azt gondoltam, nem tudunk tovább jutni; legnagyobb erőfeszítéssel dolgozott mindenki, hogy a jégen átjussunk, nagyon örültem, amikor kikötöttünk, a vízen is nagyon hideg volt és igen aggódtam szegény majmomért; minden állomáson — mialatt a lovakat váltották — szilvapálinkába mártott kiflit adtam neki, hogy felmelegedjék. Két óra előtt itt voltunk.»

Február 21. Gervay meglátogatja őket, K.-né sietteti a valóságos belső titkos tanácsosságot, mert «már ideje volna.»

Egy most divatos skót köpenyt (Schottischen Mantel) vesz magának és «gros de Neapel» szövetet, amelyből három öltönyt csináltat — «bei der Glaise».

Február 28. A Kärtnertor-színházba mennek, ahol, mivel éppen estélyre készültek, a páholyokban a nők gálában voltak: bolond fejdíszekkel, tíz strucc toll is volt óriási kalapjukon és «ezeken kívül éppen annyi marabu.»

Március 1. Széchényi Pálné már 4-ik gyermekét szüli.¹ Az Operába mennek újból, ahol «egy bizonyos Bellininek» adják *Il Pirata* c. operáját, a muzsikája tetszik K.-nénak.²

Március 3. Eötvös³ elmondja nekik, hogy nagyon sok a bűneset. A császár elé a halálos ítéleteket tömegesen terjesztik fel, de soha senkiét nem írja alá, csak kiszedi, hogy

¹ Gróf Széchényi Gábor (1828—1920).

² Bellini Vince zeneszerző, akkoriban tűnt fel (1801—1835).

³ Valószínűleg ifj. báró Eötvös Ignác udv. másodkancellár.

kiknek kegyelmez meg, a többivel pedig a «kancellária tehet, amit akar.»

Március 9. Az érseknél¹ vannak 7-órai teán, szívesen fogadják őket. De vége van a «sevegésnek», mint azelőtt 5 évvel még, amikor a társaságba sokat járt — ma mindenki játszik (kártyázik), alig kapni helyet, úgy tolonganak az emberek ezért.

Március 13. Keglevich is sürgeti magánál Metternich-nél a valóságos első titkos tanácsosi kineveztetését.

Április 17—22. Pozsonyon át visszatérnek Kistapolcsányba.

Az összeírás [conscriptio] nagy visszahatást szül.² Ez «Magyarország statisztikai» adatait volt hivatva egybefoglalni.

Április 25. Platthy «kétségtelenül eszes, sokat olvasott és mulattató.» Egész délutánt vele, az első alispánnal, tölt el, a nélkül, hogy hivatalos ügyekről beszélnének. Egyre jobban szokik hozzája és ő hozzájuk.

Junius 2. Keglevich Karlsbadba utazik, a grófné ott-honn marad. Naplóját szorgalmasan vezeti, eseménytelen napok, a bejegyzések is nagyon rövidek.

Julius 9. Platthy beszéli, hogy gróf Nádasdy komáromi installációja «a legrettenetesebb» körülmények között folyt le. Délelőtt 9-től 12-ig még a terembe sem tudott bejutni.

Julius 10. Károly (Keglevich) és Cecilia (Odescalchi) náluk vannak. Naplójában gyakran csak mint «gyerekekről» ír. Utóbbi most 19 éves, ma van születésnapja, K.-né volt a keresztanyja. Nagy ünnepélyt rendeztek a keresztleánya születésnapjára: kivilágítás, kirándulás a hollandi házhoz (hameau), a tavon tűzijáték, kátrányba mártott koszorúkat úsztatnak a tavon stb. Éppen akkor jön a hír, hogy Károly nagyapja [Esterházy gróf] meghalt.³ A mulatságnak — vége.

Julius 14. Keglevich Karlsbadból hazaérkezik.

¹ A bécsi érsek ekkor gróf Firmian Lipót Miksa volt.

² A katonai szolgálatra alkalmas 20—25 év közötti egyének összeírása.

³ Gróf Esterházy Károly (szül. 1759) az Esterházyak zólyomi ágából, akinek Erzse nevű leánya gróf Keglevich Ferenchez, Károly apjához ment nőül.

Szeptember 29. K.-né egyenesen a gyászmisére megy, Pozsonyon át Oroszvárra, ahol atyja halála óta nem volt.

«Abban a pillanatban, mikor Oroszvárra behajtottam, nagy fájdalom vett rajtam erőt, de még jobban, mikor a templom előtt kiszálltam; ott voltak már Molly, Henriette, Emilia, Félix, Emanuel és Louis. Félix segédkezett a misénél (accolit). Utána a kastélyba hajtottunk; mit szenvedtem és hogyan fájt nekem, mikor beléptünk, ezt nem kell leírnom; amíg élek, nem felejttem el. A szobákat teljesen megváltoztatták úgy, hogy nem is ismertem ki magamat, a hálószobából könyvtárt rendeztek be. Miután az idő kiderült, kimentünk a kertbe, ahol nagyon szép változásokat vittek végbe, a kastélynál gyönyörű teret csináltak, oly kilátással Pozsonyra, amely igazán remek. Emiliának már négy gyermeke van, nagyon jó színben van, a gyermekek bájosak, de különösen Kálmán. Visszajöttem 1/46-kor és 7-kor már itt voltam. Károly Anadorfelnál várt engemet és velem együtt jött haza».

Szeptember 30. Cecilia szép leánykát hoz a világra szinte in publico. Abban az időben ez dicsőségszámba ment.

Október 4—5. Újból kimegy Oroszvárra. «Ő velem van» írja, atyját, az elhalt Zichy Károlyt értve ez alatt.

Mollyéknál Oroszváron különben nagy élet van, színi-előadások, kártya stb. sok látogatóval. Átrándul Crescence-ékhez is Lébényszentmiklóstra. Mollyval (!) a külpolitikáról beszélnek, hajuk égnek áll, ha a jövőbe pillantanak. «Az uralkodó kezd gyengülni, nincs egy jófejű ember mellette,¹ azt sem tudni, hogy ki vezeti az ügyeket.»

Crescence Lébényszentmiklósról átutazóban Oroszvárra érkezik, «nagyon halovány, azt mondja, hogy utolsó lebetegedése óta betegeskedik.»

Október 14. Visszatér Pozsonyba. Cecilie már fent van, a vendégeket a «chaise longue-on teljes parádében» fogadja.² Azután visszautaznak Kistapolcsányba.

Október 23. Majláth personalist Hontban mint főispánt beiktatják, pedig nem is teszi le az esküt. «Ezt csak egy personalis tudja keresztülvinni.»

Október 27. Vielliebchen (1829) c. zsebnaptárból olvasgat-

¹ Természetesen, mert Adél grófnő atyja már meghalt!

² Akár Crescence Széchenyi Istvánt és másokat szülei után néhány nap múlva.

nak férjével együtt.¹ Keglevich visszaérkezett Budáról, beszéli, hogy Zichy Károly [Crescence férje] nagyon kedvetlen, nyugdíjazásáról beszél.

November 10. «Semmi sem zavarja életem egyhangúságát. Az étkezés idején kívül egyedül vagyok. Dolgozom, szent könyveket (Andachtsbücher) olvasok, papagájommal csevegek, majmommal játszom és a nyugalomban elégedett vagyok. Hansi egész nap kint van, vagy íróasztalánál.»

November 20. Farkasok jelentkeznek, tehát Kosztolányban Keglevich vadászatot tartat. De csak két medvét lőttek. Az egyik 347, a másik 112 font.²

November 26. A majom a ketrecből — elhajlítva az egyik vasrudat — kioson, a szobában nagy rendetlenséget csinál, más baj egyelőre nem történik.

November 28. Majthényi László főjegyző így nyilatkozik: «Az elmúlt országgyűlésen a felső táblán csupa útálatos, kiélt arcok voltak.» Ez nagyon bosszantja K.-nét, hiszen férje is ott volt. A *Gasette de France* is jár nekik, szorgalmasan olvasgatja.

December 16. Illésháznak a tisztújítása Trencsényben nem sikerül. A két párt (Borsitzky és Marczibányi³) összevész, karddal mennek egymásnak, 50 sebesült van.

1829.

Január 22. Újból Bécsben vannak. K.-né Angelique Polbornnál szerzi be toilette-cikkeit. Glaise-nél ruhákat rendel. Lichnovszky Eduard — akivel újból találkozik — «hazudik és dicsekszik, többet, mint valaha, igazán kiállhatatlan.» Meghal Metternich második felesége,⁴ aki gyermekágyban kanyarót (Frieselausschlag) kapott; Metternich nagyon odavan, meghal Friedrich Schlegel⁵ és — e miatti ijedtében — Müller Antal.⁶

¹ Olasz elbeszélések gyűjteménye volt. Az olaszok akkor Bécsben nagyon divatban voltak.

² Egy font 560·06 gr.

³ Borsitzky István és Marczibányi Antal trencsényi követek.

⁴ Lásd az 1827. okt. 4. bejegyzést.

⁵ Schlegel Frigyes (1772—1829), német író és műbíráló.

⁶ Müller Ádám (1779—1829) — és nem Antal — német regény-

Január 26. Az angol nagykövetnél (S. Welesley Corley) nagy bál van a Pálffy Ferenc-féle palotában, amely gyönyörűen van berendezve, kivilágítva, a képzelhető legnagyobb eleganciával. «Koromban a lányok egy-két virágot tűztek a fejükre, ma egész kertet hordanak azon.» Ott van Henriette és Zsófia főhercegnő és sok főherceg.

Január 27. Kamarabál Ferenc főhercegnél,¹ amely 7 órakor kezdődik. A «császár» és a többiek is szívesen fogadják K.-nét, akit már régen nem láttak. Lucca herceg és felesége² is ott vannak, utóbbi nagyon szép és vidám.

Február 3. Unalmas bál Ferdinánd trónörökösnél, 7-kor kezdődik, már $\frac{1}{2}$ 11-kor vége van. A «császárné» is nagyon kedves hozzá, férje «megyei kellemetlenségeiről» is jól van értesülve.

Február 6. Megnézi a császári városárokból (Stadtgraben) az üvegházakat, de a növények többé-kevésbé mind betegek.

Február 11. Széchényi Lajoséknál un. bal de vielle, mindenki táncolt, ők is. Zichy Károly ebédjénél Reviczky mellett ül, nagyon odamondogat neki, mert Tapolcsány vidékén egy hölgyet, Frau von Péty-t meglátogatott, őket pedig nem.

Február 17. Meghal a pápa,³ az udvari bálokat lemondják.

Február 19. Újra Reviczkyvel ebédel, aki most már illedelmesebb. «Ilyen embereknek meg kell mutatni, hogy az ember nem fél tőlük s akkor egészen másokká lesznek.»

Február 26. Maskarabálra készül, végigjárja az Angeli-que-, a Glaise- stb. üzleteket.

és közíró, Schlegel nagy híve és utóbbi romantika-elméletének kitartó harcosa, lipcei osztrák főkonzul, a porosz terjeszkedés szívós ellenfele. Schlegel január 11-én halt meg, Müller pedig január 17-én.

¹ Ferenc Károly főhercegnél, Ferenc császár és király második fiánál.

² Az itt szereplő Lucca herceg Károly lehetett, aki nőül vette Mária Teresia Ferdinande Felicitas Gaettane hercegnőt, Emanuelnek, Szárdínia királyának leányát, a későbbi V. Ferdinánd magyar királynak sógornőjét.

³ XII. Leó pápa.

Március 2. «Hansit 7 órakor letettem a Wiener Teaterben és Sophiehoz mentem, ahol Fannyval¹ csevegtem, mire már el is jött az idő, hogy ruhát váltsak, ami mindenki véleménye szerint remekül és jól sikerült. Hansel könyvtárában a Fugger-család régi krónikáját fedeztem fel, amelyben sok családi fametszet van; kiválasztottam az egyik Fugger hercegnét (szül. Frichenhausen), aki éppen 200 esztendővel előttem született. Ruhám violaszínű bársonyból volt, elől nyitott, ahol a ruhaaljat lehetett látni. Ez színesen festett fehér atlaszból, a ruha átvetője valódi aranyszövetből volt, a derék fűzőszerűen készült ugyanolyan bársonyból, mint a ruha, minden arany-csipkével foglalva; a szűk ujjak olyan fehér atlaszból voltak, mint a ruhaalj, hasonlóképpen a fűzővédő (Unterleibchen), a fűző és a betét (Schemisett) között, amely arannyal hímzett organtimból készült. A nyitott ujjas aranyzárga atlasszal volt bélelve, ennek is aranyszövetből kellett volna lenni, de ezt már nagyon drágának tartottam. A kézelők olyanok voltak, mint a Schemisett, a derék körül nagyon szép aranyos öv volt, amelyet most rendesen ruhához is hordanak, éppen most érkezett Párizsból. A díszítés briliánsokból és zafírból állott, két zsinóron nagy gyöngyeimmal, lent pedig a nagy gyöngykeresztm logott arany lánc, az atlaszos belső derekat gyöngykarkötőm tartotta össze. A kalapocská skarlát vörös bársonyból volt, a kalap szélén briliánsokból és gyöngyökből volt egy lánc, a hosszas fülbevalók is ilyenek voltak; a kalap tetején volt diadémom, ebből egy nagy és két kisebb toll látszott ki, hátul szép széles Blondevoile² volt, kezeimre széles arany karkötőket tettem, a kesztyű hímzett selyemből, ugyanolyan cipő, mint a ruha, nagy arany csipkével szegélyezett csokorral. A bál egyáltalában nagyon szép volt, de láttam már szebbeket és pazarabbakat. Két fő négyes volt, az első a szivárvány, a második pedig a 12 hónap és az esztendő. A szivárványos jobban tetszett nekem, mert a szép lányok és fiatal asszonyok jobban mutattak a könnyű ékszerrel dús kreppruhában és dróthba foglalt fátyollal, amely őket körüllegte. A legtöbb hónap szalagokkal volt díszítve, hogy könnyebben felismerhetők és megkülönböztethetők legyenek; Hunyady és Hoyos unokahugaimon kívül, akik mint Július-hónapbeliek tisztán rózsaszínbe öltöztek, egy sem volt csinos. Az urak is négyesben jöttek, bevonulva a Farsangot vitték, azonban nagyon soknak színházi öltözete volt. Az egyik skótnak öltözött, de jelmeze kicsit túlságosan természetes volt, minthogy az egyik szükséges ruhadarabot — ebben a művelt világban — elhagyta. Az urak közül sokan, így Hansi is, dominóban voltak. Ferenc főherceg és Károly³ főhercegné szintén jelmezben voltak,

¹ Mindkettő Széchenyi István nővére.

² Selyem orsó-csipke.

³ Károly főhercegnek, Ferenc császár és király öccsének, a hadvezérnek felesége.

de csupán ékszerük tűnt fel. Két óráig maradtunk, mert oly fáradt voltam, hogy tovább már nem bírtam».

Március 3. Az Augartenben a fiatalok bálja : 2 óraker dejeuné, 6-kor dinée, éjfélíg tánc. Nagyon jól sikerült.

Április 15. Már április közepe óta újra Tapolcsányban vannak.

Május 8., 9. Megérkeznek a gyerekek is leányukkal, a kis Elise-zel. Cecile nem bánik szeretettel férjével, nem is dolgozik, mint K.-né. «Anyám nem engedte volna meg, hogy üljek s kezemet munka nélkül fektessem ölembe.»

Május 16. Keglevich nevenapján ismét nagy üdvözlés. A megyei urak élén Majthényi László latinul szólt s így Keglevich is e nyelven válaszolt, noha magyarul is készült. Az urak, mind magyarban, 25 kocsival jöttek.

Június 3—18. Odescalchi Gusztáv ¹ érkezik meg, azután néhány nap múlva Zsófia sógornője [Sophie], valamint Steinfeld nevű festő. Kistapolcsány most nagyon szép, a park a vízesésekkel, a tóval stb. Mind el vannak ragadtatva. Sophie Steinfelddel festeget. Cecile is dolgozik most már. Steinfeld és Keglevich Károly vadásztatni is járnak, egy alkalommal 10 fűrjet lőnek,² Cecile és Zsófia zongoráznak,³ énekelnek, kártyáznak, rákásznak, sétálnak, olvasnak (*Gasette de France, Literarische Wochenblätter*) stb. Keglevich Károly át-átrándul Szolcsányba ⁴ feleségéhez, aki itt lakik, atyjánál, Odescalchi hercegnél.

Julius 2. Váratlanul meglátogatja Illésházy, aki atyjáról nem jól nyilatkozott, de elnyomja érzelmeit, szívesen fogadja, ott uzsonnázik, vacsorázik, éjfélíg náluk marad, azután Széchényi Zsófiával együtt a kocsmáig kísérik, ahol Illésházy szállva volt.

¹ Herceg Odescalchi Gusztáv (1808—1848), akinek atyját K.-né a Naplóban Vater O.-nak jelzi. Gusztávnak felesége Zichy Anna grófnő volt, a «Nina» (1807—1900).

² Már május 24-én!

³ Széchényi Zsófia grófnő nemcsak nagyon művelt, hanem igen sokoldalú is volt.

⁴ Nyitra megyei község a Nyitra balpartján, Nagytapolcsánytól délkeletre. Az Odescalchiak voltak a földesurak, előbb Keglevichék.

Julius 8. Sophie elutazik: «itt tartózkodása egész ideje alatt barátságos és kedves volt, nehezen váltam meg tőle, de ő is tőlem.» Oroszvárra ment.

Augusztus 9. Trencsénybe utaznak. Trencsény-Teplitzbe érkeznek. A lakás piszkos, az ebédlő is. Nyári színházba megy, ahol véletlenül Illésházy barátnője mellé kerül, aki már elhízott egy keveset, nem fiatal, de feltűnik gyönyörű gyöngyeivel. Este bálba mennek, kevés jó toilette van. Néhány lengyel is van ott, de nekik nem lenne jó rangjukat igazoltatni. Itt maradnak a hó végéig, közben néhány napra Illavára mennek, hol Keglevichnek egy magyar-morva vegyesbizottsággal van dolga. Részletesen leírja kirándulásaikat, a Vág völgyét, a trencsényi kastélyt, a szép kilátásokat.

Augusztus 25. Végre Szolcsányon át, ahol Odescalchiénál két napot töltenek [«Vater Odescalchi» nagyon rossz bőrben van], hazaérkeznek Tapolcsányba.

Szeptember 1. Majthényi László főjegyző érkezik hozzájuk báró Vayval, a zempléni alispánnal, akinek neje Geymüller bécsi bankár lánya. «Ez a legszebb, legfiatalabb, legелеgánsabb alispán, akit életemben láttam.»

Szeptember 12. Híre jön, hogy Metternich elveszi K.-né atyjának egyik unokáját. «Isten adná! Molly nagyon boldog volna, ha leányát így látná biztosítva, mert a másik oldalon gondoskodnának a kelengyéről és minden egyébről és ez a hajótöröttek számára az utolsó deszka volna.¹

Október 10. Most a Hombr- és a Trisett-játékok mennek.²

Október 13. A maróti megyeházát elárverezik, Keglevich veszi meg.

Október 20. Pozsonyba utaznak, ahol a következő esemény tartja izgalomban a várost:

«Odescalchit és egész Pozsonyt végzetes történet foglalkoztatja. Az öreg és a fiatal Pálffy Ferdinánd,³ valamint Zichy György,⁴

¹ El is vette.

² L'hombre spanyol eredetű, 40 francia kártyával játsszák. Trisett (tre sette) szintén kártyajáték, ugyanilyen kártyákkal.

³ Gróf Pálffy Ferdinánd (szül. 1777) volt mosonyi főispán és gróf Pálffy Ferdinánd (szül. 1807), a későbbi pozsonyi főispán.

⁴ Gróf Zichy György (szül. 1805) nős gróf Pálffy Lujzával.

Zichy Louise öreg nevelőjéhez mentek, Perssonder a neve; ennek lakásából ki kellett költöznie és egy soproni mészárosmester fiának, Khager¹ nevű városi tanácsosnak kellett volna a lakásába költöznie; a nevelőnőnek bútorai és festményei miatt nézeteltérései voltak, a lakás felét nem üritette ki kellő időre, amire ingóságait a városi tanácsos kirakatta a folyosóra. Ez eljárás miatt Hansnál Zichy már előbb is panaszt emelt. A három úr látogatása tehát valószínűleg nem minden célzat nélkül volt, mert mikor a városi tanácsost Pálffy Ferdinánd az ajtóban megpillantotta, így szólt a nevelőnőhöz: «Ez az a bitang?», mialatt rámutatott. Erre a tanácsos előlépett s azt kérdezte, hogy őt értette-e a bitang alatt? Az öreg Pálffy erre igennel felelt. «Na akkor két bitangot látok», válaszolt Khager. «Nemes ember ön?» vágott vissza erre Pálffy, mire Kháger nemmel válaszolva, Pálffy pofon ütötte, de ezt kétszeresen vissza is kapta. Khager állítólag torkon is ragadta és fojtogatni kezdte, erre azonban odaugrott a fiatal Ferdinánd és Zichy, ütni kezdték Khagert, fejét a falba verték, közben ők is kaptak ütlegeket és végül eltávoztak. Khager az éppen ott fekvő ablakokat is utánuk akarta dobni az utcára, de egy Mayer nevű orvos visszatartotta, mire Khager így szólt hozzá: «Az öreg kegyelmes úr pofon vágott, de én alaposan visszaadtam, Zichy azonban fejbe vágott, amibe bele is fogok halni». Mialatt Mayer orvos vigasztalni akarta, Khager elájult, állkapocsgöröcsöt kapott (Maulsperre) és nyolc napra rá meg is halt. Halála előtt beszélőképességét még egyszer visszanyerte és megismételte ugyanazt, amit az első napon Mayernek mondott, nevezetesen azt, hogy Zichy György halálos csapást mért rá. Ez az ember vőlegény volt és éppen halála napján lett volna esküvője. Ma rendkívüli közgyűlést tartottak és a három úr ellen büntető eljárást indítottak. Az öreg kövér Hans² kétségbe van esve, Zichy Louise³ beteg, nyolc hónapja más állapotban van, férje, fivére és nagybátyja van ebbe az ügybe belekeverve, ez már a harmadik hasonló eset, ami Pozsonyban rövid időn belül történt. Cecile ugyan lovast küldött Károlyért, de Hardegg azt nem engedte el. Cecillel otthon ebédtünk, délután Odescalchihoz mentem, azután ismét hazajöttem. Zichy Hansnál nem akartam látogatást tenni a történetek miatt».⁴

Október 21. Bécsbe érkeznek rendes lakásukra, de egyelőre az Erzsébet-kertben esznek. Este rögtön színházba men-

¹ Kager József pozsonyi városi tanácsos.

² Valószínűleg az egyik tettesnek, gróf Zichy Györgynek, az apja, gróf Zichy János.

³ Gróf Zichy Györgynek felesége.

⁴ Az öreg Pálffy 14 napi elzárásra ítélték, a másik kettőt felmentették [L. 1830. márc. 15. a bejegyzést], de a Schröer-féle emlékiratok szerint (Stuttgart, 1933) felsőfokon az elsőt is felmentették.

nek, megnézik a *Silberne Hochzeit*ot, amelyben egy új színésznő szerepel, aki nagyon szép és jól játszik: Carolina Müller.¹

November 20. Már egy hónapja Tapolcsányban vannak. Plathy alispánt personalis protonotáriussá nevezik ki. «Minden megjegyzéstől tartózkodom, személyét illetőleg örülök, de a példaadás — az más kérdés. Remélem, tisztújítás nem lesz egyhamar.»²

November 22. Újra elutaznak, a határrendező bizottság üléseire, de ezúttal nem Illavára, hanem Teplitzen át Trencsénybe. Az utóbbi helyen a kávéházban billiardozik báró Münchhel.

November 30. Újabb botrány a mágánások között.

«Hansielmondta, hogy Keglevich Mihály³ unokafivérünk csinos történetei miatt leveleket kapott; csákányával egy nemes embert agyonütött; rettenetes, hogy a főuraknak ilyen esetei miképpen halmozódnak; azt is elmondta, hogy gróf Czernin főkamrásmester visszakérte Pálffy Ferdinándtól kamarás és titkos tanácsosi kulcsait».

December 3. Trencsényben két megyei párt van: Borschitzky és Marczibányi pártja, amelyek annyira gyűlölködnek, hogy egymással nem beszélnek és egymást nem is köszöntik. Borschitzkyné meglátogatja K.-nét.

«Sokat beszélt veszekedéseikről és biztosított arról, hogy sem férje, sem pártja nem bűnösök, mert hogy ő és párthívei az emberek megnyerése végett azoknak pénzt adtak, ebben semmi különös nincs, ezt mindegyik megteszi».

December 6. Meglátogatják Borschitzky alispánékat s ezt a látogatást így írja le:

«Úgy 12 óra körül Borschitzky alispánhoz kocsiztunk Trictónába,⁴ az út odáig és a vidék is, különösen nyáron, nagyon szép lehet.

¹ Müller Karolina (szül. 1806), a színpadtól 1839-ben megvált, Simon magyar földbirtokoshoz ment feleségül.

² Plathy volt az 1825—27-es országgyűlésen az öreg Balogh-gal együtt a legélesebb ellenzékiek egyike.

³ Gróf Keglevich Mihály.

⁴ Trencsén város régi neveinek (Trincini, Trincinium, Tittin) elírása. Borsiczky Trencsén vármegye alispánja és követe volt, résztvett abban a mozgalomban, amely 1830-ban a lengyel felkelőket titokban támogatta, ezért kegyvesztett lett.

Egy kis óráig kocsikáztunk. A ház kívülről nem mutat semmit, oldalról van a bejárás, körülbelül úgy, mint Jeszenszky Károlynál Béladon,¹ de belülről egészen csinos a nagy ebédlő, azt lehetne mondani, hogy terem. Ám a kis fogadó rettenetesen van berendezve, mert hat nagy gipszszobor van fekete állványon, amelyek az egész helyiséget nagyon megszűkítik. Sokan voltak ott, legalább 20-an voltunk az asztalnál. Egyik Nyáry gróf is, aki valami bizottsággal van itt, amelynek célja a választásoknál állítólag történt verekedések kivizsgálása. Ez a Nyáry gróf nagyon tetszett nekem, ildomos, okos férfinak látszik. Azután itt volt a feleségével együtt a sorozóbizottságnak egyik őrnagya, akiről csak azt jegyezhetem fel, hogy rettenetesen csúnya; feleségéről pedig, hogy sokat nevet. Azután egyik fiatal Pongrátz gróf volt ott, de nem az, aki nemrégiben nálam volt; egyáltalán nem tetszik nekem, úgy látszik, sokat képzelt magáról, de keveset tud; volt azután egy zászlós, néhány kisasszony és még urak, akiket nem ismerek. De elfelejtettem mondani, hogy Mathiasovszky udvari tanácsos, valamint Szalé is velünk jött. Soká tartott, amíg asztalhoz ültünk, volt talán $\frac{1}{2}$ 3 is, amin azonban nem csodálkoztam, mert az ételeknek oly sorozata vonult fel, hogy alig volt vége. Mikor a marhahús jött, azt hittem, hogy sült, azon pedig nevetnem kellett, hogy borosüveg helyett egy olyan tea-flaskófélét (brilliantierte Theeflasche) állítottak oda, amelyből lehetetlen volt tölteni a nélkül, hogy ki ne öntse az ember. Az ételek is egészen különös fajtájúak voltak. Fél ötig ültünk úgy, hogy a feketekávé után rögtön a hazamenetelt siettettem. Borschitzky nagyon illedelmes volt. Ki gondolta volna az elmúlt országgyűlés alatt, hogy nála fogok ebédelni és hogy ebben a világban még kedvesek leszünk egymáshoz? Én bizony sosem hittem volna. A háziasszony toillete-je is említést érdemel. Már az ötvenhez jár közel, tete naissante volt számtalan hajtekerescsel, amelyek egész hátul lógtak. Fekete taft ruha volt rajta, fölötte piszkos szürke vállkendő, amit a nyaka alatt tűzött össze és fölötte láncon egy kereszt gyémánttörmelékekből (Rautenkreutz).

December 8. Illésházy, aki egyúttal trencsényi főispán, elmondja, hogy elődei 250 évig voltak főispánok s csak ezért vállalta el ő is. De nem fog addig a megyegyűlésen elnökölni, amíg elégtételt² nem kap.

Az egész hónapot Trencsényben töltik, mert a határrendező vegyesbizottság még mindig nem végzett tanácskozásaiival.

¹ Kis község az aranyosmaróti járásban, Nyitra megye határán.

² Ferenc király ad audiendum verbum idézte és nagyon megsértette. E miatt vár elégtételt.

1830.

Január 22. Csak most tudnak Trencsényből Tapolcsányba visszamenni. A vegyesbizottság még így sem tudott teljesen végezni. Zsófia főhercegnő más állapotban van,¹ Károly főherceg felesége² meghalt és legnagyobb csodálkozásra a császári kriptába temetik el, noha nem volt katolikus.

Február 1—8. «Crescence december 18-án egy kis fiút szült, de ez két hétre rá meghalt. A többi gyermeke kanyaróban van, amin Crescence még nem esett át; csak meg ne kapja, mert akkor szegénynek vége. Egyébként nagyon szenvedő állapotban van».

Híre jár, hogy októberben Pozsonyban országgyűlés lesz. Eötvös Ignác helyettes kancellár³ lesz. Migazzi Kristóffal⁴ Keglevich perbe keveredik valami birtok-bérlet miatt. Egész Európa hó alatt van Rómától — északig. A tél kegyetlen és hideg.

Február 28. Panaszkodik, hogy férje nem jut előbbre és ezt «mind a kedves palatinus csinálja».

Március 5. Megyei közgyűlés.

«Hansi $\frac{1}{2}$ 11-kor punchra hívja a bizottsági tagokat (gab eine Punschade). mindegyikkel beszélt, szivarra gyújtott és — őket is megkínálta. ennek nagy hatása volt».

Március 7—12. Nagy bécsi és pozsonyi árvízről (II. 27.) kap értesítést. Előbbi helyen 72 halott. A császár 40,000 forintot C. M., a császárné 12,000 forintot C. M. adott a károsultaknak. Keglevich Bécsbe megy, ahonnan csak 20-án tér vissza. Az árvíz borzalmas volt, főleg Bécsben és Marchfelden. A halottak száma is több lehet, a hatóság sokat eltitkol, a bécsi intézmények rosszul működtek. Bécsben nagy az adakozás, főleg Zsófia főhercegnő buzgólkodik fáradhatatlanul.

Április 18. Keglevich ismét Trencsénybe utazik a magyar-morva vegyes határbizottság ülésére, ahol hosszabb ideig marad.

¹ Ferenc Józseffel, aki 1830. aug. 18-án született.

² Henriette nassau-weilburgi hercegnő, Frigyes főherceg anyja.

³ Ifj. báró Eötvös Ignác.

⁴ Gróf Migazzi Kristóf (1761—1831).

Május 5. Pozsonyon át, ahol férjével találkozik, Bécsbe utaznak. Sietnek operát hallgatni. *Romeo és Júliát* látják, Rubini¹ és Barla kitűnően énekeltek, de a többi semmit sem ért. A színház válságban van, el van adósodva, az a hír, hogy bezárják.

Május 10. Elutaznak Pöstyénbe, onnan Trencsénybe.

Május 15. Átmennek Trencsénteplitzbe, ahová megérkezik sógora, Lichnovszky² herceg is. A barsiak még ide is eljönnek a főispánjuknak gratulálni.

Május 17. Grätzbe³ (Mährisch-Ostrau mellett) megy nővéréhez, akivel boldog napokat tölt.

Május 26—29. Visszautazik Trencsénybe és már ismét Tapolcsányban vannak.

Július 8. «Apponyi párizsi és Esterházy londoni nagykövetek Metternichnél voltak hivatalosak. Úgy mondják, hogy a politikai láthatár nagyon borús. A magyar nagyfejűeket mind Bécsbe hívták, hogy az országgyűlés miatt őket megkérdezzék vagy jobban mondva, hogy őket kitanítsák. Úgy mondják, hogy az nem soká fog tartani, mert csak újoncokat és segélyt kérnek. Háború — Oroszországgal, rettenetes volna».

Július 18. Keglevich végre hazaérkezett Trencsényből. Az országgyűlést azért hívják össze, hogy a trónörököst megkoronázzák és hogy rekrutákat kérjenek, mert az ezredek nem teljeseek.

Augusztus 1. Odescalchi Nina jön kis fiával és Gusztáv férjével. Illésházy is átjön és nagyon tetszik neki a hercegnő. «Szépnek és kellemesnek találta, folyton őt nézte».

Augusztus 7. Megérkezik Keglevich Gábor, akit K.-né nagyon szeret. Kedvéért lemennek a kertbe, hogy ő ott dohányozhassék. Egyébként ebéd után rézmetszeteket nézegetnek.

Augusztus 8. Keglevich már néhány nappal azelőtt Bécsbe utazott, hogy koronázási ruhájáról gondoskodjék, ami

¹ Rubini B. János (1795—1845) kamaraénekes, ebben az időben a bécsi udvari opera tagja.

² Herceg Lichnovszky Ede, K.-né Eleonóra nővérének férje.

³ Az 1822. március 15-i bejegyzésben «Grütz» van, de ez tévedés, ott is Grätz a helyes.

most legjobban érdekli az urakat. Hír jön a párizsi «rettenetes» forradalomról. Oroszvár leégett, gróf Zichy-Ferraris Ferenc aligha építheti fel.

Szeptember 1. A színházban páholyt bérelnék havonként 180 frt C. M.-ért, amit soknak talál. Rosszul játszanak (*Die weisse Frau*).

Szeptember 2. Zichy Károly lakását átengedte Károly főhercegnek. A Krebsengartenben vacsoráznak, kirántott csibét és «óriási» rákokat. Már együtt van a magyar főnemesség.

Szeptember 3. Mindenki a ligetbe jár, ahol a követeket asszonyaikkal együtt lehet látni. Rendesen Zichy Károlynál eszik, amíg saját háztartását teljesen rendbe nem szedi.

Szeptember 6. Megérkezik Crescence, aki «nagyon jól mutat. Ischlben nagyon összeszedte magát».

Szeptember 7. Az ablaknál mulatnak, átlesnek Illésházyhoz, aki tegnap a Szent István-rend nagykeresztjét kapta, «ezt próbálgatta egy fekete attillára».¹ Délután 5 órakor megérkezett a Szent Korona, — nagy esőben — talán ezért voltak a testőrök piszkos dolmányban és kopott fövegekben, ami nagyon elütött a díszes kísérettől.

Szeptember 8. Majthényi és Balogh a barsi követek.

Szeptember 11. «Kilenc órakor elmentem Cecile-hez, néztem a fogatoknak az országához való felvonulását, végül magam is odakocsikáztam Károllyal.² aki azután fel is vezetett a főrendi tábla karzatára. Ebben az esztendőben az ország minden kiválósága együtt van, ami a főrendi táblának igen impozáns külsőt ad. A nádorfőherceg az ülést hosszú beszéddel nyitotta meg, amit nem fogadtak valami nagy tapssal. Azután a primás, kinek mint bíborosnak külön, bársonnyal bevont asztalkát állítottak, beszédet olvasott fel, amit még hidegebben fogadtak. A Rendei tisztelgő küldöttséget menesztettek, a nádor viszont; aztán újból jött egy rendi küldöttség a császár meghívása végett; felolvasták a követek neveit, mind azokét, akik elmennek Schlosshofba a császár meghívása végett, és mind azokét, akiket a külföldi előkelőségek üdvözlésére küldenek. Ezután elmentek Veni Sanctéra. Veni Sancte után egyes ülés volt, ahol felolvasták a regáliákat.³ Délben jöttem haza.»

¹ Cziráky és Reviczky is megkapták, Majláth v. b. t. t. lett.

² Fivére, gróf Zichy Károly, Crescence férje.

³ A királyi kívánságok.

Szeptember 13. «Odescalchiéknál ebédeltünk. Asztalbontás után rögtön elszéledtünk, mert az uraknak a császár fogadására a primási palotába kellett menni. A rossz idő miatt nem volt bevonulás, a császár a császárnéval és a trónörökösrel rangrejtve jöttek be. Itt tartották az üdvözlő beszédeket, amelyeket — mint gondolom — a határon kellett volna tartani. Tegnap kint volt a küldöttség, hogy a császárt meghívja, Gyulay ¹ vezette azt. Délelőtt is volt ülés, ahol eljárásáról beszámolt a küldöttség. A császár körülbelül 1/6-kor jött be, én nem láttam, nagyon is rossz volt az idő, nem volt kedve az embernek kimenni. Egész délután Cecile-nél maradtam, kitekintgettünk az ablakon, ezzel mulattunk, mivel sok fogat és ember haladt el. Este színházban voltam. A *Portici némát* adták, az udvartól senki sem volt. Kivilágították a várost, de a kellemetlen idő folytán ez nem sokat ért, minden ablakban néhány gyertya volt».

Szeptember 14. A primási palotában trónbeszéd. K.-né is elmegy a kamarásnék külön karzatára. A királyné is ott van, és Orloff rendkívüli orosz követ,² aki nagyon érdeklődik a magyar alkotmány iránt. Reviczky magyar kancellár üdvözlí a királyt magyarul, utána a király sok vivát között beszél, azután a szélütötte primás nagyon halkán. Végül «legyes-ülés», ahol a királyi propozíciókat felolvassák.

Szeptember 15. «Ma délelőtt fogadta a császár a főispánokat és követeket. Hansel az ő megyéjét 10 órakor vezette oda. Máskor az volt a szokás, hogy a császár egyszerre fogadja a küldöttségeket, most azonban ez egyenkint történik. Sokat beszélt urainkkal a miniszterek felelősségéről és a sajtószabadságról és azt kérdezte tőlük, vajjon megtartának-e olyan tisztet, aki alárendeltjeinek adna számadást? Éppen úgy nem tudja ő sem megtartani kancellárját; sok más is mondott, de nem mindent tartottam meg eszemben».

Szeptember 17. K.-né palotahölgy lesz, de már nem örül neki, hiszen annyian kapták előtte, sokkal fiatalabbak és érdemtelenebbek.

Szeptember 18. «Károly fivéremnél apré-soirée — — — vagy hogyan nevezzem; Sándor Móric ³ és unokafivérem, Zichy

¹ Valószínűleg gróf Gyulay Ignác (1763—1831), horvát bán, akinek ugyanakkor az a szerep jutott, hogy a Rendekek egy e célra kirendelendő országos bizottság előtt az újoncállítás szükségességét felfedje. (Viszota: Széchenyi I. Naplói, IV., 146.)

² Alexej Fjedorovics Orlov (1787—1861) orosz diplomata.

³ Gróf Sándor Móric, a híres lovas (1805—1878).

Károly¹ zongoráztak, a többiek táncoltak. Hazamentem 11 órakor, hideg húst és bort adattam magamnak, hogy — helyrejöjjenek (dass ich mich restauriere)».

Szeptember 21. Koronázási próba a dómban, ahol Reviczky és Cziráky összevesznek. Borsiczky trencsényi követ lett; az egyik kerületi jegyző, akinek tervezetét nem fogadták el, ezért — «letette a tollat». «Goromba fráter, Trencsényben csúszott-mászott előttem, itt meg sem ismer».²

Szeptember 28. Koronázás nagyon szép időben. Utána kivilágítás. Bál Erdődyéknél.

Szeptember 29. Théâtre-paré, az udvart jól fogadják.

Szeptember 30. Lakoma, amelyen 800-an voltak.

Október 1. «Szép idő, 11 órakor ki akartam menni, hogy egyet-mást bevásároljak és misére menjek, de ekkor hallottam, hogy a Főtéren át fog vonulni az a menet, amelyik a város ajándékát viszi az ifjú királyhoz. Erre ezt megnézendő, Károly fivéremhez mentem. Igazán szép volt a menet és valóban meghatott. Igen jól öltözött gyermekek virágot és kenyeret vittek, az elsőt négy leány, a másodikat nyolc fiú, azután újra leányok jöttek, akik bárányokat vezettek, fiúk pedig borjúkat piros szalagon. A vincellérek vörös és fehér szőlőfürtökből összeállított óriási szőlőfürtöt hoztak, amely több mázsa is lehetett. Azután a mészárosok négy gyönyörű, aranyos szarvú ökröt és végül következett egy koci vörös állvánnyal, amelyen két ezüstpántú borral telt hordó volt. Oly ügyesen rendezték az egészet, hogy bálba is beillett volna».

Október 2. Bemutatás az udvarnál.

Október 3. Rossz díszelőadás a színházban. A Gotterhaltét éneklik. Felvonás közben a Gyulay-ezred zenekara játszik, nagyon jól.

Október 4. Tábori mise a Sauwiesén. A primási palotában gratulálás a «császárnak».³ Este fogadás, tánc. A királyné magyar ruhát öltött, volt polonaise, német és magyar tánc. Keglevich is táncolt magyart.

Október 5. A felsőtáblán felszólal Wesselényi, aki a 25/27-i országgyűlésen nem szólhatott, mert nem volt Magyar-

¹ Gróf Zichy Károly (1785—1876).

² K.-né feljegyzései egyébként erről az országgyűlésről hézagossabbak, mint a megelőzőről.

³ A nevenapjára.

országon birtoka, csak Erdélyben. Most — ezért — vásárolt egy kis birtokot.

«Hansi $\frac{1}{2}$ 9-kor eljött értem és elmentünk a Schützen-Saalba, ahol huszonegy úr bált adott. A termet nagyon szépen díszítették, musszelinnel volt kárpítozva és virággal díszítve, jól megvilágítva, de inkább hideg volt a teremben, mint meleg. Az urak a háziurak szerepében nagyon kedvesek voltak, szóval minden szép volt. A kocsinakat mi $\frac{1}{2}$ 12-re rendeltük, de bizony ott maradtunk $\frac{1}{2}$ 3-ig, mert a soupé csak 1 órakor volt. Ez is igen jól sikerült, csak a kiszolgálással voltam elégedetlen. Reggel 5-ig tartott a mulatság. A diplomatak is mind ott voltak, akik Pozsonyban tartózkodtak. Tattitseff orosz nagykövet felesége is ott volt; azután gróf Orloff rendkívüli nagykövet, különben nagyon előzékeny egyén, akit ideküldtek, hogy a királynak gratuláljon, a Szent István-rend nagykeresztjét kapta és gyönyörű briliánsokkal kirakott dohányszelencét. Ott volt a porosz és a bajor követ is».

Október 8. Vegyes ülés. Ferdinánd, a megkoronázott trónörökös, a Rendekek által felajánlott 50,000 forint felét a szegény adózóknak, a másik felét a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozza.

Október 15. Sándor Móric nagyon jókedvű, igen szerelmes Metternich Leontine-be.

November 1. K.-nét ismét kínozza szembaja. Mollynál ebédel, — d. u. 4 órakor — Sándor Móric sokat mókázik, ott volt Wesselényi és Károlyi György is, kerülte velük, mint ellenzékiekkel, a politizálást.

November 3. A királynénak a Karok és Rendekek gratulálnak holnapi nevenapjára. A primás gyenge beszédére a királyné latinul válaszolt, «nagyszerű kiejtéssel». Crescence is ott volt a palotahölgyek között, de követ kevés volt. A fogadás a primási palotában történt.

November 12. Huszonöt éves házassági évfordulójuk van.¹ Szentelt vízbe mártott gyűrűket cserélnek. Metternich eljegyzi Zichy Ferraris Melanie-t, akit Széchenyi Istvánnak szántak.

December 2. Színház után² vacsora náluk, 24-en van-

¹ Keglevich 19 éves volt, Adél grófné pedig 17, amikor összeházasodtak.

² A színház mindig $\frac{1}{2}$ 7-kor kezdődött.

nak, köztük Crescence és férje, Széchenyi István; vidáman voltak, éjfél felé mentek el. Két jó darabot adtak: *Wie ging das zu* és *Der Diplomat*.

December 8. Zichy-Ferraris Ferenc nagy titokban közli velük, hogy Varsóban forradalom tört ki és a lengyel csapatok rögtön átpártoltak a felkelőkhöz.

December 20. Odescalchi¹ eljegyzi Molly leányát, Henriettet; — Metternich is megjelenik ez alkalomra. K.-né, aki ezért felrándult Bécsbe, az egészet így írja le:

«Az idő derült és hideg. Léni nevű szobalánnyal három lóval (Landkutschenpferde) indultunk csukott kocsin reggel 8-kor Pozsonyból; örültünk, hogy a hídon még át tudtunk hajtatni, mert a hideg miatt az nem fog soká állani. Bécsbe házunk elé $\frac{1}{2}$ 3-kor érkezünk. A szükségeset hamar kicsomagoltam, hogy átöltözhessek és $\frac{1}{2}$ 4-kor Odescalchihoz mentem, aki szintén ma reggel 8 órakor utazott el Pozsonyból. Az Erzherzog Karl-fogadóban lakik. Zichy Ödön és én nála ettünk, Odescalchi keveset evett, csöndes volt és zárkózott, úgy hogy a megteendő lépéstől egészen megijedtem; nem hittem, hogy ennyire a szívére veszi vagy zavara talán a kérés miatt volt? Elég rosszul világított szobában ültünk egyik a másik mellett a kereveten, egy szót sem szoltunk, én szememet csak az órára függesztettem, hogy mikor mutat már 6-ot. Mikor már nem voltunk messze ettől, felkeltem és így szóltam: no, most menjünk. Elmentem vele Ferenc fivéréhez, Ferencet és Henriettet egyedül találtuk otthon. Henriette elibénk jött, nyakamba ugrott, én odatoltam őt Odescalchihoz és mire körülpillantottam, már ennek a karjaiban volt, azután jött Ferenc, Odescalchi és ők szívélyesen megölelték egymást és a leánykérés megtörtént. Az ifjú párt hagytuk, hogy fecseghessenek, én pedig Ferencel maradtam. Körülbelül egy óra múlva hazajött Molly, aki Melanie-val Sagan hercegnőnél ebédelt, Odescalchi elibe sietett, kezét csókolt neki és így szólt: Tudja, hogy miért vagyok itt. Molly elkezdett sírni, azután ismét következett az ölelés és ezen is szerencsésen átestünk. Este 8-kor jött Metternich herceg és együtt maradtunk, ott is vacsoráltam náluk. Mikor eljöttünk, Odescalchi már teljesen otthonosan érezte magát, legkevésbé sem volt zavart, sőt nagyon boldognak látszott».

December 21. «Délelőtt ki kellett csomagolnom és berendezkednem, azután elmentem Angelique-hez, majd Ferenc fivéréknél ebédeltem. Metternich is ott evett. Igazán mulatságos, ha az ember két jegyespárt lát. Metternich fülig szerelmes és hihetetlenül figyelmes. Délután Emiliánál voltam, aki második gyerme-

¹ Herceg Odescalchi Ince.

kével — egy kis fiú — gyermekágyban fekszik ; alig 14 napja hozta a világra és máris oly friss, mint más hat hét után. Amíg ott voltam nála, Hansi jött, aki Pozsonyból érkezett. Az országgyűlést tegnap berekesztették. Károly főherceget mint királyi biztost a szokott ünnepélyel fogadták és ő rekesztette be az országgyűlést. Az Odescalchi jegyespárral színházba hajtottam, Metternich engedte át nekünk páholját».

December 28. Metternichtől szép, egészen foltos papagájt kap.¹ A Burgszínházban egy színdarabot lát, amelynek címe : *Az ötven éves ember.*

December 31. «Köd egész nap. Hansival 1 órakor Emiliához mentünk, ma van Melanie-nak nevenapja. Tudtuk, hogy ez ebben az időben nála van. A család tagjai összebeszéltek, hogy szép nászajándékkal lepjük meg és egy szép türkiszgarnitúrát választottunk ki neki, ami most divatos. A herceg aranyba foglalt, elragadóan szép türkisz-fejdíszot adott ; Pál és Emilia, Hansi és én két csatot adtunk neki, ezek tulajdonképpen aranyba foglalt türkisz-kalászkok, amelyek fűzérben olvadnak azután össze. Felicia és Júlia fülbevalót adtak neki és egy Sevignét. Károly és Crescence nyakdíszot, mindebből még csak a fülbevaló van készen. Metternich ezenkívül mesés karkötőt ajándékozott három csiszolt onixszal, de ez tulajdonképpen a majorátusé. Délben valamennyien otthon ebédeltünk, délután Hansival a városba mentem. Este Emiliánál voltam, bostont játszottunk Ferencel és Pállal. Mollynál, ahol vacsoráltam, óriási tömeg volt. Tizenkét órakor szerencsét kívántunk az új esztendőre, sírtunk, csókolódtunk és végül egész prózáian megvacsoráztunk. Két óra felé kerültem ágyba».

1831.

Január 1. A Zichy-család nagy felvonulása este 6 órakor Metternichhez, az urak formaruhában, a nők ékszerekkel. Metternich menyasszonya nagy zavarban van, mert nem volt még háziasszony.

Január 30. Zichy Melanie és Metternich esküvője.

«Nagyon hideg az idő. A Szt. István-templomban voltam a 12 órai nagymisén, amelyről egészen átfázva jöttem meg. Félháromkor Metternichhez mentem, ahol ebédeltünk. Csak Ferenc, Molly,

¹ K.-né nagyon szerette az állatokat ; gyermeke nem volt.

a gyermekek, Mihály fivérem, aki szintén akkor érkezett, voltunk ott. Úgy félt felé mindenki elment átöltözni. Én Emiliához rendeltem a ruhámat, hogy ott öltözzem át. Amikor odaérkeztem, az Angélique-féle tollkalapomat oly csúnyának tartottam, hogy rögtön hozzátettem egy másikat rendelni. Mégis idejében készen lettem, nagyon szép vörös atlasz-ruhám volt. Félhétkor a családtagok és a tanúk — körülbelül nyolcvan személy — a nunciusról gyülekeztünk és megkezdődött a szertartás. Melanie nagyon szép volt, gyönyörű ékszere volt egészen új foglalatban: a fején gyémánt pánt és csokor. Hajában mirtusz, Blond-ruha ugyanolyan fátyollal. Melanie nagyon megindult volt, de nem sírt, Molly is csak keveset. A nuncius nagyon szép beszédet olvasott fel, ez és az esketés is franciául történt. Metternich az igen-t nagyon hangosan mondta, Melanie igenjét alig lehetett hallani. Körülbelül 8 óráig maradtunk a nunciusról, akinél frissítőt és mindenféle cukorkát hordtak fel. Azután Ferenchez mentünk, ahol a fogadás volt. Több, mint 360 egyén volt jelen. Az urak udvari díszöltözetben (Staatskleid), mi, asszonyok, krinolinban (in Runden), de mégis ékszerrel. A társaság nagyon fényes volt, 10 óra után egyedül maradtunk. Hansi, Taxis. és én voltunk az egyedüliek, akik nem tartoztunk a családhoz, de mégis ott vacsoráztunk. Mikor $\frac{1}{2}$ 12 lett, a vőlegény azt mondta, most már menjünk. Hansi és én elkísértük őket a kocsiig, a vőlegény, a menyasszony és ennek anyja azután együtt elkocsiztak.»

Február 1. Este 7-kor bál Zsófia főhercegnőnél. *Salerno* hercege Párizsból megjött¹ nagy bajusszal, de azonnal le kellett vetetnie, mert a császár — a magyarok kivételével — a bajuszt nem tűri. A fiatal Metternichné gyönyörű volt, mindenki neki hódolt.

Február 6. Színház után Metternichéknél nagy fogadás, Melanie a háziasszony szerepét nagyon jól végezte. Roppant sokan voltak, köztük a salernói, a reichstadti herceg, Vasa stb.

Február 7. Metternichéknél $\frac{1}{2}$ 11-kor vacsora Sagan hercegnő tiszteletére.

Február 9. Baroldingen² követnél bál, Metternichné is ott van, mindenkiel barátságos és kedves.

Február 11. Híre jár, hogy Bolognában és Modenában lázadás volt, de elfojtották. «Milyen borzasztó idők!»

¹ Salerno hercegség olasz tartomány volt, ugyanilyen nevű székhellyel. A Naplóban említett Salerno herceg udvari vagy katonai szolgálatban állhatott.

² Beroldingen Pál (1754—1831) württembergi követ.

Február 12. Olvassa August Eurich (vagy Ulrich) füzét: *Die Ungarn wie sie sind*. Mulatságos, sok igaz van benne, de sok téves is.

Február 19. Matildnál ¹ van, ahol nagyon bosszankodott, mert Károlyi Lajos ² azt mondta, hogy Magyarországon nemcsak a kamarások és titkos tanácsosok kísérhetik az uralkodót, amit Ferdinand királynak néhány nap múlva Pozsonyban történendő bevonulására értett.

Február 27. A királyné ³ bevonulása Bécsbe, aki nem oly szép, mint nővére, Lucca hercegné. «Gyalázatos dolog, hogy egész Bécsben csak négy hatfogatú kocsit tudtak összeállítani».

Február 28. Keglevich János («Hansi») végre valóságos belső titkos tanácsos lett. Metternich feleségét küldi elsőnek gratulálni.

Március 2. Keglevich János nem tudja, hogy a valóságos belső titkos tanácsosságot díjmentesen kapja-e vagy sem. Rendesen 9000 frt C. M. jár érte, 3000 frtot adna, ha muszáj.

Március 13. Zichy Henriettnek (Molly leánya) és Odescalchinak ⁴ az esküvője. A nuncius adta őket össze.

Március 14. Másnap mindjárt meglátogatja az új Odescalchi hercegnét, csak 5 szobájuk van a kis Lobkovitz-házban.

Március 16. Henriettet, az új asszonyt, már el is viszi, hogy Lucca hercegnének bemutassa.⁵

Március 19. Bemutatja az új királynénak is, még pedig magyar ruhában.

Március 20. Meglátogatja Zsófia főhercegnőt, mert ez meg akarja neki mutatni a kis Ferencet, ⁶ aki «szép, igen kedves és barátságos gyermek» (1¹/₂ éves volt).

¹ Gróf Keglevich Gáborné Sándor Matild grófnő (1800—1843).

² Gróf Károlyi Lajos (1799—1863).

³ A már megkoronázott V. Ferdinánd felesége, Mária Anna, I. Viktor Emánuel szárdiniai király lánya.

⁴ Herceg Odescalchi Ince (1778—1833), V. Ferdinánd magyar királynak főudvarmestere, és neje, gróf Zichy-Ferraris Henrika (1800—1852).

⁵ Lásd az 1829. jan. 27-i bejegyzést.

⁶ A későbbi I. Ferenc Józsefet.

Április 7. Henriettet bemutatja a «császárnénak» is, de ez nem oly kedves, mint a «császár».

Április 14. Kimennek Obermeidlingbe (am grünen Berge), a Tivoliba ; ez előkelő vendéglő volt, ahol Strauss János játszott Resnitscheckkel, a Gyulai ezredbeli karnagy-gyalegyütt. Sok ismerőst talált ott. A bécsi hercegek is kint volt Dietrichstein grófékkal. Sonkára és kávéra invitálta őket.

Április 22. A postakocsival Pozsonyba mennek (indulás 8-kor, érkezés d. u. 2 órakor), másnap este Kistapolcsányba érkeznek.

Május 4. A barsi közgyűlés felír a királyhoz és átír a többi megyéhez, hogy a király siessen a lengyel forradalmárok segítségére. Keglevich János nem tudta a határozatot megakadályozni, Balogh János követ volt a főmozgató.

Május 6. Balogh és Majthényi vannak náluk, gondolkodásuk elrémíti, «a ragály terjed», rossztól tart.

Május 10. A magyar kancelláriától utasítás jön, hogy a lengyel ügyben a határozatot Keglevich akadályozza meg, de már késő.

Május 21. Keglevichnek, aki ma visszaérkezett Bécsből, ott kereső napjai voltak. «Reviczky dühös Hansira, mert a lengyel határozatról Keglevich őt azonnal nem értesítette. Eötvös Ignác pártfogásába vette Hansit. Reviczky a császárt is már Hansi ellen hangolta, a császár a magyarokat nagyon leszólta, azt mondta, hogy rosszabbak, mint a lengyelek és az olaszok, mert maguk is mindig alkotmányellenesen cselekszenek, de azt hiszem, hogy Önt nem fogom vétkesnek találni. Ez bizony kemény szó azok után, amit Hansi éven át az udvarért cselekedett.

Július 3. A politikai láthatár borul, úgy látszik háború lesz.² A kolera terjed.

Július 6. A vármegyéhez rendelet érkezik, hogy a vidéket a Garamig a kolera miatt elzárják. Nagy a rémület, a nagy vendégeskedés megszűnt, már csak öten vannak az

¹ Ifjú Balogh János és Majthényi László alispán, barsi követek.

² A lengyel zavargások folytán előállható bonyodalmaktól féltek.

asztalnál. Károly unokaöccse¹ titkárával együtt elutazik Pestre. Zsófia is készült elhagyni őket.

Július 7. Sógornője, Keglevich Matild, Pestről ír, de a koleráról hallgat, ott, úgy látszik, még nincs. Tanácsolják, hogy ő is menjen el Bécsbe, de ott marad, ahol a férje van.

Július 9. Zichy Károly visszajön, mert Pest körül kordont húztak, oda pedig nem akart bemenni, mert attól fél, hogy bent reked.

Július 11. A kolera már Barsban és Turócbán van. A nádor személyesen járja be a kordont. Öt vármegye alispánjait hívta össze tanácskozásra.

Július 12. A kolera már a szomszédban, Vesztemésen (Nyitra megye).

Július 17. Bécsben az emberek a kolerától való félelmükben dühöngenek. Magyarországot elzárták, csak Bruckon át lehet közlekedni, ott is 14 napig várni kell (vesztetgár).

Július 18. Keglevich kérésére kijönnek a megyei urak, hogy tanácskozzanak. Balogh János barsi követ is ott van és «őrültségeket beszél; szerinte a monarchiában jó volna egy kis felfordulás; nemsokára nemcsak X. Károly és Don Pedro fognak Európában körüljárni mint trónkövetelők».

Július 21. A kordont odább vitték Balassagyarmatig. Pesten zavarok voltak.

Július 22. A rendek megyegyűlést kívánnak, hogy saját maguk védekezhessenek a kolera ellen, mivel a katonai kordont eltávolították.

Augusztus 1. A sok esőzés folytán nagy az árvíz. A pap kiprédikálta, hogy ennek folytán vasárnap is lehet takarulni, de a tótok nem teszik, mert szerintük az árvíz Isten büntetése. A faluban koleragyanús megbetegedés történt. K.-né hamar kiböngészi a lapokból, hogy mi volna jó ellene. Készít különböző füvekből ecetet, kámforpálinkát és hasonlókat.

Augusztus 4. Malonyán és Taszáron² állítólag kiütött a kolera.

¹ Gróf Zichy Károly, Ferenc fia (szül. 1817). Ez K.-né sógornőjével, Széchenyi Zsófia grófnővel (férj. gróf Zichy Ferdinándné) ebben az időben hosszabban tartózkodott Tapolcsányban.

² Aranyosmarót közelében.

«Körülbelül 11 órakor Majthényi alispán jött hozzánk azzal a hírrrel, hogy az utolsó vásár alkalmával Levenben ¹ felkelés volt. Egy másik községből gyümölcsöt hoztak eladásra, ami miatt a levenci bennszülöttek és a nekik versenyt támasztó idegenek között harag támadt, az előbbieket az idegeneket elverték, de ez nem volt elég, hanem rátámadtak a gyanús betegek miatt bezárt házakra és onnan az embereket kikergették, mialatt, akárcsak Pesten, azt kiabálták, nincs kolera. Az orvosokat is azzal fenyegették, hogy megölik őket, mert a betegeknek mérget adnak. Az ott levő két orvos kocsi kapott és elhajtott, ezzel vége lett mindennek. De a legközelebbi vásár elé mégis aggodalommal tekintenek. Majthényi azután elment. Délben egyedül voltunk; délután Migazzy grófné jött nővérével, a kertbe mentünk, noha eső fenyegetett. Maróthon az állandó bizottság tagjain kívül a nők is a megyeházára menekültek, Majthényi is ott van egész családjával, teljesen elbarrikádozták magukat, senkit sem engednek be a megyeházára, még a leveleket is fogóval kézbesítik nekik. Én is kaptam két levelet, Henriette-től és Matildtől, de semmi újság sincs bennök. A kolera 28-án Budán is kitört. Matild azt írja, hogy a pesti felkelés alkalmával a nádor Gábort ² átküldte a diákokhoz, hogy velük tárgyaljon.»

Augusztus 7. A templomokban az istentiszteletet megtiltották, ezért ezt azokon kívül tartják.

Augusztus 11. A gabonabehordás vígan megy, Kistapolcsányban még mindenki egészséges. A parasztnak minden harmadik fordulónál pálinkát adnak, ami ezeket nagyon felvidítja. Különben mindenki a koleráról beszél, az újságok csak erről írnak.

Augusztus 13. «Mahotán szerencsét leneset történt ma. Egyik paraszt Keletsinben ³ volt aratáson, ahol igen erős mértékben lépett fel a kolera. Felesége megtudta, hogy férje ott megbetegedett, a jegyzőtől útlevelet kért, hogy Marótra mehessen a szolgabíróhoz, de e helyett Keletsinbe ment és innen elhozta beteg férjét, aki Mahotán ⁴ hamarosan meg is halt. Hansi megparancsolta, hogy azonnal tegyék meg a legszükségesebb óvintézkedéseket, hogy az asszony és fivére, akik náluk voltak, a házból ki ne jöhessenek, de az uradalom adjon nekik kenyeret és bort. Én szalmiákos és paprikás kámforos szeszt küldtem nekik, amit bedörzsölésre szoktam alkalmazni. Délután Migazzy gróf volt itt.»

¹ Léva.

² Gróf Keglevich Gábor.

³ Feketekelecsény, Aranyosmarót közelében, a Zsitva völgyében. Keglevich-birtok volt Kistapolcsány mellett.

⁴ Maholány Aranyosmarót közelében.

Augusztus 15. Zemplénben parasztlázadás, 400 rutén rombol, néhány földesurat agyon is vertek, Eperjesen is, ahol különben Csáky Istvánnal élükön az urak maguk csináltak rendet, mert kevés volt a katonaság.

Augusztus 19. «Tegnap délután óta ma reggelig a tapolcsányi földeken három beteget találtak, az egyiket magam is láttam az Angolkertnél, mikor bekocsikáztam. Bort és kenyeret küldtem neki és a téglakemence melletti pajtához vittem, csakhamar magához tért és ma reggel el is ment. Úgy látszik meggyógyult a második is, mert nem volt már feltalálható, nevezetesen az, akit Kopán mellett láttak és akit az udvarbíró ma reggel behozatott. De a harmadik a szőlőhegyek alatt félholtan feküdt. Büttner a pappal kikocsizott hozzája, nem tudott már beszélni, a pap ráadta az utolsó kenetet és a feloldozást, egészen át volt nedvesedve. Büttner egy hajdút állítottatott melléje, azután tüzet gyújtottak, ruháit megszáritották, bort és levest adatott neki és otthagytá délutánig, amikor is azután őt a szőlőhegyen lévő házba vitték el. Én salétromot és vitriolt küldtem ki füstölés végett, ezenkívül a hajdúnak ecetet mosdáshoz. Ezek az emberek többnyire cséplők, a gyanús községekben nem kapnak útlevelet, hogy hazamehessenek rendesen tehát megszöknek, mert útlevél nélkül egy község sem fogadja be őket. Így kóborognak a mezőkön és az erdőkben minden élelem és hajlék nélkül, amíg tönkre nem mennek ; borzasztó.»

Másnap a pap kiharangoztatta és eltemettette, de nem a cigányok tették ezt, mint más falukban.

Augusztus 20. «Az alispánoknak arra a nádorhoz intézett kérésére, hogy küldjenek gyógyszereket és orvosokat, az a válasz jött, hogy se orvosokat, se gyógyszereket ne alkalmazzanak, hanem régi háziszereket (Weiberhausmitteln) és mindent kerüljenek, ami zavarná a községek között a kereskedelmet. Mert az erkölcsi kolera sokkal veszedelmesebb, mint a fizikai. Ezúttal a Fenséges Úrral teljesen egy véleményen vagyok.»

Augusztus 21. «Reggel 9 órakor a pap Büttnerhez cédulát küldött, amely szerint egy itteni, Stezerben volt arató az elmúlt éjjel titokban visszajött, miután két ember abban a házban, ahol volt, meghalt ; elbújt a pajtájában és tegnap óta kolerában halálán van. A pap elment hozzá, hogy ráadja az utolsó kenetet. Büttner azonnal odament, átvitték egy kamarába, ágyba fektették, melegen betakarták, közben én bodza- és kamilla-teát küldtem neki, az egyik kórházi asszonyt pedig mint ápolónőt melléje adtuk, a ház elé őrséget állítottunk. Annyi teát kap, amennyit csak meg tud inni, forró hamuval telt zacskókat a gyomrára, keze és lába alá meleg téglákat és tizenkét óra óta minden csésze teába egy Hanemann szerint elkészített

kávéskanálnyi kámforos pálinkát. Délután 4 órakor izzadni kezdett, a hányás és hasmenés enyhült, hasonlóképen a görcsök, de kezei és lábai még kékek voltak.»

Augusztus 22—31. Hasonlóan kezeltet egy fiatal munkást, aki sok éretlen almát evett.

A betegek jobban vannak, mindegyik mellé ápolónőt állíttat, ezeket jól tartja hússal és borral.

Betegei meggyógyultak.

Másokat is hasonló sikerrel kezelt.

Szeptember 7. A kolera elleni védekezést sok helyen maga a nép nehezíti meg; nem fogad szót. S ha a beteg jobban van, vizet, bort iszik, gyümölcsöt eszik s akkor vége van.

Balogh János a megyegyűlésen oly kemény beszédet tartott, hogy Pesten ezt körözik; a nádor Keglevichnél az iránt érdeklődött, hogy valóban ezt a beszédet mondta-e.

Szeptember 17. A kolera-eseteket sikerrel gyógyítja kámforos pálinkájával, amelynek összetétele a következő: 9 lat szalmiákszesz, ugyanannyi kámfor, 9 paprikahüvely (9 Schotten Paprika), mindezt egy icce pálinkában kell desztilláltatni. Volt 18 koleraesetük, egy sem volt halálos.

Szeptember 24. Bécsben több ismerősük meghalt kolerában, az öreg Esterházy Muki, a leánya s még mások.

Október 1. A kolera szűnőben van. Kneritschen 71 eset volt, 21-en meghaltak. Bécsben szeptember 27. é 29. között 88 haláleset, az udvar mindenütt ott van. A színházak nyitva vannak.

Október 4. «A mai eső rossz kigőzölgést hozhatott, mert öt koleraeset volt és az ápolónő (Spitalweib) is meghalt.

Október 18. Többen betegszenek meg kolerában, a grófnő többet maga ápol, különösen az uradalmi személyeket. A faluban meghaltak néhányan. Ma az első nap, hogy új beteget nem jelentenek.

Október 27. A megyei urakat nem szereti, szerinte mind hamisak, az egy Jeszenszky Károlyt kivéve, ez meg gyöngye.

Október 28—29. Mivel a zárat Bécs felé feloldották, Pozsonyba mennek, a Sonnéban szállnak. Majd Bécsbe érkez-

nek a Römische Kaiserben szállnak, Bécsnek rendes képe van, pedig a külvárosokban még sok a kolera-eset.

Október 31. Találkozik Metternichnél Zichy Melanie-val, aki nagyon jó színben van s már gömbölyödik is. Este Metternichék páholyában vannak, majd Odescalchiéknál vacsoráznak.

November 5. Pozsonyon át Kistapolcsányba mennek, itt a kolerának még nincs vége : közben 12-en megbetegedtek, ketten meg is haltak.

November 19. A Napló egyelőre megszakad, mert a grófnőnek erős reumatikus fájdalmai támadnak jobb karjában, amelyet mozgatni sem tud.

ÖSTÖR JÓZSEF.

KÉPEK A KÁRPÁTALJAI RUTÉN IRODALOMBÓL.

I.

A kárpátaljai rutén nyelv és irodalom.

A kárpátaljai ruténségnek sem egységes irodalmi nyelve, sem egységes irodalma nincs. Az értelmiség vagy oroszul, vagy ukránul, vagy ruszinul beszél és ír. Ez az elkülönülés három táborra osztja a ruténséget és felkeveri nyugalalmát. Alkotó kultúrmunka helyett sokszor gyűlölködő versengés színhelye a Kárpátalja.

Különösnek tűnik fel e jelenség, pedig voltaképpen gyerekbetegség, csak hogy azok a népek már rég átestek rajta, amelyeknél befejeződött a nemzeti öntudatra ébredés folyamata.

A ruténföldi állapotokat megértjük, ha figyelembe vesszük a ruténség művelődéstörténetét és a keleti szláv irodalmi nyelvek kialakulását.

Az orosz irodalmi nyelv, amelyet az értelmiség egyrésze a kárpátaljai ruténségre rá szeretne erőszakolni, eredetére egyházi szláv, vagyis ó-bolgár. A X. század végén a bolgár keresztény papok vitték magukkal Oroszországba, ahol az oroszok irodalmi nyelvvé lett. Ez a nyelv új hazájában azonnal oroszosodni kezdett. Egyre inkább közeledett az élő népnyelvhez, egyre több népnyelvi szót és sajátyságot vett fel s idővel elvesztette idegenszerűségét.

Nemcsak a szlávoknál, hanem más népeknél is van rá példa, hogy nem a nemzeti, hanem egy idegen nyelv volt az előkelő osztályok és az irodalom nyelve. Az egész középkorban és az újkor elején mind a germán, mind a román államokban és nálunk is latin volt az irodalom, a közigazgatás és a tudomány nyelve. Nálunk és a germán népeknél a latint idő-

vel teljesen kiszorította a nemzeti nyelv, a nép élő nyelve. A latin nem tűnt el nyomtalanul. Rányomta bélyegét a helyébe lépő új irodalmi nyelvekre, ami szókinszükben mutatható ki a legkönnyebben. Nyelvünkben is sok szó a latin nyelv maradványa, noha fülünk már nem is érzi idegen eredetét.

Más a helyzet a román népeknél: a franciáknál, olaszoknál, spanyoloknál, portugáloknál. Ezeknél nemcsak az előkelő és a művelt osztályok, hanem a köznép is megtanulta a római hódítók nyelvét, a latint. A művelt osztályok természetesen a klasszikus latint, a köznép a vulgáris, népies latint beszélte. A vulgáris latin összekeveredett a nemzeti nyelvekkel s végül a mai francia, olasz, spanyol, portugál és oláh nyelvhez vezetett. A román népeknél tehát nem az ős népnyelv fejlődött irodalmi és utána nemzeti nyelvvé, hanem a népnyelv elemeitől átítatott és módosított népies latin.

Sokkal könnyebb volt az egyházi szláv nyelv helyzete Oroszországban. Nem volt nagyon idegen az oroszoknak, mert akkor még minden nehézség nélkül megértette. A bolgárul nem tudó orosz papok elejétől kezdve oroszosan ejtették az ó-bolgár hangokat és az ó-bolgár hangtestű szavakat s ezzel megindították az egyházi szláv nyelv lassú, de biztos oroszosodását. A 988-ban történt megkeresztelkedéstől kezdve 1240-ig Kíev volt az orosz nemzeti és szellemi élet központja. A papokon kívül más nem foglalkozott irodalommal, s így az oroszos ejtést nem tekintve, az egyházi szláv nyelv megőrizte viszonylagos tisztaságát. Kíev bukása után északon Moszkva, délen Halics lett az új politikai és művelődési élet központja. Moszkvában a nagyfejedelem és a metropolita körül csoportosultak az előkelő és a művelt emberek s egyházi szláv nyelven tovább ápolták a Kíevben megindult irodalmat, de ugyanakkor a világi életben Moszkva népnyelve lett úrrá. Moszkvai nyelven írták a magánleveleket, az adásvételi szerződéseket, számlákat stb. Ez a nyelv az északi és a délkeleti nagyorosz nyelvjárás keveredéséből keletkezett. Déloroszországi, vagyis kisorosz, azaz ukrán elemek nem vegyültek bele.

Igen természetes, hogy a polgársággal való érintkezésben

a felsőbb körök, a főbb világi és katonai méltóságok, hivatalnokok a moszkvai nyelvet használták, de maguk között egyházi szláv nyelven igyekeztek beszélni, mert az egyházi szláv nyelv ismerete a műveltség fokmérője volt. Később a polgári jólét emelkedésével a polgárság köréből is egyre többen és többen sajátították el a műveltek nyelvét s ezzel népiesítését idézték elő. Moszkvaiasan ejtették a szavakat, sok népies szót, kifejezést, fordulatot vittek az egyházi szláv nyelvbe. A művelt nyelv eloroszosodott s Moszkva nyelve lett. Onnan a moszkvai birodalom főbb művelődési, kereskedelmi és közigazgatási központjaiba is eljutott, majd a XIX. század elejétől kezdve az orosz irodalom szócsové és a művelt osztályok társalgási nyelve lett.

Az orosz irodalmi nyelv tehát az egyházi szláv nyelv keretébe szorított moszkvai nyelv.

Egészen más az ukrán irodalmi nyelv keletkezése. Nem az egyházi szláv nyelvből fejlődött, hanem maga az ukrán népnyelv lett egyúttal az irodalom nyelve is.

Kiev elestétől kezdve a XVII. század végéig az ukránok nem tartoztak a cár birodalmához. Nyelvükre és művelődésükre nem folyt be Moszkva nyelve és műveltsége, viszont az ő nyelvük sem hatott a moszkvaira. Kiev bukása után mind a moszkvai, mind a halicsi fejedelemség más és más művelődés befolyása alá került. Moszkva teljesen elzárkózott Nyugattól és csak Bizánccal tartott fenn némi kapcsolatot, míg a halicsi fejedelemség lengyelekkel, németekkel, magyarokkal, s így a nyugati kultúrával is érintkezett. A halicsi Romanovház kihalta után 1340-ben a halicsi fejedelemség nagyobbik része Litvániához, kisebbike Lengyelországhoz került. Negyvenöt évvel később az 1385. évi litván-lengyel unió az ukránoklakta tartományokat Lengyelországnak juttatta. Csak 1667-ben egyesült megint az ukránság egy része Moszkvával. Lengyelország felosztásakor Halicsot és Bukovinát Ausztria kapta, a többi ukrán területek Oroszországnak jutottak. Ekkor azonban mind az orosz irodalmi nyelv, mind az ukrán nyelv már kialakult, és így alig hatottak egymásra. Meg kell jegyezni, hogy egy kis eltérés van az oroszországi és a lengyelországi ukrán nyelv között. Az előbbibe ruszicizmu-

sok kerültek bele, míg az utóbbiban aránylag sok a polonizmus és a germanizmus.

A kárpátaljai rutén nyelv elemei nem jutottak bele sem az oroszba, sem az ukránba. Évszázadokon át nem volt közvetlen érintkezés köztük. Mégis az ukránt a kárpátaljai rutének úgy ahogy megértik, de az orosz teljesen idegen nekik. Akik tehát az orosz nyelvet akarják a rutének irodalmi nyelvvé tenni, olyan nyelvvel kísérleteznek, amelyet a rutén köznép egyáltalán nem ért meg, nemkülönben az a művelt elem sem, amely nagy fáradsággal elsajátítja, és amely nehezen s rendszerint hibásan beszél. Mintegy száz évvel ezelőtt a szerb értelmiség egy része is az orosz irodalmi nyelv átvétele mellett kardoskodott, de Karadzics fellépte hamarosan véget vetett a próbálkozásoknak. Egy-két tót író hasonló törekvése sem talált visszhangra honfitársainál.

Az ukrán irodalmi nyelvet valahogy megérti a kárpátaljai rutén, de mind szókincsében, mind szellemében lényegesen eltér a kárpátaljai rutének nyelvétől.

A kárpátaljai rutének mind a mai napig nem tudtak külön nemzetté fejlődni, s így nem jutottak el a közös irodalmi nyelvhez sem. Az egységes irodalmi nyelv kialakulását igen megnehezíti, hogy a Kárpátalján igen sok a ruszin nyelvjárás, és így az írók sem tudják, hogy melyiket emeljék irodalmi rangra.

A sok nyelvjárás történeti és földrajzi adottságok következménye.

Különböző időkből, különböző helyekről vándoroltak a rutének a Kárpátaljára. A legrégibb jövevények a magyar-rutén nyelvhatár mentén a hegyek és az Alföld érintkező vonalán laktak, azért dolísnyanok — síkföldiek — a nevük. A XIII—XIV. és részben a XV. században telepítették őket oda a magyar földesurak. Nyelvükre jellemző, hogy az etimológiai *o* helyén zárt szótagban *u*, *ü* vagy *ju*, *jü*-t ejtenek. A hegyek közt élő ruszin törzsek zöme : a lemákok, bojkák, huculok stb. csak a XV. század után kerültek mai lakhelyükre. Az összes bevándorlók megőrizték őshazájukból hozott nyelvjárásaikat, aminek a Kárpátok hegyrendszerében van a magyarázata. A magas hegygerinc teljesen elszakította őket

a Kárpátok északi és északkeleti oldalán lakó testvéreiktől. A bevándorlás utáni időkben legfeljebb egy-két szertartáskönyvet kaptak tőlük templomaik számára és egy-két posztillát, amelyet azután a maguk nyelvére dolgoztak át. A másik szerepe a hegyrendszernek, hogy az új hazában a rutének még egymás közt sem igen tudtak érintkezni. A folyók és a patakok mély völgyekben északról dél felé sietnek a Tiszába. Egyik völgyből a másikba nehéz átjutni. Csak azok a ruszinok érintkeztek egymással, akik ugyanabban a völgyben laktak, de valamennyien érintkeztek a dolisnyánokkal, a síkföldi ruszinokkal és rajtuk keresztül a magyarsággal, mert a völgyek az Alföldbe torkolnak. Mi sem lett volna természetesebb, mint hogy a dolisnyán nyelvjárás uralkodóvá váljék. A XVII. és a XVIII. században ez a nyelvjárás a magyar kultúrhatás folyományaként ki is emelkedett a többi közül. Már-már úgy látszott, hogy a ruténség közös irodalmi és érintkezési nyelvén fejlődik, amikor több tényező véletlen találkozása folytán a fejlődés félbemaradt. Pedig a dolisnyánok egyrészt mint a Kárpátalja legrégibb rutén lakosai, másrészt földrajzi helyzetüknél fogva is hivatva voltak arra, hogy az egységes ruszin nyelvet és irodalmat megteremtsék. Már a XVI. században művelődni kezdtek s csakhamar megindult náluk az irodalmi élet. Számos ruszin nyelvű posztillát, szépprózai elbeszélést, hitvitázó iratot és egyéb munkát írtak, meg fordítottak, illetőleg dolgoztak át a XVII—XVIII. században. Jellemző, hogy már a XVIII. század elején is gazdag és kifejező volt a nyelvük. Még az elvont fogalmakra is megvoltak megfelelő eredeti vagy magyarból átvett szavaik. Hogy még sem vált a kárpátaljai rutének egységes irodalmi nyelvén, sok oka van. A hegyvidékre egyre újabb és újabb rutén tömegek vándoroltak be, s mire végleg letelepedtek és lelkük alkalmassá vált a kultúra elemeinek a befogadására, a dolisnyán rutén irodalom a XVIII. század végén megszűnt.

A XVII—XVIII. századbéli rutén népies irodalom művelői csaknem mind papok voltak. A rutének papjai a Rómával történt egyesülés után éppen olyan nevelést és oktatást kaptak, mint a római katolikus papok. Latin műveltségre

tettek szert s koruk divatjához híven latinul kezdtek írni és beszélni. S így a szépen indult rutén irodalom megszűnt, sőt feledésbe is ment, mielőtt kialakult volna az egységes kárpát-aljai rutén irodalmi és érintkezési nyelv.

A XIX. század első felében hazánkban a latin nyelvet kiszorította a magyar. Természetszerűen a ruténeknél a latin helyét a ruténnek kellett volna elfoglálnia. De nem így történt. A rutén értelmiség szláv érzésű része a pánszláv eszme hatása alatt az orosz nyelv- és nemzetegység alapjára helyezkedett. A rutén nyelv helyett az oroszát ápolta. De mert nem tudott jól oroszul, valami keverék műnyelven írt, amelyben békésen megfértek egymás mellett az egyházi szláv, az orosz meg a rutén szavak és kifejezések. Szerzőjükön kívül más aligha olvasta ezeket az írásokat. «Koruk és népük figyelembe vétele nélkül írtak» — állapítja meg róluk egy jóakarátú rutén kritikus. A rutén nép nem értette, s így nem is olvasta Homicsko, Kimák, Szabó Cyrill, Mitrák, Rakovszky, Szilvay, Fencik és társaik alkotásait. A ruszofil irányzat szellemi játéka annyira elriasztotta az egyszerű rutént a betűtől, hogy akkor sem volt hozzá bizalma, amikor a XIX. század utolsó tizedében és a XX. század elején a ruszin népművelés lelkes terjesztői: Vrabely, Sztripszky, Zsatkovics, Nemes, Demján, Volosin Ágoston és mások ruszinul kezdtek írni. Mielőtt azonban megvalósíthatták volna programjukat, kitört a világháború. Utána az orosz forradalom és a trianoni béke új helyzetet teremtett a Kárpátalján.

A kárpátaljai rutén nyelv és irodalom újabb vetélytársat kapott az orosz és az ukrán nyelvben és irodalomban.

Mikor a rutén földet Csehszlovákiához csatolták, igen sok orosz és ukrán menekült, főleg tanár és tanító helyezkedett el a Kárpátalján. Élénk irodalmi, tudományos és társadalmi tevékenységet kezdtek kifejtetni, hogy a saját nyelvüket és műveltségüket terjesszék a rutének közt. Az orosz emigránsok az orosz, az ukrán emigránsok az ukrán nemzetegységet hirdetik. A csekélyszámú rutén értelmiség egyik része az orosz, másik része az ukrán irányzathoz csatlakozott. Édes-kevés azoknak a száma, akik megértik, hogy

a maga nyelvén kell szólni a néphez, s így a hazai népnyelvet és irodalmat igyekeznek továbbfejleszteni.

A kárpátaljai rutének mai irodalmán tehát területi és nem nemzeti irodalmat kell érteni.

Az emigráns írók nagyobbára tudományos munkásságot fejtenek ki. Működésükre nem terjeszkedem ki, csak a kárpátaljai rutén származású írók irodalmát jellemzem röviden.

A kárpátaljai rutén író nyelve nagyjában világot vet műve tartalmára, sőt formájára is.

Az orosz irányzat írójának nincs gyökere a hazai talajban. Több ezer kilométer választja el az orosz nyelvterülettől, és így erőt, ihletet csak könyvekből meríthet. Elszakadt a való élettől. Álomvilágot alkotott magának. A képzelet-szülte jövő lebeg előtte: a távol jövőben bekövetkezendő keleti szláv nemzetegység. Szerinte a rutén és az ukrán elem előbb-utóbb beleolvad az oroszba. Az a körülmény cseppet sem zavarja meg álmát, hogy ma ukrán szovjetköztársaság van, ahol több mint 30 millió ember számára az ukrán az irodalom, a tudomány, a közigazgatás és a közoktatás nyelve. Ukrán nyelven beszél és tanul az új nemzedék, amelynek a többsége már nem is tud oroszul.

Az orosz irányzat írói és költői önmaguknak s nem népüknek írnak. A legtanultabb rutének közé tartoznak, ami érthető is. Valamennyien főiskolát végeztek. A középiskolákban és az egyetemeken Prágában az orosz emigránsoktól tanultak oroszul. Prózával alig foglalkoznak, mert hisz a prózaírónak az életet kell vizsgálnia. Verseikben az orosz költőket utánozzák tartalomban és formában. Tűz, erő, igazi lelkesedés nem igen van bennük. Verseik Puskin, Lermontov és Fet, ritkán Blok és Báljmont vagy más orosz költő verseinek többé-kevésbé sikerült utánzásai, részben visszhangjai. Róluk is elmondhatjuk, amit a XIX. század rutén íróiról mondtak, hogy «koruk és népük figyelembevétele nélkül írnak».

Az orosz irányzatú kárpátaljai ruszin költők közt Kárábes Andrej a legkiválóbb. Páratlanul ügyes utánzó művész. Tökéletes formában írt versei a kiművelt értelem alkotásai. Ösztönös érzés, komoly lelkesedés, kítőző öröm vagy fájda-

lom nincs bennük. Amilyen Kárábeles, olyan a többi, nálánál azonban sokkal gyengébb ruszofil költő is. Szó szerint alkalmazhatjuk rájuk Vergilius mondását: *Ex uno disce omnes*. Egyből megismered valamennyit.

Az orosz irányzat költészete előkelő. Csak kevés kiválasztott érti, esetleg élvezi is. Ezzel szemben az ukrán irányzat irodalma erősen demokratikus. Csaknem minden alkotásába nemzete keservét s bánatát önti bele s a szebb jövő képét tárja olvasói elé. Maguk az emigráns ukránok csak a tudományos irodalmat ápolják. Az ukrán irányzatú szép-irodalom művelői a kárpátaljai rutének soraiból kerülnek ki. Míg azonban az orosz irányzat írói és költői felső iskolát végeztek s klasszikus műveltségűek, az ukrán irányzat több íróján meglátszik a klasszikus műveltség és általában a főiskolai képzettség hiánya. Mind az ukrán, mind a ruszin, vagyis a népies irányzat írói számos pontban megegyeznek egymással, sőt egyik-másik íróról alig tudjuk megállapítani, hogy voltaképpen ukrán költő-e vagy ruszin. A népies irány követői, vagyis azok, akik a kárpátaljai rutén nyelvet szeretnék tovább fejleszteni, a népdalból indulnak ki, hasonlóan az ukrán irányzat költői is. Mindkét irány követői a társadalmi életet vizsgálják és szociális kérdésekkel foglalkoznak. A kisemberek életének a rajza uralkodik náluk. Megfigyelik a mindennapi történeteket s olvasóik okulására és gyönyörködtetésére leírják. Mind a költők, mind a prózaírók szenvedélyesen szeretik népüket. Fájlalják szegénységét, szellemi hátramaradását és szolgaságát. A költők közül Borsos-Kumjatszki és Grendzsa-Donszki, a prózaírók közül Voron és Markus válnak ki. Rendkívül megrázók Borsos-Kumjatszki versei. A rutén paraszt szenvedését, nyomorát, a ragályok és az éhség ellen folytatott meddő küzdelmét zokogják el. Ugyanezt sírja el Voron is rajzaiban és novelláiban.

A sok szomorú és sötét kép után üdítőleg hatnak Markus Alexánder humoros elbeszélései. Kitűnően ismeri a rutén paraszt lelkét. Megfigyeli viselkedését otthon, a hivatalban, a vásárban és egyebütt. Mosolyog bizalmatlanságán, furfangos eszejárásán, gyerekes naívságán.

A népies irányzatú írók novellái, rajzai a ruszinok életé-

nek egy-egy pontját világítják meg. A rövid novella természetesen nem adhat széles korképet, de az élet egy-egy apróbb jelenetének a vizsgálata is tanulságos.

A nemzeti élet összes problémáit csak a regény tudja felvetni, regényük azonban a ruténeknek nincs. Irena Nevicka (* 1886) munkája, *Az igazság győzött* (1924), nem regény (hiába nevezi annak), hanem hosszabb elbeszélés. Egyébiránt nem tudja felébreszteni érdeklődésünket. Előadása feszes, hangja mesterkélt s hozzá idegen tárgyat dolgoz föl és túlteng benne az erkölcsi célzat. A kárpátaljai rutén is magamagát keresi írói munkáiban, akár az orosz vagy az ukrán. Hú korképet vár, amelyben a maga erőseit és hibáit szemlélheti. Nevicka műve Sienkiewicz *Quo vadis*-ának gyenge utánzása. Csak mint különöséget említem meg, hogy a világháború előtti időből is van a ruténségnek egy regénye, amelyet Jevhen Fencik írt *Szülőföldem, de nem a hazám* címmel. A nyolcvanas évek elején elküldte Szt. Pétervárra a szláv jótékonyági egyesületnek (pánszláv egyesület), hogy adja ki. Tendenciája tetszett az elnökségnek, de a regényt olyan gyengének találta, hogy nem merte kinyomtatni. Csak 25 évvel később, a szerző halálát követő esztendőben, 1904-ben adta ki egy moszkvai egyházi lap annak bizonyítására, hogy «a Kárpátalján is vannak lelkes oroszok».

A drámai irodalom sem üti meg az európai mértéket. Főleg az orosz irányzatú írók írnak sok drámát. Szinte iparszerűen gyártja A. Bobulszkij. Külföldi irodalmakból kiollóz ötleteket, témákat s a kárpátaljai ruszin élethez alkalmazza. Legnépszerűbb drámája *A jelölt*.

Ma voltaképpen csak versek, elbeszélések, novellák alkotják a kárpátaljai rutén szépirodalmat. Egyéb műfajokban nem tud figyelemreméltó munkát felmutatni. És még ez az irodalom sem egységes.

A nyelvharc három szembenálló táborra szakítja a rutén értelmiséget és hátráltatja a természetes fejlődést. Voltaképpen egy elkésett jelenséggel állunk szemben. Ezt a nyelvharcot más népek is megvívták. Most a kárpátaljai rutén írókon a sor, hogy mennél előbb megkezdjék s véget vessenek az áldatlan torzsalkodásoknak.

II.

Szemelvények a kárpátaljai rutén irodalomból.

1. A. Karabeles :

*A gyöngyvírág.*¹

Szép, ezüstös, tiszta gyöngyvírág,
Száz kis csengőd frissen harmatos.
Durva kezem nem nyujtom ki rád,
Illatozz' csak, békén illatozz'!

Nyiladozzál, kedves, hát tovább,
Hallga : lent egy kis patak csörög,
Meggámulja szemérmes csodád,
Mely ott reszket zöld levél között.

Milyen jó, hogy itt vagy minékünk :
Jóság, szépség, béke, kikelet —
S megvigasztalsz, mikor a szívünk
Nem mérhetjük össze teveled.

2. I. Borsos-Kumjátszkij :

A szezón.

Betoppant a nyár a kárpáti hegyekbe.
Tündérpalást most a szép zöld ünneplőtök,
Hoverla, Pietrosz s ti gyönyörű csúcsok!
Itt a ti időtök!

Árad már a vendég sűrű hangyamódra,
Nyugat felől árad, ellepi a tájat,
Hallgassad testvérem, cseh nyelven dalolják :
«Miénk a Kárpátok».

S haj, övék itt minden : a fenyves, a kőszál,
Miénk csak a pusztá, árnyékverte völgyek,
Övék itt a napfény, sugaras magasság,
Miénk : csak a könnyek :

¹ A verseket (az utolsó kivételével) v. Somogyváry Gyula fordította.

Nézd a hegyi ösvényt : vidám virágszalag,
 Úgy hív, hogy szívünkben vándorkedvünk támad,
 Testvér, senkinek sincs ily nyara, hát akkor
 Mért roskaszt a bánat?

Betoppant a nyár a kárpáti hegyekbe,
 Játszik a virággal, erdős hegytetővel.
 Hát a mi időnk itt — hallod-e testvérem —
 Ugyan mikor jó el?

Az éhség földje.

Elátkozták itt ezt a bús világot
 Valami rút éjszakán.
 Kopár ormok, zordon omladások,
 Ez a föld itt — az én hazám.

Ez a föld az, hol tanyát vert az éhség
 S égig ér a siralom,
 Hol azt sem tudják, mi a jóreménység,
 Mert nem nő más : csak siralom.

Ez a föld itt a csalódás hazája,
 Ahol kiszáradt a hit,
 Ahol zsarnok lép az elnyomott nyakára
 S pallosnak szánja bús fejét.

Ez a föld az, ahol az új menyecske
 Özvegy lesz hónapok alatt
 S apró poronttyal jajdul az egekre,
 Mikor koldusnak itt marad.

Elátkozták itt ezt a bús világot
 Valami rút éjszakán,
 Kopár ormok, zordon omladások,
 Ez a föld itt — az én hazám . . .

A Verhovinán.

Milyen csodás a Verhovina,	Verhovinán én is jártam
— Mondod százszor, cimborám —	— Jó pajtásom, cimborám —
Dal zengett ott álmaidba	Haj, de én csak könnyet láttam
S ringatóztál dallamán.	Harmatos hegy oldalán!

Mosolyogtak a hegyormok,	Jajszót, átkot, síró sóhaj
Meseország tűnt elénk,	Hallottam én zúgni ott,
Vigan csengtek a kolompok,	Alleluja meg nem szólalt,
Selyemfüves volt a rét.	Minden falu zokogott.

Mily csodás a Verhovina
 — Mondod nekem, cimborám
 Dal zengett ott álmaidba,
 Nékem meg a jaj csupán.

Loramat itatom.

Tiszta vizet iszik a ló, a híd alatt a patakban
 S lám: egy ibolyakoszorú úszik le a vízen, halkan.

Hab ringatja: el-elmerül. Szép lány küldi üzenetnek,
 Amonnét a gázló felől, hol a malom kerepelget.

Zöld mezőcske túl a vízen, zöld mezőcskén kis házikó.
 Ott lakik az, aki üzen, onnan jössz te, szép koszorú.

Bevetett a futó habba, túlannáról, hol zúg a malom,
 Mert a rózsám biztos abba', hogy a lovam most itatom.

3. V. Grendzsa-Donszkij:

Sárgul a fűlevél.

Sárgul a fűzlevél, oda a nyár
 Tán itt se volt, csak játszott énvelem.
 A nyár nem nyár, s tavaszom sincs nekem:
 Az én szívemben télre tél jön már.

A pozsonyi téren.

Milyen koldus halad ottan?	Munkát keres, ha találna.
Honnan jött és hová megy?	Munkátalan kéreget.
Beteg testét alig húzza,	Kérded nevét, származását?
Duna partján térfereg.	Az is ruszin testvéred.

4. A. Voron:

Egy újsághír.

Máramarosban a bogdáni erdőben rázuhant egy fa Mikola
 Paparigára. Nyomban meghalt.

Ez a rövid hír jelent meg a cseh napilapban. Csak ennyi.
 Semmi egyéb. Az emberek ámulattal olvasták, de nyomban
 el is felejtették. Nem volt benne semmi érdekes. Nem volt?
 Hátha mégis...

A ma válságát találjuk meg e hírben. A rutén paraszt egész tragédiája, egy rutén család fájdalma, árva gyerekek szomorú jövője húzódik meg e rövid napihírben.

*

Mikola Papariga nyugodtan élt viskójában feleségével, öt kis gyermekével. A füstös szobában együtt lakott a tyúkokkal, a malaccal s egy-két báránnyal. Amikor a tehén megborjadzott, a kis boci is a szobába került.

... Hogy meg ne fázzék szegényke a szeles istállóban ...

És hogy legyen mivel játszani a gyerekeknek.

Más játékok úgy sincs szegénykének.

De legalább mindennap volt friss tej a házban, a düledező faviskóban.

Volt ...

Hanem egy nap jött a végrehajtó s elvitte a tehenet.

Elvitte adóba.

Papariga három év óta nem fizetett adót.

Nem volt miből.

Amíg Papariga a kincstári fürdőt őrizte, mind az adót, mind a kamatokat pontosan fizette. Sőt hébe-hóba a szatócsboltba is bement, hogy vegyen valamit a családjának ...

Kevés fehér lisztet, hogy az asszony vasárnap galuskát főzzön vacsorára.

Egy marék rizst, hogy egyszer egy hónapban gombával töltött káposzta kerüljön az asztalra.

Még sót is vett, hogy ízletesebb legyen a puliszka.

Sőt még petroleumot is, hogy ne kelljen sötétben ülni a hosszú téli estéken.

Hanem három évvel ezelőtt elbocsátották a szolgálatból.

Elbocsátották, mert egy érdemesebb embernek kellett a helye, egy embernek, aki az uralkodó nemzet fia.

Azóta Papariganak nem volt munkája.

Nem volt miből fizetni az adót.

Nem volt miből fizetni a kamatokat.

A szatócsboltba se tért be többé.

Elmaradt a vasárnap esti galuska.

Elmaradt a gombás töltöttkáposzta.

Sótlanul ették a puliszkát.

S csak a kemence tüze világított a szobában.

Szegény Papariga fűhöz-fához szaladgált. Könyörgött a hivatalokban, hogy vegyék fel szolgának. Könyörgött a vállalkozóknak, hogy adjanak neki munkát. Könyörgött az ismerőseinek, hogy vegyék be valami munkáscsoportba.

Mindenütt visszautasították.

A hivatalnok urak a saját nemzetük fiait tették be szolgáknak .. hivatalukba.

A vállalkozóknak nem volt munkájuk, mert a kincstár házilag irtatja az erdőket, hogy több legyen a haszna.

A munkáskompániákba se vették be, mert nem volt munka.

Már az éhség is bekopogtatott a kis házba s mégse tudott munkához jutni.

Az asszony mosónőnek kínálkozott, de mindenütt elutasították.

A gyerekek cselédeknek kínálkoztak, de hiába, mert a helység új urai cselédeiket is a messzi nyugatról hozatják maguknak.

Csupasz deszkán aludt a család s mihelyt megvirradt, nyakába vette a falut, hogy munkát keressen.

Egy napon Papariga jókedvűen tért haza a faluból. Felfogadták erdőmunkásnak. Holnap beállhat. Egy úr néhány jó szót szólt érdekében.

Nincs toll, amely le tudná írni a füstös viskót betöltő örömet.

Apa holnap munkába megy.

Lesz kenyér, lesz puliszka, sőt só is lesz, jobban fog ízleni a főtt krumpli.

Hajnalban Papariga az erdőbe ment, hogy megkezdje a favágást.

Jókedvűen, boldogan dolgozott.

Égett a munka a keze alatt.

Az emberek vágták a fát, a vállalkozó pedig figyelmeztette őket, hogy merre ugorjanak, amikor hajladozni kezdett az alávagott fa.

— Jobbra! — hallatszott a vezényszó.

— Balra!

Az egyik vezényszónál Papariga jobbra helyett balra ugrott.

Nagyot ugrott, de mégsem elég nagyot.

Az öreg bükkfa ledőlt s egyik hatalmas ága maga alá temette Paparigát.

Holtan húzták ki a fa alól.

Otthon az asszony és a gyerekek alig várták a szombatot, hogy egy kis lisztet, egy marék rizst, sót, petroléumot vegyenek apjuk heti keresetéből.

Késő este, amikor az egész család aludt és a szombatról álmódzott, bekopogtattak az ablakon.

— Apátokat megölte a fa. Fogadjatok szekeret és menetek érte.

*

Csak ennyi volt abban a napihírben.

BONKÁLÓ SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Visszajön a Felvidék!

Mint ahogy boldog ablakokban
Ünnepestén a gyertya ég,
Láng lobog most minden sejtünkben,
Mert visszajön a Felvidék.

A folyók már gyorsabban folynak
És dübörögve lép a hegy,
A kémények vígan füstölnek,
A ház tudja, hogy hazamegy.

Az erdő sárgán vetkőződik,
Megrázza őszi szélroham.
Még idegenben dőlt álomra,
S már nálunk ébred, boldogan.

Mienk lesz minden madárfészek,
Örökre miénk lesz a dal
És békés erdők balzsamában
Meg fog gyógyulni a magyar.

FALU TAMÁS.

Nem tudom elhinni.

Akkor még nem volt szérum,
A doktor csak legyintett,
Rémült anyám szemében
Könnyé vált a tekintet.
Apámért sürgönyt küldtek,
Hogy ott legyen a bajban,
Nem is tudom elhinni,
Hogy akkor meg nem haltam.

Azután vízbe estem,
Öt és fél éves voltam,
Öreg dajkám huzott ki,
Ő már azt hitte : holtan.
Fejemre állítottak
A hűvös alkonyatban,
Nem is tudom elhinni,
Hogy akkor meg nem haltam.

Egyszer meg utaztomban
A hamburgi expresszen
Egy éles fordulónál
A nyílt ablakba estem.
Testem egész kihajlott,
Nem volt már a vonatban,
Nem is tudom elhinni,
Hogy akkor meg nem haltam.

És géppuska tüzelt rám,
Pukkant fölöttem srapel,
S a halál száz formában
Közelemben rohant el...
Én hiszek az árnyaknak,
Melyek szívembe hintik :
Az élet abból áll csak,
Hogy nem halunk meg mindig.

SZEMLE.

Gr. Klebelsberg Kuno emlékezete.¹

Hat esztendeje múlt, hogy gróf Klebelsberg Kunót elvesztettük. Hat esztendő egy ember életében sem sok idő, egy nemzet történetében pedig éppenséggel elenyésző kis időmennyiség. De az a hat esztendő, melyben a záróév 1938, esemény-gazdagságánál fogva az újkori történelem legmozgalmasabb és legizgalmasabb évei közé tartozik, felér egy korszakkal. A történelmi eseményeknek oly tarka, meglepő, sőt megdöbbentő bősége ömlött felénk ez évek folyamán, hogy a világháború óta addig eltelt évek csaknem elvesztették történeti jelentőségüket; vezető egyéniségei nagy többségének emlékét pedig szinte egészen belepte — Madáchsal szólva — az a «vékonyka porréteg», mely a fáraók nevét és alkotásait is «homoktorlaszba temette». Valahogy végig suhan rajtunk a mulandóság érzése, ha oly neveket hallunk, melyektől annakidején hangos volt a világ, melyekre azonban ma már alig emlékezünk, vagy ha olyan eseményekre terelődik a beszéd, melyeket annakidején «korszakos jelentőségűek»-nek nyilvánítottak, melyekről azonban a mai nemzedék alig tud már valamit. A személyeknek és eseményeknek legmegbízhatóbb értékmérője valóban az idő, melynek rohanó árja visszavonhatatlanul elsodorja az emlékezés útjából mindazt, amiből hiányzik az igazi erkölcsi érték és a komoly tartalom.

Az a könyv, mely *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete* címen² a közelmúlt napokban hagyta el a sajtót, annak bizonyossága, hogy gróf Klebelsberg Kuno azok közé a nemzeti értékek közé tartozik, akiknek alakját és munkáját épségben megtartotta az idő. E könyvben hazai és külföldi írók, tudósok és politikusok, egyháziak és világiak az örökkévalóságba távozott nagy magyar államférfi emlékének áldoznak, az emlékezés kegyeletos szövétnekének világa mellett arról

¹ A Gr. Klebelsberg Kuno-emlékbizottság 1938 okt. 12-i ülésén tartott emlékbeszéd.

² Szerkesztette Kornis Gyula, Budapest. 1938. Egyetemi nyomda kiadása.

adva számot, hogy a gróf Klebelsberg Kuno államférfiúi egyéniségét alkotó eredők melyikében vélik felismerni az emberi mértékkel mért örökkévalóságot. Ez emlékkönyv olvasásakor bizonyára meglepetést kelt mindenki b a szempontok sokfélesége, melyek kiindulásul, vagy az értékelések alapjául szolgáltak. De megállapíthatónak látszik az is, hogy e megemlékezésekben egyúttal a magyar társadalom értékmérő ítélete is megnyilvánul, mert a szerzők azoknak az érzéseknek adtak művészi formában kifejezést, melyek a magyar értelmiséget is áthatják. S valóban gróf Klebelsberg Kuno neve élő, sőt egyre izmosodó fogalomná lett s egy olyan államférfinak típusát jelenti a mai magyar köztudatban, akinek egyéniségét egészen betölti a magyar nemzet érdekeinek áldozatos, önzetlen szolgálata. Ő a trianoni Magyarország Széchenyije, kivel egyébként is meglepő lelkiegyezéseket mutat. Mindkettőben egyaránt megvolt a pihenést nem ismerő alkotás-láz, a nagy képzelőtehetség, mely egyúttal a realitásokkal is számolt, a csodálatos probléma-meglátás és a kitartás szívóssága. Mindkettejük életpályáját pálmák és tövisek szegélyezték, mert sokat kellett küzdeniök az értelmetlenséggel, a kicsinyességgel és többnyire az alacsonyabbrendűség tudatából fakadó rosszakarattal, mely még a gyanúsításoktól sem riadt vissza. Mindez ma már a múlté, sőt a régmúlté s mi valamennyien meg vagyunk arról győződve, hogy gróf Klebelsberg működésének magyar kultúrtörténeti jelentősége éppen olyan ellentmondás nélkül fog élni az utánunk következő nemzedékek lelkében, mint ahogyan — a szemünk előtt átalakuló magyar társadalomszemlélet természetes következményeként — g őf Széchenyi István is elfoglalta a sokáig vitatott első helyet a magyar köztudatban. Bizonyos, hogy államférfiak emléke akkor él tovább és hat termékenyítően, ha alakjukat a kortársak kegyelete és a későbbi nemzedékek minden érdektől ment értékelése eszményíti. Fogalomná váló nevükről le kell töredeznie mindannak, ami gyarló emberi mivoltukra emlékeztethet, hogy megmaradhasson az időtálló, eszménnyé váló örök erkölcsi érték. Az az emlékkönyv is, melyre az imént hivatkoztam, annak bizonyossága, hogy gróf Klebelsberg Kuno elindult a halhatatlanság útján.

Klebelsberg kivételesen nagy egyéni kiválóságaira talán mi, a történelem művelői, lettünk legelőször figyelmesek. Meglepett bennünket, hogy ő, a kultuszminisztérium adminisztratív államtitkára, a világháború közepett és a vállaira nehezedő hadigondozás ezernyi gondja között is talált időt arra, hogy — felhasználva a kínálkozó lehetőségeket — megteremtse a *konstantinápolyi magyar tudományos intézetet*. Az intézet szervezésével szükségképpen együttjáró

diplomáciai tárgyalások nyugodt lebonyolítása, az intézet megszervezése, rendeltetésének mindenre kiterjedő meghatározása, anyagi feltételeinek biztosítása s nem utolsó sorban a magyar társadalom érdeklődésének felkeltése az új intézmény élete és működése iránt, mindez nagy meglepetés volt számunkra, mert ilyenre még nem volt példa tudományos közéletünkben. Olyan egyéniség körvonalai bontakoztak ki ekkor előttünk, aki ismeri a magyar történelem problémáit, tisztában van a kutató munka nemzeti és nemzetközi jelentőségével és azzal is, hogy eredményes munkát végezni csak a kutató munka mindenre kiterjedő szervezésével lehet és végül, aki akar is, tud is olyan szervezeteket létesíteni, melyek révén a kitűzött célok elérése legalább is valószínű. Amikor 1916. decemberében a herceghalmi katasztrófa következtében időszerűvé lett a Magyar Történelmi Társulat elnöki székének betöltése, szinte magától értetődő volt az ő elnöksége. Elnöksége — mint ismeretes — a magyar történelem leggyászosabb éveire esett s mégis, ez az idő volt a Magyar Történelmi Társulat életének a fénykora.

Optimizmusa sohasem hagyta el, a magyar nemzet jövőjébe vetett hitét sohasem veszítette el, sőt ellenkezőleg, meg volt győződve, hogy Magyarország, már csak sajátos földrajzi elhelyezkedésénél fogva is, tényező marad Európa politikai életében. Ehhez azonban szerinte «bizalom, munka, óriási erőfeszítések, művek, alkotások» kellenek, mert mindez együttvéve «az emelkedés egyedüli útja». A Magyar Történelmi Társulat, az ő felfogásának megfelelően, egy nagy munkaközösséggé alakult, ahol mindenki a reábízott, vagy az önként magára vállalt munkát végezte. Mindenkit az egyéniségének és képességeinek leginkább megfelelő helyre állított, de azután meg is kívánta, hogy kiki teljesítse is kötelességét. Nem volt benne diktatori hajlandóság, sőt ellenkezőleg, tisztelte az egyéniséget és a forrásokon alapuló vagy egyébként jólindokolt véleménynyilvánítás szabadságát a tudósok természetes jogának tartotta. S hogy mégis a legtöbb esetben az történt, amit ő tartott időszerűnek és szükségesnek, azt az egyéniségéből kiáradó közvetlenséggel és szeretetreméltósággal érte el, melynek nem tudtunk ellenállni. Nem lehet azonban tagadni, hogy a magyar történelmi kutatás irányai, céljai és lehetőségei tekintetében helyesen látott és jól ítélte. Nem szerette a szobatudományt, állandóan az élet és a tudományművelés szorosabb kapcsolatának szükségét hirdette, főleg a történettudománynál, mert attól tartott, hogy a kutatómunka lassanként elsekélyesedik, talán meg is szűnik, ha a társadalom nem vesz tudomást a kutatás eredményeiről és nem érdeklődik a tudományos műhelyekben, levéltárakban és szemináriu-

mokban folyó munka iránt. Annyit világosan látott, hiszen nyílt szemmel járt a világban, hogy a mai társadalomban erősen megesappant a történelem iránt való érdeklődés. És mikor, mint a Magyar Történelmi Társulat elnöke, kutatta a részvétlenség okát, arra a meglepő eredményre jutott, hogy a gyakran felpanaszolt közönynek, vagy részvétlenségnek egyik főoka nem is annyira a társadalomban, mint inkább a magyar történelem sajátos, egyoldalú művelésében rejlik.

Történetíróink érdeklődése szinte hagyományszerűen a magyar középkor felé fordult, ellenben az újkori, vagy éppen legújabbkori magyar történelem kiesett érdeklődésük köréből, mert a történetírói közvélemény a középkori történelem művelésében látta a magyar történetíró igazi és tulajdonképpeni hivatását. Gróf Klebelsbergnek ezzel szemben az volt a meggyőződése, hogy a középkori történelemnek részletekbe vesző, aprólékosságig menő művelése, bármilyen értékes is magábanvéve tudományos szempontból, nem érdekli a társadalmat. Ellenben felkelthető és tartósan biztosítható még a legszélesebb társadalmi rétegeknek érdeklődése is akkor, ha a történeti kutatásoknak és a feldolgozásoknak súlypontját áthelyezzük a hozzánk közelebb álló újkori és legújabbkori magyar történelemre. Megvalósítandónak tartotta ezt a munkaátvitelt arra az eshetőségre is számítva, hogy valamikor még szükség lehet Magyarország történeti igényeinek tudományos bizonyítására és az elszakított részekre való történeti jogok történeti forrásokon alapuló igazolására. A hazugságokra épített trianoni béke állandóságában egy percig sem hitt, éppen ezért a viszonylagos béke éveit a tudományos tényekkel majdan végzendő új honfoglalás előkészítésére akarta fordítani. Az a hatalmas nagy vállalkozás, melyet *Magyarország újabbkori történeti forrásai* címmel megindított, sok tekintetben ennek a nagy nemzeti célnak szolgálatában állott. S az a történetírói gárda, mely korábban tudásának és munkabíráásának legjavát szentelte a magyar középkor történetének művelésére, most, az ő felhívására, az újkori magyar történelemnek lett a munkása és a nagy nemzeti célok érdekében készségesen végezte a forráskutatás és a feldolgozás munkáját. Ennek a sok lemondással és nagy türelemmel járó kollektív vállalkozásnak eredményeit azok a hatalmas kötetek tartalmazzák, melyek nélkül Magyarország újkori történetének megírása el sem képzelhető. E kötetek egyike-másikában megtaláljuk a feleletet azokra a kérdésekre is, melyek ma minden magyar ember lelkét elsősorban foglalkoztatják és kell is, hogy foglalkoztassák. E tekintetben elég hivatkoznunk a horvát, tót és szerb nemzetiségi kérdésről megjelent kötetekre.

Ma már senki sem vitatja a Magyar Történelmi Társulat forráskiadványainak tudományos és nemzeti jelentőségét s annak a nagyszabású programnak teljes megvalósítását, melynek alapján immár a második évtizede folyik az újabbkori történelmi forrásoknak és *gróf Széchenyi István irodalmi hagyatékának kiadása*, ma már nemcsak a szakkörök várják türelmetlenül, hanem a magyar értelmiségnek az a rétege is, mely tudja, hogy — Klebelsberget idézve — «a történelem nem retrospektív, a multakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő is». Ma senki sem tagadja, hogy «ha a historikus *csak kartársra* számára ír, l'art pour l'art és szava nem hat el közvetlenül nemzetéhez, akkor tudománya halott». Ma senki sem tagadja, hogy a magyar történetíróknak olyan sajátos feladataik vannak, melyek Magyarország adott helyzetével és jövő céljaival a legszorosabb kapcsolatban állanak. «Megmutatni nemzeti multunkban, nemzeti géniuszunkban az örök értékeket, ennek révén növelni az önbizalmat, az önmegbecsülést, figyelmeztetni a nemzeti hibákra, fejleszteni a nemzeti erényeket, saját értékének öntudatára ébreszteni a magyart : ez a szent feladat». A magyar történetíró feladatának ez a Klebelsberg-től származó helytálló körülhatárolása tulajdonképpen nem más, mint a Magyar Történelmi Társulat nagy forráskiadó vállalatának az alapgondolata. A nélkül, hogy a história mezében politizálnánk s a nélkül, hogy a történeti munka eredményeit a publicisztika példatárává tennők, a magyar mult anyagának hiánytalan feltárása és tudományos feldolgozása maga is oly olvasmány a magyar értelmiség kezében, melyből ki-kí levonhatja a tanulságokat a jelenre és a jövőre vonatkozólag.

A történettudománynak a nemzeti nevelés szolgálatába való állítása azonban szerintem csak akkor számíthat tartós eredményekre, ha az nemzedékeken keresztül, tudatosan és tervszerűen történik. Nem elegendő tehát a mai történetírói nemzedéket beállítani a nemzeti nevelés nagy ügyének szolgálatába, hanem gondoskodni kell az utánpótlásról, a nevelői munka állandósításáról, vagyis más szóval, a jövőről. S itt nyilvánul kultúrpolitikájának másik nagy iránya : a magyar ifjúság gondos előkészítése annak a szerepnek az átvételére, melynek ma az öregebbek igyekezzenek megfelelni. Klebelsberg eleinte csak a magyar történetírás folyamatosságának biztosítására gondolt, arra való tekintettel, hogy az általa létesített *bécsi magyar történeti intézetben* elhelyezett fiatal történetírói nemzedék, a volt császári főváros gazdag levéltárainak anyagára támaszkodva, évtizedeken át lesz foglalkoztatható, utóbb azonban, éppen a trianoni tanulságok hatása alatt, a legkülönbözőbb életpályákra is tekintettel akart lenni.

A magyar ösztöndíjügynek a maga nemében páratlanul álló szervezete, mely a magyar ifjúság legjava számára lehetővé tette és teszi most is a külföldi egyetemek, levéltárak és könyvtárak, nemkülönben a kutatóintézetek közvetlen és tartós megismerését, (bécsi, berlini, római kollégiumok, francia, angol, amerikai és lengyel ösztöndíjhelyek stb.), már kezdi megteremni gyümölcseit. Az utánpótlás minden vonalon biztosítva van, sőt elértük a külföldi tudományos kapcsolatok kiépítését is. A közelmúlt hetek izgalmas történetéből azt a tanulságot mindenesetre levonhatjuk, hogy a külföldön tudnak rólunk, ismernek bennünket és vannak barátaink. Másfél évtizeddel előbb egy ilyen megértő nemzetközi légkör az álmok birodalmába tartozott. S az eredmény jelentékeny százaléokban abból a sok ezernyi láthatatlan baráti szálból jött létre, melyet a magyar fiatalok szöttek a külföldi egyetemjárások és kutatások éve alatt; de az sem tagadható el, hogy a magyar ázsió külföldi emelkedésében része volt annak a tudományos erő kifejtésnek is, mely a külföldi egyetemeken, a külföldi kutató intézetekben és a tudományos kongresszusokon kivívott sikerek és a becsületes munka természetes eredményeként, a magyar névnek a tudomány legkülönbözőbb ágaiban tiszteletet és megbecsülést szerzett.

Mindezt Klebelsberg profétai lelke előre látta, ezért is kezdeményezte azokat. Éppen tíz esztendővel ezelőtt, 1928-ban írta, hogy «Trianon, ez a nagy történeti tény a mi jövőnket determinálni fogja. Ezért a kultúrpolitika sem folyhat légüres térben, hanem számolnia kell a trianoni gazdasági leromlás következményével. Persze nagyon primitív elgondolás lenne, ha Trianon-okozta gazdasági válságunkból azt a következtetést vonnánk le, hogy elszegényedtünk, tehát ne tanuljunk. Kevesebb költséget, tehát kevesebb iskolát, tehát kevesebb tudást. A gondolatmenet logikusnak látszik, de követése posványba vezet. A helyes Trianon-utáni kultúrpolitikai gondolatsor az: nagyobb nehézségekkel kell az életben megküzdenünk, amihez nagyobb tudás kell, de nem a fellegekben járó és a földön csetlő-botló impraktikus irodalmi műveltség, hanem gyakorlati kultúra».

Bármilyen gazdag és sokoldalú volt is gróf Klebelsberg Kuno kultúrpolitikai működése, — s e tekintetben talán elegendő ismét arra az Emlékkönyvre hivatkoznom, amelyről idáig is többször megemlékeztem — bármilyen sok terv, kezdeményezés és alapítás emléke fűződik egyéniségéhez, ma úgy érezzük valamennyien, munkatársai, barátai épp úgy, mint azok, akik annakidején közömbösen szemlélték törekvéseit, hogy az idő a legtöbb esetben őt igazolja. A Nagy Magvető fáradtságos és önfeláldozó munkájának eredményei

már mindenütt mutatkoztak. *Facta loquuntur*. Meg vagyunk arról győződve, hogy az a művészi emlékmű, mely ott emelkedik a főváros legszebb helyén, a Duna mellett, nemcsak hirdetni fogja egy prófétai léleknek és szervező géniusznak nemes emlékét, hanem egyúttal arra is figyelmezteti majd az utánunk következő nemzedékeket, hogy hogyan kell szolgálni a hazát. Meg vagyunk arról győződve, hogy az eskütéri szobor előtt sohasem fog közömbös lélekkel továsietni az, aki magyarnak érzi és vallja magát.

Mi pedig most, elmúlásának évfordulóján, adjunk hálát az isteni Gondviselésnek, hogy gróf Klebelsberg Kunót adta nekünk.

Lukinich Imre.

Egy év magyar drámatermése.

— Jelentés az 1938. évi Vojnits-érem tárgyában. —

Az elmúlt színházi esztendőnek legkimagaslóbb eseménye kétség-telenül a Nemzeti Színház centenáriuma volt. Száz esztendeje immár, hogy állandó hajlékot emelt az ország fővárosában a nemzet jobbainak áldozatkész lelkesedése a magyar színjátszás számára. Dicsőséges, emlékében is fölemelő győzelme volt ez a hivatásszeretnek s a nemzeti nyelv és művelődés önzetlen és munkás szolgálatának a közöny és meg nem értés fölött. Méltán gondoltak az ünneplő utódok elismeréssel és hálával a derék elődökre, akik otthont teremtettek drámaírodalmunknak is, melynek legnagyobb alkotásai és legforróbb sikerei elválaszthatatlanok ettől a színháztól.

Nem minden keserűség nélkül kell megállapítanunk, hogy drámaírodalmunk semmi tekintetben sem adta bizonyosságát, hogy ez a nagy forduló ihlető hatással lett volna rá. Herczeg Ferencnek költői szépségű alkalmi prológusán kívül semmi visszhangja sem maradt ennek a lélekemelő ünnepi alkalomnak. A színház megrendezte a maga hivatalos ünnepét, a társadalom bizonyosságát adta együttérzésének, de drámaírodalmunknak élő művelői közül éppen a leg-hivatottabbak teljesen távol maradtak az ország ünneplő első színházának újdonság-műsorától.

Pedig általában eléggé gazdag termésre tekinthetünk vissza ebben az évben is. A következő magyar újdonságok kerültek színre ebben az évben:

Molnár Ferenc: *Delila*. Vigj. 3 felv. Pesti Színház, 1937. szept. 17.

Bókay János : *Szakíts helyettem*. Vigj. 3 felv. Belvárosi Színház, 1937. szept. 18.

Lengyel Menyhért : *Királyi vér*. Színmű 11 képben, Művész Színház, 1937. szept. 25.

Matolcsy Andor : *Az utolsó fórum*. Színmű 8 képben, Magyar Színház, 1937. okt. 2.

Nyíró József : *Jézusfaragó ember*. Havasi színjáték, Nemzeti Színház, 1937. okt. 8.

Lakatos László : *Láz*. Színmű 3 felv. Művész Színház, 1937. okt. 16.

Vaszary Gábor : *Szerelemről szó sincs*. Bohózat, Royal-színház, 1937. nov. 13.

Békeffy István—Stella Adorján : *Holnap ágyban marad*. Vigj. Magyar Színház, 1937. dec. 1.

Bibó Lajos : *Ester*. Dráma 3 felv. Nemzeti Színház, 1937. dec. 17.

Kállay Miklós : *Godiva*. Játék a lélek értékéről 3. felv. Nemzeti Színház, 1938. jan. 14.

Meller Rózsi : *Dr. Barabás Irén*. Színmű 3 felv. Belvárosi Színház, 1938. jan. 21.

Bókay János : *A rossz asszony*. Színmű 3 felv. Pesti Színház, 1938. jan. 22.

Fodor László : *Hajnali vendég*. Színjáték 3 felv. Vigszínház, 1938. jan. 29.

Vaszary János : *Ketten egyedül*. Vigj. 3 felv. Magyar Színház, 1938. febr. 1.

Aszlányi Károly : *Amerikai komédia*. Komédia 3 felv. Belvárosi Színház, 1938. febr. 9.

Hunyady Sándor : *Bors István*. Színjáték 3 felv. Vigszínház, 1938. febr. 26.

Andai Ernő : *Harang és kalapács*. Színjáték 3 felv. Nemzeti Színház, 1938. márc. 11.

Csathó Kálmán : *Fűszer és csemege*. Egy régi bolt története 3 felv. Vigszínház, 1938. márc. 26.

Németh László : *Villámfénynél*. Színjáték 4 felv. Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1938. márc. 30.

Dékány András : *Aranysziget*. Színmű 3 felv. Nemzeti Színház, 1938. ápr. 8.

Solt Endre : *Nincsenek véletlenek*. Vigj. 3 felv. Belvárosi Színház, 1938. ápr. 27.

Székely Júlia : *Nóra leányai*. Színmű 3 felv. Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1938. ápr. 28.

A színházi esztendő mindjárt olyan fényes sikerű darabokkal indult meg, mint Molnár Ferenc *Delilája* és Nyírő József *Jézusfaragó embere*. A későbbiek közül is sorozatos előadásokat értek meg Bókay János vígjátékai, Csathó Kálmán *Fűszer és csemegéje* s Hunyady Sándor *Bors Istvánja*. De komoly értékeket mutatott néhány olyan darab is, melyeknek bemutatását nem kísérte kasszasiker, mint Kállay Miklós *Godivája* s Székely Júliának művészi kérdésekben teljesen illetéktelenek fenyegetésére elhallgattatott *Nóra leányai*.

Legnagyobb sikere azonban kétségtelenül annak a darabnak volt, mely a jutalmazás szempontjából ez alkalommal nem kerülhetett szóba: Herczeg Ferenc 20 évi szünet után felújított pompás vígjátékának, a világot azóta diadallal bejárt *Kék rókának*, melynek 225. előadását is megünnepelhette a Nemzeti Színház Kamaraszínháza s diadalmas pályafutását előreláthatólag ebben a színházi évben is folytatni fogja. Kerek, szigorú drámai szerkezete, élénken pergő jelenetei és szellemesen sziporkázó párbeszédei valamennyi idei darab fölé emelik s bizonyítják, hogy a jól felépített darab időálló értéket mutat akkor is, ha témája nem magasabbrendű vagy éppen a kor problémáiba merülő, hanem csak egyszerűen kora társadalmi életének egy szelvényét híven feltüntető. Drámai felépítésben a tavaly színrekerültek közül csak egyetlenegy darab versenyezhetne vele, de az külföldi: Verneuil *Duója*, mely mindössze két színész szerepeltetésével három felvonáson keresztül oly egyszerű drámai feszültséget tud éreztetni, hogy szinte bihetetlennek látszik minmagunk előtt is, hogy csupán két színész mesteri játékában gyönyörködünk.

A *Kék róka* nagyszerű sikere nem hagyott időt arra, hogy Herczeg Ferencnek már készen álló új darabja, *Az utolsó tánc*, az elmúlt színházi év folyamán színre kerülhetett volna.

Még egy felújítás járt jelentékeny sikerrel: Zilahy Lajosnak 15 évvel ezelőtt írt drámája, a *Hazajáró lélek* ez. Szerzője alaposan átdolgozta, de természetesen még így sem kerülhet szóba a jutalmazásnál.

Ami az elmúlt esztendő termését illeti, ez nemcsak nagy egészében közepes, hanem még a sikerültebb darabok sem igen emelkednek felül ezen a színvonalon. Figyelmen kívül hagyva a mulattatásnak olcsó eszközeivel készült, gyári termékeket, az évnek említésre érdemes darabjairól a következőkben emlékezhetünk meg.

Kezdjük beszámolónkat Bókay János két darabjával, melyek közül az első, a *Szakíts helyettem* című, még szeptemberben került színre és hónapokig műsoron maradt. Vidám, szórakoztató játék s nem is akar több lenni. Témája voltaképp ismétlése az előbbi évben

színrekerült darabjának (*Megvédtem: egy nőt*). Itt is azt a tréfás igazságot teszi játékának központjává, hogy a szerelemben nem a nő a gyöngébb fél, hanem a férfi. Abból indul ki, hogy egy ügyvéd arra kéri orvos-barátját, szakítson helyette kedvesével, kinek féltékenységét idegei már nem bírják tovább, de akivel szakítani a maga erejéből mégsem képes. A hű barát vállalja a feladatot. Képtelen, de igen mulatságos helyzetek során halad aztán a darab, amelyek főként abból fakadnak, hogy a hagyományos háromszög rendjét megbontva, minden előnyt a szakítani akaró barátnak juttat a szerző s a szakításra vállalkozónak jut osztályrészül minden kényelmetlenség, a nő minden szeszélye.

Komolyabb tartalmú másik darabja, *A rossz asszony*, mely a régi és a modern nő problémáját veti fel, nem nagyon szerencsésen. A régi nagyasszonyt a gazdag és előkelő özv. Bodory Istvánné képviseli, ki sehogysen akar belenyugodni, hogy fia egy kínálkozó gazdag házasság helyett egy alacsony származású, vagyontalan hivatalnokleánnyal lépjen házasságra. Lassankint azonban megismeri a leányt s már-már hajlandó engedni ridegségéből, de akkor meg arról értesül, hogy fia és a leány már régen szeretni viszonyt folytatnak. A leány ezt nem tagadja, sőt büszkén vallja, hogy ez az igazi szerelem, amely odaadja magát, a nélkül, hogy a házasság kötelékére számítana. A nagyasszony ellenállása végül is megtörik. Ez rendjén is van ebben az esetben, de nem tagadhatjuk, hogy veszedelmes és talán nem is nagyon ízléses épp ebben a kényes pontban láttatni a dolgozó nő modernségét s merészen állást foglalni az efféle próbaházasság mellett. Hogy komolyan vehessük a problémának ilyen felfogását, ahhoz a darab nem eléggé komoly. Nem iránydarab, csak annyit akar hirdetni, hogy a jóság, megértés és megbocsátás diadalmaskodik a hagyományok, előítéletek, sőt még az erkölcsi törvények felett is. Ezt a tanítást vallja és testesíti meg a darab legköltőibb alakja: a nagyasszonynak vénleány-nővére. Egyébként a darab hatását nagyon kockáztatja, hogy szerzője nem hatol mélyebbre, csak mulattatni akar, játszik témájával s ennek következtében a darab folyton ingadozik a komoly színnű és a vígjáték közt.

Szintén a mai fiatal leány áll Matolcsy Andor *Utolsó fórum* című darabjának központjában. Cselekvénye kettős: egy modern leány tévelygései, ki születendő gyermekétől akar szabadulni, — s egy orvos lelki harca, ki belészeret a leányba, s akivel ez gyermekét meg akarná öletni születése előtt. Ez azonban meggyőződik a leány aljasságáról s attól fél, hogy ennek a hatása alatt operáció közben a leányt akaratlanul is megölné. A problémát az «utolsó» (helyesebben :

a legfelső) «fórum» oldja meg: a leány az operáció előtt váratlanul meghal. Lehet, hogy megmérgezte magát, de ezt a pontot a szerző homályban hagyja. Az a tárgy ez, amelyet Zilahy Lajos is feldolgozott a *Tűzmadárban*; annak a mai fiatal leánynak a drámája, aki összekuszálja életét, bűnbeesését újabb bűnökkel próbálja jóvátenni s a magára hagyatottság és meg nem értettség mártíriumában tetszeleg. Szerzőjének első színpadi próbálkozása, inkább rutin, mint ihlet műve, de bizonyos színpadi feszültség keltése nem tagadható meg tőle.

A mai nő probléma-köréből veszi tárgyát Meller Rózsi *Dr. Barabás Irénje* is. A hivatásérzet és szerelem ütközését rajzolja a «kereső» nő lelkében. Elcsépelet téma már ez s a darab szerzője sem volt képes éreztetni sem újszerűségét, sem igazságát. Egy, a darabban erős akaratú s éleseszűnek mondott orvosnő professzora iránt érzett reménytelen szerelmének keserűségében belebolondul egy szélhámossá züllött gyermekkori pajtásába. Kiválóságából keveset látunk a darabban, annál többet érzéki szédületében elkövetett ostobaságaiból. Ez semmiesetre sem a komoly és felelősségteljes munkát végző nő lelki komplikációjára világító eset, hanem, Stefan Zweig divatos kifejezésének némi módosításával szólva, csak «az érzékek zűrzavara».

Hasonlóképpen a mai nő életkérdései foglalkoztatják Székely Júliát is *Nóra leányai* című színművében. Ibsen híres darabját, melyre a címben vonatkozás történik, a mai közönség már bizonyára más érzéssel nézi, mint nézte a mult század nyolcvanas éveinek közönsége. A mai jelszó már nem az, hogy elszakadni a családtól, hanem az, hogy vissza a családba. Ebben az irányban hatnak maguk a gazdasági viszonyok is, különösen az, hogy a nő ma már nehezen kap állást, amely függetlenítené a családtól. De a nő a családi életen kívül még biztos állásban sem boldog, a hivatás maga nem elégíti ki teljesen. A férfinak meg rendszerint nem igen kell a nálánál okosabb nő, fölényét nem bírja elviselni. Három nő sorsából tárulnak elénk az emancipált nő sorsának ezek a mozzanatai. Mindegyiknek a sorsa a «férfi-kérdés» szempontjából van megvilágítva s azt példázza, hogy a tehetséges nőben is sokszor csak a fantázia nagy, de nem a szigorú logika s férfi kell mellé, hogy tehetsége érvényesülhessen. Nóra eszméi nem váltak be, az önálló, tehetséges nő nem boldog s irigyli az egyszerű, igazi nő helyzetét. A darabon kétségtelenül érzik a tézisszerűség, bizonyos kiszámítottság, de annak a bizonyosságát is érezzük, hogy szerzője becületesen komolysággal mélyedt a fölvetett kérdésekbe. Tagadhatatlan színpadi érzékkel kitűnő helyzeteket teremt s valóban sokatmondóan és jellemzetesen beszélteti alakjait.

Különös darab Lakatos László *Láz* című drámája, amely társadalmi dráma gyanánt indul, aztán mint bűnügyi történet folytatódik és mint lélektani színmű fejeződik be. Hőse egy fiatal szanatóriumi főorvos, aki gyanúba kerül, hogy megmérgezte nála jóval idősebb, gyógyíthatatlanul beteg s elviselhetetlenül féltékeny feleségét. Nagy rendőri kihallgatás alá fogják s itt feleségének volt ápolónője vall ellene a legterhelőbben. Később kiderül az orvos ártatlansága s az ápolónő bevallja, hogy ő mérgezte meg az asszonyt s ő keverte gyanúba az orvost szenvedélyes féltékenységéből. A szerző egészen külsőséges eszközökkel keresi a hatást s céljának határozatlanságával folyton megzavarja a nézőt.

Ezek közt a problémákat feszegető darabok közt legérdekesebb Németh Lászlónak *Villámfénynél* című darabja, a sokoldalú írónak első színpadi munkája. Különös, egészen problematikus munka; nézői közül egyeseket elragadott, másokat felháborított, akik lázadást láttak benne a dramaturgiának minden törvénye ellen. Kétségtelen, hogy nem elsősorban drámaírássra hivatott tehetség munkája. Ehhez járul az első munkák legáltalánosabb szervi baja: a túlszűfolttság. A legtöbb író első munkájában ki akar tálalni mindent, ami a szívében fekszik. Németh Lászlónak nagyon sok mondanivalója van: nyugtalan gondolatok és nyugtalanító problémák, amelyeket mind a színpad éles világításába akar állítani. Ezek a problémák, úgy látszik, első sorban önmagával való vonatkozásban zaklatják lelkét és így a darab színpadon meglehetősen ritka mértékben szubjektív. A színpad hivatásának sajátságos felfogására vall a szerzőnek egy nyilatkozata, mely a színpadot az összetört emberek szószékének mondta. Erre a szószékre Ibsennek s még inkább Tolsztojnak egy szenvedélyes tanítványa lép föl előttünk s a keresztyén askétizmusnak és a túlzásokba csapongó lelkiismeretnek igéi áradnak ajkáról. Azt hirdeti, hogy a vagyon bűn, melyet ki kell engesztelni azzal, hogy a szegények gyámolítására fordítsuk, sőt ezek javára le is kell mondanunk róla. Hőse, egy vidéki körorvos, nem képes elviselni, hogy az emberek tömegei szegénységben sínylődnek és nyomorban pusztulnak el, amíg ő jó módban, anyagi gondok nélkül él. Ezt a társadalmi igazságtalanságot végletesen érzékeny lelke nem bírja el s megérlelődik benne az az elhatározás, hogy szakít addigi életével, elhagyja állását és családját, vagyonát pedig a szegény emberek kórházára adozza, maga is elmegy koldusok orvosának és megosztja sorsukat. Egy fiatal leány megjelenése lobbantja föl előtte ezt a *Villámfény*-t, mely rávilágít addigi életének ő általa vallott hazugságára. Úgy hiszi, hogy ebben a leányban megtalálta végre a hozzá illő, őt megértő

nőt, de ebben is csalódik s csalódásában a férfi örök magányosságának tudatára eszmél. Ezt ki is mondja ezekkel a szavakkal; «A nagy szerelmesekek épp oly magányosak, mint a nagy gondolkodók». Ennek szomorú hangulata adja meg a dráma különös hangulatát. Az egész darab voltaképpen a hős önmagával való vívódásának párbeszédre szagztatása, a hős mögött pedig ott érezzük magát az író, ki szakadatlanul és fájdalmasan szenved az életért való felelősséget, nem képes az életben kikerülhetetlen megalkuvásokra s nem tudja elhallgattatni önkínzó erkölcsi radikálizmusának parancsszavát. Csupa tételből és ellentételből van fölépítve az egész darab, csupa probléma, amelyekre hiában várunk feleletet a darab végén is. Ez a megoldatlanság a legtöbb esetben megoldhatatlanságot jelent s ebben mélyen eszméltető tragikai erő rejlik. Egyik bírálója, Kárpáti Aurél, ki ugyancsak nem vádolható az újszerű jelenségek iránt való érzéketlenséggel, «zavaros, fegyelmezetlen, velejében elhibázott munká»-nak mondta a darabot, mely «koncentráció nélkül csillogó, laza törmelék-ként omlik szét a színpadon, megnehezítve az áttekintést, s meglehetősen bizonytalanságban hagy bennünket az író mondanivalójának mibenléte felől. Össze-visszakuszált, tisztázatlan, vegyes eszmefelvágottal teletömött, rapszódikus darab».

A problémáknak e ködös világából ismét a való élet körébe, az alacsonyorsú emberek világába vezet bennünket Bibó Lajos *Eszter* című darabja. Tárgya a nagyváros fertőjébe került fiatal falusi eselődleány tragédiája. Eszter már a züllés útjára jutott, mikor megmenti s nőül veszi egy földije, a kubikos Mihály. Nagy szomorúságuk, hogy nem kíséri házasságukat gyermek-áldás. Eszter e miatt attól remeg, hogy elveszti ura szerelmét. Egy kerítőnő biztatására találkát beszél meg előbbi csábítójával, de Mihály váratlanul hazaérkezik, a csábítót megöli, Esztert pedig elűzi a háztól. A tragédia ezzel azonban nincs megoldva. Mihály szíve sajog Eszterért, ezé pedig Mihályért. Mikor Mihály már kitöltötte büntetését, Eszter karácsonyeste visszatér házukba, de már nagybetegen s hamarosan meg is hal. Ez a falusi tragédia inkább tarka képekben, mint lélektanilag fejlesztett cselekvényben zajlik le előttünk. Különféle elemek vegyülnek benne: egy fővárosi kültelki kávéház éjjeli életébe visz az első felvonás, a második egy külvárosi proletár-lakásba, nazarénusok találkozhelyére, a harmadik falusi parasztszobába. Sokféle ember mozog benne, az életnek sokféle mozzanata közt, az egész mégis egyhangú és összefüzetlen. Naturalisztikusan komor színek, sívár környezet, visszataszító alakok teszik még keservesebben lehangolóvá a darab hatását.

Vidámabb és egészségében is talpraesettebb darab Hunyady Sándor *Bors Istvánja*. Olyan népies tárgyat választ, mely a mai átlag-közönség előtt is népszerű: csoda folytán magasra jutott parasztléte szerencsésjét. A csoda egy végrendelet. Szinte a népmeséhez jár közel a derék igáskocsis sorsa, aki máról-holnapra nagy földbirtokba, kastélyba csöppen bele. Egészeben a darab meglehetősen távol jár az élet valóságától, de részleteiben sok a jóízű életszerűség és egészséges vidámság.

Nem hanyagolták el drámaíróink a költészetnek egyik legdúsabb lelőhelyét, a multat sem. A középkor misztikus világába ment vissza Kállay Miklós *Godiva* című darabjának tárgyaért. Kállay általában szereti a nemzetközi vagy exotikus témákat. Előbbi darabja, *A Roninok kincse*, a messze keletre vitt, most a távol Nyugatról hoz színpadunkra egy középkori legendát. Szereti azokat a tárgyakat is, melyekben nagy lelki és erkölcsi érzések szolgálnak a cselekvény rugójául, még pedig földöntúli tisztaságukban s emberfölötti méretükben. *A lilomos királyfi*ban a lelki és testi tisztaságnak, *A Roninok kincsében* a becsületnek, itt a szeretetnek ilyen hőseit szólaltatja meg a színpadon. *Godiva* tárgyát egy középkori angol monda szolgáltatta a szentéletű «fehér galamb»-ról, ki várnépét megmenti azzal, hogy szégyenérzetén győzedelmeskedve, meztelenül lovagol végig a városon. Kállay a mondát szimbolikus jelentésűvé és vallásos célzatúvá formálta. A meztelenül lovaglás szégyenét itt azért vállalja a hősnő, hogy gonosz férje lelkét megmentse a kárhozattól, mert egy veszendő lélek minden áldozatot megér. Önfeláldozása valóban csodat tesz, a gonosz ember magába száll s megtisztult lélekkel hal meg. *Godiva* mondájához hozzáfűzte a szerző a középkori *Griseldis*-témát is, a minden megalázást és megszegyenyítést alázatos szívvel tűrő, végletesen hű hitves mondáját. A kárhozon győzedelmeskedő szeretet legendáját írta meg; nem drámát írt, hanem áhítatos «játékot, a lélek értékéről». Hősenek feladata így természetesen inkább hivatásnak érzik, mint drámai küzdelemnek. Ezzel az járt együtt, hogy a jellemek nem fejlődnek, az eszmék nem küzdenek. Ilyen álló jellem *Godiva*, a tökéletes jóság, s férje, *Leofric* gróf, a pokoli gonoszság megtestesülése. *Godivát* egy pillanatra sem tántorítja el hivatásától semmi, pedig erre adva volna az alkalom is: *Godiva* szereti *Harolt*t, gyermekkori pajtását; de ez is küldetéses jellem: a meztelen lovaglásra összecsősdülő kandi népséget kardjával veri szét, de előbb megvakította magát, hogy ő se lássa *Godiva* meztelen testét, melyet egyébként Isten óv a profán szemektől, mert galambsereget küld s ez nagy tömegben körülrepdesi *Godivát*. Magának a szerzőnek sincs

eszében a meztelen lovaglás pikántériájának kiaknázása, még annyira sem, ahogy kiaknázza Maeterlink a meztelen váll motívumát *Monna Vanná*jában. A cselekvénybe egy közjáték is ékelődik, mintegy rejtettebb értelmének magyarázatására. Ez csupa dialektika s minduntalan megakasztja a cselekvény menetét.

Közelebbi időből veszi tárgyát Andai Ernő *Harang és kalapács* című színműve: az 1848-i müncheni «sör-forradalom»-ból, amely azért tört ki, mert Lajos bajor király grófnői rangra emelte szeretőjét, Lola Montezt, az angol származású, de spanyol néven szereplő, kalandos életű táncosnőt. Lola Montez iránt szerelemre lobban a városi aljegyző, Vogt János is, ki őt véletlenül ismerte meg, mikor egy záporosó elől házukba menekült, és nevét sem tudja meg soha. Nagy rajongója az aljegyző a szabadságnak s egészen véletlenül élére sodródik a müncheniek forradalmi megmozdulásának, a nélkül, hogy tudatában volna annak, hogy szerelmese ellen lázít. A király végül száműzi a táncosnőt, hogy lecsillapíthassa a forradalmat. E melodramatikusan tarka és regényes jelenetek inkább filmszerű, mint drámai cselekvényben vonulnak el szemünk előtt s a jól választott tárgy erősebb hatás nélkül pereg le az egyenkint jól megírt színpadi képek során. Az író szemmel láthatóan jobban érdekelték a német polgári élet biedermeier jelenetei, mint a forradalom eszméi, s elejti a legizgalmasabbnak ígérkező összeütközést is: a király és a forradalmár találkozását.

Sikerültebb Lengyel Menyhért drámája, a *Királyi vér*. A hirhedt gyémántnyaklánc-pert viszi színre, amelyben Carlyle a francia forradalom kitörésének közvetlen okát látja. Egy genialis kalandornő, Jeanne de la Motte, áll az események központjában, ki elszánt vakmerőséggel hajt végre egy csalást, melybe a királyné személyét is belekeveri. A darab tulajdonképpen bűnügyi regény történelmi környezetben; egy érdekes, körmönfont csalás lejátéztatása 11 képben. A szerző nagy színpadi gyakorlata a nyers hatásokat igyekszik kiaknázni, még pedig egészen filmszerű eszközökkel.

Az oroszok legnagyobb uralkodóját, Nagy Péter cárt, akarja divatos módon, bizalmas közelségből bemutatni Dékány András darabja, az *Arany-sziget*. A cár lelkében a szabadságvágy és a kötelességteljesítés vívja állandó harcát. Szeretne tengerészeivel a szabad tengeren hajózni s megkeresni a legendás arany-szigetet, ahol a földön hever az arany; de visszahívja a cári kötelesség s erélyes hitvese, az egykori markotányosnő, ki kemény papucs-kormány alatt tartja. Mindez nem vezet drámai ütközéshez, nincs is igazi drámai élet a

darabban, mely egyes jelenetekre tördelőzik, ezek a darab folyamán egyre nehezebben mozdulnak s egyre üresebbekké válnak.

Az év terméséből három darabot emelt ki a bizottság mint különösebb figyelemre érdemeseket s a jutalmazás szempontjából számbavehetőket. Az egyik Nyíró József *Jézusfaragó embere*. Nyíró «havasi színjáték»-nak mondja darabját, melyet a közönség nagy tetszéssel fogadott, de a kritika részéről már — joggal — nem talált teljes elismertetésre. Maga az író úgy nyilatkozott darabjáról, hogy benne formailag is újat akart nyújtani. Ennek az újszerűségnek mibenléte magából a darabból nem tűnik ki. Színművének világául a székelyföldet jelöli meg, azt az erdős és havasi világot, melyet könyveiből már jól ismer a közönség. Céljául pedig azt vallja, hogy «a székely nép belső lelki világát a színpadon is közelebb hozza az egységes magyar irodalomhoz és a magyar közönséghez». Ez a cél ugyancsak távol esik attól, amelyet a dramaturgia tűz a dráma elé. Nem is dráma Nyíró munkája és sikerét is más természetű jelességeinek köszönheti. Az újszerű környezet az, ami első sorban megkapta közönségünket. A csíki havasok közt játszódik le, szegény favágók körében. Ezeknek a lelkébe világít be a szerző, mélységes együttérzéssel, megértő szeretettel. Bemutatja ősi egyszerűségüket, megszólaltatja jószívűségüket, vallásos hitüket, de vad bosszúérzésüket is. A természet gyermekei, ebben és ennek módja szerint élnek. Az egyszerű szívek poézise árad a színpadról, szívből fakadó és szívhez szóló költészet. Ami igazán lényeges dramaturgiai követelmény, abban sokkal kevésbé sikerült a darab. Cselekvénye széttöredezik. Az első felvonás Ajnádinak, a székely szobrásznak történetével indul, kit csalódása és nyomora visszaűz a városból havasi szülőfalujába. A meghasonlott lelkű embert csapás csapás után éri. Minden reményét egy nagy Jézus-szobrába veti: ha ezt el tudja adni templomuk számára, megmenekül családjával együtt egyidőre az éhenhalástól. Minden csalódását és szenvedését belevitte a szenvedő Krisztus ábrázolásába s e miatt az olyan ijesztő lett, hogy a pap nem veheti meg, mert áhitat helyett megborzadnának tőle a hívei. A szobrász erre egyik szomszédja segítségével beáll favágónak a havasokra. A második felvonásban ez a történet megszakad s Ajnádinak csak annyi szerepe van, hogy az ő gyámoltalansága következtében egy szálfá agyonüti azt a társát, aki őt ehhez a keserves keresethez juttatta. Az egész felvonás mintha csak arra szolgálna, hogy az író aprólékos vonásokkal bemutassa a havasi favágók életét s az egész felvonással egy nagy szentimentális jelenetet, a haldoklás jelenetét készítse elő. A harmadik felvonás nagy része is etnografikus jelene-

tekbe vész, a helyzethez nem illő adomákat hallunk s csak a felvonás végén tér vissza ismét a cselekvény Ajnádihoz, akit társainak a gyermeki ártatlanság felé forduló gyöngéd szeretete megengesztel s Krisztus lényének igazi megismerésére és szívhez szóló ábrázolására vezet. Mintha maga az író se lett volna tisztában azzal, hogyan fejezze be darabját. Megoldása ebben a formában csaknem úgy hat, mintha a megigazulás apotheózisa volna, amelyet a szívjóváagnak s a megbocsátó szeretetnek annyi nyilvánulása előz meg, amennyi szétrepesztí a dráma kereteit.

Amennyire kezdetleges Nyíró színpadi technikája, annyira káprázatosan ügyes ebben Molnár Ferenc. Témái évek óta szembe-tűnően egyre egyszerűbbek és könnyedebbek, de nála nem is az a fontos, mit mond el, hanem az, hogyan mondja el. Egyszerű, szinte semmitmondó ez időszakra eső darabjának, a *Delilának* a témája is. Az ószövegségi történetnek, Sámson és Delila történetének ötletes, modern változatát nyújtja. Ma már Sámson ereje nem a hajában, hanem a pénzében van, s ha elveszik pénzét, oda az ereje. A darabban egy pénzhez jutott vendéglősről van szó, kire egy pénzéhes pincérleány kiveti a hálót, el akarja választani feleségétől s a derék, okos asszony csak úgy tudja kimenteni gyöngye akaratú férjét a számító démon karmaiból, hogy a válasba egyezés ellenértékeül elszedi tőle erejét: pénzét, mire a pincérleány cserben hagyja őt. Ezt a sovány ötletet az író valóságos virtuóztatással szélesíti három felvonásos játékká. Csakugyan játék ez, a játéknak minden szórakoztató kedvességével. De a kitűnő színpadi szerkesztésnek is mintaképe a darab. Tagadhatatlan, hogy Molnár Ferenc itt is inkább szerepeket ír, mint jellemeket és sok benne a kiszámítottság, de a szeretet melegét is érezteti s megszokott élcelő kedve helyett is inkább meleg és tiszta humor árad a darabból a nézőtér felé, sőt helyenkint jólesően a szerző szívének dobbanását is érezzük.

Szintén nagy technikai ügyességgel, de komolyabb problémát visz színpadra Csathó Kálmán *Fűszer és csemege* című darabjában. A szürke, prózai cím mögött a magyar társadalomnak egy sokat vitatott problémája rejtezik: miért nem akar a magyar úri osztály a kereskedői pályán elhelyezkedni s mi az oka annak, hogy a munkából meggazdagodott családok második nemzedéke a legtöbbször már inkább eltékozolja, mint gyarapítja az öröklött vagyont.

A Nemzeti Színháznak írt darabjaiban a vidéki magyar úri életnek kissé félszeg, de szeretetreméltó alakjait vitte színpadra Csathó Kálmán, egy kis enyhe maliciával és elnéző szatírával. Mióta magánszínházakban kerülnek előadásra darabjai, mintha tárgyat,

célzatot és hangot változtatott volna. A vidék derűs világa helyett a városi élet felé fordul érdeklődésével s a gentrynek problémáktól kevésbé nyugtalanított osztálya helyett a városi polgárságot szerepelteti a maga életkérdéseivel. Ez a darabja már teljesen polgári darab s a tisztességes polgári hagyományok védelmét szolgálja. Egy nagykereskedő család tagjai szerepelnek benne s a legtipikusabb polgári foglalkozás, a kereskedői jut méltányoló elismeréshez. Valósággal pellengérré állítja az író a családnak azt a tagját, aki renegátként el akar pártolni apáinak biztos megélhetést és vagyoni gyarapodást nyújtó foglalkozásától, a gentry között keres elhelyezkedést s úri semmittevéssel akarja fölcserélni családjuk jólétének szilárd alapját, a becsületes polgári munkát. Az uraskodó kereskedő-unoka szegénypadra ültetése némi mértékben voltaképpen az egész magyar úri osztálynak szól, amiért nem akar az országvezető hivatalok helyett a pult mellett fűszert és csemegét árulni. A darab tendenciája kissé túlzottan egyoldalú, szereplői mintegy kereskedelem-párti és kereskedelem-ellenes csoportra oszlanak s határozottan ez utóbbiak húzzák a rövidebbet: parlagi és léha figuráknak mutatja be őket az író, míg a kereskedelem-pártiak egytől-egyig rokonszenvesek. Mintha azzal az áramlattal úsznék az író, amely mindenképp igyekszik a magyar ifjúságot a gyakorlati pályák, első sorban a kereskedelem felé irányítani. Kissé túl is lő a célon, kissé túlfeszíti a tendenciát, mikor azzal a felfogással, mely a kereskedői tisztességnek föléje helyezi az úri-emberséget, a legkeményebb erkölcsi ítéletet állítja szembe: A léha uraskodás heréinek nem *úri* mivolta összeférhetetlen a kereskedőséggel; ellenkezőleg: azért nem válhatnak be új kereskedőnek, mert lelkük szerint *nem igazi úri emberek*. Hiszen ha minden kereskedő ilyen tündöklően becsületes volna! Hiszen azért az úri emberek közt is vannak becsületesek és munkaszeretők! Kissé igazságtalan beállítást az is, mintha a magyar úri osztály csak léhaságból nem akarna kereskedő lenni. Ez a kérdés kevésbé is időszerű ma, mikor a sokat hánytorgatott mulatós élet nagyon megcsappant s a középosztály fia szegénysége miatt nem törhet a kereskedőség magas polcára, hanem kénytelen megelégedni azzal, ha villanyoskalauz lehet.

A darab technikai fölépítése elsőrangú s különös becsüt ad neki, hogy a színpadismeret mellett a drámaismeret követelményeiről sem feledkezik meg. Nem csábítja a filmszerűsége törekvés hóbortja a szerkezet széttördelésére, hanem három jól szerkesztett felvonásba tömöríti mondanivalóit. Nem igen érezzük ugyan a darabból az ihlet vagy a tárgytól áthatott érzés melegét, de látjuk,

hogy gondos számítással dolgozott a szerző. Alakjai rajzában is élesebb és határozottabb vonások tűnnek szemünkbe, mint eddigi darabjaiban, épp ezért úgy érezzük, hogy a szerzőnek finomabb eszközök is állanának rendelkezésére komikus hatás keltése céljából, mint pl. egy nagyothalló asszony szerepeltetése három felvonáson keresztül.

Irodalmi tekintetben is határozott haladást jelent a darab Csathó Kálmán pályáján s igen szíves fogadtatásra talált a közönség részéről is, úgy hogy az év termékei közül legteljesebben ez felel meg az irodalmi becs és a színpadi siker követelményeinek.

Annak előre bocsátása után, hogy a bizottság egyik tagja Molnár Ferenc *Deliláját* óhajtotta jutalmazásra ajánlani, a bizottság, melynek tagjai Császár Elemér r., Zlinszky Aladár és Kéky Lajos l. tagok voltak, szótöbbséggel azt a tiszteletteljes javaslatot terjeszti a Tekintetes Akadémia elé, hogy méltóztassék az ezen évre esedékes Vojnits-éremmel Csathó Kálmánnak a Vígszínházban bemutatott *Fűszer és csemege* című színművét kitüntetni.

Kéky Lajos.

IRODALOM.

Emlékkönyv gróf Klebelsberg Kunóról.

Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. Gróf Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések 1932—1938. Budapest, 1938. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadása.

«Arbores serit agricola, quorum fructus nec viderit unquam». Klebelsberg Kuno nagyon jól tudta, hogy nem fogja meglátni azoknak a fáknak gyümölcseit, amelyeket annyi szeretettel, annyi munkával, annyi erőfeszítéssel ültetett. Azt azonban sem ő, sem barátai nem gondolták, hogy olyan korán távozik az élők sorából; az általa ültetett palántáknak még nagy szükségük lett volna a nagy kertész ápolására, gondozására. Mi sem bizonyítja jobban ültetvényeinek erejét, mint az, hogy kiállják a mai kor zordonságát és viharait. Csak természetes, hogy egyéniségének jelentősége évről-évre növekedik. Ez kifejezésre jut a Klebelsberg-emlékbizottság működésében, szobrának elkészültében, a Klebelsberg-pályadíjban, de kifejezésre jut abban a kötetben is, mely a róla szóló emlékbeszédek és megemlékezések gyűjteményét tartalmazza. Ezeket szerető hitvese gyűjtötte össze, egyik legkiválóbb munkatársa, Kornis Gyula, rendezte sajtó alá s az általa újjászervezett Kir. Magy. Egyetemi Nyomda áldozatkészsége adta ki.

Kornis Gyula helyesen mondja a kötet előszavában, hogy «gróf Klebelsberg Kuno az államférfiaknak nem a könnyen feledésbe menő típusából való». «A kortársak meg nem értő kritikája régesrégén elhangzott és ennek helyébe lép most a történetírónak, az idő tanújának az eredményeket mérlegelő elismerése. Az alkotó Klebelsberg nevéhez fűződő intézmények századok multán is művelik az egymást felváltó nemzedékeket».

Klebelsberg jelentőségét mi sem igazolja jobban, mint azok névsora, akik róla megemlékeztek. A Magyar Nemzeti Múzeum csarnokában felállított ravatalnál elhangzott beszédek mélyen bevésődtek emlékezetünkbe; Glattfelder Gyula, Hóman Bálint, gróf Bethlen István beszédei méltók voltak a nagy halotthoz. A megemlékezések írói között találjuk Kornis Gyula, gr. Apponyi Albert, Berzeviczy Albert, Becker porosz közoktatásügyi miniszter, Herczeg Ferenc, Sipőcz Jenő, Schuschnigg Kurt, Domanovszky Sándor, báró

Korányi Sándor, Kállay Miklós, Szent-Györgyi Albert, Fedele olasz miniszter neveit. A képviselőház nevében Almássy László, a felsőház nevében br. Wlassics Gyula búcsúztatták és, aki a legelső sorban áll, József kir. herceg tábornagy, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke Szegeden 1935. április 11-én tartott emlékbeszédet. Még mélyebb benyomást tesz az olvasóra a megemlékezések tartalma. Hóman Bálint felsorolja, hogy mit tett hazája érdekében: a Magyar Történelmi Társulatnak új lendületet és új irányt adott, a Magyar Tudományos Akadémiát a végromlástól mentette meg, új egyesületeket hívott életre tudományos és irodalmi törekvések támogatására. A természettudományok fejlesztésének ápolójává szegődött. Alkotásai: a Gyűjtemény Egyetem, Ösztöndíjtanács, Természettudományi Tanács, Tudományos Társulatok Országos Szövetsége, a magyar műveltséget szolgáló tanulmányi ösztöndíjak, külföldi kollegiumok, belső kutatóintézetek, a három vidéki egyetem «kiepítése», hirdetői egy új magyar tudomány-politikának. Hóman Bálint mondja: «Klebelsberg Kuno a vallásos ember szent meggyőződésével hitt a kultúra nemzetmentő, államfenntartó hivatásában. A kultúra eszközeivel hitte kivívhatóknak nemzete elrabolt jogait»... «Mikor jött, a tudomány, a művészet, irodalom, közoktatás anyagi eszközök hiányában szenvedett, sorvadott, az enyészet útján haladt, munkásai már-már munkájuk céltalanságáról elmélkedtek. Klebelsberg bizalmat, erőt, lelkesedést öntött beléjük. Visszaadta hitüket és új, magas piedestálra emelte hivatásukat». Bethlen István azt mondta: «A háború után a magyar kultúra minden kövét Klebelsberg rakta le. Trianon után a magyar kultúrát ő mentette meg az enyészettől»... «Nincsen a magyar kultúrának egyetlen kis tere sem, melynek területén gr. Klebelsberg Kuno alapvető munkát ne végzett volna és meg vagyok győződve, hogy ha majdan felnő ez a generáció, mely az ő általa teremtetett intézményekben nevelkedett, akkor ez a generáció talán több tudásra támaszkodva, talán tisztább látással, talán kevesebb emberi irigységgel eltelve áldást fog kérni Istentől arra a munkára, amelyet gr. Klebelsberg Kuno végzett 10 éven keresztül».

Kornis Gyula a Magyar Paedagogiai Társaságban tartott emlékbeszédében azt mondta, hogy «gr. Klebelsberg Kunónak halhatatlan történelmi érdeme, hogy a háború után világszerte folyó nagy szellemi építkezésbe Európa nemzetei közül azt, amelyet a világháború leginkább porbasújtott és testben-lélekben leginkább szétmarcangolt, nagy céltudatossággal belekapcsolta»... «Klebelsberg a kultúrában való nemzetközi versenyre akarta előkészíteni a magyarságot. A népiskola és középiskola fejlesztésével, de főképp a magasabb tudományos kultúrának eddig nálunk példátlan kiépítésével». «A magyar naciona-

lizmus kereteit az új viszonyokhoz képest új tartalommal törekedett megtölteni. Ezt az új magyar lelket formálni hivatott ideológiát nevezte neonacionalizmusnak. Ő maga a következőkben fejezte ki az új nemzeti programot: a pozitív, az aktív, a produktív, a konstruktív emberek érdeklődését, a munkás, az alkotó emberek szent összefogását, a rombadőlt haza erejét az építésnek egyszerű munkájában: öntudatos összefogást a kritika túltengésével, a hiperkritikával és általában a negatív emberekkel szemben, a neonacionalizmus a korábbi idők szónokló, ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretetével szemben a munkás hazaszeretetet hangsúlyozza, épp úgy szembeszáll a jogosulatlan önámítás, mint a nemzet önbizalmának kishitű lefokozásával; épp úgy szembeszáll a naiv optimistákkal, mint a baljósokkal és a kétségbeesés apostolaival. Első sorban a tudás erejével meghatványozott munka kultuszát iparkodik szolgálni... «Klebensberg azért tudott olyan rajongó munkakedvvel a magyar jövőért dolgozni, mert kitűnően ismerte a multat és így érezte mint államférfi a történeti felelősséget»... «Erős és világos esze mellett a másik kulcs, mely alkotásainak titkát előttünk megnyitja, hatalmas akarata és példátlan munkabírása». Gr. Apponyi Albert 1932-ben ezt írta: «Gr. Klebensberg Kuno halála egyike a legsúlyosabb veszteségeknek, amelyeket ez a nemzet az utóbbi időben szenvedett, mert olyan tág látókörű és annyi impulsív erővel bíró kultúr-politikus, mint amilyen ő volt, nem terem mindennap s ma hozzáfogható államférfiakat a művelt világnak szinte egyetlen államában sem ismerek». Herczeg Ferenc azt mondta, hogy «Klebensberg legfeltűnőbb tulajdonsága tetterejének mindent magával sodró lendülete. Ha iskolában tanulta, akkor gróf Széchenyi István volt a mestere». «Mikor kikisértük a Nemzeti Múzeum csarnokából, a gyász génusza haladt a koporsója mellett. Mikor megérkezett utolsó otthonába Szegedre, már a dicsőség nemtője fogadta». József főherceg az őt jellemző alapossággal és lelkiismeretességgel tökéletes képet ad Klebensberg munkájáról s bölcsen mutat rá, hogy az államigazgatásban Tisza vezetése alatt lett naggyá. (Hogy Tisza milyen sokat tartott Klebensbergről, azt legjobban igazolja azon fölterjesztés, melyben miniszterelnöki államtitkárra való kinevezésre ajánlotta.) Domanovszky helyesen idézi Ravasz László jellemzését: «A legkonkrétabb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikusnak nevezte». Br. Korányi Sándor, Kertész Róbert, Kállay Miklós, Bakay Lajos s a könyvben megjelent megemlékezések íróinak hosszú sora Klebensberg emlékére a drágakövek olyan tömegét szolgáltatatták, hogy azokból hatalmas piramist, testes köteteket lehetne létesíteni.

E rövid ismertetés csak biztatás arra, hogy minden jó magyar

ember, a kultúra minden barátja olvassa figyelemmel e gyűjteményt, mert abban megtalálja azt a forrást, melyből meríteni kell annak, aki az ország sorsát szíven viseli.

Grósz Emil.

Költészet és világnézet.

Martin du Gard Roger: *Egy lélek története*. (Jean Barois). Fordította Hevesi András. Két kötet. 8-r. 205+234 l. Budapest, 1938. Franklin-Társulat.

Az irodalmi Nobel-díj tavalyi nyertesére, Martin du Gard-ra természetszerűleg ráirányult a magyar könyvkiadók figyelme. Csaknem egyszerre jelent meg magyar fordításban két nagyszabású munkája: a kétkötetes *Egy lélek története* s a még hatalmasabb terjedelmű *A Thibault-családnak* egyelőre az első része. Mi most az előbbit vesszük röviden szemügyre.

Ez a munka nem szorítható bele *egy* hagyományos műfaj keretébe: mondhatnók társadalni korrajznak, a századvégi francia szabadelvűség eposzának, filmszerű könyvdrámának, de talán leg-egyszerűbb lesz *regénynek* neveznünk. A XX. században a »regény« fogalma veszedelmesen közeledik az »akármí« szó jelentéséhez.

Az *Egy lélek történetében* nem »egy lélek« története tárul fel előttünk, hanem egy egész nemzedéké, sőt kettőé; a főszemély sem egyén, hanem lélekalkati típus, melynek egyrészt a korszak talajába, másrészt az örökemberi természetbe nyúlnak le gyökérszáalai. E regény tartalmi mondanivalója nem tud szépen vesztig maradni a művészi forna időfeletti síkjában, hanem arra kényszeríti az olvasókat, hogy lelkük mélyén időszerű megoldásmóddal válaszoljanak rá, kiki a maga világnézete szerint. Mondanunk sem kell, hogy a szerző ezzel nemcsak tisztában van, hanem egyenesen ez a célja; a műforma csak burok, s szerepe éppen az, hogy láttassa, miként lüktet mögötte az örök nyugtalanságú *probléma*.

A francia értelmiségi középosztály élete a világháborút közvetlenül megelőző három vagy negyedfél évtizedben: ez a háttér és az időbeli keret. 1878-ban lép elénk a regény főalakja, Barois János, mint tizenkétéves gyermek. Anyja tüdőbajban halt meg fiatalon, s fia is hajlamos erre a betegsége. Tizenkét éves koráig apai nagyanyjánál nevelődött, ennek halála után pedig keresztanyjának, Pasquelin-nének gondozása alá került, s mind a két helyen a vallásos hit levegője vette körül. Eleinte a nyájas Joziere abbé csitíttatta el Barois ébredezni kezdő kételyeit; de mikor középiskolai tanulmányait elvégezve, Párizsba költözött s beíratkozott az orvosi facultásra és egyidejűleg a Sorbonne természettudományi szakos hallgatójává is: hamarosan észrevette, hogy a Joziere abbé gyermeteg

tisztaságú hitének együgyű érvei nem elegendők annak az egyre súlyosodó válságnak az eloszlatásához, amelybe természettudományi új ismeretei sodorták lelki világát. Szerencséjére akadt alkalmasabb mentora egy Schertz nevű svájci katolikus papban, aki szintén természettudományi kutatások végett időzött Párizsban. Barois boldog csodálkozással tapasztalta, hogy Schertz pap létére mindazon a kételkedő vívódáson átesett, amelyek őt is kínozzák, s hogy Schertz szerencsés kiegészítést tudott kötni önmagában a vallásos hit és a természettudományos gondolkodásmód között: elég a vallásos érzés, a dogmákban nem szükséges hinni. Barois úgy érzi, ő is megtalálja ezen az úton a belső békét. De apja halálos beteg lesz, a vallásos hit a másvilág küszöbén félelmes erővel jelentkezni kezd addig hitetlen lelkében, s utolsó akarata az, hogy fia vegye nőül nevelőanyjának, Pasquelin-nének buzgó vallásosságú leányát, Cécile-t. A házaspár azonban nagyon rövid ideig él együtt, mert áthidalhatatlan lelki szakadék van köztük: a nő buzgó katolikus, a férj pedig egyre határozottabban leszámol a vallásos hittel és ú. n. szabadgondolkozóvá lesz. Falun hagyja feleségét újszülött leánygyermekével, ő maga Párizsba megy, és kivivott függetlenségétől megmámorosodva, néhány barátjával együtt folyóiratot alapít: a *Magvetőt*. Ekkor pattan ki a Dreyfus-per botránya, s a *Magvető* szenvedélyes hévvel veti bele magát a hareba az ártatlanul elítélt zsidó katonatiszt védelmében. (A regénynek a Dreyfus-ügyet tárgyaló része több mint száz lapnyi terjedelmű.) Barois roppant eréllyel küzd a katolikus egyház ellen s általában a vallás ellen. De egyszer villamos-kocsi gázolja el Barois-t, s ő a halálos veszély pillanatában önkéntelenül Szűz Máriához fohászkodik. Szégyelli is magát e pillanatnyi gyöngesége miatt, s megírja végrendeletét: «Nem tudok semmi megrázóbbat, mint az olyan aggastyán magatartását, akinek egész élete egy eszme szolgálatában állott, és aki végső elgyengülésében meggyalázza azt, ami életének értelme volt és siralmasan megtagadja multját... Megérdemlem, hogy egyenesen haljak meg, ahogy éltem, a nélkül, hogy beadjam a derekamat...» De gőgös nyilatkozatának egyre inkább ellentmond viselkedése. Tüdeje meg-megbetegszik, s ez nyomasztólag hat kedélyére is. Még nagyobb lelki változást idéz elő az, hogy tizennyolc évessé lett leánya, Marie, hosszabb időt tölt nála, és Barois-t meghatja a Marie fölényesen biztos, sziklaszilárd vallásos hite, mely nem fél az apja természettudományos ellenvetéseitől sem, s amely e szép fiatal nővel a kolostort választatja önkéntes bivatásterületnek. Fájdalmas kudareként éri Barois önbizalmát a fiatal nemzedék támadása is; e fiatalság egy része túllicitálja az ő «természettudományos» álláspontját, s a vallásos érzésről sem akarván tudni, nyílt istentagadást hirdet, Barois pedig

ezt egyre nagyobb bűnnek érzi, — a fiatal nemzedék másik része meg nem lát egyebet a *Magvető* működésében, mint meddő elméletet, kótyagos anarchiát, megállapítja az intellektualizmus csődjét, s új elvekre esküszik: a nacionalizmus, az erkölcsi fegyelem, az öntudatos pozitív katolicizmus eszméire. Barois-ban megkezdődik a lelki össze-roppanás; lemond a *Magvető* szerkesztői tisztségéről, testi betegsége miatt el kell hagynia Párizst, leányának kolostorba vonulása után visszatér felesége mellé, egy Lévy nevű abbéval kezd vitatkozni, de néhány találkozás után a vitatkozóból kétségbeesett töprengő lesz, és a feszület csókolgatása közben leheli ki gyötrődő lelkét.

E munka irodalmi érdemei a francia szellem jellegzetes értékei. Szerkezete csak látszólag laza, igazában rendkívül finom, tervszerű kezelése az anyagnak. Negyedszáz évvel ezelőtt még nem volt az ilyen szerkesztésmód annyira elcsépelt, mint ma, a filmszerű képsorozatok túltengése idején; a főalak életének, lelki fejlődésének, sorsa alakulásának legfontosabb, legjellemzőbb mozzanatai megannyi izgalmas feszültségű kis drámákként következnek egymás után. De mégsem színpadra való megjelenítés ez az eljárás, hanem az ú. n. könyvdráma módszere, mert hiszen még a kitűnő szellemességű, ragyogó dialektikájú párbeszédeknel is szebbek és hatásosabbak azok a levelek és naplójegyzetek, melyekben Barois vagy Lévy a francia szellem világosságával és a francia stílus remeklésével tisztázza önmaga előtt és előttünk lelkének titkos és bonyolult élményeit, — az ilyesmit csak olvasás útján ismerhetjük meg. A munka szerzője drámaíró módjára igyekszik elrejtőzni s másokat beszéltetni, csak színpadi utasításokra emlékeztető rövid megjegyzéseket tesz a maga nevében, de ezek közt is sok a finom és találó igazságú; pl. a húszéves De Grenneville-t így jellemzi: «Mindent egybevetve a biztonságnak és a tartózkodásnak az a keveréke, amelyet a papi iskolák jótanulója első szerelmi kalandjáig megőriz». Érdekes, hogy ez a se nem regény, se nem dráma külső tekintetben tökéletesen olyan, mint néhai való jó Dugonics munkái; de ezek a kezdetlegesség esetén próbálkozásai, a Martin du Gard munkája pedig a tiszta műfaj és a zárt szerkezet szabályaiba belecsömörlött modern művész virtuóz fölényessége.

De az irodalom s általában a művészet nemcsak forma, hanem tartalom is, bármennyire nem könnyű néha e két elemet egymástól elkülöníteni. Martin du Gard nemcsak esztétikai élvezetben akarta részesíteni olvasóit, mikor regényét huszonöt évvel ezelőtt közrebocsátotta. Ez az epico-drámai munka egyúttal «líra» is, világnézeti állásfoglalás, még pedig nem — mint igen sok költőnél — tudatosság nélküli, hanem célzatos nyíltságú, ezt a célzatosságot csak a formai elemnek, az ábrázolás művészi színvonalának érdeke óvja meg a

kellő határok közül való kisiklástól. A francia nemzet a világháború előtti félévszázadban mélyreható világnézeti válságot élt át. A világnézeti harcok e korszakának tipikus képviselője Barois, egyszersmind példája annak az igazságnak, hogy a világnézeti válság a maga hullámmzó eredményeivel nemcsak a közösségi, hanem az egyéni életben is megfigyelhető. De regényünk szerzőjének éppen nem eszményképe a Barois-féle típus, amely fiatal korában nem tud hova lenni a forradalmár-türelmetlenségtől, vallásellenes szenvedélyességével és szertelen függetlenségi vágyával a családi köteléket is széttépi, viszont az elbetegesedés és megöregedés idején előbbi hencegő lénye szánnalmas rokkantságba süllyed, nem tud ekkor sem a vallásos hit vigaszához menekülni, csak lerontja egész élete munkásságának hitelét a más-világi bűnhődéstől való szurkolásával. Martin du Gard-nak az eszményét a világninenséggel szemben való emberi magatartás tekintetében a regény egyik mellékalakja testesíti meg: Luce, a Collège de France vallástörténelmi tanára, akit a jelenkor Sokratesének nevezhetnénk. A hittételes és szertartásos vallások Istenében épp úgy nem hisz, mint a fiatal Barois, de Luce ezt a világnézeti álláspontját sohasem tette társadalmi forradalom csatakiáltásává, sohasem titánkodott, hanem a földi boldogság nyárspolgári mintáját valószínűsítette meg családi életében, melyet kilenc gyermek tett számára gazdaggá és áldottá. Luce nem gyáva, a Dreyfus-perben kockára tette népszerűségét, de többre becsüli a békés meggyőzést a forradalmi erőszaknál, s a «szép életet» a tudományos hírnév hiúságánál. A földi életen túlra vonatkozó gondolatok nem ingerlik Luce-t, öregkorának testi szenvedései közt is megőrizi nemes humanizmusát s halála módjával is igazolja erkölcsi nagyságát.

Ismételjük, Martin du Gard e munkája a világháború kitörését megelőző évben, 1913-ban volt könyvújdonság. Azóta sok víz és vér folyt le az Idő medrében, és az azóta eltelt negyedszázad Európájának lelki nyugtalansága éppen az általános világnézeti válságban tetőződik. Ilyen válságok idején éppen a mérsékelt irányok járnak legrosszabbul. A Martin du Gard-tól Luce alakjában oly tisztelettel felvázolt balközép-féle vallási (?) álláspont is ma már bizony nagyon kopott-szürkének és olyan «sem hév, sem hideg-nek tűnik fel, amelyről a biblia a legelutasítóbb ítéletet mondja. De egyébként is annyira kizárólagossági igényekkel sarkítódnak a világháború utáni időben a világnézeti értékelésmódok egymás ellentétes végleteivé, hogy egyre kevésbbé tűrik meg a mérsékelt, vagy éppen semleges álláspontokat, souverainitásról pedig a magáén kívül egyik meggyőződés sem akar hallani. Az esztétikai szempont mostanság igen sanyarú helyzetben van. A művész hazája ma nem «széles e világ», tehetséges írók is

jónéhányan vannak száműzve hazájukból világnézetük miatt, egy nagy birodalomban a Nobel-díj elfogadása is tilos, szintén világnézeti okból. A vallási világnézet területén és a magyar irodalom körén belül maradvá is, ellentétes végletek furcsa jelenségeivel találkozunk, ha megfigyeljük, a vallási ellenőrző szempont miként veszi felülvizsgálat alá a költői értékeket. Az erkölcsileg végkép ellazult életű Ady Endre művészi lángelméjét s időnkénti emberi vezeklését annyira méltányolja egy református püspök, hogy a magyar irodalom egyetlen igazi vallásos költőjévé avatja. Bár ezt az álláspontot nemcsak túlzónak, hanem félreérthető volta miatt káros hatásúnak is véljük, a vallásos szempontú irodalmi kritika túlzásai közül mégsem az ilyen méltányló és megbocsátó végletet tartjuk igazán bajnak, hanem azt a másik végletet, amelyre legjellemzőbb példaként egy 1934-ben megjelent, ilyen című tanulmányt említhetünk: *Arany János és az evangélium*. E tanulmány szerzője *végigsajnálva* Arany János életét és műveit, megállapítja Aranyról, hogy «hiányzik belőle az Úr Jézus Krisztus». Szerzőnk szerint Arany nem helyesen választotta meg költészetének főalakjait, éppen a saját lelkének krisztustalansága miatt; Toldi Miklósban is, Etelében is sok jó tulajdonság van ugyan, de egyik sem tudja Istenhez való viszonyát a megváltottság boldogító tudatává fejleszteni, s pl. Toldi a halálos ágyán nem a hit ujjongó bizonyosságát érzi, hanem csak bizonytalan reménykedéssel vagy kényszerű belenyugvással készül Isten színe elé; nagy folt ez Arany költészetén, neki «tudatosan és kizárólagosan Isten dicsőségének a dalnokává kellett volna szegődnie»... Hogy a vallási világnézet totalitás-elvének ez a minden vonatkozásban illetékességre törő igénye a maga «kellett volná»-ival hova juttatná a költészetet, arra még csak rágondolni sem jó. Éppen a legigazibb tehetségek nem bírnák — akkor sem, ha akarnák — egyéniségük művészi meghatározottságát más-nemű elvektől függővé tenni, bármily tiszteletreméltók ezek az elvek egyébként. A vallási elvektől irányított költészetnek még az őszinte része is gyanússá válnék a megakadályozhatatlanul felburjánzó farizeus-irodalom közepett... Oh, tisztában vagyunk azzal, hogy az esztétikai világnézet végleteskedő souverainitása szintén elviselhetetlen elfajulásokba tévedhet, s tévedett is már többször, úgyhogy a mostan divatozó türelmetlen egyoldalúságot részben ő hívta ki maga ellen. Hiába, az ember nem lehet sem *csak* vallásos, sem *csak* politikai (hazafias-szociális), sem *csak* művészetélvező lény. Az *egyetemes* emberi élet számára is a béke volna kívánatos, és éppen evangéliumi alapon volna megvalósítható legbiztosabban; embermivoltunk különféle irányú nemes hajlamainak egyszerűen csak meg kellene szívlelniök a legfontosabb evangéliumi tanítást: *szeressétek egymást!* —df—

AZ UTOLSÓ ILLÉSHÁZY.

A vadregényes, kanyargó Vág partján, ahol a történelmi idők szelleme életre kelti a felvidéki magyar küzdelmek emlékeit, évszázados öreg fák között elrejtőzve fekszik Dubnic, az Illésházyak ősi otthona. A mult romemlékei között, melyek körülveszik, a kastély ma is épségben áll, falait nem döntötték meg az idők viharai.¹ A régi szomszéd várak dicsőségét már csak az omladozó bástyafalak hirdetik. Az élet rég elköltözött belőlük s velük együtt elmultak azok a nagynevű történelmi családok is, melyek a kiskirályok hatalmával uralkodtak egykor a Felvidék felett.

A dubnici kastély főuri gazdáit is elhantolta az idő. A család utolsó férfitagja, Illésházy István, száz évvel ezelőtt, 1838-ban szállott sírjába, bezárva nevezetes ősök sorozatát, akiknek a nemzet életében évszázadokon át jelentékeny szerepük volt. A megemlékezés róla a kegyeleten kívül a hála érzéseit is életre keltheti s az utókort arra ösztönözheti, hogy a feledés homályából kiragadva, érdeme szerint méltassa őt. Illésházy István a nagy reformkorszak úttörő munkása, az alkotmányos önvédelem bátor harcosa volt, ki nemzethűségét páratlan áldozatkészségével is igazolta. Egyénisége jelentőséget nyer azáltal is, hogy hatása Széchenyire minden kétségen kívül kimutatható. Az ő nemes magyar lelkének hevülete, jelleme és áldozatkészsége, mint buzdító forrás, a legnagyobb magyar lelki átidojitására acélozó hatással volt.

Évszázadok története ad számot az Illésházyakról, a

¹ Régebben az Illésházyak a treneséni várban laktak, de a sok ostromló támadás annyira megrongálta azt, hogy később a család Dubnicra költözött. Az ottani kastélyt Illésházy Miklós, a kancellár építtette a szatmári béke után.

magyarság életharcának változatos korszakából, visszatűrözve bennük a koreszmék hatását és az idők küzdelmeit, melyek nem hagyták őket érintetlenül. A korszak hibáit is megtaláljuk bennük, de az erényeket is, melyek őket kortársaik fölé emelik. Erős egyéniségekkel találkozunk közöttük, kiknek hatása és szerepvívó hivatottsága megüti a történelmi mértéket.

Három Illésházy ontotta véré a csatamezőkön. György, aki a mohácsi katasztrófa áldozata lett, Ferenc, aki a párkányi csatában a török elleni harcban esett el hősi küzdelem után. A harmadik áldozat Antal volt, István utolsó fiútestvére, aki ifjúságának virágában vesztette el életét a francia háborúk idején. Tragikus sors jutott osztályrészül neki. Már útban volt hazája felé, hogy menyasszonyával frigyre lépjen, midőn egy jelentéktelen utóharcban gyilkos golyó találta. Ez a haláleset mindenképpen végzetes volt az Illésházy nemzedékre, mely István magvaszakadása után Antal ivadéakai által nyerhetett volna folytonosságot.

Illésházy István, a protestáns nádor, kinek viszontagságos sorsát és emelkedését nagy történetírónk, Károlyi Árpád munkájából ismerjük, és Miklós, a kancellár, a békeszerző Pálffy János híve, Trencsén ura és védője a kuruc csapatok ellen, kemény harcos férfiak voltak. Illésházy József, az országbíró, Mária Terézia szorongatott ügyének támogatója, és János, ez utóbbi fia szintén nagytekintélyű szereplői a kornak, királyhűek, de egyben alkotmányos érzésű magyarok. Midőn a kalapos király törvénytelen rendeletei napvilágot látnak, János otthagyja örökös főispáni székét és azokhoz csatlakozik, akik a megtámadott alkotmány védelmében mindvégig kitartanak. János fia volt István, az utolsó Illésházy, ki már teljes kiforrottságban áll előttünk, mint a nemzeti ügy korszerű hivatottsággal felruházott harcosa. Az ősök nagy tulajdonságait egyesítve megtaláljuk benne, csak pazar főúri bőkezősége különbözik tőlük, kik a vagyonszerzés és megtartás rendszerében óvatosabbak és számítóbbak voltak.

Illésházy István a sors kegyeltje volt, szép lelki tulajdonai és tehetsége mellett óriási vagyon birtokosa, mely

egyéni függetlenségének a biztosítására minden eszközt megadhatott. Atyja után roppant örökség szállott reá, mely őt a leggazdagabb magyar főurak sorába emelte. Négy nagy uradalmon kívül 600,000 darab aranyat örökölt, melyet a főúri család becsületes jószágkormányzója meglepetésszerűen adott át az utódnak, azzal a kijelentéssel, hogy elpusztíthatatlan gazdagságot juttat kezére. A jóslás nem vált valóra, mert nemcsak a temérdek aranykincs, hanem a nagy birtokállomány javarésze is veszendőbe ment még az örökös életében, úgyannyira, hogy végül már csak romjai voltak annak a vagyonnak, mely egykor a Felvidék leggazdagabb urának osztályrészül jutott.

Illésházy István nemeslelkű, ritka műveltségű férfiú volt, amiben a gondos nevelésnek is része volt. Két hatalmas Mentora volt: gróf Batthyány József hercegprímás és gróf Esterházy Károly, a híres egri püspök, mindketten hivatottak arra, hogy a korán felismert tehetségű ifjú kiképeztetésének kellő útírányt adjanak. Tanulmányait Egerben, Nagyszombatban és a pesti egyetemen végezte, mindenütt kitűnő eredménnyel. Minden arra vall, hogy kivételes tehetségű ifjú volt, nemes becsvágyban is erős vértetű lélek, aki az önművelődés szükségét nem a köznapi igények mértékével mérte. Sokoldalú tudás és gazdag nyelvismeret, mely a kor viszonyait tekintve ritkaságszámba mehetett, jellemezte őt. Közéleti szereplésében már kezdetben feltűnt s mind a vármegyéken, mind az országgyűléseken műveltségén kívül szónoki képességével is sikert aratott. Nagy műveltségét az a gazdag könyvgyűjtemény is igazolja, melyet végső intézkedésével a Nemzeti Múzeumnak hagyományozott.

Elképzelhető, hogy ily szellemi és anyagi kincsekkel felruházva Dubnic urának a várakozó közbizalomból minő tekintélyes rész juthatott. Illésházy István nagy ígéret volt a jövőre, megerősítve minden reményt arra nézve, hogy a nemzeti ügy szolgálata erős támaszt fog nyerni benne. A népi érdekek felkarolásában is úttörő munkát végzett s eszméit, törekvéseit példaadóan ragyogó tettekkel igazolta. Szívjóságának kiapadhatatlan forrásaiból minden szenvedő segítséget meríthetett s nem volt méltányos kérő, ki gyámolítás

nélkül távozott volna tőle. A közintézményeket gazdag adományokkal gyarapította, számottévő kölcsönök adósleveleit tépte szét, bajbajutott családokat emelt föl küzdelmes sorsból. Rossz időkben, midőn a természet mostohaasága a népet csapásokkal sujtotta, összes tárházait megnyitotta, hogy élelemmel, vetőmaggal ellássa és segítse a szűkölködőket. Nem tartotta főúri állására lealázónak, hogy sűrűn érintkezzék a néppel, melynek nyelvét kitünően beszélte. Államférfiúi okos belátása jól tudta elbírálni, hogy a méltányos bánásmód s a néplelek ismerete minő fontos jelentőségű a vezetésben. melynek sikere pusztán az egyoldalú hatalmi és osztályérdekek szolgálata által nem biztosítható. Nemes vonása volt, hogy jótetteit minden feltűnés nélkül gyakorolta s nem szerette, ha e miatt zajos elismerésben, vagy ünneplésben részesült.

Természetes, hogy ily viszonyok között a közfigyelem hamar fordult Illésházy felé, még pedig mindkét oldalról. A bécsi politika is számításba vette őt, a nagy befolyású, dúsgazdag főurat, kinek támogatása a trón szolgálatában nagy jelentőségű segítség lehetett, de a nemzeti álláspont is magának követelte őt, ismerve hazafias érzéseit, melyek korán mutatkoztak nála. Illésházy ez utóbbi álláspont harcosa lett, számolva a kor viszonyaival, a feltörekvő nemzeti áramlatokkal, melyek magyarságát és jogérvét erősebben befolyásolhatták, mint az udvari politikának sokban nemzetellenes érdekszempontjai. Illésházy híven szolgálta királyát, ha azt nemzethűségével össze tudta egyeztetni, de nem habozott egy pillanatra sem a küzdők sorába állani, ha a nemzet alkotmányos jogai sérelmet szenvedtek.

Első szereplése az erdélyi Hórá-lázadás idejére esik. A bécsi kormány gróf Jankovich János császári biztost küldte Erdélybe a felkelés leverésére, aki segédül Illésházy Istvánt vette maga mellé. Jól bevált szolgálatai után a bécsi kormány fontos állással kínálta meg őt Triesztben, de a fiatal gróf elhárította magától a bizalmat, követve atyja példáját, aki nem akart a törvénytelen rendszer szolgálatának eszköze lenni. Midőn József császár halála után bekövetkezett a lelki megkönnyebbülés fordulata, Illésházy sem habozott s odaállott a törvényesen megkoronázott király mellé. 1790-ben

mint Trencsén követe foglalta el helyét az országgyűlésen, ahol mihamarabb feltűnt szereplésével. A francia háborúk idején hűséggel állott Ferenc király oldalán s a nemzeti felkelés szervezéséből is kivette a részét.

A király Illésházy hűségét magas udvari méltósággal és az Aranygyapjas Renddel jutalmazta, ami fiatal korát tekintve, ritka kegyesszámba mehetett. Ezúttal már elődeinek a tisztét is viselte s mint Trencsén és Liptó örökös főispánja elfoglalta őseinek székét, hozzá méltó nemes buzgalommal. Midőn Ferenc király a szerencsétlen wagrami ütközet után menekülni kényszerült, Illésházy állandóan mellette volt és dubnici kastélyában is vendégül látta. Ily megtiszteltetés érte őt akkor is, midőn I. Sándor orosz cár meglátogatta őt, hogy kifejezze rokonszenvét iránta. Illésházy hűsége ebben az időben kiállotta a tűzpróbát. Bár hiteles adatok nincsenek reá, de a kortársak szavai szerint a franciák világhódító császára 1809-i történelmi nevezetességű kiáltványa után Illésházy Istvánt, a felvidéki magyar főurat is számításba vette a magyar trón esetleges betöltésének kérdésénél. Hogy mi volt az alapja ezeknek a híreszteléseknek, azt döntő történelmi adatok hiányában megállapítani nem lehet, de kétségtelen, hogy ezekben a kor hangulata jut kifejezésre, Illésházy István személyének nagy tekintélyéről tanuskodva.

Illésházy mint tanácsadó is élesenlátó államférfinak bizonyult. Ő adta a királynak 1804-ben azt a tanácsot, hogy kössön békét a franciákkal s ne tegye ki a koronát és a birodalmat oly megaláztatásoknak, melyek súlyos következményekkel járhatnak. Intő szavát nem vették figyelembe s a következmény az austerlitzi nagy vereség lett, mely két nagyhatalmi uralkodó tekintélyén ejtett csorbát s a birodalmat is válságos helyzetbe sodorta. Már ezt megelőzően terjedelmes emlékiratban fejtette ki véleményét az ország helyzetéről, kifogásolva azt, hogy a magyar nemzetet megkérdezése nélkül sodorták bele a szerencsétlen háborúba. Az alkalmat felhasználja arra is, hogy a nemzet egyéb sérelmeit is szóvá tegye és a kormány működése felett szigorú bírálatot mondjon. Közéleti tevékenysége ebben az időben egy pilla-

natig sem szünetelt, mint ahogy jótékony-sága is állandóan munkában volt üdvös célok és közintézmények gyarapítására. 1807-ben a Ludovika Akadémia alapítványait 20,000-forintos adománnyal gazdagította.

A jó viszony közte és a király között egy csapásra véget ért, amint az alkotmányellenes kormányzás fordulata bekövetkezett. Illésházy erélyesen ellenszegült a kormány sérelmes rendeleteinek és főispáni állásairól is lemondott. Bár az alkotmányos rend helyreállításával ismét elfoglalta állásait, ellenzéki álláspontját az 1825-i jobb fordulat sem változtatta meg s az országgyűlés összehívása után a felső táblán a nemzet sérelmeinek számonkérő ostromlója lett. Fellépésének történelmi jelentőséget ad, hogy ő volt az első, aki Széchenyi Istvánnal együtt magyar nyelven szólalt meg a főrendi táblán. Az ő irányítása mellett fejtették ki tevékenységüket a trencsényi követek is, Borsiczky István és Nemák Ferenc, akik közül különösen az előbbi a kormányra nézve veszedelmes ellenfélnek bizonyult.

Illésházy a történetek után súlyos kegyvesztésbe esett, melynek feszültsége később sem enyhült s haláláig sem változott. A bécsi kormány nem tudta neki megbocsátani pálfordulását és a veszedelmes felforgatót látta benne. Állandóan figyeltette bizalmasaival, akik között magyar ember is akadt, vállalkozva a megfizetett kém szégyenletes szerepére. A jelentések érdekes képet adnak az idők hangulatáról, de Illésházyról is, kinek tündöklő jelleme és magyarsága ezekből az írásokból még jobban kidomborodik. Vádolják őt tüzes hazafiságáért, engesztelhetetlen magyarságáért és a küzdelemért, melyet a kormány politikája ellen folytat. A kémjelentések számot adnak arról is, hogy a fiatalabb főúri nemzedéket ő hevíti és biztatja az ellenállásra. Széchenyi István az ő befolyása alatt fejt ki izgatásait, úgy, hogy, amint a jelentés mondja, Széchenyit Illésházy neveltjének és áldozatának lehet tekinteni. Egy másik bizalmas közlés szerint Illésházynak oly nagy tekintélye van a hazafias pártban, hogy nádorválasztás esetén őt választanák meg erre a nagy méltóságra.

A gyenge uralkodó, akit trónfoglalása első pillanatától

kezdve forradalmi rémlátások gyötröttek, nem tud ellenállani kormánya befolyásának és erősen meghasonlik egykori hű alattvalójával, kivel szemben neheztelését súlyos szavakban is kifejezi. Az önérzetes férfi azonban keményen állja az ostromot s ritka bátorsággal mondja meg a véleményét az őt korholó királynak: «Én Felséged hű alattvalója vagyok. Felséged rendelkezhet életemmel, vagyonommal, de lelkiismeretem tiltja, hogy meggyőződésemmel megalkudjam».

Egyáltalában a dubnici kiskirály a szóharcok terén is megállotta helyét s szellemes, önérzetes visszavágásairól híres volt kortársai előtt. Midőn egy alkalommal még fiatalabb korában Kaunitz hercegnél, a mindenható miniszternél ebédelt, az a baleset érte, hogy társalgás közben feldöntötte előtte álló borospoharát. A herceg, aki hirtelen fellobbanó természet volt, gúnyos étellel rászólt a grófra:

— Mondja csak Illésházy, hol tanult ön étkezni?

— Olyan házban, — felelte Illésházy — ahol minden étkezéshez tisztára terítenek s ezt nem kéri számon a vendégtől.

A herceg a lakoma után megszegyenülten vallotta be egy magas állású diplomatának, hogy a fiatal magyar gróftól kemény leckét kapott.

Természetes, hogy az a bánásmód, melyben Illésházy részesült, sokkal többet ártott a rendszernek, mint a megbélyegzettnak, aki a sérelmek arányában nőtt tekintélyben és becsülésben a közvélemény előtt. Illésházy ebben a korban a nádorral is ellentétbe került s a jó viszony, mely közöttük a multban fennállott, erős csorbát szenvedett az események folytán. A felső tábla heves támadó vitáit a nádor Illésházy befolyásának tulajdonította és pedig nem ok nélkül. Ily viszonyok között a kormány minden erőt mozgásba hozott Illésházy és pártja ellen azokban a vármegyékben is, ahol a gróf mint főispán működött. Az erőszak azonban csődöt mondott. Illésházy tekintélyén megtört a kormány akarata s a kuruc Borsiczky Istvánt, akinek megbuktatására a hatalom minden eszközt mozgásba hozott, nagy harcok után újból alispánná választották.

Illésházy ebben az időben fényes úri házában, Pozsony-

ban a kor legkiválóbb szereplőit látta vendégül. Az országgyűlés idején a koronázó városban, vagy csallóközi birtokán tartózkodott. Bécsben sohasem volt háztartása s nem követte számos főuri társának azt a hagyományos szokását, hogy az udvar fényében sütkérezve s vagyonát idegen érdekek gyarapítására pazarolva, a kegykeresők sorába álljon. Midőn azonban az országgyűlés szünetelt, állandóan Dubnicon tartózkodott, abban a fejedelmi pompával berendezett kastélyban, melynek őse, Illésházy Miklós, a kancellár volt az építője. Gazdagságáról ma már csak a hagyományok beszélhetnek, mert a mult leltárából úgyszólván nem maradt fenn semmi. Pazar műkincseiből, melyeket a folytonosan változó kezek széthordtak a világba, alig maradt egynehány darab, mely az időkről tanuskodhatna. A fejedelmi háztartás óriási méreteiről is csak a kortársak emlékei nyomán értesülhetünk, fogalmat nyerve arról a fényről és nagyúri bőkezűségről, mely a dubnici kiskirály udvarát jellemezte. A szolgálattelvő tisztek és alkalmazottak száma királyi udvartartásra vallott, épp úgy a kastély ellátása is a legnagyobb gazdagságban bővelkedett. A terjedelmes istállókban ötven egyenlő színű és nagyságú telivér paripa állott rendelkezésre a díszhintók fényes sorozatával.

A leggazdagabb pompát azonban az ősi park nyújtotta, remek fáival és dísznövényeivel, melyek állandó gondos ápolásban részesültek. Nem volt olyan áldozat, melyet a kastély ura növénykedvelő hajlamainak a kielégítésére meg nem hozott volna s legnagyobb élvezete volt, ha kedvenc fái alatt sétálhatott, gyönyörködve a természet paradicsomi szépségében. Mindennapos szokása volt, hogy reggel lovaglóostorával és pipájával a kezében kedvenc Duna kuttyája kíséretében szemlét tartott házi birodalmában. Ez volt az egyedüli hely, ahol számonkért minden hanyagságot, vagy visszaélést, mely rendszerében zavart okozhatott. Egyébként vendégeit minden bőséggel ellátta, szórakozásukról is gondoskodott s ha maga nem lehetett jelen, kedvelt emberére, Wodnyánszky nyugalmazott lovaskapitányra bízta az udvari mulattató szerepét. Ez a szerep megoszlott a kastély egy másik állandó vendégével, Ottlik Károllyal, aki 1797-ben

Illésházy alatt mint kapitány szolgált a trencsényi nemesi bandériumban. Ez utóbbi férfiú kedélye különösen jó hatású volt a grófra, aki őt felette megkedvelte s végül annyira magához láncolta, hogy haláláig a kastély lakója maradt. Voltak, akik Ottlik Károlyt az udvari bolond szerepével gúnyolták, de a gróf élesen tiltakozott a megalázó jelző ellen. Midőn kedvelt embere meghalt, arcképét a díszhelyre tétette és sokszor megemlékezett róla, mint olyan barátról, aki mindig igazat mondott, még akkor is, mikor ez kellemetlen volt neki.

Jellemző volt a főúr az a jóságos bánásmód is, melyben alkalmazottait részesítette. Mint atya bánt velük és sorsukról mindvégig bőségesen gondoskodott. Midőn olyan vendég távozott tőle, akinek anyagi viszonyai nem engedhették meg a jutalomosztogatást, Illésházy bizalmasan borítékba zárva adott át neki egy tekintélyes pénzüsszeget, felsorolva írásban, hogy szolgálattelveői közül kinek minő jutalmat adjon.

Illésházy egészsége korán hanyatlásnak indult, testi megroppanása, melyhez lelki bajok is járultak, idő előtt megtörte erejét. Már közvetlen az 1825-i országgyűlés után mutatkoztak nála a hanyatlás jelei, különösen hallószerveinek gyöngülése folytán. A trónutódot koronázó 1830-i országgyűlésen még megjelent ugyan, de már csak mint néma tanú szemlélte a szertartásos pompával együttjáró zajos eseményeket. Ezután mindjobban visszavonult a közszereplés teréről s végül főispáni állásairól is lemondott.

Kétségtelen, hogy Illésházy visszavonulásában súlyos lelki okok is közrejátszottak. Úgy látszik, hogy bántotta őt a meghasonlás is a királlyal, kinek egykor teljes bizalmát bírta. Családi életében sem volt szerencsés, feleségével, Barkóczy Terézia grófnővel nem élt együtt, habár törvényesen nem váltak el egymástól. A kölcsönös megbecsülés viszonya nem szakadt meg közöttük s többször megtörtént, hogy a grófné meglátogatta őt dubnici kastélyában. Két leánygyermekük kiskorban meghalt és törvényes fiúutód nem volt, aki a nagy név örökségét átvehette volna. Bizonyára oly okok, melyek mélyen sújthatták a nemeslelkű férfiú és hazafi érzését. Vagyoni rendezetlensége is nyugtalanította életét és

ennek volt oka hirtelen elhatározása, mellyel hatalmas vagyonát minden kényszerűség nélkül idegen kezekre juttatta.

Kétségtelen, hogy Illésházy nagy áldozatkészsége és főúri bőkezűsége vagyoni viszonyaiban bonyodalmakat okozott, de nem olyanokat, hogy az óriási vagyon tervtudatos rendszerrel és rendezéssel megmenthető nem lett volna. Ő azonban a megoldásnak nem ezt az útját kereste s milliókat érő uradalmait eladta báró Sina Györgynek, a feltörekvő gazdag bankárnak 1.100,000 forintért, olyan összegért, mely meg sem közelítette a megmaradt vagyon értékét. Bizonyára nem így cselekszik, ha törvényes utódai vannak, akik a családi vagyonnal együtt a név örökségét is átvehetik. Midőn tisztelői megkérdezték a grófot, hogy minő okok késztetik őt erre az elhatározásra, ily szavakkal felelt: «Nem akarom hallani a vádat, hogy az utolsó Illésházy adósa maradt valakinek». A birtokeladással összefüggő végső intézkedése volt, hogy a trencsényi kisnemességnek 50,000 forintnyi tartozását elengedte, viszont a tulajdonában lévő 600,000 forintnyi adóslevelek behajtására nézve nem tett semmiféle intézkedést. A nagylelkű, büszke főúr maradt mindvégig, nem tagadva meg önmagát és elveit, melyekkel életpályáját megfutotta.

Könnyező szemekkel, mélyen lesújtott lélekkel hagyta el Illésházy István 1835 nyarán ősei birtokát, meggyászolva környezetétől, mely a változásba sehogy sem tudott belenyugodni. A környék népe zokogva vett búcsút a régi gazdától s az egyszerű falusi bíró kétségbeesve csókolta meg a nemeslelkű főúr kezét ezzel a felkiáltással: mi lesz velünk, ha a mi édesatyánk is elhagy bennünket?!

Testileg megtörve és önmagával végleg leszámolva vonult vissza Illésházy István csallóközi megmaradt birtokára, szakítva minden közszerepléssel, amiben folyvást súlyosbodó betegségének is része volt. Élete ezután kinszenvedéssé vált gyomorrákja folytán, mely 1838. július 31-én véget vetett életének. Mi sem jellemzőbb reá, mint végrendelete, melyben feleségét teszi örökösévé, azt a hitvestársat, akitől régóta elszakadva élt. A fennkölt lelkű grófné méltó volt a bizalomra és férjét kegyeletes érzéssel temettette el

az Illésházyak templomában. Ő állíttatott neki emléket is, a sírkő szavai szerint: «Isten előtt leborulva és mennyei díjat kérve az elhunyt számtalan érdemeiért.»

A Magyar Tudományos Akadémiában, melynek Illésházy István igazgatósági tagja volt, nagy barátja és tisztelője, gróf Desseffy József mondott emlékbeszédet. Trencsén megye díszülésén Nemák Ferenc búcsúztatta, az egész Felvidék gyászát tolmácsoló ékes szavakkal.

Illésházy István emlékét felidézve, arra az államfenntartó hivatottságra utalhatunk, mely a felvidéki magyar politika irányításában évszázadokon át bevált rendszernek bizonyult. Az a szoros lelki kapcsolat, mely a különböző nyelvű és fajú népeket összefűzte, reálpolitikai valóság volt, melyet a közös érdekek biztosítottak a földrajzi és gazdasági élettörvények természetes követelményei szerint. Az államfenntartó erők célszerű egyensúlyozása volt a siker biztosító téka, melyben a belső viszonyokkal számolni tudó méltányos belátás és jogérzék alárendelt szerepet nem játszhatott.

Ezt a szükségszerű alkalmazkodást a tapasztalatok és megpróbáltatások érlelték meg, melyek a magyarságot korán meggyőzhették arról, hogy rendszerében és céljaiban minő útírányt kövessen, ha létfenntartásának biztonságát szilárd alapokra akarja építeni. Szerencse volt, hogy a vezetők tekintélye és hivatottsága végeredményben erősebbnek bizonyult, mint az elkövetett hibák túlfeszítései s a nemzeti lélek csalfa ábrándképei, melyeknek fékezése nélkül az ezeréves ország korábban a végső felbomlás állapotába juthatott volna. A helyes megosztás céltudatossága, a különféle érdekek összeegyeztetésének méltányossága megteremtette a közös érdekek védelmének azt a rendszerét is, mely az államegység biztosítására jótékonyan hatott közre. Bizonyíték ez arra nézve is, hogy nem egyedül a nyelvi és faji jelleg az, mely egy államrendszerben a fenntartó és sorshatározó erők mérlegét eldöntheti. A Génusz hatalma és vonzó ereje, a tekintélyek példaadása, a célok és érdekek közössége sokkal természetesebb eszköz lehet a boldogulásra, mint az egyoldalú faji érdekek makacssága, mely széthúzást okoz s összeütközésbe jut az erőviszonyokkal.

A történelmi Felvidék sorsában ezt a helyes egyenlítő rendszert látjuk érvényesülni, amely a régi vezető társadalom hivatottságára nézve minden kétséget eloszlat-hat. A lelki összetartozandóság érzete s a méltányos bánás-mód a néppel a közös érdekek alapján természetes kapcsolat volt, melynek ápolásában nem volt szükség az elnyomás, vagy a jogfosztás erőszakosságára. Egyébként is a magyar nemzet jelleme és lelki alkata sok mindent bizonyíthat, csak azt nem, hogy az erőszakos elnyomásra különösebb fogékony-sága volna. Elődeink telepítési politikájukban is mindig a legnagyobb engedékenységet tanúsították s a közös hűségen kívül, melyet az anyaállam joggal megkövetelhetett, nem állítottak fel korlátokat a nemzetiségi elemek számára, sem az egyéni boldogulás megakadályozására.

Már régi törvényeink bizonyítják, hogy az egyenlő megosztás elve volt a felvidéki nemzetiségi politika irányítója. Az 1609-i törvény 44. cikke kimondja, hogy a bírói és egyéb tisztségeket a szabad városokban, a bányavárosokban és a kiváltságos mezővárosokban magyaroknak, németeknek, cseheknek, szlovákoknak nemzetiségre különbség nélkül egyenlően kell osztogatni kétezer magyar forint büntetés terhe alatt.

E méltányos politikának meg is volt az eredménye a közös érdekkielégítés és megértés lelki viszonyában, mely mindenkor számottevő erősségnek bizonyult, ha a nemzet életében válságos fordulatok történtek. Valahányszor a magyarság létküzdelmének nehéz harcát vívta, mindig segítségre talált a felvidéki nemzetiségi elemek támogatásában. Szabadságharcaink tanúskodnak róla, hogy együtt küzdöttek velünk s hűségükben kitartók voltak akkor is, midőn a magyarságot az idegen hatalom bilincse fojtogatta. Rákóczi német kurucai, Branyiskó, Szent-Tamás szlovák hősei, a felvidéki honvédszászlóaljak vitéz katonái csak arról az áldozati hűségről adhatnak számot, mely egy elnyomási rendszer lenyűgöző és kiábrándító hatása alatt aligha érvényesülhetett volna. Mindez együtt járt azzal a lehetőséggel is, mely a boldogulást minden államhű polgár számára nemzetiségi tekintet nélkül korlátlanul szabaddá tette. Tények igazolják, hogy régi államéletünkben a nemzetiségi elemek mindvégig érvé-

nyesülhettek s a legmagasabb méltóságokat is elérhették, ha erre tehetségük képesítette, sőt az ország későbbi megcsonkított helyzetében sem történt rendszerváltozás, mely a multtól eltérő irányzatokat mutatna. Volt idő, midőn a főpapi állások, a magas bírói székek, az állam és városi hivatalok mind befogadták őket, ami irányadó lehet arra nézve, hogy a sokat hangoztatott magyar elnyomás vádja minő elbírálást érdemelhetett.

Kétségtelen, hogy a koreszmék és szükségletek változásai az idők folyamán új medreket ástak, de semmiesetre sem olyanokat, hogy a közös érdekek feláldozásában rejlvő veszedelmeket a tanulságok megcáfolhatták volna. A viszonyok változhattak, de nem a természeti erők állandósága, melyeknek kérlelhetetlen törvényei és életszabályai nem mindig az emberi akarat és számítás esélyei szerint alakulnak.

Az igazságszótó örök hatalom, mely, ha lassan őrl is, de annál jobban érezteti sujtó kezét a végleszámolásban, meghozta az ítéletet azoknak a rosszhiszemű vádaknak a cáfolatára, melyek csak egy világhatasztrófa által okozott egyensúlyvesztés bomlasztó hatása alatt adhattak előnyöket a jogtipró kizsákmányolásra. A magyar nemzet, mely ennek a végzetes rendszernek a legfőbb áldozata lett, nyugodt öntudattal állhat a világ ítélőszéke elé, hogy, mint legkárosabban sujtott fél, visszaszerző jogainak érvényesítésére minden erőt mozgásba hozzon. Ehhez a küzdelemhez az önbizalmat saját történelméből merítheti, mely csak azt bizonyítja, hogy a magyar nemzet államfenntartó biztonságának érdekében sohasem lépte át a jogos cselekvés határait. A veszélyben helytálló szilárd áldozatkészség, a haladás szellemével és az erőviszonyokkal számolni tudó bölcс önmérséklet volt a vezető magyarság jellegzetes vonása a multban, s ezt a hivatottságát kell igazolnia a jövőben is, ha a honfoglaló ősök örökségét visszaszerezni és tartósan biztosítani akarja. A régi felvidéki vezetőkben ezt a hivatottságot kétségtelenül megállapíthatjuk s azért idéztük fel ma, egy biztatóbb sorsfordulat küszöbén, egy olyan magyar harcos emlékét, aki példaadásban irányító lehet a jövő számára.

HORÁNSZKY LAJOS.

I. FERENC JÓZSEF KORMÁNYZÁSA A SZABADSÁGHARC ÉVEIBEN

— Második és utolsó közlemény.¹ —

V.

Windischgrätz elbocsátása.

Ezt a fordulatot nem várták volna azok, akik tanúi voltak a december 2-i trónváltás jelenetének. Akkor a fiatal uralkodó átölelte a herceget és a hála túlárado érzésével így szólította meg : «Önnek köszönhetjük mindazt, ami még fennmaradt és él.»² Ugyane napon Ferenc József írásban is megköszönte Windischgrätznek nemes, bátor és okos viselkedését.

E levélben a herceget «a trón és az alkotmány» rendíthetetlen oszlopának nevezi.³ Nem csupán Ferenc József gondolkodott így Prága és Bécs megfékezőjéről. Mindenütt, ahol gyűlöltek a forradalmi újításokat, a legnagyobb elismerés hangján beszéltek a hercegről. Nesselrode, az orosz külügyminiszter a forradalmi Bécs ellen vonuló Windischgrätz nyilatkozatait a «legmélyebb csodálkozással» vette tudomásul. Győzelme az anarchia felett — úgymond — nemcsak Ausztriának és Európának javát szolgálja, hanem megújítja az emberi társadalom rendjét.⁴ Jósika Samu «világtörténeti, halhatatlan név»-nek mondja a Windischgrätz nevét, mivel ritka bátorsággal és bölcseséggel az általános zűllés közepett megragadta és felhasználta a kellő pillanatot az úgynevezett

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 732. számában.

² Helfert : *Geschichte Oesterreichs*. Bd. III. 330. l.

³ Separat Akten 1157/1848. (B. Á. L.)

⁴ Schwarzenberg Nachlass Fasc. VI. ad No. 424 (u. o.).

népakarat mindenhatóságába vetett hitnek megtörésére. Jósika szerint Windischgrätz a nemesek közt a legnemesebb.¹

Az általános tömjénezés misztikus önérzetet szokott felkelteni a tömjénfüsttől elbódult halandóban. Windischgrätz sem volt kivétel e szabály alól. Bécs megvétele után azt monddta gróf Sullivannak, a belga követnek, hogy a Gondviselés hívta őt a birodalom, sőt egész Európa megmentésére.²

Ilyen nagy küldetésnek érzetében a tábornagy elfelejtette elküldeni Ferenc Józsefnek az utolsó formális jelentést Magyarországra vonulásáról 1848 december közepén. Ez a mulasztás bántotta az uralkodót, aki bármely rangú polgári vagy katonai tisztviselőjétől elvárta a formaságok pontos figyelembevételét, kivált ha katonai szolgálatban az iránta tartozó tisztelet forog szóban. Így hideg árnyék borult az uralkodó hálaérzetének meleg fényére.³

Az árnyék elvonult a tábornagy sikereinek hírére, de újra visszatért és nagyobbodott a magyarországi hírek következtében. 1849. január 5-én jelent meg a fővezér a magyar fővárosban és már két nap múlva írja neki Schwarzenberg, hogy Olmützben megjelent jóérlmú magyarok, akiket az udvar kegyesen fogadott, Windischgrätz megfontolatlan irgalmassága ellen panaszkodnak. Báró Kulmer, a miniszteriumban a magyar ügyek szakértője, szerette volna a tábornagy szívére kötni, hogy Magyarországon az irgalom ártalmas. Schwarzenberg tudatta Kulmer felfogását a tábornaggal.

Pedig Windischgrätz, még mielőtt Bicskén az országgyűlés küldöttségét fogadta, határozottan kijelentette, hogy mint hódító vonul az országba s midőn a fővárosban Batthyány Lajost elfogatta másokkal együtt, eléggé kimutatta, hogy nem az irgalom erényében akarja magát tökéletesíteni a hódításra kiszemelt ország földjén.

De Budapestre vonulva két akasztófára ítelt komárom-

¹ Wertheimer: *Ungedruckte Tageblätter des Hofkanzlers Baron S. Jósika*. (Oesterreichische Rundschau, Bd. XIX. 193, 201. ll.)

² Sullivan 1848. november 6-i jelentése (Brüsseli Külügyi levéltár).

³ Paul Müller: *F. M. Fürst Windischgrätz*. 231. l.

megyei magyarnak megkegyelmezett. Az egyik tizenkilenc éves volt, a másik három gyermeknek atyja. Vétsegeik jelentéktelenek voltak s remélhetően javulni fognak, így mentette magát a megvádolt fővezér.¹ De az udvar nem szerette a forradalom letörésére kirendelt fővezérnek ezt az érzékenységet. Január vége körül azt mondták az udvari körökben, hogy Windischgrätz jósága és nagylelkűsége gyakran gyöngeggé fajul, pedig a rend helyreállítása végett még nem fejtettek ki Magyarországon elég kíméletlenséget.²

De másnemű panaszok is hallatszottak Windischgrätz ellen. Szögyény-Marich Lászlót, a volt alkancellárt, a magyar konzervatívok egyik kiválóságát, megbízta az országos ideiglenes polgári közigazgatás elnökségének teendőivel. Elfogadta nagyjában Szögyény magyar szellemű kormányzati programját, mivel a forradalom leveréséig a magyar nemzeti érzékenység kíméletét szükségesnek gondolta.³ De Schwarzenberg ezt az ideiglenes magyar-barátságot sem szerette. Az ő felfogása szerint a magyar nemesség csinálta a forradalmat s a magyar arisztokrácia, ez a «politikailag és erkölcsileg elfonnyadt testület nem bírta azt megakadályozni.»⁴

A konzervatívokkal kötött barátság a miniszterelnök szerint ártott a birodalmi egység gondolatának és feltámasztani látszott a magyar fennhatóságot a magyar földön. Pozsonyból, Árvából, Túrócból, Zólyomból tiltakozások hangzottak el az ideiglenes polgári kormány ellen, mely az állami igazgatás hivatalos nyelvének a magyart akarja választani. Hurban, Hodža és Stúr a minisztériumhoz intézett feliratokban azzal vádolták Windischgrätz kormánya polgári biztosait, hogy életre keltették a gyűlölt régi magyar intézménye-

¹ Helfert : *Der ung. Winter-Feldzug*. I. Theil. Anhang 137. I. 324-ik jegyzet.

² O'Sullivan jelentése 1849. február 1. (Brüsszeli Külügyi levéltár). «On a trop peu sévi dans l'intérêt de l'ordre public.»

³ Szögyény-Marich *Emlékiratai*. II. k. Budapest, 1917. I. fejezet és Windischgrätz Schwarzenbergnek 1849. április 12. (Schwarzenberg Nachlass Fasc. VII. ad No. 508. B.Á.L.)

⁴ Helfert : *Der ungarische Winter-Feldzug*. Bd. II. 424. és Szögyény : *Emlékiratok*, II. k. 27. I.

ket s a régi visszaélésekhez újabbakat is csatoltak a tótok hűségének kigúnyolására.¹

Mindezek a vádak és körülmények nagyon lehűtötték Schwarzenberg rokoni s úgy látszik nem igen mély szeretetét sógora iránt, valamint Ferenc József ragaszkodását is ostromolták. De a szakítás gondolatát a katonai helyzet érlelte. A január 5-i bevonulás után úgy látszott, hogy Windischgrätz csak a polgári igazgatás kérdéseivel foglalkozik. Az Olmützben epedve várt diadali hírek egyre késtek. Sőt a január 12-i minisztertanácsban, melyen a császár elnökölt, a miniszterelnök kénytelen volt előadni aggodalmait Erdély miatt, ahol Bem visszaszorítása végett már az orosz segítségre gondolnak.² A honvédség váratlan erőt fejtett ki a támadásban és a védelemben, míg az ünnepelt császári diktátor főhadiszállásán vesztegelt s onnan küldötte szét kétes értékű parancsait. Az uralkodó türelmetlenné lett. Bruck minisztert Windischgrätz táborába küldötte február 13-án, látszólag csupán azért, hogy az elkészítendő alkotmányról tanácskozzék a diktátorral. Windischgrätz ugyanis nem demokratikus, hanem rendi alkotmánnyal szerette volna megajándékozni a monarchiát. A minisztérium tagjai közül leginkább Bruck volt a tábornagy pártján. Az alkotmány pontjaira nézve tehát nem volt mit tárgyalnia Brucknak a tábornaggal. Csak helyeselte azt, amit Windischgrätz a minisztérium többségének véleménye ellen mondott. Az alkotmányos eszmecsere végett felesleges volt Brucknak Budára utaznia, az útnak igazi célja más volt. Az udvar február közepén úgy látta, hogy Kossuth pártja elevenedik s ezt úgy magyarázta, hogy Windischgrätz gyengesége bátorítja fel a lázadókat. Ezért kívánta a császár Brucknak utazását. A miniszter majdnem egy hetet töltött Budán és távozása után Windischgrätz valóban hozzáfogott egy hadivállalathoz.³

¹ Helfert: *Winterfeldzug*. II. 439—440. és 456. lapon a 239. jegyzet. Továbbá Schwarzenberg Nachlass Fasc. IV. No. 226. (B. Á. L.)

² Január 12-iki minisztertanács jegyzőkönyve közli Kerehnave *Mittheilungen des o. ö. Inst. f. Geschichtsforschung*. Bd. XLIII. 1929. 352. l.

³ Helfert: *Winterfeldzug*. II. 466. Helfert említi, hogy Bruck

De a kétnapos kápolnai csata (febr. 26. és 27.) mégis csak taktikai győzelem maradt.

«Nem érkezik jelentékeny újság Magyarországból, — írja a belga követ — siralmas lassúsággal intézik ott az ügyeket. Mennyire különbözik Windischgrätz tevékenységben és erélyben a jóval öregebb Radetzkytől. Ekkor mondta Radetzky két évtizeddel ifjabb kollégájáról: «A herceg vitéz ember, de már nagyon is öreg.»¹

A minisztérium március elején újra küldött megbízottat Budára, hogy vizsgálja meg az ottani katonai és polgári helyzetet. Windischgrätz nagyra becsülte a hozzá küldött báró Kübecket, de ez a második ellenőrző küldetés igen rosszul esett neki. Úgy vette észre már más jelekből is, hogy a fiatal császár megelégedte az ő öreg hadvezére szolgálatait.

Valóban Ferenc József és Schwarzenberg az Olmützbe küldött jelentésekből és panaszokból, de a helyzet áttekintéséből is azt a meggyőződést merítették, hogy Windischgrätz képtelen megoldani katonai feladatát és közigazgatási rendszabályai is ellentétbe jutottak Magyarország beolvasztásának tervével.

Windischgrätz azzal védekezett, hogy nincs elég ereje az egyre erősödő honvédséggel szemben, s ha nem kap újabb ezredeket, azt hiszi, hogy csak a cár segítsége mentheti meg Ausztriát a végveszélytől.

Azonban az április 2-i minisztertanács ülésén még a tábornagy politikai híve, Bruck is kijelentette, hogy nem a katonaság csekély száma, hanem a herceg hadvezéri tehetetlensége okozza a balsikert. A minisztérium ekkor a császárt kívánta elküldeni Magyarországba, abban a reményben, hogy jól választott tábornokok segítségével az érte lelkesülő hadsereg

felfogása feltűnően egyezett a tábornagyéval, úgyhogy ennek az a gyanúja támadt, mintha a minisztérium Brucktól egyidőre szabadulni kívánt, volna s ezért küldte Budára. De O'Sullivan február 21 és 26-i jelentéseiből kivehető, hogy Bruck küldetésének komolyabb volt a célja.

¹ O'Sullivan 1849. március 30-i jelentése (Brüsseli Külügyi levéltár). Radetzky nyilatkozatát Vitzthum is elbeszéli (id. m. 219.), de nem oly csattanósan, mint a belga követ.

kívívja majd a győzelmet. Ferenc József óhajtotta ezt a küldetést, de a Görgey vezetése alatt megindult tavaszi hadjárat megghiúsította a császár magyarországi vezérletét.

Mivel ekkor Welden tábornak vezette a csapatokat, így az orosz segítség nélkül is legyőzi a magyar fölkelést, az április 12-i minisztertanács Ferenc József elnöklése alatt a legfelsőbb kívánságra hivatkozva elhatározta, hogy kinevezi Weldent Windischgrätz utódjának.

A Ferenc Józsefről szóló irodalomban nincs teljes meggyezés arra nézve, hogy a császári akarat vagy a miniszterelnöki tanács érvényesült-e a még néhány héttel azelőtt ünnepelt diktátor mellőzésében.

Úgy hisszük, hogy az uralkodó és legfőbb tanácsosa egyaránt érezték a személyi kérdés nyomasztó voltát s a hadiállapot kényszerét.

Az uralkodó nem volt annyira gyermek, mint aminőnek Windischgrätz hitte, de Schwarzenbergnek sógoráról alkotott kedvezőtlen véleménye is erősen hatott ifjú kedélyére.

Windischgrätz szemének alig akarta elhinni, amit az április 13-án küldött császári leirathban olvasni volt kénytelen. Másnap környezete két főtitkárnak: Nobili altábornagynak, a vezérkar főnökének és Mertens tábornoknak, az első főhadsegédnek megmutatta a kéziratot és azt mondta nekik, hogy két út áll előtte. Az egyik a rögtöni engedelmeség útja, a másik oda vezetne, hogy félretéve a császári kéziratot, folytatná a hadi operációkat Görgey előnyomulásának megakadályozása végett. Nobili hallgatott, mert aligha bízott a hadműveletek sikerében, de Mertens, aki nem tartozott a herceg feltétlen bámulói közé, határozottan tiltakozott az engedetlenség gondolata ellen. Windischgrätz sokan diktatori hatalma miatt új Wallensteinnak is nevezgették, pedig április 14-én kitűnt, hogy nem hasonlított a friedlandi herceghez, mert nem merészelte csillagzatába vetett hittel kockáztatni jövőjét.

Elindult Olmützbe abban a reményben, hogy az ifjú s neki annyi hálával tartozó uralkodótól kivívhatja még a visszahívás megsemmisítését. Folyton hangoztatta, hogy őt aljas cselszövők akarják megbuktatni. Őt, aki háromszor mentette

meg a dinasztíát. Alig bírta fékezni felháborodását, mikor a császár előtt állott április 18-án. A császár sajnálkozva, de határozottan kinyilatkoztatta, hogy kötelessége parancsolta a herceg felmentését, mire ez indulatosan visszavágott: «Felség, ne felejtse el, hogy nem volnának ilyen kötelességei, ha én nem vagyok».

Hazatérve írásban jelentette a császárnak, hogy lemond rangjáról, s hogy visszaküldi majd rendjeleit; Ferenc József békéltető válaszában azt írta, hogy a herceg érdemei ragyogni fognak a történet könyvében mindaddig, míg Ausztria fennmarad. A körülmények kényszerítették őt a magyarországi fővezérlet változtatására. De mélyen fájlalná, ha ebből Windischgrätz azt következtetné, hogy császára nem ismeri el az ő érdemeit. Ne szakadjon el Ausztriától, maradjon az általa megmentett állam szolgálatában, maradjon a császári háznak erős támasza.

Egyelőre szabadságra küldi illetményeinek épségben tartásával, környezetében is maradhatnak azok, akiket kiválogtat. Reményli, hogy rövid idő múlva újra kikérheti tanácsát és nagyértékű közreműködését.

Ezután Windischgrätz nem ragaszkodott lemondásához, de noha nagy pénzbeli jutalmat, rendjeleket és megbízásokat kapott, mind halálig ellensége maradt az összpontosító liberális kormányzatnak és igyekezett szóval vagy írásban helyreállítani az 1849-ben csorbát szenvedett hadvezéri hírnevét.¹

Ferenc József ekkor mutatta ki először, hogy rokon- vagy ellenérzés változtathat ugyan medorán, de attól, amit kötelességének hisz, el nem tántoríthatja.²

¹ Müller: *Windischgrätz*. III. Abschnitt. Kerchnave id. tanulmánya. Beer Adolf közleménye *Neue Freie Presse*. 1893. október 4--7. J. K. Mayr: *Das Tagebuch des Ministers Kempen*. 130, 168. II. A császár levele Windischgrätzhez Separat Akten 4942/1849. (B. Á. L.) Kübeck: *Tagebücher*. II. 45. és Berzeviczy Albertnek alapos és világos előadása e tárgyról: *Absolutismus kora*. I. 92. l.

² V. ö. Heller: *Franz Joseph*. 37. l.

VI.

Az orosz segítség.

Mivel a császár a tavaszi hadjárat miatt nem mehetett magyarországi hadseregéhez, Olmützben maradt; ott azonban már nem jól érezte magát, kivált a magyarországi fővezérség változása idején. Nem tölthetett annyi időt szüleivel és testvéreivel, mint szeretne volna és vágyódott Schönbrunnba, gyermeki örömeinek színhelyére, ahonnan a magyar harctérhez is közelebb férhetett.

Az olmützi színház néha elűzte unottságát, de az mégsem volt elegendő kárpótlás a bécsi várszínházért. Ferenc József szeretete a német színi előadásokat csakúgy, mint apja és anyja.

Beckmann és Meixner, a bécsi várszínház kitűnő komikusai néha a könnyekig kacagtatták. Schiller *Orleansi szűzét* nagy érdeklődéssel hallgatta végig; a drámának hazafias és harcias motívumai lekötötték figyelmét. De azt már igen furcsállotta, hogy az ő kedves rokona és barátja, György, szász királyi herceg Goethe születésének százéves fordulóján oly nagy figyelemmel hallgatta végig Bécsben *Torquato Tassót*. Ferenc Józsefnek ez a bámulatosan mély és színekben gazdag lélekrajz üres declamációnak tűnt fel. Szerinte Goethe elavult író volt, akinek emlékét a rajongó német nacionalisták ünnepelték, a helyett, hogy osztrák hazafias jelenetek előadásával buzdítanak a közönséget dinasztikus hűségre. Shakespeare *Szentivánéji álmát* egészen ostoba és unalmas mesének mondogta.

Csak Beckmann, mint Zuboly takács, a nyakára varázsolt számárfejjel enyhítette a színdarabon érzett bosszúságát.¹

És így, bár különböző körülmények vonzották Bécs felé trónralépte óta, katonai környezetével Olmützben maradt, mert oda a régi székvárosból nyugtalanító hírek érkeztek.

¹ Schnürer id. m. 111, 126 és 233. ll., továbbá Zsófia főhercegné kiadatlan naplója 1852 és 1854. évekből.

A belga követ 1849. február végén jelentette Bécsből, hogy minden éjjel újabb merényletet követnek el a katonai őrségek ellen. Április közepén a forradalmi párt falragaszokon lázadásra szólította fel a népet.¹

Március 13-án, a bécsi forradalom első évfordulóján egy nem politikai gyászmise ürügye alatt a bécsiek nagy tömege a forradalom áldozatainak emlékét akarta megünnepelni a nagy székesegyházban. Rendőrség és katonaság akadályozták meg a tüntetést.

Mindezt tekintetbe véve Windischgrätz ellenezte a császári udvar átköltözését Bécsbe. Szerette volna azt elhalasztani mindaddig, amíg Magyarországot le nem csendesíti.²

Windischgrätznek távozása után a császár már nem akart Olmützben maradni. Elküldötte gróf Grünnet, az ő kedvelt és hozzá igaz hűséggel ragaszkodó főhadsegédét a miniszterelnökhöz azzal a sürgető üzenettel, hogy a haretér szomszédságába, Bécsbe kívánczik. A miniszterelnök 1849. május elsején a minisztertanács elé terjesztette a felség kívánságát azzal a kérdéssel, vajon alkalmas-e az idő az udvar visszatérésére. A minisztertanács örült e gondolatnak, mert úgy hitte, hogy az uralkodó egyénisége a főváros lakosságában és a csapatokban megerősítené vagy fokozná a dinasztikus érzést. És éppen mivel az orosz csapatok még nem érkeztek meg, az uralkodó átköltözése most szabad elhatározásnak tűnik fel, s nem az orosz szuronyokra támaszkodó cselekvésnek. Igaz, hogy az átköltözés nem egészen veszélytelen, de a történet tanítja, hogy Ausztria uralkodói nagyok voltak a szerencsétlenségben is, s hogy népeik szeretetéből erőt meríthettek. Mindamellet a minisztérium szükségesnek hitte a bécsi ostromállapot fenntartását, sőt ehhez hozzátette, hogy ha a felség távozása a fővárosból kívánatossá válnék, a távozás csakis a hadsereg állomásai felé volna irányítható.³

¹ O'Sullivan jelentései 1849. február 2, 26. és április 29. (Brüsseli Külügyi levéltár).

² Helfert : *Winterfeldzug*. III. 357—360. ll.

³ M. R. Protokoll. 1849. május 1. (B. Á. L.)

Ilyen eshetőségre is gondolt a minisztérium, mert n induntalan hírek merültek fel magyar, olasz, lengyel izgatókról, akik Bécsben a forradalmi hangulatot újabb mozgalmak szítására használják fel. Ferenc József a hírekkel nem törődve 5-én reggel 1/26-kor érkezett Bécsbe a nagyközönség nem csekély meglepetésére. Schwarzenberg várta urát az északi pályaudvaron és elkísérte a schönbrunni kastélyba, melyet hét hónappal azelőtt hagyott el a császár még mint főherceg. Még aznap reggel kilenc órára összehívta a minisztertanácsot. Azon elnökölve kijelentette, hogy meg akarja látogatni a magyar főhadiszállást. A minisztertanács rögtön megfogalmazta a Weldenhez intézendő császári kéziratot, melyben az uralkodó felszólítja, hogy hirdesse ki a hadseregnek az ő látogatását s egyszersmind határozza meg az erre legalkalmasabb időt. Ezen az ülésen hozta szóba Bach a debreceni függetlenségi nyilatkozatot. Szólt már erről a minisztertanácsban Schwarzenberg május 2-án, azt mondván, hogy a debreceni határozatot terjeszteni kell a közönség közt, mert attól csak kedvező hatást várhatnak a jó érzelműek.

Ferenc József is így gondolkodott. «Annál jobb» — mondta, mikor a trónfosztást hallotta. A minisztertanács után a császár kilovagolt a külvárosokba, hogy meglátogassa a sebesült katonákat a kórházakban. Visszatérve Schönbrunnba vizsgálgatta az őrséget s kihallgatáson fogadta a jelentkezőket. A császár hirtelen megjelenése, fáradtságot nem ismerő tevékenysége s általános feltűnést keltő személyes bátorsága a békétleneket nyugalomra s a dinasztia híveit bizalomra intették.

Másnap, május 6-án kivonult a császár elé körülbelül 14,000 főnyi katonaság. Két sátor volt felállítva a Burg előtti glacis-n. Az egyikben a papság nagymiséjét mondott, a másikban az imazsámoly és a trónszék közt a császár állott, mögötte a hadsegédek és tábornokok, köztük Schwarzenberg és gróf Berg, az orosz tábornok. A mise után a katonaság tisztelgve elvonult a császár előtt. A sok ragyogó egyenruha, a könnyed biztossággal lován ülő császár, a demokrata, de bámészkodni szerető bécsiekből egyszerre hevesen lojális érzéseket váltottak ki. A díszes elvonulás után a császár a katonai parancs-

noknak írásban fejezte ki megelégedését. A legénységnek az őrmestertől és fővadásztól lefelé háromnapig zsoldot ajándékozott, de megjegyezte, hogy néhány törzstiszt a tisztelgő elvonuláskor osztagaik vezetésében és viseletükben nem mutatott elég bátorságot. A vadászok fegyvereiket az elvonuláskor nem úgy tartották, ahogy a szabály kívánja, aminek nem szabad többé előfordulnia. Gondoskodjék ezekről a tábornok úr és «kerülje jövőre jelenlétemben a nyilvános megrovásokat.» Azonkívül vigyázzon, hogy a katonaság szakálviselete jobban alkalmazkodjék a szabályokhoz. Ilyen parancsot sokszor adott ki később is Ferenc József katonai szemlék alkalmával írásban vagy élőszóval. Ha élőszóval, nem mindig fékezte indulatosságát. A katonai szabályoknak tiszteletben tartása a legapróbb részletekig Ferenc József előtt olyan csodaszernak látszott, mely nem csupán hadserege külső szépségét, hanem győzelmes erejét is biztosítja.¹

De bár a békés katonai gyakorlatok és díszszemlék nagyon érdekelték, kötelességének hitte az elhanyagolt külsejű harcosok táborait is meglátogatni. A Weldenhez május 5-én intézett felszólításra várta feleletül a meghívót a magyar harctérre. Welden azonban ekkor már nem volt a régi, bizakodó hadvezér, aki Windischgrätzet megbuktatta, mikor arra vállalkozott, hogy kivívja a győzelmet az orosz segítség nélkül is.

Április 13-án nevezték ki a hadi tudományokban s a növénytanban is járatos, katonai sikereiről is ismeretes tábor-szernagyot Windischgrätz utódjának, de amikor hozzá akart fogni nagy önérzettel vállalt feladata teljesítéséhez, egy héttel kinevezése után különösen a nagysarlói diadal hatása alatt tudatára jutott annak, hogy csalódott reményeiben s hogy a kormányt is megtévesztette. Április 20-án már azt írta a kormánynak, hogy csak az orosz segítség mentheti meg a monarchiát; kitéűnt ekkor, hogy Welden új felfogása igazolta

¹ Vitzthum id. m. 225. Schnürer id. m. 111, 112, 117. ll. O'Sullivan május 5-i jelentése (Brüsszel, Külügyi levéltár). Gróf Luxburg, bajor követ jelentése május 7. (Müncheni Áll. levéltár). A császári parancs május 6. (Minister Rats Acten 1521/1849. B. Á. L.). Május 2. és 5-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (B. Á. L.)

a Windischgrätzét. A kormány és az udvari körök azonban nem szolgáltattak igazságot Windischgrätznek, április 20-a után is egyedül az ő mulasztásainak és hibás intézkedéseinek tulajdonították a kudarccokat. Weldent ez a visszatekintő bírálat nem vigasztalta. Lelki egyensúlya megbomlott. Vérszomjas mohósággal kívánta a derék Petőcz György, pozsonyi alispán kivégzését, noha a hadbírák szerették volna megmenteni a szerintük is könnyen védhető, de magát megalázni nem akaró vádlottat. Ugyanekkor a tehetetlensége érzetét mások vérével csillapító hadvezér lelki rokonának, Schwarzenbergnek azt ajánlotta, hogy hirdessen amnesztiát a magyaroknak. Félt az osztrák demokratáktól s még inkább a honvédektől, noha azok elmulasztották őt üldözni. Hadseregét mégis visszavonta a nyugati határig; dúlt-fúlt alárendeltjei ellen, de erélyre, bátorságra példát nem mutathatott nekik. Ideges izgatottságában igen rosszul esett neki a császár látogató szándéka. Szerette volna, ha ez a keserű pohár elmúlnék tőle. Mert ugyan mit akar a császár? Fényt, vagy árnyékot akar látni?

Schwarzenberg megnyugtatta azzal a kijelentéssel, hogy a császár jól ismeri a katonai helyzetet, az igazságtól nem akar elfordulni s meg kell neki mutatni az állapotok legsívárabb képét is. A császár valóban megjelent Pozsonyban május 10-én a határszéli állomások szemlélése végett. Három napig utazgatott a nyugati határon hol kocsin, hol lóháton. A Vág-folyó mellett néhány száz lépésnyi távolságban látta a magyar őrszemeket. Óvárnál Pöltenberg szerette volna huszárai által megkergettetni az «octroyázó császárt», aki szerinte «hős szerepet akar játszani», de a császár kikerülte ezt a kalandot.

A császárnak e szemleútján voltak ugyan kellemetlen benyomásai, de általában meg volt elégedve a csapatok állapotával és szellemével. Tapasztalatai mindamellett megerősítették abban a felfogásban, hogy a magyarok ellen orosz segítség nélkül nem boldogulhat.¹

¹ Ezekre nézve igen tanulságos Steier Lajos: *Az 1849-i trónfosztás előzményei és következményei* c. munkája 236 és 303—369. ll.

Nehezére esett megnyugodni ebben a gondolatban, mely sértette uralkodói önértetét. Bántódását csekély mértékben enyhítette az a tudat, hogy I. Miklós cár örömmel segíti azok ellen, akik szerinte istentelen dühvel merészlik támadni a legitim hatalmat.

A cár 1833-ban a csehországi münchengrätzi kastélyban féltérden ereszkedve s kezét égnék emelve megesküdött Ferenc császárnak, hogy gyámoltalan fiát, ha egyszer bajba kerül, szóval és tettel gyámolítani fogja. Ferenc megáldotta térdeplő barátját. Herceg Windischgrätz tanúja volt e jelenetnek. Négy év múlva egy nagy orosz lovassági hadgyakorlaton a cár reá mutatva lovasainak félelmetesen nagy tömegére, Windischgrätzet emlékeztetni akarta Münchengrätzre, ezt mondván: «Tekintse e sereget az önök tartalékjának».¹ Windischgrätz tudta, hogy a cár szavait komolyan kell vennie. Általában Európában a liberálisok és konzervatívok félve, vagy remélve gondoltak Miklós cárra, mint a szent szövetség eszméinek elszánt bajnokára. Deák Ferenc már 1848 márciusában aggódott a várható orosz veszedelem miatt.²

Csányi László 1848 október elején úgy hallotta, hogy a dinasztia orosz segítséget fog kérni.³ A hír nem volt alap-talan, mert az osztrák udvar már az Olmützbe való menekülés előtt kérte a cár esetleges segítségét, amire a cártól kedvező válasz érkezett.⁴ Wessenberg és Stadion, a két nagy liberalis azonban határozottan elleneztek az orosz segítség kérését,⁵

továbbá J. K. Mayr: *Tagebuch Kempens*. 131—136. II. Pápay István: *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károlyról*. Budapest, 1928. 8—10. II. Schnürer id. m. 115. I. Kerchnave id. m. Welden a császárnak. (Pozsony, 1849. május 5. Schwarzenberg Nachlass. Fasc. V. 280. B. Á. L.). Ponsonby jelentése 1849. május 31. (Correspondence st.). A belga jelentések Windischgrätz vétségeiről (id. h.), továbbá Vitzthum id. m. több helyen, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Május 7 és 16. (B. Á. L.)

¹ Helfert: *Winter Feldzug*, II. 326. és P. cikke Windischgrätzről (*Budapesti Szemle*, 1899. XCVII. 376. I.).

² Kónyi: *Deák Ferenc Beszédei*, II. kötet, II. kiadás. 206. I.

³ Steier L.: *Görgey és Kossuth*. Genius kiadása. 89. I.

⁴ Helfert: *Winterfeldzug*. II. 328. I.

⁵ *Briefe von Wessenberg*. Leipzig, 1877. I. 19. I.

míg Kübeck és Grillparzer remélték a végső veszély esetén azt, amitől a liberálisok irtóztak. Ausztria határain túl IV. Frigyes Vilmos és Ranke is számba vették a nagy szomszéd szövetségét a forradalom diadalának megelőzése végett.¹

A konzervatív és liberális táborok reményei és aggodalmai a forradalmi év izgalmai közben arról tanúskodnak, hogy ellenség és jóbarát egyaránt hitték, hogy a cár eszméiket fogja védeni vagy támadni. Nem hitték róla, hogy hatalmi vágyak ösztönözhetnék a háborús beavatkozásra. Ez a két-felől kiinduló, de egyező felfogás megfelelt a valóságnak. Mint Bismarck, a nagy emberismerő, mondja, Miklós cár hajlandó volt az osztrák monarchiának oly szolgálatot tenni, aminőhöz hasonlóval nagyhatalom souverainje még nem kötelezte le szomszédját az európai történetben. Miklós cár, folytatja Bismarck, a fiatal Ferenc Józsefet, a konzervatív trias vezetésében utódjának vélte. Ezt a triast a forradalmakkal szemben szolidárisnak hitte s úgy gondolta, hogy Ferenc József annak megbízhatóbb vezére lesz, mint aminő az álmodozó IV. Frigyes Vilmos vagy az orosz trónörökös volna.²

A cár már látta Ferenc Józsefet, amikor 1845 végén testvéreivel együtt bemutatták neki Bécsben. A kis hercegek kedvesek, írta a cár nejének, de az első szülött a legkedvesebb.³ Bizonyára már ekkor remélte, hogy ez a tizenötéves fiú teljesíteni fogja egykor mindazt, amit egy erélyes osztrák császártól elvárt.

Ezért igen örült a december 2-i trónváltásnak és nem sokkal a hír vétele után gróf Buol-Schauenstein osztrák követ előtt kifejezte azt a reményét, hogy tavaszkor találkozni fog az ifjú császárral Varsóban.

«Nem vagyok arra hivatalosan, — mondotta Buolnak — hogy vezetni próbáljam, vagy hogy reá erőltessen tanácsai-

¹ Paul Müller: *Windischgrätz*. 219. l.

² Bismarck: *Die gesammelte Werke*. Bd. 15. (*Erinnerung und Gedanke*). 146. l.

³ Schiemann: *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I.* Bd. IV. 377. l.

mat, de mindenkor készen talál, valahányszor szüksége lesz reám».¹

Ez az ajánlkozás mutatja, hogy a cár minden rejtett szándék nélkül védő szárnyait akarta kiterjeszteni az ifjú császár ostromolt trónjára. Európa jövőjére gondolt ekkor, de igen természetes, hogy nem ajánlkozik így, ha nem hitte volna, hogy a konzervatív irány európai diadala a cári hatalmat is nagymértékben erősíti. Külügyminisztere, gróf Nesselrode egy bizalmas levélben írja 1849 januárjában, hogy az osztrák monarchia fenntartása életbevágó érdeke az orosz politikának.² Nesselrode bizonyára arra gondolt, hogy az osztrák monarchia szétbomlása megingatná az orosz uralmat a lengyel földön és tág kaput nyitna az Oroszország felé áramló demokratikus eszméknek. A miniszter a cár felfogását tolmácsolta bizalmas levelében s egyik sem számított viszontszolgálatra a felajánlott segítség fejében. A cár előtt főleg a Bismarck meghatározásában idézett ideális cél lebegett.³

¹ Buol Schwarzenbergnek 1848. dec. 22. (Helfert: *Winterfeldzug*. Bd. II. 333.). Schiemann id. m. 191. lapján a 3. jegyzetben ezt írja: «Dass Nikolai seine Hilfe den oesterreichern angeboten habe, wie Friedjung schreibt (*Oesterreich von 1848—1860*. Bd. I. pag. 216) ist ein Irrthum». Pedig a cár idézett szavai bizonyítják, hogy Friedjung nem tévedett. Különben hg. Lieven már 1848. novemberében közölte Windischgrätzcel, hogy a határszéleken táborozó orosz hadtesteket behívhatja az osztrák hadvezetőség, ha akarja. (L. Kerchnave id. m. 332. lapján Windischgrätz egy levelét.) V. ö. még Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. II. 306. l.

² Schiemann id. m. 108. l.

³ Friedjungnak tehát igaza volt, midőn Helfert után indulva a cár ideális motivumairól beszélt. (Id. m. I. 216. l.). Csak az a különös s nem egészen érthető, amit Schwarzenberggről mond a kapcsolatban. Mintha ez a miniszter a császári ház női tagjai által törekedett volna a cár apai érzését ápolni Ferenc József iránt. Pedig a cár leveleiben nem nagy tisztelettel beszél a főhercegnékről. Sproxton (*Palmerston and the Hungarian Revolution*. Cambridge, 1919. 66—68. l.) némileg korlátozni akarván Friedjung felfogását Miklós cár idealizmusáról. Blackwelle hivatkozva azt hiszi, hogy a cár a nagy pánszláv épülethez is hordott köveket, mikor felajánlotta Ferenc Józsefnek a segítséget. Pedig Miklós cár a pánszláv eszmének ártott, mikor az osztrák császárság területi épségéért sikra szállt.

Schwarzenberg is jól tudta, hogy az orosz cár valóban egy általános eszme szolgálatában ajánlja fel a segítséget, de mégis szeretne volna, ha Ausztria a maga erejéből, úgy verheti le a magyar forradalmat, mint Radetzky a piemonti támadást. Mert az oroszsal való katonai együttműködésnek rossz hatását a német közvéleményre, a nyugati hatalmakra, az olasz haretérre vagy a kivívott novarai diadal (március 23) után a Piemonttal kezdett békétárgyalásra jól ismerte és kellően mérlegelte.

De a katonai helyzet egyre rosszabbodott Ausztriára nézve. Puchner Erdélyt már 1849 telén kénytelen volt orosz katonaság közreműködésével védelmezni. Ez nagyon bántotta Schwarzenberget. Nem tagadhatta, hogy Puchnernek szüksége van az Oláhországban állomásozó oroszokra, de hivatalosan nem akarta elismerni, hogy az osztrák kormány kérte az orosz csapatokat. Hivatalos nyilatkozatokban hangoztatta, hogy bármennyire köszöni az orosz cár jóindulatát, Ausztria a maga erejével akar rendet csinálni háza táján. Nemcsak a diplomaták előtt beszélt így, még az osztrák tábornokok előtt sem akarta tiltakozó hangját mérsékelni. De szóbeli utasításai nem mindig egyeztek írott tiltakozásaival. És a növekedő bajok mindjobban készítették a színvallásra. 1849 március végén már bejelentette az udvarnak, hogy szeretné Erdélyt az orosz csapatok védelmére bízni. A cár ezt a tervet nem fogadta el katonai és diplomáciai okokra hivatkozva. Felajánlottam nekik a segítséget s ha idején elfogadják, a helyzet jobb volna, de most orosz vérrel kívánják lemosni hibáikat — mondotta a cár. A harag hamar elmúlt. Schwarzenberg, aki márciusi ajánlatáról a minisztertanácsot nem is értesítette, mert liberális kollégaival nem akart kellemetlen vitákba bocsátkozni, Welden siralmas Pálfordulása után április 21-én bejelentette a minisztertanácsnak, hogy a cárt megkéri seregeinek Magyarországra küldésére. Akkor Bécs városát féltette Welden Görgeytől, akiről nem tette fel, hogy Bécs helyett Budának fordul. Ferenc József minden tekintetben helyeselte miniszterelnöke politikáját, s a nagy fordulat előtt megízente neki gróf Grünne által, hogy ismeri a herceg érzelmeit s jól tudja, «hogy nem nyúlt volna

ez eszközhöz, «ha a magunk ereje elégséges volna». Schwarzenberg csak úgy féltette Bécset, mint Welden s megsürgette a cári udvart azért a közreműködésért, melytől hónapokkal azelőtt oly büszkén elfordult. A cár rögtön megparancsolta Paskievicsnek, hogy vonuljon Magyarországra.

Ferenc József is írt a cárnak levelet május elsején s arra hivatkozott, hogy a magyar forradalom nemzetközi mozgalommá fejlődött, s így gyors segítséget kell kérnie attól, aki a monarchikus elvnek legszilárdabb támasza. Herceg Lobkovitz altábornagy vitte a levelet Szt. Pétervárra, hová május 7-én érkezett. Másnap a cár igen kegyesen fogadta és hathatós segítséget ígért. Ígéri ezt, úgymond, tiszta szándékkal, noha volna oka a bosszúra. Mert az osztrák kormány az 1830-i lengyel forradalom menekültjeit nem szolgáltatta ki Oroszországnak. Ezért a cár komolyan neheztelt. Megparancsolta Paskievicsnek, hogy addig át ne lépje az osztrák határt, amíg a lengyel emigránsokat ki nem utasítják Galiciából. De ezt a sérelmet, mondotta Lobkovitznak, most elfelejti. Rögtön választ írt Ferenc József levelére.

Merészlem mondani, írta neki, hogy kedves testvérem nem hiába számított arra a régi és őszinte barátságra, mely őt I. Ferenchez és fiához fűzte. Csapatai már az osztrák kormány felszólítására oda készülnek vonulni, ahol a lengyeleket találják, az anarchia katonáit.

Az osztrák kormány nagyon türelmetlenül várta a cár nagylelkű ígéretének beváltását, gróf Kaboga altábornagy, aki a katonai együttműködésre szükséges egyesség végett küldetett Varsóba, május 6-án könnyezve kérte az orosz hadvezetőséget, hogy siessenek megmenteni a veszélyben forgó Bécs városát.¹

¹ Az itt előadottakról I. Scerbatow Paskievicsről írt könyvének bő ismertetését (*Budapesti Szemle*, 1899. XCIX. k.), továbbá Kabinets Arch. (Secr. VII., VIII.) és az Intervention Russe c. gyűjteményt (B. Á. L.), a márciusi és áprilisi minisztertanácsi jegyzőkönyveket. (U. o.) Schiemann id. m., Jánossy Dénes jeles tanulmányát a Bécsi Klebelsberg-Intézet Évkönyve I. folyamában; Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*, továbbá *Az 1849-i trónfosztás* című gazdag tartalmú munkáit, Schlitter: *Aus der Regierungszeit Franz Josephs*, Helfert:

Midőn már bizonyossá lett, hogy Miklós cár hadai kivonják az osztrák hadvezetőséget a hínárból, Welden ajánlotta az udvarnak, hogy Ferenc József intézzon a magyarokhoz egy manifestumot, melyben bejelenti az orosz bevonulást és egyszersmind megnyugtató szavakkal a nemzetnek jobb részét. Welden fogalmazásában a császár ezt mondotta volna: «Mindig gyönyörűségem telt abban, ha nyelveteken beszélhettem veletek és mégis el akarják hitetni, hogy el akarom rabolni tőletek, amit Isten adott, az anyanyelvet és a nemzetiséget». Ez az élénk rokonszenv a magyar nyelv és nemzetiség iránt sok volt Schwarzenbergnek, más manifestumot íratott, mely a magyar nyelv és nemzetiség veszélyét szárazabb fordulattal tagadja.¹ Ferenc József elfogadta volna azt a fogalmazványt, ha Schwarzenberg elébe terjeszti. De vajon elfogadta volna-e Wessenberg tanácsát, aki az orosz bevonulás hírére azt írta, inkább egy engedménnyel többet adtam volna a magyaroknak, semhogy az oroszot behívjam.² Bölcs szavak, de Schwarzenberg bizonyára megvetéssel fogadta volna azokat. Az engedmények útja neki kicsinyesnek és nevetségesnek látszott a gyűlölet és erőszak politikájához képest, mely arra kényszerítette, hogy egy idegen hatalomtól oltalmat könyörögjön.

Ferenc Józsefnek meg kellett köszönnie a cár kegyét és siettetni is akarta az oroszok bevonulását, mert ha már nem is volt szó Bécs megmentéséről, a honvédség mennél gyorsabb letiprása az osztrák politika kívánatos követelményének látszott.

A császár május 21-én érkezett Varsóba Schwarzenberg,

Winterfeldzug. III. 424—426. és II. 339. l. és Gyalokay Jenő: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása 1849 január 31—március 28. Bpest 1933. cz. jeles munkáját.

¹ Welden így írt: «Es ist mir stets ein Vergnügen gewesen Eure Sprache zu sprechen und Ihr lässt euch verleiten zu glauben, dass ich Euch jenes rauben werde, was Euch Gott gegeben, Eure Sprache und Eure Nationalität». Schwarzenberg Nachlass Fasc. IV. No. 229. Hogy ez irat Welden fogalmazványa, az kitűnik a Steier Lajos *Trónfosztás* 361. lapon olvasható közleményből.

² *Briefe von Wessenberg.* Bd. I. 44. l.

herceg Lichtenstein főudvarmester és Grünne kíséretében. A cár mindenképp mutatni akarta ország-világnak, hogy szövetségesét nagyra becsüli és érte minden áldozatra kész. A lazienkai kastélyban saját lakosztályát engedte át neki, a tisztelgéseken kivont kardját lebocsátva vonult el előtte, mintha följebbvalójának tisztelegne. A cárt fiatal vendége szinte megbabonázta. Már külseje is jól hatott reá. «Igen nagy és jól fejlett, — írta nejének — arca a nélkül, hogy szép volna, érdekes és megnyerő; sok nyugalom, bizonyos mélység és szigorúság látható vonásain. Minél többet látom és hallom, annál jobban csodálom értelmességét, alaposságát és felfogásának becsületességét; Ausztriának szerencséje, hogy őt magáénak mondhatja». Máskor egész Európa reményének nevezte fiatal barátját.

Ferenc Józsefből hiányzott a 'cár romantikus fellengzése, de idősebb barátjának, mondhatni protektorának szíves jósaága mégis meghatotta. A Lazienka kastély nagy erkélyén megcsókolta a cár kezét.

Tetszett neki az orosz katonaság szép felszerelése, a Varsóban uralkodó rend és külső csend nagyon jól esett forradalmi benyomásoktól háborgatott kedélyének. Midőn május 24-én visszaérkezett hazájába, elragadtatással emlegette anyja előtt a varsói napokat.¹

Most már bízott a katonai sikerben, nemcsak az orosz szövetség miatt, hanem azért is, mert seregei élére a hamar levitézlett Welden helyébe május végén Haynaut nevezte ki.

Haynauról hallotta, hogy Radetzky iskolájában igen erélyes és sikerekre hivatkozó hadvezérré növekedett. Az új

¹Vitzthum id. m. 229. Schnürer id. m. 118. és Du Plat jelentése a Schiemann-kötet függelékében. A kézsókot Hódinka Antal említi a *Hadltörténeti Közlemények* XXXIX. évf. 130. l. Jánossy Dénes a londoni Public Record Office anyagából idéz egy Du Plat jelentést, melyet Schiemann nem ismert. E jelentésben az angol konzul azt írja, hogy a cár inkább udvarias, semmint szíves volt vendége iránt (rather courtly than cordial). (Jánossy id. m. 328. l.) A cár id. levele és Zsófia főhercegné naplója bizonyítják, hogy Du Plat tévedett. V. ö. még Metternich *Nachgelassene Papiere*, VIII. 53. l. és Schlitter id. m. 14. l.

fővezér meghívására Ferenc József június 26-án indult a harctérre és már két nap múlva részt vehetett Győr városa visszafoglalásában. Haynau diadala könnyű volt a jóval gyengébb Pöltenberggel szemben, akit a magyar hadvezetőség magárahagyott s csak későn igyekezett megsegíteni.

A győri csatában Ferenc József kimutatta, hogy nem hősi szerepet akart játszani a harctéren. A már részben égő hídon át halálmegvető bátorsággal vezetett egy zászlóaljat Győr városába, épp amikor a honvédek hátrálni kezdettek. Vitzthum, a dinasztiaért lelkesedő szász diplomata, költeményben ünnepelte a császár hősiességét. Miklós cár, akinek Ferenc József gróf Benckendorff orosz ezredes által jelentette Győr megvételét, a katonai Szt. György-rend negyedik osztályának keresztjét küldötte barátjának személyes vitézsége elismeréséül. De egyszersmind könyörgött neki népei legszentebb érdekei nevében, hogy máskor ne kockáztassa életét. Ferenc József nagyon örült Győr visszafoglalásának, Haynauk maga aggatta nyakára a Mária Terézia-rend nagykeresztjét. Annak is örült, hogy a «rossz érzelmű» Győr lakosságának különböző osztályai búsulnak a változáson. Bizonyára helyeselte, hogy Haynau a derék győri csizmadiáktól kétezer csizmát követelt politikai viseletük büntetéséül. Ferenc József a győri székesegyházban misét hallgatott, úgy látszik, nem a legnagyobb áhítattal, mert ráért megfigyelni a jó magyar papok arcán az alig rejthető kedvetlenséget. Azon is mulatott, hogy Győr városa néhány ezer forintnyi költségbe verte magát, mikor a nemzeti zászlók helyett a császári jelvényeket volt kénytelen kitűzni a tornyokra.

Schwarzenberg, aki szemtanúja volt ura viselkedésének Győrött, valószínűn együtt mulatott vele a győriek kárán és fájdalmán, de a felségnek életet kockáztató bátorságával nem volt meglepődve. Győrről Bécsbe sietett s ott a július elseji minisztertanácsban elmondotta győri tapasztalatait. A minisztertanács erre írásbeli kérelmet terjesztett az uralkodó elé. Kifejtette ebben, hogy ő felsége jelenléte lelkesíti a hadsereget, előrehaladását nagyban segíti, s a lakosság is büszke arra, hogy a császárt látja a hadak élén. A közönség mégis nyugtalanodik, mert a császár személye a

lázadók ellen vezetett hadjáratban nagyobb veszélyben forog, mint a külső ellenség ellen vívott harcokban. A minisztertanács nagy felelőssége tudatában könyörög tehát ő felségének, hogy térjen vissza fővárosába. A fölterjesztést Ferenc József július 2-án már olvashatta s mégis résztvett aznap a Komárom körüli nagy ütközetben. Egy öreg tábornok évek mulva könnyekig meghatva beszélte el Vitzthumnak, hogy a császár az ácsi erdőben milyen hőiesen harcolt a nélkül, hogy ennek híre terjedt volna. Újságok nem beszéltek róla, amivel Ferenc József semmit sem törődött. Schönhals szerint a császár vezetése alatt megjelent hadtest az osztrákok helyzetén nagyot lendített. Az bizonyos, hogy Ferenc József nagyon dicsérte a július 2-án harcoló császáriak vitézségét s örömmel emlegette, hogy a honvédség Ácsnál nagy veszteséget szenvedett, s hogy Görgey is megsebesült. Haynaunak az volt a szándéka a július 2-i csata előtt, hogy Komárom körül ostromzárt hagyva a fősereggel hamar Pest felé vonul.

Azonban a csata arról győzte meg, hogy ellensége Komárom körül nagy erőt bír kifejtteni, ezért egyelőre a vár előtt maradt serege nagyobb részével.

Ferenc József bizonyára vele együtt akart ekkor a magyar fővárosba vonulni, de mivel a fővezér a továbbvonulást elhalasztotta, s mivel a minisztertanács előterjesztése is hatott reá, július 4-én Bábólnán, Pozsonyon át visszatért Bécsbe, meggyőződve arról, hogy az orosz-osztrák hadseregek nagy száma legyőzi majd a honvédeknek már gyengülő ellenállását az ő jelenléte nélkül is.¹

Biztosra vette a sikert, de nem minden aggodalom nélkül várta a végső fejleményt, mert a magyar hadjárat elhúzódása a téli évszakra az oroszok honvágyát veszedelmesen fokozta volna. A Piemonttal augusztus 6-án kötött bé-

¹ Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. I. 69, 73, 74, 107. II. 11. k. 406. Grünne levele Schwarzenberghez, Bábólna, 1849. július 3. (Intervention Russe. B. Á. L.). Julius I. minisztertanács jegyzőkönyve (u. o.), Schnürer id. m. 119. I. (Schönhals) *Biografie des F. Z. M. I. Haynau*. Gratz, 1853. 66. l., Mayr: *Kempens Tagebuch*. 143. l. Vitzthum id. m. 306. és 316., Heller: *Kaiser Franz Joseph I.* 48. l.

kéért Ferenc József bárósággal jutalmazta Bruckot, a békealku osztrák biztosát. Örömet tetézte Haynau temesvári diadalának és a gyászos segesvári ütközetnek híre, de amidőn augusztus 15-én az «isten» Ischlbe indult, hogy ott ünnepelje szülei és testvérei körében születése 19-ik évfordulóját, még nem tudta, hogy a magyar ellenállás le van törve. A születésnap ebéd már végefelé járt, midőn Müller Vince, a császár szárnysegéde, repeső örömmel adta át a sürgönyt, mely azt jelentette, hogy Görgey, az ellenségétől is nagyra becsült magyar fővezér, letette a fegyvert körülbelül harmincezer főnyi serege élén.

Zajos örömköltések hangzottak fel az ebédlőben s a császár egészségére másodszor is üritettek poharakat. Zsófia főhercegné örömet csak az zavarta meg, hogy fia rögtön elhagyta Ischlt és Bécsbe utazott, hol fogadnia kellett a cár fiát, aki átadta apja szerencsekívánatait Világos miatt.¹ Mikor a cár a Paskievicstől küldött jelentést olvasta, átölelte örömeiben a sürgöny átadóját és néhány pillanatig imádkozott.²

Bár tudta, hogy közeledik a vég, mégis meg volt lepetve, mert attól tartott, hogy Görgey még egyideig küzdeni fog. Büszke volt arra, hogy Görgey az oroszoknak adta meg magát s meghatott örömet növelte az a tudat, hogy münchen-gräzi esküje értelmében megvédelmezte Ferenc császár unokáját s megalázta az Isten kegyelmében gyökerező uralkodói hatalom ellenségeit.

Az ischli asztaltársaság felfogása az uralkodói hatalomról egyezett a cáréval, de öröme a cár romantikus felindulásához mérve, kissé nyárspolgárius volt.

VII.

A véres megtorlás.

Az Ischlből Bécsbe visszatérő uralkodó minisztereivel a Világos után következő megtorlás módjairól tanácskozott. A minisztertanácsi üléseken már az orosz bevonulás előtt

¹ Schnürer id. m. 120—122. ll. és Reinoehl id. m. 132. l.

² Budapesti Szemle 1899. XCIX. k. Scerbatow könyvének ismertetése.

is sokszor volt arról szó, hogy mikép kellene büntetni a fölkelők nagy tömegét. Augusztus második felében határozni kellett. Hogy ez a határozat elszomorítóan kegyetlen volt, annak okát nem szabad főleg az uralkodó egyéniségében keresnünk, akinek nevében hozták a szörnyű ítéleteket. Gondolnunk kell először is arra a hangulatra, mely a konzervatív körökben kifejlődött a magyar szabadságharc ellen.

Hogy e harcnak vezetői akasztófát érdemelnek, az szinte közhellyé lett azokban a körökben. 1848. április 19-én monddta báró Vukasovitsné Vlasich Hermina, egy altábornagy özvegye, hogy ha Kossuthot akasztanák, ő is segítene a hóhérnak¹ Báró Spethné gróf Sickingen Crescence írja 1849. május 30-án Würzburgban: «Buda megvételének híre egészen beteggké tett, mennybéli Istenem, minő borzalmak! Valamennyi felkelőt szeretném az akasztófán látni. Az ember kijön a sodrából, vérszomjassá lesz. Meggyóntam, de nem bírok magammal.»

Ez a két báróné bizonyára az előkelő társasághoz tartozó nők nagy csoportjának volt a szószólója. A bosszút áhító férfiak kara számban és előkelőségben vetekedett a női karral. Ernő Ágost, az öreg hannoveri király 1849. május 24-én az ő honvédekhez pártolt huszárezredének új egyenruhájáról levelet írva Ferenc Józsefnek kegyelmet kér a közlegények számára, akiket ezredesük, Kiss Ernő csábított a rossz útra. «Reménylem, — írja a király — hogy nemsokára felakasztják Kisst, mert golyót nem érdemel, csak kötelet.»³

Báró Jósika Samu írja Naplójába 1849. március 27-én: «Komáromban az őrség megadná magát, de van ott néhány gazfickó, akik mindvégig ellenállnak; ezek okvetlen akasztófára kerülnek.»⁴ Gróf Dessewffy Emil írja 1848-ban, hogy néhány hírlapíró, köztük Pálffy Albert, megérett az akasztó-

¹ Weckbecker: *Von Maria Theresia zu Franz Joseph*. Berlin, 1929. 162. l.

² *Hofdamen Briefe*. 169. l.

³ Kabinets Archiv (Secr.) Kart. 4. (B. Á. L.).

⁴ *Naplója Oesterr. Rundschau*. XIX. 1909. 201. l. (Kiadja Wertheimer Ede.)

fára. «Fel kell kutatni — úgymond — a lázadás valódi okozóit és ezeket egyszerűen fel kell akasztani.»¹

Jósika és Dessewffy tagjai voltak egy bizottságnak, mely gróf Apponyi György elnöklete alatt a kormány fel-szólítására véleményt terjesztett fel a magyarországi állapotokról. Az 1849. március 23-án kelt véleményben az előkelő magyar konzervatívok ezt írják : «Hogy a magyarországi forradalom ellen a jövőt biztosító szilárd gátat építsünk, okvetlenül szükséges az irgalmatlan szigorúság a forradalom okozói és legkiválóbb támogatói ellen.»²

Hogy ez a könyörtelen szigorúság az akasztófát jelenti, az Jósika és Dessewffy idézett nyilatkozataiból eléggé kitűnik.

Mondhatjuk tehát, hogy azok, kiknek véleményére az udvar érzelmei hatottak s akiknek érzelme az udvarra is visszahatott, a magyar szabadságharc vezetőit a hóhérnak kívánták kiszolgáltatni.

Az udvar azonban ellenkező véleményeket is hallott. Gróf Zichy Ferenc, az orosz tábor mellé rendelt kormánybiztos, 1849. augusztus 20-án kérte a kormányt, hogy ő felsége szent személyében nyíljék meg a magyarországi kegyelem ősforrása. De a szép kérelem hatását gyengítette az, hogy maga a levélíró kizárta Csányi Lászlót és Perényit a kegyelemből másokkal együtt, akiket nem nevez meg. Azok — úgymond — eljátszották életüket. Többet nyomott az udvar előtt gróf Coronini altábornagy szava. Az uralkodó volt nevelőjét sokra becsülte. Coronini 1849. október 2-án, szerencsét kívánt volt növendékének, hogy nevenapját a forradalmak legyőzése után ünnepelheti s egyszersmind hozzátette, hogy most, midőn erősek és mindenütt győztesek vagyunk, kéri tanítványát, hogy mindenfelé bocsánatra és felejtésre szánja el magát, amennyire lehetséges »³

¹ *Történeti Szemle*, 1915. 551, 552. (Wertheimer kiadása.)

² Steier Lajos : *Haynau és Paskievics*. II. 364. és Károlyi Árpád : *Gróf Batthyány L. Főbenjáró Pöre*. II. 242. l.

³ Steier L. : *Haynau és Paskievics*. II. 372. Coronini írja : «und nun man stark und vollkommen Sieger ist, bitte ich allenthalben zu verzeihen und zu vergessen soviel es möglich ist». (Kab. Archiv Secreta. I. B. Á. L.).

Ez az amennyire lehetséges záradék jelentékenyen csorbította volna a levél hatását még akkor is, ha nem oly időben érkezik az uralkodó kezébe, amikor már a végzetes szó ki volt mondva.

A cár és Paskievics intéseinek és kéréseinek is az volt a gyengesége, hogy az irgalmat s az igazságos szigort együtt ajánlották. Az udvarnak így könnyű volt az ajánlatból kiválasztani a szigort úgy, hogy az irgalom elvesztette súlyát. Csak Görgey kapott kegyelmet, mert a cárt még az is sértette, hogy nem hagyták Görgeyt az oroszok kezében. Lehetetlen volt őt még jobban ingerelni. És Görgey fegyverletételét a kormány sokféle okból nagy erkölcsi s anyagi nyereségnek tekintette. Azzal semmit sem törődött, hogy a Görgeynek adott kegyelem után égbekiáltó jogtalanság volt a veszthelyre küldeni azokat, akik Görgey tekintélye vagy parancsa után igazodtak. Orosz részről csupán gróf Nesselrode külügy-miniszter ajánlotta a császári udvarnak a vizsgálat nélküli teljes amnesztiát.¹

De a cár és Paskievics is szerették volna, ha az osztrák kormány az ő kegyelmi ajánlataikat a teljes amnesztia értelmében fogja fel. Paskievics azt mondta az aradi napok után, hogy az osztrák kormány nem végeztette volna ki a honvédtiszteket, ha a császári udvarban erélyes orosz katonák és diplomaták tolmácsolják a cár kívánságait. Gróf Berg tábornok és gróf Medem orosz követ nem voltak elég erélyesek.²

Gróf Buol, az oroszországi osztrák követ és a bécsi udvar is félremagyarázták a cár irgalmasságát. Csak a protektori szerep folytatását látták abban. Életünket meg akarják védeni, — írja Buol — mert védőfalul akarnak felhasználni a forradalmak ellen, de rosszul esik nekik, hogy mi velük szemben független nagyhatalom akarunk maradni.³

Ezek szerint a nagyhatalmi függetlenség az akasztások

¹ Buol jelentése Varsó, 1849. augusztus 31. (Intervention Russe. B. Á. L.)

² Budapesti Szemle, XCIX. k. 265. 1.

³ Heller: Fürst Schwarzenberg. 73. 1.

korlátlan szabadságában volna méltóan kifejezve. Elfogadni a szomszéd nagyhatalom katonai segítségét, mikor bajba jut az állam, nem megalázó, de elfogadni emberséges, jó tanácsát, bármilyen motívumokból származik is, ez már megalázó. Ilyen logikával kormányozták akkor a monarchiát.

Ha az orosz szövetséges jó tanácsa elől elzárkózott az udvar, annál kevesebb reménye lehetett Palmerstonnak arra, hogy szavára hallgasson a szerencsésében elbizakodott győző. Schwarzenberg gyűlölte és lenézte Palmerstont. A forradalmak pártfogójának, sőt titkos előidézőjének tekintette. Nem bírta megérteni, hogy Palmerston a Habsburgok monarchiájának jövőjét is félti, midőn a magyar ügyben mérsékletre és emberséges módszerekre kéri az osztrák kormányt. Augusztus 1-én megírta Ponsonbynak, a vén torynak, aki Bécsben inkább Schwarzenberg eszméit, semmint az angol érdekeket védelmezte, hogy Ausztria épsége Angliának nagy érdeke, de Magyarország lenyűgözése Ausztriának ártalmas. A gyöngegség forrása s nem az erő alapja az olyan terület, melyet folyton meg kell szállani. Kímélni kellene a magyar érzést s egyszersmind szorosra kapcsolni a régi köteléket Ausztria és Magyarország közt. Az angol kormány, ha Ausztria kívánná, szíves örömmel fogna hozzá a felek kibékítéséhez.

Mikor azután Palmerston látta, hogy Schwarzenbergék az angol közvéleményt felháborító kegyetlenségekben lelik kedvüket, egy Ponsonbyhoz írt magánlevélben öntötte ki keserűségét. «Az osztrákok — írta Palmerston — a legnagyobb vadállatok azok közül, akik valaha a művelt emberek nevét bitorolták; kegyetlenkedésük Galiciában, Olaszországban, Magyarországon és Erdélyben csupán az afrikai és haitii négek eljárásához hasonlítható. Ausztria kormányzói (államférfiaknak nem nevezhetők) odáig vitték, hogy császáruk különböző területein csak addig uralkodik, ameddig a három szomszédos hatalom megengedi. Olaszországban csak addig úr, ameddig Franciaország akarja. Magyar és lengyel területen csak addig úr, ameddig Oroszország akarja. Német tartományainak birtoka olyan eszméken és érzéseken fordul meg, amelyeket Ausztria miniszterei nehezen kapcsolhatnak egybe s ellenük is nehezen védekezhetnek.»

Valóban azoknak, akik még ma is hajlandók Schwarzenberg államférfiúi éleslátását a Palmerstoné fölé helyezni, nagyon ajánlható e többször idézett magánlevélnek figyelmes elolvasása.

A francia külügyminiszter, Tocqueville, a nagy író. augusztus 22-én kelt diplomáciai jegyzékében figyelmeztette Ausztriát, hogy a nemes és bátor magyar nép hőseivel ne bánjon úgy, mintha bűnös árulók volnának.¹

Károlyi Árpád, aki Batthyány Lajos főbenjáró pöréről írt hatalmas munkájában először tette közzé Tocqueville-nek szép utasítását, azt hiszi, hogy az orosz, angol és francia felszólalások ideig-óráig hatottak Schwarzenberg kedélyére. De — mint ő is kifejti — csak ideig-óráig. Leginkább Haynau és Schwarzenberg egyéniségében rejlenek az okok, melyek Ferenc Józsefet arra bírták, hogy a kegyelemre intő fejtegetéseket mellőzve, a szenvedélyesen felháborodott konzervatívok ízlése szerint döntsön.

Haynau Olaszországban a bresciai hiéna melléknevét vívta ki és büszke volt bresciai viselkedésére. De nem áll az, hogy Ferenc József őt kegyetlensége miatt hívta a magyar harctérre. A katonai körök Haynau hadvezéri tehetségét nagyrabecsülték s ezért hívta őt a császár eleinte adlatusnak Welden mellé. Coronini is ajánlotta Haynaut, arra figyelmeztetve a császárt, hogy Haynau nem való adlatusnak, neki önálló hatáskört kellene adni.²

Ezt a megállapítást alighanem Haynau is érezte Weldennek, úgyhogy Welden egészségi állapotára hivatkozva lemondott és a császár, mikor a táborszernaggyá előléptetett Haynaut kinevezte főparancsnoknak, kifejezte azt a remé-

¹ Palmerston augusztus 1-én kelt utasításait a Public Record Office-ben olvashattam, tartalmukat s Palmerston magánlevelét közli a világháborúban fiatalon elvérzett Sproxton: *Palmerston and the Hungarian Revolution*. Cambridge, 1919. c. könyvében 106—113. ll. A francia jegyzéket l. Károlyi Árpád: *Gróf Batthyány főbenjáró pöre*. I. 547—8.

² Coronini levele 1849. május 15. (Kab. Arch. Secr. I. Bécsi Áll. Levéltár.)

nyét, hogy az új fővezér Magyarországon diadalmaskodni fog, úgy mint Olaszországban.

A császár reményében nem csalódott. Haynau valóban gyorsabb mozgású és szerencsésebb hadvezér volt, mint Windischgrätz és Welden. De ezek gyöngébb seregek élén állottak s nem támaszkodhattak a számban és felszerelésben hatalmas orosz hadseregre. Noha szerencsés hadvezér volt, nem bírta kiküzdeni a köztiszteletet.

Ludwigh János írja 1849. január 24-én Kossuthnak: «Haynau olyan ember, ki kegyetlenkedésben gyönyört talál. Maguk az osztrákok tébolyodott bolondnak tartották.»² Horváth Mihály a *Függetlenségi harc történetében* részletesen kifejti, hogy Haynau jellemének fővonása a szeszélyes eszelősség.³ Most már egy osztrák történetíró is, Redlich József, félőrrütnék nevezi.

Mikor Temesvárt szolgált 1847-ben, előljárója, Pittl altábornagy, így minősítette: «Haynau 61 éves, de hetvenesnek látszik, beteges. Alaposan ismeri a katonai szolgálatot, de dicsőségét keresi a szabályok kihegyezésében azért, hogy olyan embereket, akik neki nem tetszenek, bevádolhasson. Ezeket kiszámított nagy gyűlölettel gyötri. A katonai tudományokban igen járatos, de a katonai tisztességet majdnem sértő fősvenység is jellemzi. Erkölcsi tulajdonságai miatt mindenki szeretné, ha eltávolítanák, mert senki sem szeret vele érintkezni a szolgálatban. A legjobb volna talán nyugalomba helyezni.»

Szóval Haynau alattomosan kegyetlen, összeférhetetlen és szennyesen kapzsi volt. Nagyzási hóbortja, hiúsága és durvasága növekedtek, amióta az olasz és magyar harc téren rangban emelkedett. Radetzkyt imádta, de az egyenrangú, vagy alatta szolgáló tábornokokat lenézte és sértette. Hol

¹ Minist. Rats Akten 1674/1849. (B. Á. L.)

² Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*. I. 130. l.

³ II-ik kiadás. III-ik kötet. 481. l.

⁴ Károlyi hivatkozik reá id. munka 540. l. Ugyanitt Károlyi kitűnően jellemzi Haynaut.

⁵ *Levéltári Közlemények*. I. évf. szerk. Csánki Dezső. 194. l. (Lukinich Imre közleménye.)

oktalanul kegyetlen, hol épp oly váratlanul és érthetetlenül nagylelkű volt.

Idegességében néha maga is félt az örüléstől. Láttuk, hogy Weldent is ideges lehangoltságában vérszomjas indulat szállta meg.

Haynau is nagyon ideges volt Világos után, és sajátságos, hogy ugyanabban az indulatban keresett ellenszert, mint Welden, csak hogy jóval nagyobb úr lévén hajdani főnökénél, az ellenszert is nagyobb mértékben fogadta szervezetébe.

Már augusztus 24-én nagy vérfürdőt akart rendezni. Idegei csillapítása végett rögtön fel akarta akasztatni vagy agyonlővetni a kezébe került honvédtábornokok és tisztek nagy számát.

A tisztek egyrészét az oroszok mentették meg, a többit az augusztus 25-én Aradra érkezett gróf Grünne, aki Haynau-nak átadta Schwarzenbergnek augusztus 20-án kelt levelét, mely egy minisztertanácsi határozatra hivatkozva, megállapítja, hogy kiket és mikép kell büntetni. A levél végül kijelenti, hogy ő felsége parancsára Haynau köteles a halálos ítéleteket végrehajtásuk előtt ő felsége elé terjeszteni.¹

Ha Grünne 40 órával később érkezik Aradra, az elfogott tisztek nagy csoportját már nem találta volna életben.

A császári parancs felkorbácsolta Haynau idegeit. Lehetőséges-e, — így tépelődött — hogy ő, aki lángeszével egy királyságot mentett meg a császárnak, aki megérdemelné a tábornagi rangot s hozzá még egymillió kétszázezer forintnyi ajándékot, ne rendelkezessék szabadon néhány hitvány lázadó életével? Hiszen ő el akarja taposni végleg a forradalmi szellemet; ha mindent reábíznak, Magyarországon száz évig sem lesz új forradalom. Ezek a gondolatok addig háborgatták, amíg ki nem csikart egy újabb rendeletet. Az augusztus 29-én Haynauhoz küldött császári parancs megállapítva, hogy kik állíttassanak haditörvényszék elé, így folytatja: «Azokról a személyekről, akiken a halálos ítélet

¹ Schwarzenberg rendeletének másolata az augusztus 16-i minisztertanácsi jegyzőkönyv mellett (B. Á. L.), továbbá Haynau augusztus 24 és 25-i levelei. Steier Lajos: *Haynau és Paskievics*.

végrehajtatott, esetről-esetre terjessze fel hozzám jelentését.» A parancs másolatát a főhadsegédi iroda szeptember 10-én adta ki. Haynau ezt a gyászos sikert Schwarzenberg közvetítésének és Schmerling igazságügyminiszter meghunyászkodásának köszönhetette.¹

Most azután Haynau lett az élet és halál ura Magyarországon, a legfőbb bíró, akinek ítélete ellen nincs felebbezés.

Kisebb jelentőségű foglyokon már a szeptember 10-én kiadott rendelet előtt is kitöltötte bosszúját, de a vérbosszú nagy ünnepét Latour halálának első évfordulójára halasztotta. Akkor kellett Batthyánnak és a tizenhárom hősnek vértanúságot szenvedniök. Katonai írók azzal védik Haynaut, hogy szabályszerűen cselekedett, egyszerűen végrehajtva azt, amit a katonai törvények parancsoltak, s hogy forradalmi időben nehéz az önuralom s hogy könnyű a nyugodtabb korban elítélni azokat, akikre a kötelességérzet szigort parancsolt.²

Igen, de az államférfíui feladat nem merül ki a katonai szabályok aggódalmas végrehajtásában. A haragos indulatok szabadjárá eresztése nem feladata és dicsősége az igazi államférfíúnak. Az engesztelés, a kibékítés sokkal emberibb és sokkal célszerűbb eszközei a forradalmak megelőzésének, semmint a tömeges kivégzések. Ezt Schwarzenbergék megtagadhatták volna az orosz, angol és francia előterjesztésekből, de még magától Bachtól is. Bach október 6-ika után közvetlenül, noha maga is alig menthette meg életét a nagy forradalom napján, azt mondotta nénjének, hogy a forradalmi szenvedélytől sugallt bűnöket nem úgy kell megítélni, mint az alacsonyán önző közönséges bűnöket.³

Ezt az elvet Bach bizonyára nem felejtette el 1849 nya-

¹ A rendelet Ministerrats Acten 3293/1849 (B. Á. L.) Haynau tépelődésére nézve I. leveleit Steier Lajosnál id. h., továbbá Kempen *Naplójának* néhány Haynaura vonatkozó feljegyzését. Hogy miként eszközölte ki Haynau az augusztus 20-iki parancs megváltoztatását, azt Károlyi Árpád fejtette ki, élénk világot vetve sokáig homályban maradt eseményekre.

² Heller és Schönhals érvei.

³ Friedjung id. m. I. 97. l.

rán sem, de hallgatott és alkalmazkodott a minisztertanács üléseken, noha némely megjegyzéséből kivehető, hogy lelki ismerete néha nyugtalankodott.

Voltak a forradalom idején dinasztikus érzésű s Ausztriáért lelkesedő férfiak, akik elítélték a vérengzést a mozgalmak leveretése után. Wessenberg azt írja, hogy a sok magyarországi kivégzés még a bécsieknek sem tetszett. «Végre is az ember ember marad s érzését sérti az, ha tévelygéseket úgy büntetnek, mintha közönséges bűnök volnának.»¹

Humelauer udvari tanácsos egy nem sokkal a forradalom után készült Emlékiratban kifejti, hogy a minisztérium a március 4-i alkotmány által megszegte a *pragmatica sancti*ót, amely biztosította az uralkodóház jogát a magyar koronára. Ezáltal a magyarok kötelezettsége Ausztria és az uralkodóház iránt kétséggé vált. A magyarok csak a *pragmatica sanctio* alapján voltak lázadóknak nevezhetők. A *pragmatica sanctio* mellőzése után nem alattvalóról és fejedelemről, hanem győztesről és legyőzöttről lehetett csak szó. A győzelem után mégis a kormány úgy járt el Aradon, mintha a *pragmatica sancti*ót sohasem bántotta volna. Ez menthetetlen játék a joggal és igazsággal.²

Humelauer egészen úgy okoskodik, mint Széchenyi, mikor a *jus armorum* és a *jus haereditatis* összezavarásával vádolja Schwarzenbergéket.

Ha Wessenberg a miniszterelnök 1849-ben, Haynau bizonyára nem kapott volna korlátlan hatalmat az akasztásra.

Csak elvakult, gonosz szenvedély adhatott ily hatalmat egy beteglelkű eszelős kezébe. Haynau az volt a szokása, hogy ebédelve írta alá a halálos ítéleteket. Ilyenkor az elítélt végső vonaglásának elképzelése alighanem ingerelte mértéktelen étvágyát.³

Az aradi vésztörvényszék auditora ítélete indokolásában

¹ *Briefe Wessenbergs an Isfjordning-Kostnitz*. Leipzig, 1877. I. 81. l.

² Schlitter: *Versäumte Gelegenheiten*. Wien, Leipzig, 1920. 180. l.

³ Weckbecker id. m. 177. l.

figyelmeztette a mindenható tábornoszernagyot, hogy a vádlottak a fegyverletétel által sok kártól és vérontástól kíméltek meg az államot. Ez ugyan nem változtat a halálos ítéleten, hiszen megtagadták a zászlót, melyre felesküdték, de mint kegyelmezésre alkalmas körülmény figyelembe vehető. Továbbá a vésztörvényszék kegyelmet indítványozott Dessewffynek és Lázárnak, mert osztrák tábornoknak adták meg magukat, azután Schweidelnnek, aki a schwechati csata után már nem vett részt a harcokban, és Pöltenbergnek, aki jól bánt az osztrák foglyokkal és most igazi bűnbánatot mutatott.

Haynau a kegyelmet ajánló körülményekre nem akart figyelni, csak Dessewffyt és Lázárt kegyelmezte az agyonlövésre.

Ez a módja a kegyelemnek akkor nem volt ritkaság. Haynau és tábornokai sokszor kegyelmeztek golyóra bitófára ítélteteket, mivel hóhért nem bírtak hamarjában előteremteni. Haynau a nyakán sebtől vérző Batthyányt is ki akarta szolgáltatni a hóhérnak és nagyon haragudott Kempenre, aki a sebesültet golyóra kegyelmezte.

Akadtt a hóhérnak elég munkája október 6-ika után is, de október 24-én reggel 8 órakor úgynevezett nagy kivégzés ment végbe az Újépület mögött. Először Csernus Manó, a hajdani kamarai hivatalnok, ki Debrecenben pénzügyi osztálytanácsosságot vállalt, lépett a bitófa elé. Vidáman köszönt egy ismerősének, majd amikor a kötél majdnem a nyakán volt, a csodálatosan tiszta kék ég felé nézve, így búcsúzott az *élettől*: Isten veled, te szép világ! Azután következett Perényi Zsigmond, a debreceni felsőház 66 éves alelnöke, aki aláírta a függetlenségi nyilatkozatot. Nyugodt méltósággal ment a halálba. Utolsónak a 31 éves Szacs vay Imrét végezték ki, a függetlenségi nyilatkozat másik aláíróját. A kivégzés egy szemtanúja, Le Monier, írta a pesti városkapitánynak, hogy a katonatisztek már nagyon megelégtették a sok kivégzést. Az auditorok görnyednek a sok halálos ítélet súlya alatt s nem egy tiszt kérdi, vajon meddig akarják még folytatni az ilyen ítélkezést? Pesten csend van, de a hangulat komor. Azonban az utolsó hónapok benyomásai olyanok, hogy rokon-

szenv a kormány iránt huszonöt év múlva sem ébredhet újra.¹

A kormányt is bántotta már a vérengzésnek külföldi visszhangja. A minisztertanács október 26-i ülésén Bach megemberelte magát és indítványozta a kivégzések megszüntetését. Erre Schwarzenberg kijelentette, hogy őfelsége épp ma küldött parancsokat Haynaunak és Erdélybe Wohlgemuthnak, eltiltva a további halálbüntetéseket. Bach rögtön értesítette báró Geringert, a Haynau mellé rendelt polgári kormányzót, hogy őfelsége eltiltotta a további halálbüntetéseket.

Haynau rendkívül fel volt indulva, mikor Bach levelét látta Geringernél.

Ő — úgymond — már értesítette a hadbírákat, hogy nem fog több halálos ítéletet aláírni. És most háta megett adnak ki ilyen parancsot! Most ő kegyelmes bírónak szeretne föltűnni, hálát és tiszteletet akart aratni, s íme, a kormány rendelete őt hazugnak tünteti föl, mert most mindenki azt fogja hinni, hogy a felség parancsára cselekedett s az irgalmasság hírére hazugul bitorolja. Schwarzenberg nagynehezen többféle körmönfont okoskodással csillapította az irgalmasság hírére vágyódó Haynaut.²

De hiában vette fel a nagy bíró az irgalmasság köpönyegét, a lóláb nemsokára kilátszott alóla. 1849 október végén fogadkozott, hogy áhítozza a halálos ítéletek megszűnését s ezt elrendelte maga szántából, még mielőtt erre parancsot kapott. De már 1850 február 8-án újra aláírt egy halálos ítéletet.

Hauk Lajost, aki császári hadnagy volt azelőtt s azután forradalmi újságíró lett Bécsben, majd Bem táborában alvezredesi rangot kapott, az aradi haditörvényszék halálra ítélte 1850 január 31-én, és Haynau megerősítette az ítéletet február 8-án. Értesítette erről Schwarzenberget, akit a tudó-

¹ Schwarzenberg Nachlass 399. Fasc. VIII. és 243. Fasc. IV. (B. Á. L.)

² Október 26-i minisztertanácsai jegyzőkönyv és mellékletei. (B. Á. L.)

sítás kínosan érintett. Emlékeztette Haynaut az októbertévi parancsra és elmondta neki, hogy Európa-szerte s itthon is zúgolódnak a kivégzések ellen. Ő azzal csillapította a felháborodást, hogy ezentúl senkit sem ítélnék halálra Magyarországon politikai okból. Ha még nem késő, változtassa Haynau az ítéletet húszévi várfogságra, ennek a büntetésnek végét a már ötvenegy éves gonosztévő úgysem éri meg. De már késő volt, vagy Haynau késett a kegyelmet Aradra küldeni. Elég az, hogy Haukot kivégezték 1850 február 18-án.¹

Lehet, hogy nem ő volt az egyetlen áldozata Haynau vérszomjának az októbertévi császári parancs ellenére is. De Schwarzenberg elnézte Haynaunak a császári parancs megszegését. A tekintély tiszteletén alapuló állami rendnek kérlelhetetlen védelmezője megbocsátotta Haynaunak az engedetlenséget, ha egy emberi élet kioltása forgott szóban. Neki a vérengzés csak olyan szenvedélye volt, mint Haynaunak, vagy Weldennek és társainak. Csak¹ annyiban különbözött tőlük, hogy az utóbbiak a vérontást izgatott idegeik csillapítása végett kívánták, míg ő ügylászik az élet örömeiben kifáradt idegeit akarta ugyanez eszközzel új erélyre ingerelni.

Az arckép, melyet Széchenyi festett *Blick*-jében a «halvány vampyr»-nak nevezett hercegről, nem esik igen messze a valóságtól. Széchenyi már jól látta, amit ma osztrák történetírók, mint Friedjung és Redlich József is elismernek, hogy Schwarzenbergre esik a felelősség legnagyobb terhe az 1849-i vérengzésekért. Nélküle Haynau nem kapott volna bírói teljhatalmat. Egyetértett Haynauval abban, hogy az irgalom a forradalom legyőzött hősei iránt semmi más, mint gyöngeség. Régebben el volt terjedve róla, hogy amikor a kegyelmet dicsérték előtte, azt felelte: «A kegyelem jó, de előbb egy kicsit akasztunk.» Védelmezői most azt állítják, hogy Schwarzenberg ezt sohasem mondta. Lehet, hogy így nem mondta. De hasonló tartalmú nyilatkozatai egészen hiteles formában maradtak reánk. 1849. július 26-án mondotta Kempennek,

¹ A Haukra vonatkozó iratok Schwarzenberg Nachlass, Fasc. III. (B. Á. L.)

hogy a legnagyobb szigorúság szükséges a forradalmi érzületek ellen; még sok fejnek kell lehullania, mint a mákfejeknek, mikor az ember végigszáguld rajtok.¹ «A mostani körülmények közt — írja 1849 november 8-án — nem szabad visszariadnunk egy vérfürdőtől.»²

Ilyenek voltak az ő orvosságai a kornak szerinte beteg eszméi ellen. Fejek hullása, vérfürdő készítése.

A fiatal uralkodót, aki őt szerette és tisztelte, folyvást arra figyelmeztette, hogy a forradalmak leveretése után is él az emberek lelkében a forradalom. Ezen csak a miazmák terjesztőinek kivégzése segít. Az uralkodó fogékony volt ily tanítások iránt, mert korai tapasztalatai őt is a forradalom meg nem alkuvó gyűlöletére ösztönözték. Sajátságos, hogy trónraléptének napján megkegyelmezett egy tízévi sáncmunkára elítélt rabnak. Elengedett büntetéséből három évet és négy hónapot. Schmerling indítványára 1849-ben néhány gyilkosnak, pénzhamisítóknak, sőt egy felségsértőnek is elengedte vagy enyhítette büntetését.³

Volt tehát hajlama az irgalomra, de csak a közönséges bűnösök iránt. Mihelyt hadserege becsületének, fegyelmének s állama nyugalmanak megzavarása került szóba, Isten kegyelméből reá ruházott hatalmának megtorlását szent kötelességének hitte. A politikai bűnök elrettentő büntetésével, úgy vélte, tartozik alattvalóinak is, akik szenvedtek e bűnök miatt.

A szigort ajánlotta tábornokainak és vezető hivatalnokainak. Nem volt oly csekély zavar országában s kivált fővárosában, melyről ne kért volna rögtöni jelentést s amelynek elfojtását ne hitte volna sürgős feladatnak.

Ez nem volt idegesség, mert bátran és nyugodtan szállt szembe békében vagy háborúban a veszéllyel, de az uralkodói tekintély legkisebb sérelmét is nehezen tűrte. Schwarzenberg

¹ J. K. Mayr: *Tagebuch Kempens.* 146. 1.

² Schlitter: *Aus der Regierungszeit Franz Josephs.* I. 10. 1. (Jegyzet.)

³ Ministerrat Akten 2566/1848., 2655, 2854/1849., 3535/1849. (B. Á. L.)

büszkén hirdette, hogy az ő fejedelme olyan úr, akiben nincs semmi érzelgősség.¹

Anyjától elégszer hallotta, hogy a demokraták, a parlamenti hősök s a fölkelők arcképei az akasztófát juttatják az ember eszébe.²

Ferenc Józsefnek így könnyű volt azoknak a conservatív köröknek felfogásához csatlakoznia, akik alig várták, hogy a magyar szabadságharc vezetői a hóhér kezére jussanak.

«Hiba volna — mondja Fugger hercegné, aki jól ismerte Ferenc Józsefet — a császár kék szemében csupán a szelídség és meleg érzés kifejezését keresnünk, volt abban valami az acél kék színéből is.»³

Schwarzenberg ez acélos vonásokat igyekezett élesíteni ura és — mondhatjuk — növendéke lelkében. A nevelésnek ez a módja végzete volt a dinasztíának s a régi, nagy monarchiának.

Az aradi ítéletek, a pesti Újépület rémségei, a hóhérok és börtönőrök szűnni nem akaró foglalkoztatása a magyarság lelkére oly mélyen hatottak, hogy abban évtizedek engesztelő munkája sem bírta helyreállítani a bizalom és szeretet gyöngédségét a trón iránt. És azok a szörnyűségek világszerte az emberi méltóság, a keresztény értelemben vett szabadság ádáz ellenségeinek tűntették fel a Habsburgokat, ami sorsukra nem csekély mértékben hatott.

ANGYAL DÁVID.

¹ Schlitter: *Aus der Regierungszeit.* 11. l.

² Reinoehl id. m. 139. l. május 20-i följegyzés. Itt csak a frankfurti parlament tagjai vannak említve, de a többiek hozzácsatolása természetes.

Fürstin Nora Fugger: *Im Glanze der Kaiserzeit.* Wien (É. n.) 102. l.

AZ ÁLLAMFÉRFI.

— Kornis Gyula művének francia nyelvű kiadása. —

Történelmi időkben, különösen ebben a forrongó, átmeneti korszakban, amikor az 1918 körül összeomlott régi világ helyébe új gazdasági és társadalmi berendezkedés van kialakulóban és egyidejűleg több országban az állami élet terén is jelentős változások állottak be, a közélet munkásait, sőt végeredményben mindenkit, aki a művelődés fejlődését figyelemmel kíséri, érdekelnék azok a kérdések, amelyeket Kornis Gyulának 1933-ban két kötetben magyar nyelven, néhány hónap előtt pedig francia kiadásban is¹ megjelent műve tárgyal.

Kapcsolatban a politikus embernek étoszával, illetőleg fő-tulajdonságaival (I. rész), valamint lelki alkatával (II. rész), a filozófia, az alkalmazott lélektan és a pedagógia tudósa fejteget ebben a műben időszerű problémákat is.

A munka bizonyítéka annak, hogy szerzője a politikai tudományok és a világtörténelem irodalmát is rendkívül széleskörű olvasottság alapján behatóan ismeri, ezenfelül felhasználta jelentékenyebb államférfiak életrajzeit, többeknek emlékiratait és kiterjeszkedett jeles történetbölcselek munkáira is.

A tartalomdús és eszmeébresztő műnek tüzetesebb fejtegetését csak külön tanulmányban lehetne megkísérlni. Ebben az ismertetésben csak néhány érdekesebb részlet megbeszélésére kell szorítkoznom.

I.

A szerző az «államférfi» megjelölést a ma általánosan elterjedt tágabb értelemben is használja.

¹ *L'homme d'état* (Paris, Alcan, 1938). Terjedelmes kötet.

Igazában ez a megtisztelő elnevezés csak azokat a valóban nagy és jelentékeny, komoly politikusokat illeti meg, akik hazájukban az állami közügyek intézésében vagy éppen nemzeti történetük alakulásában jelentősebb szerepet töltöttek be. Az nem döntő, hogy ez a szerep nemzetükre szerencsés eredménnyel járt-e, de a szereplés minősége és jellege irányadó. Tömérdek politikus van, aki nem államférfi.

Napjainkban azonban nemcsak a napisajtó munkásai, hanem a közírók is túlságosan megszokták ezt a nemesveretű jelzőt a politikai szereplők legtöbbszörére alkalmazni. Ez az általánosítás téves és jogosulatlan.

Szorítkozva külföldi államok történetére, csak néhány csoportot kívánok felsorolni, akikkel szemben az államférfi megjelölését nem tartom indokoltnak.

Az első példa a törtető politikus, akinek típusát Kornis egyébként (magyar kiadás 203. és köv. ll.) érdekesen és jellemző erővel tárgyalja. Ha ennek a politikai szereplésében jelentkezik az a tulajdonsága, hogy a saját egyéni érvénysülését és közhatalomhoz jutását minden eszközzel előmozdítani kívánja, már ezzel kizárja magát az igazi államférfiak sorából.

1871. március 26-tól május 28-ig a Párizsban dühöngő kommun alatt a közönséges politikai gonosztevéken kívül szerepelt néhány olyan fantasztá vagy rajongó is, akiktől a nagy és nemes francia nemzet többmillió világvárosának sorsa több mint két hónapon át függött.¹

Más korszakban akadt egy-két képviselő vagy szenátor, aki, amint abban az időben mondani szokták, a politikai szereplést vagyoniának szerencsés kiegészítésére használta fel, de egyébként sem hazája, sem a széles néprétegek javára maradandó alkotást nem létesített.

Ezenfelül mind az antik államokban, amelyek történetéből Kornis sok jellemző példát említ, mind az újabb korban nemes és nagy nemzeteknél is felbukkantak olyan politikai szereplők, akik demagógia vagy hasonló jólismert eszközök

¹ Ezeknek a hónapoknak történetét tüzetesen megírta Du Camp: *Les convulsions de Paris* (4 kötet, 8. kiad.) és Margueritte: *Une époque. La commune* (1904).

révén részesei lettek a közhatalomnak vagy tagjai a törvényhozó testületnek, de akiknek egyéniségében az államférfi tulajdonságai akkor sem szerepelnek, ha egyébként a közéletben sokat forgolódtak is. Erre csak egy példát. A francia köztársaságnak egyik elnöke (Jules Grévy) azért mondott le, mert egyik hozzátartozója, aki házasság révén került az elnök családjába és aki akkor francia képviselő volt, — az elnök tudtán kívül és hibája nélkül — azt színlelte, hogy neki közügyekben befolyása van és ezen az alapon különféle kijáráásokat kísérelt meg. Ezt a képviselőt nem az államférfi, hanem egészen más megjelölés illette meg.

Az államférfi minőségére nézve közömbös az, hogy az illető tölt-e be valamilyen hivatali állást, illetőleg tagja-e a törvényhozó testületnek, vagy nem. Deák Ferenc a legnagyobb magyar államférfiak közé tartozott akkor is, mikor 1843—47. között a «Nem adózunk» pártnak terrorisztikus cselekményei miatt nem fogadta el követté megválasztatását. Éppen úgy 1849—67 között, amikor nem lehetett tagja a magyar törvényhozásnak.

Viszont több államban volt található olyan kormányelnök is, aki még kiváló politikus gyanánt sem vehető számba.

II.

«Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül idestova, egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések, vérontások szikláinak és zátonyai között mindig tovább, magasztos rendeltetése felé. Kicsinyek és nagyok, gyengék és erősek, egyesek és nemzetek öntudatlan eszközök az ő kezében.»

Gróf Tisza István ezekben a biblikus hittel írt sorokban válaszolt ¹ arra a Kornis Gyula művének bevezetésében tárgyalt nagy kérdésre: mi irányítja az emberiség történetét, micsoda ennek a történetnek a mozgató ereje?

A különböző világnézetek követői ugyanerre, természet-

¹ Gróf Tisza István Összes Munkái. I. *Tanulmányok. Barras emlékiratai*, 43—44. l.

tesen, eltérő feleleteket adnak: a nagy egyéniség (esetleg egyidejűleg vagy szemben egymással nagy egyéniségek), a tömeg, a korszellem, a vaksors véletlene és azok, akik Tisza Istvánal egy nézetben vannak, azt felelik: valamely földöntúli hatalom, az isteni Gondviselés, a Mindenhatónak bölcs rendelkezése.

*

Az a hőskultusz — amelynek jellemző kifejezője Carlyle-nek a *Hősökről* (*On heroes*) írt ismert könyve — azt vitatta, hogy a nagy egyéniség gyakorolja nemzetének történetére a döntő befolyást. Kornis megállapítja azonban, hogy az egyén abból a célból, hogy visszhangot találjon, rászorul a tömegre, mert különben terveit nem tudja megvalósítani és még nagy tehetsége ellenére sem válhatik a tömeg hőségévé.

Másik tétele Kornis munkájának, hogy az egyén valamely társas közösségbe születik bele, ennek hagyományaiban, művelődésében, történeti tudatában nő fel és így nem vonhatja ki magát annak a szellemi éghajlatnak a befolyása alól, amelyben felnövekedett.

Viszont azonban a nagy egyéniség a saját társadalmi környezetéből maradék nélkül nem érthető meg. Millió ember közül csak néhány válik ki, akik merész ugrással koruk fölé emelkednek és a fejlődésben új korszakot nyitnak.

E tekintetben — szerintem — természetesen különbséget kell tenni azok közt az államférfiak között, akik nemzetük történetének valamelyik szakában a létező közjogi vagy igazságügyi jogrendet nemzeti érdekből fenntartani akarják, és velük szemben a «reformer» államférfi között. Az utóbbi új eszmét ébreszt, új célokat tűz ki, új távlatokat nyit, legalább is új problémákat vet fel és törekszik megoldani.

De az ilyen államférfi is (amint erre hazánk története több példát mutat fel) gyakran szembekerül nemzetével vagy népének többségével.

Előfordul az is, hogy a lángeszű államférfi (elég Széchenyit említenem) vagy korának legjelentékenyebb politikusa egész életében, esetleg életének valamelyik szakában (pl.

Széchenyi 1842—48 közt) nem talál visszhangot nemzetének többségénél, amely más bálványt keres. Halála után azonban népének jobbjai felismerik tanításainak rendkívüli értékét, s amennyiben azok még időszerűek, nemzetének színe-java az ő irányítását tekinti olyan sarkcsillagnak, amely felé törekedni kell.

Egészben véve részemről egyáltalában nem vonom kétségbe, sőt nem is kicsinylem a nagy egyéniségeknek nemzedékeken át kifejtett varázsló és szuggesztív hatását.

Nem olyan egyoldalú, mint a hős-kultusz, de azért az egyéniség jelentőségét hangsúlyozza az angol-szász fajnak az életfelfogása, amely abból indul ki, hogy az állami élet irányításában ne a jogszabályok, hanem az emberek legyenek az irányadók. Ennek a nézetnek tömör kifejezője az ismert angol jelszó: «Men not measures».

Kornis ennek az angol felfogásnak az érvényre jutásából magyarázza azt, hogy a világon sehol sem volt és sehol sincs annyi jelentékeny államférfi, mint Angliában.

Kiemeli Kornis, hogy napjainkban az egyének arcéle a tömegekkel szemben erősebben domborodik ki; manapság a haladásnak, a fejlődésnek mozgatója: az egyén.

Valamely nemzet történetének alakításában többféle a tömeg szerepe.¹

Különösen forradalmak lázas időszakában, sőt izgalmas években vagy hónapokban is a gonosz propagandával, nép-ámító lázításokkal félrevezetett tömeg (elég a nagy francia forradalom és az 1871. évi francia kommün példájára hivatkoznom) egyes országokban rombolás, esetleg gyilkosságok elkövetésével garázdálkodik és ezáltal végeredményben megint valamely hatalmas egyéniség uralomrajutását készíti elő, aki helyreállítsa és fenntartsa a rendet. Általánosságban azonban a tömeg nem tud nagy célokat kitűzni és nem lehet azt vitatni, hogy a nagy tömeg vezetés nélkül alakítani tudja az emberiség történetét.

Kornisnak e kérdésben végső következtetése (magyar kiadás, I. k., 12. l.) az, hogy az egyénnek és a tömegnek mint

¹ Egyik vonatkozásban ezt alább, IV. alatt tárgyalom.

történeti tényezőknek jelentőségéről való elméleti felfogás részben az aktuális politikai helyzetet tükrözi vissza és a szerint kap egyéni vagy kollektív színezetet.

Szemban a hívő embernek fennebb jelzett álláspontjával, a legnagyobb szélsőséget az a fatalista felfogás képviseli, amely az emberiség történetében a vak esetleget vagy, ha nagyon szépen akarják kifejezni, a Sorsot gondolja döntőnek.

Visszont azonban, különösen egyes nagy korszakokban, a történet alakulásában a hívő ember teljes megnyugvással szemléli az isteni Gondviselés munkáját és ebben a hitben megnyugodva, várva vár olyan eseményeket és fordulatokat, amelyek felmeneteles haladásnak és az emberiség jobb korszakának reményét jelentik.

Így erősödik meg például nemzedékek lelkében az a meggyőződés, hogy történetük egyik korszakában az államalkotó és országépítő halhatatlan államférfi egyúttal eszköze és szerszáma volt az isteni Gondviselésnek, amely a nemzetnek küldetést rendelt.

Hasonlóképp a világtörténelemre és a művelődésre az etikai és vallási tényezők (például a kereszténység) által gyakorolt óriási hatást az emberiség sorsát irányító magasabb hatalomra joggal vezetik vissza.

Aki nemzetünk ezeréves történetét tanulmányozza, valami csodást, valóban a misztikummal határost lát abban, hogy míg a nagy birodalmak és hatalmas nemzetek eltűntek, a magyar államot annyi veszély között és négy nagy nemzeti katasztrófa után a Gondviselés kegyelme fenntartotta.

Azok is, akik az utóbbi év egyes történelmi jelentőségű eseményeit megfigyelik,¹ elmondhatják Arany János szavaival: «Bölcs Isten az, ki *rendel*.» Látjuk, hogy azok a békediktátumok — amelyeket két évtizeddel ezelőtt bosszútól vagy hatalomvágytól vezetett, illetőleg nagyzási eszméktől túlfűtött politikusok befolyása alatt megtevesztéssel és a tájékozatlanság felhasználásával alkottak, — máris megdőlnék és legalább reménység van arra, hogy az igazságosságon alapuló új rend lassanként helyreállítja a világ békéjét.

¹ Teljes részletességgel hitelesen ismerteti ezeket a *Monatshefte für auswärtige Politik* című folyóirat, V. k. (1938. okt.), 907—910. ll.

III.

Érthető, hogy Kornis művét a francia kiadásban több részletében átdolgozta. Természetes, hogy a szerző az új szövegben az 1933. évet követő eseményeket is tárgyalja, viszont kihagyott több részletet.

Bizonyára a francia olvasóközönség egy részének érzékenységét kívánta kímélni, amikor törölte azokat a fejtegetéseket, amelyek a magyar szövegben Bismarck államférfíúi nagyságát fényesen és az igazságnak megfelelőleg jellemzik. Bismarck nélkül a német birodalom története 1866-tól más-ként alakult volna. A kiegészést követő évtizedek pártharcai-nak nagy erővel megírt, de szigorú bírálatát (234—235. lap) hasztalan kerestem a francia átdolgozásban.

Sajnálunk kell, hogy kimaradt a magyar államférfiakra vonatkozó számos részlet is. Bizonyos ugyan, hogy azok a külföldi olvasók, akik ezt a nagyértékű művet csak világnyelven tanulmányozhatják, nem ismerik annyira hazánk történetének részleteit, hogy az eredeti magyar szövegnek egyszerű fordításából teljes képet kaphattak volna Széchenyi, Deák és több más kiváló magyar államférfi egyéniségéről és jelentőségéről, de nagy szolgálatot tehetett volna a szerző a magyar történet ismeretének terjesztése körül, ha legalább néhány legnagyobb magyar politikusnak államférfíúi tulajdonait a francia kiadásban is (természetesen a külföldi olvasók számára megfelelően átszövegezve) tárgyalta volna. Kívánságomat néhány példával indokolom.

Rendkívül érdekesen fejtegeti Kornis az államférfi étosza című részben a politikai hivatástudat jelentőségét, a hivatástudat kibontakozását és a hivatástudat hiányának következményeit (I. rész, 1. fejezet).

Szemben a Taine, Tarde és több más filozófus által hangoztatott környezet (milieu)-elmélettel, a XIX. század harmadik évtizedétől fogva hazánk történetét több korszakban a kiváló egyéniségek irányították.

Míg az 1827. évi országgyűlés tagjainak többsége a «rendi alkotmány» körülbástyázását tartotta feladatának, addig a reformkorszaknak igazi úttörői szembefordultak

annak a társas közösségnek a világnézetével, amelyben születtek, ellentétbe helyezkedtek a Magyarországon akkor uralkodott korszellemmel és kivonták magukat környezetük hatása alól.

A környezetnek (rontó) hatása pl. Széchenyire csak fiatal korában (a bécsi kongresszus idején és az azt követő években) jelentkezett, azután erős lelki válság után a teljes átalakulást lehet az ő életében megállapítani. Amint *Kelet népe* című művében (akadémiai kiadás, 24. és köv. l.) megrázó erővel megírta, 1825 körül (34 éves korában) «kimondhatatlan és több napi belső küzködés után megesküdött magának, hogy ha senki más, akkor ő, az egyszerű huszárkapitány . . . fogja megvetni nemzete jövő nagyságának alapját.» Ez valóban a hivatástudat, illetőleg a történelmi küldetés világos felismerése. 1829-ben már azt írja naplójában Széchenyi, hogy ő akar lovagja lenni az elnyomottaknak, gyengéknek és üldözötteknek. Ez előre jelzi, hogy a *Hitel*ben küzdeni fog kilencmillió nem-nemes magyar honos jogaiért és a széles néprétegek alkotmányos, gazdasági, művelődési viszonyainak javításáért.

Deák Ferenc 1833-tól kezdve mint az alsó Tábla tagja érzi át azt a hivatását, hogy harcolnia kell a jobbágyság sorának javításáért, az úrbériség megszüntetése végett stb.¹

Széchenyi is, Deák is tehát már évtizedekkel az 1848. évi nagy alkotmányjogi átalakulás előtt teljes hivatástudattal fejtettek ki államférfiúi úttörő munkát.

Viszont Deák, akit nem tőle függő körülmények évekig távoltartottak az országgyűléstől, 1845-ben és közvetlenül ezt követőleg Széchenyi felszólítása ellenére sem érzett hivatást arra, hogy az alsó Tábla ellenzékének vezére legyen, sőt hosszú ideig kételkedett abban is, hogy ennek az akkori ellenzéknek különböző csoportjait egységes program elfogadására lehet-e rábírní. Ez nála nem a hivatástudat hiánya volt, hanem mély belátással felismerése annak, hogy a nemzet abban az időben, éppen úgy, mint történetünknek több más

¹ *Deák Ferenc beszédei.* Összegejtötte Kónyi Manó. I. kötet, 16., 32., 37., 39., 85., 108., 115., 132., 246. ll.

korszakában a szélsőségeket kívánó politikusokat vagy valamely okból élenkebb hatást keltő államférfiakat fog követni. Tévednek, akik ebben Deáknál a bátorság hiányát látják. Ez nem volt más, mint a viszonyoknak helyes megítélése és a politikai helyzetnek mély bölcseséggel a valósághoz igazodó felismerése.

1861 után azonban Deák megint felismerte küldetés-szerű kötelességét ; tudatára jutott annak, hogy az abszolutizmus korának szerencsétlen kísérleteivel szemben ő lesz az egész nemzetnek vezetésére és irányítására hivatott, s azután népszerűséggel mitsem törődve, következetes kitartással, teljes akarateréjével és felül nem múlható önzetlenséggel diadalra is vitte a kiegyezést, amely csaknem félszázadra több téren megadta nemzetének az óriási haladás és fejlődés lehetőségét.

Különösen élenken volt kifejlődve a politikai hivatástudat Tisza István egyéniségében is. Tisza mindjárt közéleti munkásságának első évtizedeiben nemzetét fenyegető többszörös veszedelmet ismert fel. Az első az volt, hogy akkor egyes politikusok egyik korábbi miniszterelnökkel kötött paktum alapján olyan házszabályokat alkottak meg, amelyek felhasználásával egyesek a magyar képviselőházban hónapok hosszú során át egészen lényegtelen kérdésekben (pl. arra nézve, hogy valamelyik képviselő néhány napi szabadságot kér, amelyet aztán eszeágában sem volt igénybe venni) névszerinti szavazást kívántak és ezekkel a hónapokon át folytatott meddő és értelmetlen szavazásokkal lejáratták az akkori képviselőház tekintélyét olyan esztendőekben, amikor a nagy-entente már megalakult és nem barátságos államok Magyarország és Ausztria szétdarabolására szövetséget kötöttek. A másik veszedelem volt, hogy az a férfiú, aki a bölcs és agg király után a trónöröklés rendje szerint következett volna, abszolutizmus útján, a magyar alkotmányos állam helyett federalisztikus államszervezetet kívánt létesíteni. A legnagyobb veszedelem pedig az volt, hogy — habár Tisza István már 1889-ben világosan előre látta, hogy a magyar nemzetre esetleg élet-halálharc lehetősége fog bekövetkezni — véderőnk ennek ellenére nem volt megfelelőleg kiépítve.

Mindezek felismerése alapján Tisza István teljes hivatástudattal (amelyet politikai ellenfelei makacsságnak bélyegeztek) éveken át harcolt azért a parlamentárizmusért, amely az elveknek nemes és komoly küzdelmét lehetővé tegye. Ebből az okból erős akarattal még a házszabályok egyszeri megsértése útján is lerombolni kívánta a parlament munkaképességének akadályait a végett, hogy az országgyűlésnek túlnyomó nagy többsége megszavazhassa azt a véderőjavaslatot, amely a fenyegető külpolitikai bonyodalmak esetére a haza védelmére szükségesnek mutatkozott.

IV.

Meggyőzően bizonyítja Kornis, hogy az államférfi hivatástudat és akaraterő nélkül nem tud sikert aratni.

Másfelől azonban az ókortól kezdve több ország története bizonyítja, hogy nemcsak igazi politikus emberek, hanem olyanok is, akik sohasem működtek a közélet terén, nem egyszer olyankor is kívánnak államférfiúi szereplést és követelnek maguknak hatáskört, ha ilyen munkásságra tanultságuk és tehetségük nincsen.

Az önmaguk által kinevezett államférfiak közt vannak naiv álmodozók, akik a legnehezebb gazdasági és alkotmányjogi kérdéseket, amelyeknek lényegéről fogalmuk sincs, papiroson a legegyszerűbb módon vélik megoldani; vannak olyan műkedvelők, illetőleg törtető, akik irattáskájukban mindjárt 10 évre szóló kormányprogramot hordanak s propaganda útján terjesztenek és így tovább.

Amint ezt Széchenyi (aki sohasem akart pártvezér lenni, mert abban a meggyőződésben volt, hogy a nagy tömegekre nem tud hatni) meggyőzően kimutatta: veszedelmessé válnak a nemzetre nézve az ilyen törekvések akkor, amikor a vélt államférfi valamelyik nagyobb pártnak vagy az egész országnak vezetésére óhajt vállalkozni. Sajnos, az ilyen ember is hivatottság nélkül sikereket érhet el, mert a körülmények vagy a külsőség vagy valamely hatást keltő tulajdonsága befolyást szerez részére a tömegnek ítélőtehetséggel meg nem áldott csoportjainál, amelyeket a népámításnak

az ókor óta jólismert eszközeivel tud a maga részére megbüvílni.

Szerencséje a nemzetnek, ha a tömegnek ilyen furcsa bálványa aránylag rövid idő alatt eltűnik az ismeretlenség homályában. Így járt a XIX. század utolsó évtizedében a jelentéktelen francia tábornok, Boulanger, akit érdekes megjelenése és néhány túlzó hírlapíró tolla egészen érthetetlen módon hihetetlenül népszerűvé tudott tenni. Csak az elszántság hiányzott belőle, hogy egy időre nem lett a nagy francia nemzet diktátora.

Ilyen esetekre nézve írja Szekfű Gyula:¹ «A világtörténet embertömegei mindenkor megtalálják a nekik szánt uralkodót és ezek a tömegek sokkal inkább hozzátartoznak az államférfiak objektív hátteréhez, semmint azt emelnék.»

Hazánk történetének egyik legszégeyenteljesebb korában, 1918. november után, szomorú példánk van arra, hogy a nemzetnek egyik része követi a tökéletlen, de vezérségre töltetű politikust és ezáltal vesztébe rohan.

V.

Kornis műve behatóan fejtegeti az államférfinak különféle fajait, de még nem tárgyalhatott egy újabb típust, amelynek egyes kiváló egyéniségei a körülöttünk mostanában dübörgő események idejében jutottak hatáskörhöz.

Pedig közöttük jelentékeny és — a jobb jövőendő érdekében kívánni kell — új korszakot bevezető államférfiak jelentek.

Az utolsó évek története nem igazolja Kornisnak azokat a fejtegetéseit, amelyek panaszojják, hogy korunkban nagy a szegénység kiváló államférfiakban (I. kötet, 13. lap), illetőleg, hogy egyes államokban általános politikai mikrokefalia észlelhető;² amint a szerző írja: «a politikai élet és hatalom több államban a középserűségek kezébe kerül.»

¹ Kornis műve magyar kiadásának ismertetésében. *Magyar Szemle*, 1933. évf., 386. l.

² A francia kiadásban (14. l.): *La microcéphalie politique se généralise...*

Az a varázs, amelyet I. Napoleonnak óriási, lángeszű, de egyúttal démoni egyénisége halála után is több országban nemzedékekre gyakorolt, a «nagy» jelzőt juttatta annak a férfúnak, aki nemzetét és Európát évtizedeken át háborúba sodorta és dicsőség-, egyúttal hatalomvágytól kergetve, sok romlást is okozott.

Korunkban új világ van kialakulóban. Ma joggal tartjuk nagy államférfinak azt, aki forrongó korszakban nehéz kérdéseket békésen és szerencsésen old meg. Ilyen államférfi volt Baldwin, aki a helyett, hogy forradalmat vagy alkotmányválságot idézne fel, a Nagybritannia azon időbeli uralkodójának tervezett házassága folytán előállható bonyodalmakat nagyszerű eréllyel és önfeláldozással hárította el. — Más demokratikus államokban is olyan nagy államférfiak találhatók, akik különösen a negyedszázad előtti korszaknak külpolitikai vonalvezetését figyelmen kívül hagyva, új utakat vágnak a nemzetek életében.

Letűnt századokban egy-egy nagy nemzet, sőt egész világrész történetét egyik-másik uralkodó-családnak családi érdekei, vagy egy-egy nagy hódítónak imperialisztikus törekvései irányították. E törekvések egész nemzedékeket, több országot pusztulásba döntöttek.

Ezzel szemben korunkban nagy világbirodalmak vezető politikusai a nemzeteknek békés együttműködésére és arra törekszenek, hogy jövőben előállható háborús veszedelmeket megelőzzenek és a nagy nemzetek közti ellentéteket nyugodt megegyezés útján lehetőleg kikapcsolják, vagy legalább enyhítsék.

Azok az események, amelyek 1938. szeptember 15. és 30. közt egész világrészek izgalmai mellett lefolytak, felismerésre juttatták azt, hogy az egész emberiség elé újabb nagy világkatasztrófa lehetősége meredt. A gyengébb idegzetűek gondoktól terhelten, vagy remény nélkül néztek a legközelebbi fejlemények elé. Végül mégis bebizonyosodott, hogy döntésre hivatott államférfiakat nagy erkölcsi és vallási erők irányítottak.

A világháború előtti években, különösen 1913. június havától kezdve gróf Tisza Istvánnak minden törekvése arra

irányult, hogy a hármass szövetség helyett, amely már akkor megingott és egyfelől a monarchia, másfelől Románia közt akkor fennállott szerződéses viszony helyett, amelynek megbízhatóságában kételkedni kellett, — új szövetséges csatlakozzék a középeurópai hatalmakhoz. Különösen törekedett Tisza arra, hogy Magyarország-Ausztria a balkáni háborúban letiport Bulgáriával, annak megerősödése után mint megbízható új szövetséggel léphessen megállapodásra. Elsősorban abból az okból, hogy a háborúnak borzalmas megpróbáltatását elhárítsa nemzetünkről, de ha ez nem sikerülne, legalább hosszú évekre elhalasztthassa a már évek sora óta fenyegető világháború kitörését, Tisza 1914. június végétől kezdve heteken át a legnagyobb eréllyel törekedett a békés megoldásra.

Ennek ellenére akkor akadtak politikusok, akik könnyen szánták rá magukat ultimátumra vagy hadizenetre, és amikor az orosz cári kormány elrendelte az általános mozgósítást, megindult a lavina; egyik állam követte a másikat a hadizenetekkel, amelyek aztán az egész emberiség nagy katasztrófáját idézték elő.

Mekkora haladás az, hogy 1938. szeptember havától fogva emberi hiúság, nemzeti prestige, politikai sikerek és egyéb nem döntő jelentőségű szempontok felett több nagyhatalomnak felelős politikusai teljes erőfeszítéssel arra törekedtek, hogy az emberek millióit, gyermekek és csecsemők életét, a művészetet, a tudományt és a békességes állandó munka lehetőségét mindenáron megmentse attól a vad pusztítástól, amelyet a jelenlegi hadieszközök és a legtöbb állam felfegyverkezése mellett az új világháború biztos előidézett volna.

Az államférfinak ezt az új típusát, amely újabban jelentkezett, egyidejűleg hármass szempontból kell szemügyre venni, mert az konzervatív is, más irányban reformer is és ezenfelül egy új gondolat által vezetett.

Konzervatív annyiban, hogy fenntartja az igazi (nem a hazug és színlelt) demokratikus berendezkedések közül a népképviselői rendszert, a közigazgatásnak és a hatályban

levő igazságszolgáltatásnak alkotmányjogi alapelveit és egyéb elveket.

Reformer, mert teljesen át van hatva attól az erős szociális érzéstől, amely örvendetes módon az utolsó évtizedeknek uralkodó eszméje lett. Ezért sürgős intézkedéseket kíván a meglevő szociális igazságtalanságok megszüntetése végett és a széles néprétegek viszonyainak javítására.

Külpolitikai tekintetben ezek az államférfiak új utakat vágnak.

Több politikus, így Smuts tábornok, a délafrikai államférfi, és M. Avenol, a francia főtitkár az egész világ millióihoz intézett rádiószózatban még néhány hónap előtt is arra hívott fel,¹ hogy a népek bízzanak a Nemzetek Szövetségében és tőle várják az emberiség jobb sorsát. Ez az intézmény azonban egyáltalán nem váltotta be az alkotói által táplált reményeket; egyoldalúan a világháborúban győztes államok szerve volt.

Az újtípusú államférfiak a Nemzetek Szövetségének teljes kikapcsolásával az érdekelt nagyhatalmak képviselőivel folytattak közvetlen tárgyalásokat, még pedig sikerrel.

Az egész emberiség javára válnék és a magyar nemzet igazsága érdekében is kívánatos, ha Kornis Gyula nagyérdekű és időszerű könyvének új kiadásába már olyan fejtegetéseket vehetne fel, amelyek bizonyítanak, hogy az államférfiaknak ez az új típusa több országban jut döntő hatáskörhöz s az igazság és haladás javára eredményeket ér el.

BALOGH JENŐ.

¹ *Bulletin de l'Enseignement*, 1937. évf., 147—148. l.

A NEMZETI SZÍNHÁZ A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁSBAN.

A magyar törvényhozás törvénybe iktatta a százéves Nemzeti Színház jelentőségét és alapítóinak érdemeit. Ezzel egy nagy magyar hagyományba kapcsolódott bele, amely a magyar törvényhozás munkáját és a nemzeti színészet ügyét csaknem másfél századon át összekapcsolta. Ez a kapocs teljesen magyar különlegesség. Külföldön nem volt rá eset, hogy a törvényhozás alkotott volna színházat, vagy gondoskodott volna kormányzásáról és fenntartásáról, általában a legújabb időkig a színügyet sehol, semmiféle törvény sem szabályozta, úgy hogy a színigazgatók és színészek érdekeik védelmére már igen korán az egyesületi szervezkedés útját választják.¹

Hogy nálunk az alapítást, szervezést, fenntartást és később még a bírálást s ellenőrzést a törvényhozás vállalta, annak több oka van. Az első, hogy a törvényhozásnak kellett az uralkodói bőkezűséget pótolnia s az Európa-szerte szokásos fejedelmi alapítású udvari színházforma helyébe a különlegesen magyar Nemzeti Színházat helyezni. A másik ok, hogy teljes gazdasági és társadalmi szervezetlenségünket is a törvényhozásnak kellett pótolnia. Magyar városi élet híjján állami beavatkozás nélkül csupán a reménytelen vándorlás juthatott volna osztályrészül a magyar színésznek.

Vannak ugyan a magyar színészet gondolatát megpendítő első röpiratok közt olyanok, melyek a társadalmi útát ajánlják a magyar színészet megteremtésére, így a németnyelvű *Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater*, mely elsőnek

V. ö. Paulay Ede jelentését: *Az 1869-i enquiry-bizottság jelentése és mellékletei*. Budapest, 1873., 64. l.

veti fel a magyar játékszín eszméjét,¹ megteremtésére a közadakozás útját ajánlja. Decsy Sámuel *Pannoniai Fénikse*² főképp a magyar nőktől várja a magyar játékszín megteremtését, mert ők ártottak idegen divatot majmoló szokásaikkal legtöbbet a magyar nyelvnek; azt ajánlja, hogy minden népesebb városban a kártyanyereségekből alapítsanak egy nézőházat. A játékszíni eszme későbbi harcosai közül Széchenyi István, aki először szállt szembe a mindent az államtól várás káros gyakorlatával, a Nemzeti Színház megteremtésére a részvénytársasági formát ajánlja, de szembenézve a nehézségekkel, maga sem hisz tervének kivihetőségében.³

És valóban, mikor 1837-ben részvénytársasági úton kísérelték meg a pesti magyar színház kormányzását, a törvényhozásnak kellett közbelépnie, hogy a játékszín ügyét a teljes összeomlástól megmentse. A talán kevésbé nagystílű, de erősen gyakorlati érzékű Fáy András már látja, hogy a színházépítéshez szükséges összeg a törvényhozás közbejötté nélkül aligha fog összegyűlni. Ő még önkéntes adakozással gondolja összehozhatónak a szükséges összeget, de az önkéntes adakozást az országgyűlésen kell indítványozni s kezelésére országgyűlési bizottságot kiküldeni, hogy országos jellegűvé legyen.⁴ Fáy elgondolását iktatta két év múlva törvénybe az 1836. XLJ. törvénycikk.

1.

De ez eddig csak elmélet. A gyakorlat kezdettől fogva más úton haladt. Írók és közéleti férfiak az elméleteket szőtték. Az első magyar színjátszó társaság küzdelmei a véres valóságba visznek. Őket az élet ráterelte a megvalósulás egyetlen lehető útjának, a törvényhozási útnak a szorgalmazására.

¹ *Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater. In einer Rede an das Vaterland.* Pressburg, 1779.

² *Pannoniai Féniksz* vagy a hamvaiból feltámadott magyar nyelv. Bécs. 1790.

³ *Nemzeti Játékszínről.* Pest, 1832.

⁴ *Jutalmazott játékszíni feleletek.* Pest, 1836.

Első mutatóványaik helyét is a Budán összeülő országgyűlés szabta meg; de az országgyűléssel együtt ők is Pozsonyba vándorolnak. Az első kísérlet helye sorsdöntő a magyar játékszín történetére. A színjátszó társaságok többé nem szűnnek meg Budára és Pestre törekedni. Hiába építenek Miskolcon állandó játékszín, hiába ülésezik a diéta Pozsonyban, — oda csak átrándulnak magukat megmutatni — Pest az ígéret földje. 1807-ben ismét Budán és Pesten veti meg lábát a magyar színészet, mert Budán ül össze az országgyűlés; Pest megyének a Helytartótanácshoz intézett feliratában azt olvassuk, hogy a «Magyar jádzó társaság a Pesten eloszlott Társaságnak némely tagjaiból állván», a játékszíni engedély megnyeréséhez «annál nagyobb bizodalmt, sőt Jussát tartja.»¹

De az első színjátszó társaság nem elégedett meg azzal, hogy tartózkodási helyét az országgyűléshez szabta, hanem egyenesen az országgyűléshez fordult, tőle várva szabadalmanak megerősítését.² A Rendekhez intézett kérvény elikkadt az országgyűlési bizottságoknál és nem hozott semmi eredményt. Az 1807-i országgyűlésnél tett lépéseknek azonban már volt némi foganatjuk. A mult tanulságaiból okulva, ekkor már nem közvetlenül az országgyűléshez fordulnak a színészek, hanem a vármegyén keresztül kísérlük meg a sikeresebb ostromot s ezt az utat aztán meg is tartják. Pest megyéhez intézett esedező levelükben előadják, hogy Szatmár és Szabolcs vármegye 44,000 forintos adományt tettek a magyar játékszín állandósítására s több más vármegyékkel együtt azt az utasítást adták követeiknek, «hogy a Jelen való Ország Gyűlésén a Magyar Jádzó Szinne állandóul leendő megállapittását eszközöllyék.» Erre Pest vármegye is utasítja követeit, «hogy előadandó alkalmatossággal a Magyar Jádzó Szinne tartóssága eránt téendő Intézeteket tehetségek szerint előmozdittsák.»³ Nagy eredmény volt már az is,

¹ Orsz. Levéltár Helytartótanács 6549. Pol. civ. F. 6. P. 51/1807.

² Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Budapest, 1887., I., 84. s k. II.

³ Pest vm. közgy. jegyzők. 1879/1807.

hogy az országgyűlésen a nemzeti játékszín ügye, most első ízben, szóbakerült. Az országgyűlés kívánságait és sérelmeit egy 48 tagú bizottság dolgozta ki s a bizottsági munkálatban már felmerül a nemzeti játékszínnek mint a magyar nyelvet művelő és finomító intézménynek a felállítása; ¹ a játékszínt a magyar nyelv művelő társasággal kívánja a javaslat összekapcsolni. Az alsó tábla azonban október 31-i ülésében a magyar színházra vonatkozó pontot kihagyatta a javaslatból s így nem is került az uralkodó elé. Ferenc király azonban titkos jelentésekből értesült a színházalapítási gondolatról. Bécsben az egészet nem vették komolyan és Baldacci államtanácsos azt jegyezte meg rá, hogy ez is azoknak a félig bosszantó, félig nevetséges jelenségeknek egyike, melyek olyan nagy számban merültek fel az 1807-i országgyűlésen. ²

A színház kérdése az 1808-i országgyűlésen újra szóbakerül. Először az alapvető elvi kérdéseket kell tisztázni, mert az is megvitatásra szorul, hogy vajjon illendő dolog-e, hogy a magyar színházról törvényt hozzanak. Méltán hivatkoznak arra egyesek, hogy «más nemzeteknél is nem lehet annak nyomát találni: hogy ez iránt a Törvényhozó Hatalom különös Törvényeket hozott volna . . .» «Aztat is meg kell vallani: hogy megítéltetjük magunkat, ha a Nemzeti Magyar öltözetet alakos Jádzókra adjuk . . . Valóban megítéltetjük magunkat, ha az Országnek sullyait és törvényes kívánságait továbbra halasztván, a Játékról fogunk törvényt hozni.» A másik tisztázandó elvi kérdés, «hogy többet használnak-e, vagy ártanak a Nemzeti erkölcsöknek a Theátrumok? A' bizonyos: hogy az elpuhult Nemzetek nagyon kaptak az ilyen multságokon. Ázsiai szülemény a Theátrum. El-enyésztek már azok a Nemzetek, akik ezen leginkább kaptak. Méltán lehet ezek példájától tartanunk.» A harmadik tisztázandó

¹ Ad excolendam et perpoliendam linguam hungaricam multum sane confert theatrum hungaricum; ope enim illius gustus in animis linguae publicae instillabitur, politura et volubilitas perfectior reddetur. V. ö. Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének tör-ténetéhez*. Budapest, 1926., 303. l.

² Domanovszky Sándor: *József nádor iratai*. Budapest, 1929., II. köt., 764. l.

elvi kérdés, hogy Pesten állíttassék-e a Magyar Színház. És ennél a kérdésnél jelentkezik a Széchenyitől ostorozott «divergentiale systema», a helyi érdekek előtérbe toléása az egyetemes nemzeti gondolattal szemben. Mit használ a felsőmagyarországi megyéknek, — kérdik — ha Pesten magyar játszó-szint állítanak. Sokkal hasznosabb, ha mindenféle iskolákat létesítenek a magyar nyelv terjesztésére.¹

Így a maradiak. Mások ellenben hévvel vitatják, hogy «a Theátrum által nem tsak a Nyelv, de az erkölts is tsinosodik. Bizonsága ennek nem tsak a régi Görögök és Rómaiak iparkodásai, de az Europai Nemzeteknek is példája, akik a Jádzószint erköltsök Oskolájának tartják.» Színház nélkül a városi népnek veszedelmes erkölstelenségre adódik alkalom. «Miért kényszerítjük Hazánkfiat, hogy idegen nyelven mulassák Magokat tulajdon Hazájokban.» A rendek üzenete a főrendekhez végül is leszögezi az elvet, hogy a színházak szelidítik az erkölcsöket s jeles példákkal a jóra serkentenek; ezért ha a jelenlegi rossz gazdasági helyzetben nem is gondolkak a rendek a színház szervezésére, a törvényhatóságoktól önként ajánlott összegek egy része fordíttassék a nemzeti játékszínre; a helytartótanács viszont gondoskodik arról, hogy a magyar társaság ne legyen a német igazgatók önkényének alávetve. Végül pedig a színügyet helyezték más hasonló kultúrintézmények példájára a nádor pártfogása alá.²

A főrendek felelete teljesen elutasító; a nádortól nem kívánható, hogy közvetlen kormányzása alá vegye a színházügyet; a törvényhatóságoknak azonban jogukban áll a színházra adakozni³. Az országgyűlés legfontosabb eredménye azonban a magyar játékszín szempontjából, hogy Pest vármegye elfogadja a magyar színházra adandó pénzek gondviselését s bejelenti, hogy e végre külön deputációt kíván rendelni. Ezzel meg volt téve az első gyakorlati lépés a magyar játékszín állandósítására.

¹ 1808-i Orszgy. Jegyzőkönyv, 321. lap.

² 1808. Orszgy. Irományok, 188. l.

³ U. o. 192. l.

Az 1811—12-i országgyűlés ismét egy kis lépéssel vitte előbbre a nemzeti játékszín ügyét. Ha a gyakorlati eredmény csekélynek mondható is, a játékszíni kérdésnek állandó országgyűlési tárgyalása nagy jelentőségű a közvélemény alakításában és az érdeklődés ébrentartásában. Már a kerületi ülésekben élénk vita tárgya a játékszín ügye. Időszerűvé tette a pesti nagy játékszín elkészülése, melyről most derült ki, hogy kizárólag németek fognak benne játszani. A magyarság az egybegyűlt rendektől várja, «*hogyan közben vetnék magokat.*»¹ Vitéz János, Abaúj vármegye követe, ki egyébként a magyar nyelvi mozgalomnak lelkes harcosa, a magyar színház ellen többször felszólal, mondván, hogy oktalan dolog azt az országgyűlésen emlegetni, haszontalan is, mert úgy sincs rá a magyarnak tehetsége. Dessewffy József ellenben védelmébe veszi a nemzeti játékszín ügyét, azt állítván, hogy a nagy embereket mind a színház nevelte nagygyá: Periklest, Cicerót, Rousseaut.² A nyelvi sérelmek ügyében készült felirat hatodik pontja szólt a magyar játékszín ügyéről.³ Hiába szegezte le már az előző országgyűlés az alsótábla üzenetében a nemzeti játékszín erkölcsnemesítő hatását. Most a játékszíni ügy tárgyalásánál elnöklő királyi személynök ismét kétségbevonja, kijelentvén, hogy a színház nem alkalmas arra, hogy a nemzeti erőt, energiát és vitézséget visszahozza: «*Bizonyítják ezt a régi Nemzetek példái, akiknél a Theátrumok csak hanyatló s elgyengült korokban hozattattak bé.*»⁴ Békés vármegye követe is előbbrevalónak tartja a Magyar Tudós Társaságot. Mások ellenben nem akartak a felirattal megelégedni, hanem törvényt kívántak hozni a magyar játékszín ügyében. A legradikálisabb álláspontot Borsod vármegye követe képviselte azzal a nézetével, hogy a nagy német színház Pest város, tehát magyar város eladott telkeiből épült, ennél fogva a magyarnak jussa van hozzá; ha a magyar színészet a némettel nem fér meg egy

¹ Cseh József levele Kazinczyhoz. Kazinczy Lev., IX., 228. l.

² Szekfű Gyula i. m., 82. l.

³ U. o. 315. l.

⁴ 1811—12. Orszgy. Jegyzőkönyv, 384. l.

házban, szüntessék meg a németet.¹ Az elnöklő személynök szerint azonban az eladott telkek Pest város kétségtelen tulajdonai, azt tehet velük, amit akar, annak adhatja a színházat, akitől pénzének több hasznát remélheti. Közvetítő indítványához hozzájárultak a követek, nehogy a németek kizárásának felvetésével a magyar játékszín ügyét még jobban nehezítsék; különben is «Nemzeti játékszínünk megformálva nem lévén, szüksége vagyon annak példáira, mely szerint magát tökéletesítse.» Így a feliratba csak annyi került bele, hogy minekutána a pesti nagy színház magyar városnak eladott telkeiből épült, addig is, míg a magyar színészet megerősödik, ebben a «pesti nemzeti színházban» a némettel felváltva játszhasson. Megvolt végre az első felirat a színház ügyében, ha nem is önállóan tárgyalta a kérdést, csak mint a magyar nyelv ügyének függelékét. A királyi válasz az egész vonalon ridegen elutasító volt².

Mi sem természetesebb tehát, mint hogy azok a követek, akik a magyar játékszín ügyét valóban a szívükön viselték, az 1825-i országgyűlésen a felírás sikertelen módja helyett a törvényalkotását szerették volna választani. Pest vármegye utasította követeit, hogy a magyar játékszín állandósítására is gondjuk legyen.³ A székesfehérvári színtársulat tagjai Pozsonyba siettek, hogy a rendek figyelmét magokra tereljék. Vállalkozásuk teljesen sikertelen volt. Pest vármegye követei sem értek el sokat. Követelésükkel szembeszegzik Pest város jussait, melynek a pesti színház korlátlan tulajdona. Pest város viszont a német bérlővel való szerződésére hivatkozik, kinek «contractualis jussait meg nem szegheti».

¹ U. ott.

² Szekfü i. m., 315—6. l.

³ «Mivel kétséget nem szenved, hogy az Anyanyelv tökéletesítése egy jól elrendelt Theátrum által is elősegítettik, de másrésről a Magyar Disz is megkívánja, hogy Hazájában a Nemzeti Jádzó Társaság olly állapotba légyen, melly a Nemzet méltóságának megfeleljen, azért Követ Urak igyekezzenek a dolgot oda vezérelni, hogy az Ország Rendeinek megajánlandó subsidiumokból a Magyar Jádzó Társaság Institutuma megalapíttasson.» Pest vm. Levéltára, 3038—1825.

Ragályi Tamás, a borsodi követ, ugyan azt jegyzi meg, hogy az országnak viszont jussa a pesti színházat örökre bezáratni; mert míg a német színház fennáll, a magyarnak úgysem lesz előmenetele; «ha tehát parantsolni nem lehet, hogy valaki a Magyar Jádzó Szinbe mennyen, meg kell a Némethet tiltani, hogy abba ne mehessen.»¹ Hasonló véleményen volt Szatmár vármegye is. A színház ügyét ekkor még az Akadémiára kívánták bízni, de a többség véleménye szerint a játék-szín olyan szent céllal, mint a tudós társaság, össze nem köthető, mert a közönség kényétől függ s félő, hogy a tudományos intézet fundusát is elnyeli. Törvényalkotás helyett ismét a felírás meddő módját választják, «előülő Atyáinknak tetteit, akik a Jádzó Színről Törvényhozó szándékkal emlékezetet nem tettek, követni javasolván.»² A felírás a nyelvi sérelmek közt keserű hangon szól arról, hogy míg a pesti nagy színházban csak németül játszanak, a magyar játszó társaság idegenként bolyong hazájában.³ S bár a kerületi ülésen Marczibányi János torontáli követ még arról beszél, hogy a pesti nagy színház adassék át a magyaroknak, hisz magyar pénzből épült,⁴ a feliratban már csak arról van szó, hogy a magyar társaságok működése elé akadály ne gördíttessék és szerződések kötésekor a magyarok mindig előnyben részesíttessenek.⁵ Az 1830-i országgyűlés sérelmi feliratában már határozottabb kívánsággal áll elő. Bács megye követe ugyanis azt indítványozza, hogy Pesten állandó magyar színház építtessék és amennyiben erre az önkéntes adományok nem volnának elegendők, a Karok és Rendek gondoskodjanak tőkéről, melynek gyarapításához vármegyéje hozzájárulását ígérte s a javaslatot Zemplén vármegye is támogatta.⁶

De ez a felirat is visszhangtalanul hangzott el, mint kiáltó szó a pusztában.

¹ 1825/26. orszgy. jegyzőkönyve. I., 638 l. és Záhony Béla: *Borsodmegye országgyűlési utasításai a reformkorban.* 16. l.

² U. o.

³ Szekfü i. m. 351. l.

⁴ U. o. 328. l.

⁵ U. o. 354. l.

⁶ U. o. 398. l.

2.

A hosszúra nyúlt 1832—36. évi országgyűlés utolsó esztendeje törvénybe iktatta az állandó pesti magyar játékszín ügyét. Az 1836. XLI. törvénycikk tulajdonképpen a színházalapítást a következő országgyűlésre halasztotta és mégis óriási lépést jelentett a magyar játékszín állandósulásának történetében: a magyar törvényhozás új elvi állásfoglalását a színházi kérdéssel szemben. Más szempontból is nagy vívmányt jelentett ez a törvény. Eddig a magyar színészet ügye csupán mint a magyar nyelv kérdésének függeléke szerepelt. Ezen az országgyűlésen már önálló tárgy s az is maradt mindvégig.

Hogy a nemzeti játékszín kérdése ilyen jelentős lépéssel haladt egyszerre előre, az annak az érdeme, aki a kor minden kérdésébe pezsgő lüktetést hozott: gróf Széchenyi István. Széchenyi 1831-ben kapcsolódott be az állandó magyar színház előkészítő munkálataiba, mikor Fáy András javaslatára annak a pestmegyei küldöttségnek tagjává választották, mely a magyar színészet pesti állandósítását tűzte ki célul. Ennek a bizottsági működésnek gyümölcse Széchenyi fentebb ismertetett füzete a *Nemzeti játékszínről*, melyet épp ezért Pest megye rendesének ajánlott. Széchenyi azonban a kivitelben csakhamar összeütközésbe került Földváry Gábor alispánnal. A Széchenyi—Földváry ellentétet részletesen ismertette Fáy András és az ő előadását veszik át az összes későbbi források.¹ Fáy valóban megbízható forrás; mint aktív közreműködő és közvetítő a két álláspont között be volt avatva minden részletébe és megbízható egyénisége kezeskedik az előadottak valóságáért. De nagyon is közel állott a dolgokhoz, nagyon is a személyes ellentéteket látva meg ebben a harcban, amely bármennyi keserűséget ébresztett is a küzdőkben és bármennyire összekuszálta is a kér-

¹ Fáy András: *Széchenyi István pestmegyei működése*. Budapesti Szemle, 1862. Bayer József: *A Nemzeti játékszín története*, 1887. Badics Ferenc: *Fáy András*. Budapest. 1890. Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete*. Budapest, 1914. Rexa Dezső: *A Nemzeti Színház megnyitásának története*, Budapest, 1927.

dést, mégis meggyorsította a kivitelt és hajlékhoz juttatta a pesti magyar színészetet.

Földváry és Széchenyi ellentéte több volt két ember személyes harcánál : két világ ütközött itt össze. A vármegyei nemes állott itt szemben a mágnással, a magyar hagyomány a nyugati eszmékkel, a reális gyors megvalósítás lehetősége a távoli nagyszabású tervvel. Széchenyi a Dunaparton akar hatalmas és díszes nemzeti színházat ; ez egyfelől József nádor hatalmas városszépítési programjába kapcsolódik, másfelől a Lánchíd építéséhez, hisz a Lánchíd pesti hídfőjénél fekvő térnek lett volna méltó építészeti kiképzése. De a színház Széchenyi társadalomépítő programjának is szerves része s mint ilyen a lóverseny és a kaszinó mellett foglal helyet. Széchenyi elgondolásában a fényes társasági helyiségekkel felszerelt színház az előkelő társaság találkozóhelye. Ezt az elgondolását fejti ki később gróf Károlyi Györgyhöz írott levelében, mikor az a Nemzeti Színház felsegállítására gyűjtést indít ; szerinte a kerepesi úti színház nemcsak nem áll jó helyen, hanem nem is elég tágas «és nincs okszerinti és több csarnokkal (foyer) ellátva . . . a színházi látogatóknak nagyobb része nem azért jár színházba, mikép azon egy darabot élvezze, hanem hogy emberek közt legyen.»¹ Előtte a fényes nagy színházak nyüzsgő élete lebeg, amelyet nyugateurópai útjain annyiszor élvezett. Az ő színháza természetesen operaház, ahol egy darabot tízszer, hússzor is meg lehet nézni. Földváry színházképzete egészen más. Neki nincs városszépítési programja. De előtte lebeg a vármegye becsülete, az adott szó szentsége : hisz Pestvármegye pártfogása alá vette a budai magyar színjátszó társaságot s az tőle várja sorsa jobbrafordulását ; lehet-e őket cserbenhagyni? Meleg emberiség vonzza a színészekhez ; elsősorban nekik akar hajlékot adni és kenyeret a kezükbe. Ezért fontos neki a gyors megvalósítás ; ha egyszer szétszéled ez a színészcsapat, többé sohasem lehet összeszedni. Ha pedig volt valami elgondolása a színház művészi programjáról, akkor bizonyára drámai

¹ V. ö. *Gróf Széchenyi István levelei*. Kiadta Majláth Béla. Budapest. 1891., III. köt., 666. l.

színház lebegett előtte, a nyelvmívelő intézmény, az erkölcsök iskolája, amelyért a diétán a vármegye követei annyit küzdöttek.

Széchenyi kezdeményezésére a vármegye Pest városától kér telket s mikor a hivatalok rengetegeiben nem az ő tempójához mérten halad az ügy, kérvénnyel fordul a nádorhoz, hogy engedtessek meg neki saját költségére az új harmincad-épület felépítése, hogy az arra szánt területből telket hasíthasson ki a magyar színház számára; kötelezve érzi magát erre, mert megakadályozta az építkezést a Grassalkovich hercegtől időközben Pest vármegyének adományozott telken.¹ Az építkezés azonban 1835. szeptemberében mégis megindul s a nagy összecsapás Széchenyi és Földváry elgondolása közt a megyegyűlésekről áttolódik a pozsonyi országgyűlés színterére.

A színházi kérdés megvitatása most is, mint minden esetben, az országgyűlés legvégére maradt. Előbb tárgyalták a sérelmeket, azután az életbevágóbb kérdéseket. De mindkét párt, Széchenyi és Földváry, már előbb nagy propagandát fejtett ki a követek közt a maga érdekében. A döntés nem volt nagyon egyszerű. Ha a nagy országos színház építését határozza el az országgyűlés, nem elégedhetik meg az ötletszerűen beérkező önkéntes adományokkal, melyek, mint a Grassalkovich-telken már folyó építkezés is megmutatta, még egy kis színházra sem elegendők, hanem a törvényhatóságokra országosan kell kivetni a hozzájárulást. A törvényhatóságoknak ez az újabb megterhelése az amúgy is rossz gazdasági viszonyok közt természetesen nagy ellenzést szült, annyiaval is inkább, mert a hozzájárulás a nemesekre lett volna kivetendő, tehát a nemesi nem-adózás elvén ütött volna újabb rést. Bonyolította a helyzetet még az is, hogy mi történjék azokkal az önkéntes adományokkal, amelyeket a törvényhatóságok az építendő színház céljaira Pest vármegye kezéhez letettek. Beszámíttassanak-e a kivetendő összegbe, avagy nem? És mi történjék a már épülő színházal, amelyért a teljes anyagi és erkölcsi felelősséget Pest vármegye rendei vállalták?

¹ Orsz. Levéltár. Náadori Levéltár. Polit. 781/1835.

Földváry Gábor Széchenyi propagandájával szemben a nádorhoz fordul védelemért,¹ hangoztatja, hogy a megkezdett építkezést a vármegye becsületének és tekintélyének kockáztatása nélkül abbahagyni már nem igen lehet. Erre a nádor a két elgondolás közti kiegyenlítés mellett foglal állást olyanképpen, hogy a pestmegyei építkezés folytattassék, s amennyiben az új nagy színház országosan kivetendő segédlemmel megépülne, színészképző iskola céljaira fordíttassék a régi.² Ez az elgondolás öltött testet a rendek első izenetében, mely egyrészt a Grassalkovich-telken történő építkezést törvényesíteni kívánja, másrészt azonban a nagy színház létesítésére küldendő bizottság elnökévé József nádort, egyik tagjává pedig «jeles és gyakorlati ismeretei s közönségesen elesmért hazafi buzgósága tekintetéből» gróf Széchenyi Istvánt jelöli.³

Az első izenetek kerületi fogalmazása felett kitört diétai vita nagyon tanulságos a közfelfogás s a kérdés egész történetének szempontjából.⁴ A vita újra előlről kezdi a színház-ügy tárgyalását s mintha az előző országgyűléseken nem történt volna erre nézve elvi állásfoglalás, azt vizsgálja, hogy milyen hatással van a színház az erkölcsökre s mi a jelentősége a nyelv művelése terén. Az összes ellenvetéseket Túróc vármegye követének felszólalása foglalja össze, mely szerint az erkölcsöket a nevelés mindenestre jobban nemesíti, mint a színház, jobb lenne tehát azon a pénzen inkább iskolákat állítani fel. Lehet, hogy a színház azoknak a nyelvét finomítja, akik már tudják a magyar nyelvet; de mi hasznuk van a színházból a nemzetiségi vármegyéknek? «Országunk azon számos lakosainál, kik a Magyar nyelvet eddig nem tudják, és így a felállítani javalt színházat nem használhatják, annak felépítésére olly tetemes terheknek reájuk rovatása nem tsak azon színháznak betsét fogja elenyésztetni, de egyszersmind annak gyűlöletességét a Magyar nyelvtől, mellyhez most

¹ Országos Levéltár. Náadori Levéltár. Polit. 1339/835.

² U. o.

³ 1832—36. Orszgy. Iratok. VI. köt., 245—6. l.

⁴ U. o. Napló, XIII., 448. s k. II.

hajlandóságukat nyilatkoztatják», fogja okozni. De törvényellenes is a javaslat, mert alkotmányunk szerint országos subsidiumnak csak azon esetben lehet helye, ha az ország védelmezéséről vagy más elkerülhetetlen szükségéről van szó s ezek közül itt egyik sem forog fenn. A századok óta divatozott gyakorlattal össze nem férhető az üzenetnek az a része, mely Széchenyi Istvánt a bizottság tagjává tenni kívánja; «mert ámbár a Szólló említett Gróf Úrnak hazánk előmenetele eránti igyekezetét a mennyire azt hasznosnak találja, tiszteli», de a javaslat egyfelől a «voks szabadságát» veszélyezteti, másfelől «az előlölői just» korlátozza. Borsod vármegye követe ugyan megvédelmezi a színház-ügyet az erkölcstelen-ség vádjával szemben, mert, mint mondja, kár valami olyant kifogás alá venni, amiről már Aeschilus és Sophocles idejében a kiművelt ízlésű görögök sem kételkedhettek. A színház erkölcsnemesítő hatását egy érzékeny történet elmondásával kívánja szemléltetni. A mult nyáron ugyanis egy német város színházában két egymással ellenséges lábon álló testvér végignéznén Kotzebue-nak *Der Bruderzwist* című drámáját, bár eddig semmiféle bírói és prókatori ékesszólás őket összebékíteni nem tudta, «az említett darabnak előadása közben elevenen látván a testvéri gyűlölködésnek otsmányságát ki nyomva, felkeresték egymást a Játékszínen s ott hevenyében összeölelkezve és tsókolkodva, megbékéltek.» Borsod vármegye azonban a «divergentiale systema» alapján áll és a pestmegyei módosítás ellen szavaz, nem feledvén el, hogy mikor Borsod vármegye Miskolcon színházat épített és a pesti színházra adott összegeket Pest vármegyétől visszakérte, «nem igen nyájas pennával írt» választ kapott. Pest vármegyének arra az ellenvetésére, hogy viszont ők a pesti színház fundusához tartozó könyv- és ruhatárat Borsod vármegyének átadták, az a válasz, hogy ők azt a ruhatárat, «melly egy-két rongyos török kaftánból, parókából, vadászruhából s több illyesekből» állott, nemcsak megőrizték, hanem gyarapították is.

Az üzenetet az alsótábla a pestmegyei módosítással fogadta el, de a főrendek tábláján erős átalakításon ment keresztül; a főrendek az országosan megajánlandó segede-

lem, subsidium helyett az önkéntes adakozást, oblatumot kívánták törvénybe iktatni, ami formailag nem, de lényegileg egyenlő volt az országos színház ügyének elbuktatásával. Ezt ki is fejezi a rendek második izenete: «Mily bizontalan kimenetelű és késedelmes, sőt célhoz nem vezető legyen a nemzet bár mely köz intézetének magános ajánlatok által létre hozása, azt Cs. K. Hercegsége és a M. főrendek a hazai köz hasznu intézeteknek azon sikert nem nyerhetett példái-ból hőven tapasztalhatták.»¹ Még egy üzenetváltás után mindkét tábla megmaradt eredeti álláspontja mellett, végül is a rendek «az Országgyűlés végétől sürgettetve, hogy ezzel is a cél szentsége eránt viseltető buzgóságokat bizonyítsák», elfogadják a törvényjavaslat főrendi módosítását.²

Így született meg az 1836. 41. tc., mely most már törvénybe iktatja s így elismeri a színházaknak jótékony hatását az erkölcsökre s a nyelv pallérozására. Megbízta a Buda és Pest közt felállítandó híd tárgyában kirendelt országos küldöttséget, hogy egy díszes nemzeti játékszín tervét a nádor által adományozott telken készítse el, a hazafiakat a törvényhatóságok útján adakozásra szólítsa fel s az eredményről a következő országgyűlésnek tegyen jelentést.³

Ezzel a halasztó határozattal szembe Pest vármegye tettet szegezett. A Grassalkovich-telken kettőzött buzgalommal folytatta az építést és 1837. augusztus 22-én meg is nyitotta a pesti magyar színházat.

3.

Nem országos színház épült tehát, hanem vármegyei. De a közvélemény első perctől kezdve nemzetinek és végleges megoldásnak érezte, csak a hivatalos akták ragaszkodnak még évtizedekig az «ideiglenes» jelzőhöz. Nemzetinek érezték, mert az egész nemzet, még pedig elsősorban kis emberek apró adakozásaiból épült, amiről az adakozók lajstromából

¹ Iratok, VII., 476. l.

² U. o. Iratok, VII., 906. l.

³ U. o. 611. l.

meggyőződhetünk.¹ De a provinciális színvonalon felül emelkedett színvonala is, egyesítvén mindazt, ami értéket eddig a magyar játékszín létrehozott s az erői végső megfeszítésével megteremtett operát szembe tudta szegezni a pesti nagy német játékszínnel. De rögtön a megnyitáskor kiderült, hogy egy ilyen magasrendű színház fenntartására nálunk sem Pest vármegye, sem a fenntartásra alakult részvénytársaság nem képes, az csak az országos erők összefogásával lehetséges. Az építés után a színházat kormányzó választmányt az iparosok egyre ostromolják kifizetetlen számláikkal, az üzem fenntartása rengeteg pénzt emészt fel. A választmányi ülések jegyzőkönyveiben állandó refrain, hogy a részvénytársasági pénztárban egy krajcár sincsen, nem tudják a személyzetet fizetni, nincs pénz olajra, kellékre, díszletre, ruhára. Hol az egyik, hol a másik választmányi tagot bízzák meg kölcsön szerzésével, de a színháznak nincs hitele. A vége mindig az, hogy hol Földváry Gábor, hol Szentkirályi Móric, Ilkey Sándor, Nyáry Pál, Ráday Gedeon zsebökbe nyúlunk és előlegezik a szükséges pénzt a saját felelősségükre s a vármegye becsületére gondolva. A sokat szidalmazott vármegyei urak tetemes áldozatokat hoztak a színházért, de azt csak a jegyzőkönyvek sárgult kéziratok lapjai őrzik, míg a nyilvánosságot jelentő sajtó ellenfeleik kezében volt és csak hibáikról akart tudni; ez a sajtó pedig nemcsak a jelen, hanem az utókor köztudatát is erősen befolyásolta.

Az egyéni megsegítésnek ez a módja, bármennyire nemes volt is, nem tarthatott csak ideig-óráig, mert bizony a színházi üzem már ekkor az a lyukas hordó volt, melynek később Széchenyi nevezte.² Így a helyzetet nem lehetett másképp megoldani, mint ahogy megoldódott. Az új színház terveinek készítésére az 1836. XLI. tc. által kiküldött bizottság a nádor javaslatára³ a már meglevő színház országossá tételét javasolta s ezzel Széchenyi dunaparti színháza végkép megbukott.

¹ *Kimutatása a pesti magyar színház létesítési alapjának.* Pest, 1840.

² Gróf Károlyi Györgyhöz intézett id. levélben.

³ Pest vm. közgy. jegyzőkönyve, 5502/1838.

A nemességre országosan kivetendő subsidium megszavazása természetesen most sem ment nehézség nélkül. Bármennyire törvénybe iktatta is az 1836. évi országgyűlés a színház erkölcsnemesítő és nyelvművelő hatását, a kalocsai főkáptalan követé, Szathmáry Antal, cicerói idézettel bizonygatja, hogy még a pogányok sem tartották annak s a nyelv művelésére is tud hathatósabb eszközöket, mint aminők az iskolák, nevelőintézetek, tanítóképzők, ösztöndíjak. Különben is a pesti színházat legfeljebb a pestiek és budaiak élvezik. Előbb jön az utile és akkor a decorum, a vakok, süketnémák, tébolyodottak s egyéb a szenvedő emberiséget segítő intézetek, továbbá jó utak, csatornák, töltések előbbre valók. És ha az állandó pestbudai híd, vasútak, gőzhajózás, csatornák vállalkozó részvényes társaságoktól állíttatnak és tartatnak fenn, miért ne lehetne a pesti színházat is részvénytársaság útján tartani fenn?¹ A javaslat csekély többséggel ugyan,² de mégis keresztülment. Az elfogadás mellett főkép az a körülmény volt döntő, hogy ellenkező esetben a pesti magyar színházat meg kellett volna szüntetni, «ez pedig a nemzetre homályt vetve, leverő hatásával a jövődre is káros volna.»³ Nagy volt a vélemények harca a cél elérésének módja körül is. Némelyek csak egy nagy nemzeti színházat kívántak alapítani s erre 1.000,000 pengő forint ajánlást kívántak tenni, mások ugyanarra a célra kevesebbet; mások ismét azzal a világos kikötéssel szavazták meg a subsidiumot, hogy csak a már fennálló színház tartassék fenn. Voltak ismét a középútas megoldásnak hívei, akik a kis színház fenntartása mellett egy nagyobbat is kívántak építeni. Végül is ez a középútas megoldás valósult meg: a már fennálló színház átvételét határozták el, de a dunaparti telket is megtartandónak vélték, hogy később azon díszes színház épülhessen. Az összeget illetőleg 400,000 pengő forintban állapodtak meg olyképen, hogy ennek az összegnek a kamatai

¹ 1840. Ország. Napló, II. köt., 358. s k. 1.

² V. ö. Szentkirályi Móric követi jelentését. Orsz. Levéltár. Szentkirályi-család levéltára. Fasc., IV., Nr. 1.

³ Deák Ferenc követi jelentése. Egykorú másolat u. ott. Fasc. XVII., Nr. 85.

a színház fenntartási költségeit fedezzék, a kamatok egyharmada pedig a tőke szaporítására fordíttassék, míg a színházon fekvő terhek kifizetésére még külön 50,000 pengő forintot szavaztak meg. Az alapítvány kezelését az 1840. XLIV. tc. egy országos küldöttségre bízta, mely csupán az országgyűlésnek tartozott felelettel. A törvényjavaslatra 1840. április 30-án érkezett királyi válasz ugyanazt a kívánságot fejezi ki, hogy a törvényben a Helytartótanács hatósága világosan fenntarttassék. A rendek azonban válaszfeliratukban hangsúlyozzák, hogy bár a Helytartótanács felügyeleti jogát kétségbevonni nem kívánják, a bizottság munkájára azonban nem lehet a Helytartótanácsnak befolyást engedni a nélkül, hogy a bizottság felelőssége ezzel ne csökkentessék.¹ Erre az újabb királyi válasz beleegyezett abba, hogy a törvénybe az eredeti szöveg kerüljön. A megajánlott összeg kezelésére nézve a törvény úgy intézkedik, hogy 5%-nál nem kisebb kamatra biztos kezekbe adassék ki.²

Az 1840. XLIV. törvénycikket megelőző vitának van egy figyelmet érdemlő mozzanata, mely, bár a törvénycikkben nem hagyott nyomot, új szemponttal termékenyíti meg a magyar színházról való egykorú közfelfogást. A kerületi vita során szó esett ugyanis a pesti német színháznak magyar színház céljaira való igénybevételeéről vagy esetleges bezáratásáról. Ezekre válaszol felszólalásában Tretter (Járy) György. Pest vármegye követe, az Auróra-kör egykori tagja és Vörösmarty barátja. Ő a magyar színháznak nyelvművelő és műveltségterjesztő hatása mellé még egy harmadikat is sorol: a magyar nemzetiségnek idegen ajkúak közt való terjesztését; a magyar színház annak ellenére, hogy mellette a német színház is fennáll, teljesítette abbeli hivatását, hogy «az idegen ajkú közönséget a szellemi multság Médiuma által hal- kan a honni nyelvhez mindinkább csatolá, mert a Szólló hivatkozni mer azok tanúbizonyságára, kiknek állandó lakása Pesten van, vajjon tele házaknál nem áll-e a nézőknek legalább a harmada idegen ajkú nézőkből?»³

¹ Országos Levéltár Kanc. 6962/442., 1840.

² V. ö. Irományok. IV., 156—7. l.

³ Napló, II. k., 358. l.

Hangsúlyozza Pest város érdemeit a magyar színház megalapítása körül : egyik legszebb terén adott telket a magyar színház számára, mely felparcellázva, a város pénztárát gyarapította volna, az építéshez 15,000 forinttal járult, a részvények nagy része polgárai közt kelt el.¹ De 30 évvel azelőtt, amikor a német színház épült, a magyar színészet oly kezdetleges fokon állott, hogy a nagy színházban nem tudott volna érvényesülni. A pesti német színház bezárása a magyaron nem sokat segítene, mert a színházba parancsral nem lehet senkit bevezényelni, a városi polgárság idősebb nemzedéke pedig nem ismeri annyira a magyar nyelvet, hogy a magyar előadásokat élvezni tudná. Ebben Pest város teljesen ártatlan, mert a lakosság gyermekeit elküldi cserébe magyar vidékre, de az iskolában újra elfelejtik a magyar nyelvet. Így a felszólaló maga is felnőtt korában, könyvből tanult magyarul. De úgy érzi, hogy közel van az az időpont, mikor «a Pesti nagy theátrum színpadjáról is a Vörösmartyak és Kisfaludyak melódiás és szellemdús nyelvüket hallja.» Tretter felszólalása nagy visszhangra talált a rendeknél. A pesti német színház erőszakos elvételének a magyarság kifejlett jogi érzéke mellett nem is akadhattak párhívei. Kifejezi ezt Deák Ferenc is követi jelentésében, ki szerint az erőszak nemcsak igazságtalan, hanem káros is volna, mert Pest városának tulajdona színházára nézve sérthetetlen. De reményét fejezi ki, hogy Pest városa saját elhatározásából fogja színházát a nemzetnek átadni, mert «a melly honban még a főváros is gátat vet a nemzetiség fejlődésének, a lakosok összessége csak nép marad, de nemzet soha nem lehet.»²

4.

A színháznak az országos választmánnyal való kormányzása nem hozta meg a kellő eredményt. Ez az 1840-től 1843-ig terjedő időszak mindenekelőtt megmutatta az egész sub-

¹ Pest választott polgársága 29 részvényt jegyzett, köztük egyet gróf Széchenyi István, V. ö. Gárdonyi Albert : *Pest város és a Nemzeti Színház*. Városi Szemle, 1929., 49. s k. 11.

² Deák Ferenc i. h.

sidiális rendszer csődjét. Az 1840. év végéig csak Szepes megye fizette be a rá kivetett összeget. 1844 novemberében az ajánlatokból még 22,753 frt és $9\frac{1}{5}$ krajcár beszédetlen. Így természetesen a választmány kénytelen volt a tőkéhez nyúlni, amelyből 34,941 forint 17 krajcárt költött el. A másik és fő ok, ami miatt rendszerváltozást kellett sürgetni, az volt, hogy a tőkéből kamatozás céljából kihelyezett összegek nem voltak teljesen biztosítva. Így Szentmiklóssy Rudolfnak 20,000 pengő forintot adtak kölcsön, aki csődbe menvén, az összeg erősen veszélyben forgott. Már a kerületi ülésben felvetődött a felelősség kérdése, amit azonban senki sem akart vállalni. A kerületi ülés megállapította ugyan az egész küldöttség egyetemleges felelősségét; a kölcsön Gömör vármegye bizonyítványára folyósított, mely szerint Szentmiklóssy tehermentes jószágai kellő biztosítékot nyújthattak; kiderült azonban, hogy az összeírt birtokok nem az ő, hanem ipa tulajdonai. Így tehát biztosított a küldöttség visszereseti joga Gömör vármegyével szemben.¹ A jövődre mindenesetre ajánlatosabbnak látszott egy felelős vezető kinevezése. A kerületi ülés egyhangúan gróf Széchenyi Istvánt jelölte erre a tisztségre. Ő azonban nem kívánt vezető szerepet vállalni egy olyan intézménynél, mely nem az ő elgondolása szerint valósult meg. Az alsótáblán Fehér megye követe, Fláth Ferenc, Ráday Gedeont hozta javaslatba, akit zajos lelkesedéssel jelöltek országos főigazgatónak.

A színházi törvényjavaslat tárgyalása, mint mindig, most is az országgyűlés utolsó hetére maradt. A törvényjavaslatokat a király a kancellária indítványára szentesítés nélkül küldte vissza azzal, hogy a következő országgyűlésen újra tárgyalassék. A törvényjavaslat egyes intézkedéseit erre József nádor rendeleti úton léptette életbe.²

Gróf Ráday jelentését kötelességéhez híven bemutatta az 1847/48-i országgyűlésnek. Ekkor azonban egészen más tár-

¹ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója. Kiadta Kovács Ferenc, Budapest, 1894., VI. k., 335—339. l.

² L. az erre vonatkozó iratokat Orsz. Levéltár Kanc. 17,702—1844., 17,711/1844., 19,667/1844., 2063/1845.

gyak kerültek az érdeklődés homlokterébe. Az 1848 : XXXI. tc. a színházakról rendelkezik, de fenntartja a Nemzeti Színház különleges helyzetét.

1849-től 1861-ig szünetelvén az alkotmányos élet, a Nemzeti Színház kormányzása a kormányközegek útján történt. Az 1861-ben összeült országgyűlés első teendői közé tartozott egy országos bizottság kiküldése a Nemzeti Színház ügyeinek megvizsgálására, annyira fontosnak érezte mindenki a Nemzeti Színházat. Jókai Mór, a bizottság előadója, augusztus 12-én be is nyújtotta jelentését, de ez a politikai viszonyok újabb fordulata következtében tárgyalásra nem került.¹

5.

Az 1867-ben újra megindult alkotmányos élet parlamenti tevékenységében jelentős hely jut a Nemzeti Színháznak. A parlamenti vitáknak irányító, bíráló és igen sokszor igen termékeny problémákat felvető szerepével nem kívánok itt foglalkozni.² Itt csak törvényalkotó tevékenységére terjeszkedem ki, amely a Nemzeti Színháznak évszázados létén átvoulunó két, részben ma is megoldatlan alapproblémáját kísérli megoldani: a helykérdést és a pénzkérdést.

A Nemzeti Színház régi épülete hevenyében és ideiglenes színháznak épült. Ha ma a kegyelet az emlékezés fátylán keresztül szépnak és kedvesnek tudja a régi Nemzeti Színház épületét, ez inkább valami gyengéd érzelem és megszépítő képzelet szüleménye. De az a Nemzeti Színház, amelyről még néhány gyermek- vagy ifjúkori emléket őriz nemzedékünk, nem is az eredetileg épült s 1837-ben megnyitott építmény, hanem számtalan átalakítás eredménye. Színpadának és nézőterének mindenesetre megvolt az az előnye a mai népszínházi színpaddal és nézőtérrel szemben, hogy kisebb, intímebb és jobb akusztikájú volt. De kezdettől fogva nélkülözte mindazokat a kényelmi és technikai berendezése-

¹ L. az 1861. orszgy. Irományait.

² L. erre nézve *Nemzeti színházunk és a közvélemény a XIX. században* című tanulmányomat a Budapesti Szemle 1937. augusztusi füzetében.

ket, melyek egy jól működő színházban szükségesek. Már egy évvel a megnyitás után elkezdték a kisebb átalakításokat és bővítéseket, mert az öltözők kezdettől fogva nem voltak elegendők s a ruhatárat nem lehetett elhelyezni.¹ Az ötvenes években a kocsifelhajtót építik át, fölé üvegezett verandát készítenek, hogy a foyer hiányát némiképp pótolják s a színház belsejében is végeznek átalakításokat. Ezek azonban nagyon kevésbé segítettek a bajon és 1870-ben Szigligeti Ede egy beadványában keserűen panaszolja a színház alkalmatlan és szűk voltát; szerinte «az, aki ezt építette, sohasem látott színházat és fogalma sem volt egy jóra való színház berendezéséről és szükségleteiről».² Ennek a bajnak a részleges orvoslására építették fel 1875—76-ban Skálniczky Antal építész tervei szerint a Nemzeti Színház bérházát, melynek egy részét a színház számára vették igénybe; szükségessé válván a két épület némi összhangba hozása, átépítették a Nemzeti Színház homlokzatát is. A bérház felépítésével egyúttal a Nemzeti Színház anyagi bajain is segíteni kívántak, új jövedelmi forrást nyitva a színházi üzem számára. Ezeket az építkezéseket hagyja helyben az 1875 : XXXIV. törvénycikk, melyet a király 1875. május 14-én szentesített. Egyúttal felhatalmazta a törvény a belügyminisztert, hogy az építkezési költségek fedezésére 30 év alatt törlesztendő 300,000 forintos kölcsönt vegyen fel s erre az időre a bérházat az állami és községi adók fizetése alól felmentették.

Az építkezés és a törvény a Nemzeti Színházon sem egyik, sem másik irányban nem sokat segítettek. A helykérdést nem oldották meg véglegesen, a régi épület az átépítés ellenére is folytonos újabb tatarozásra és átépítésre szorult; a bérház jövedelmei az általános házbércsökkenés folytán nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, úgy hogy a hozadékot nagyrészt felemésztették a törlesztési összeg és kamatai.³ A bajokon 1881-ben és 1882-ben ismét törvény-

¹ 1841-ben Zitterbarth Mátyás díszletraktárt épített hozzá. Szerződését I. Orsz. Levéltár Lad. XX., Nr. 20., Fasc. 8., Nr. 2.

² Szigligeti beadványát I. Orsz. Levéltár. Belügyminisztérium Iratai. 15,086/1870.

³ L. Az 1881 : LIV. tc. indokolását Irományok 24. köt., 353. s k. II.

hozási úton kellett segíteni. Az 1881 : LIV. törvénycikk a Nemzeti Színház házipénztárát terhelő adósságok törlesztésére újabb 450,000 forint kölcsön felvételét engedélyezi, az 1883 : II. tc. viszont jóváhagyja a Nemzeti Színháznál a tűzveszély elleni életbiztonsági és építésrendőri tekintetből szükségessé vált építkezéseket, átalakításokat és javításokat s az erre fordított 141,300 forintnyi összeget utólagosan megszavazza. A tűzbiztonsági intézkedéseket a bécsi Ring-színház 1881-i borzalmas tűzkatasztrófája tette időszerűvé. De az épület átalakítása ezzel sem fejeződik be; 1886-ban a nézőteret toldják meg erkéllyel, 1887-ben a zsinórpadlást és a súlyasztót építik újra, 1889-ben ismét a nézőteret alakítják át, s ez így folyik tovább évről-évre. Az 1901-ben végrehajtott átalakítási és javítási munkálatok költségeiről ismét törvényhozási úton, az 1903 : XXXV. tc.-kel kell gondoskodni s az épület a befektetett nagy tőkék ellenére már 1904-ben olyan állapotban van, hogy a színházvizsgáló bizottság már ekkor megtagadja a játszási engedélyt s azt csak a belügyminisztérium mint fellebbviteli fórum adja meg.¹

Nyilvánvaló mindebből, hogy a Nemzeti Színház bérházának felépítése elhibázott lépés volt s az építkezés s az örökös átalakítási és tatarozási költségek árán inkább az új Nemzeti Színházat kellett volna megépíteni.

Egy új Nemzeti Színház építésének gondolata már 1859-ben felmerült és sohasem aludt el teljesen. Új erővel a század végén lobbant fel, amikor a millenniumot megelőző évek nagy fellendülésében lehetőknek látszott, hogy a Nemzeti Színház külsejében is megújulva, ünnepelheti az ezredévi ünnepet. Ennek a törekvésnek élénk visszhangja támadt a parlamentben is. Hieronymi Károly belügyminiszter 1893 nyarán értekezletet hívott össze az új Nemzeti Színház építése ügyében. A színház felépítésének égető szükségét mindenki felismerte, de a helyre nézve megoszlottak a vélemények. Némelyek a régi helyen akarták felépíteni, mások más helyet javasoltak; szóba került az ú. n. Kúria-telektömb a Ferenciek-

¹ Az átalakításokra vonatkozólag l. Báthory István: *A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története*. Budapest, 1914.

terén, a mai Vörösmarty-tér s a lebontandó Károly-kaszárnya helye. De minthogy a Grassalkovich-féle telekadományozás úgy szól, hogy amennyiben a Nemzeti Színház más helyen épülne, a telek az örökösökre száll vissza, a kérdést előbb tisztázni kellett.¹ Így a színház a millenniumra már nem készülhetvén el, a tárgyalások folytatása a millenniumot követő 1897-ik évben indult meg újra. A pénzügyminiszter azonban az ország gazdasági helyzetét nem tartotta alkalmasnak arra, hogy egy ilyen költséges és nagyszabású építkezést megindítson.² 1901-ben Keglevich István intendáns a hivatalos fórumok megkerülésével és pályázat mellőzésével megállapodásra lépett a bécsi Fellner és Helmer színházépítő céggel, hogy a Nemzeti Színházat három millió korona költséggel újraépíti, olyanformán, hogy a bérház egy részének területét és az egyetemi telek egy sávját is igénybe veszi. A terv azonban idő előtt kipattanván, a magyar vállalkozók mellőzése miatt olyan parlamenti vihar támadt,³ hogy a megállapodást nem hagyták jóvá, ellenben a Fellner és Helmer-féle nem éppen szerencsés terv került részben kivitelre a színház újabb átalakításánál.

Mikor a színházi ügyek kezelését 1907-ben a kultusztárca vette át, gróf Apponyi Albert nem vállalta a felelősséget a tűzveszélyes színházért s ezért elvben elhatározták a színház felépítését a régi helyen. Az építkezés tartamára a Nemzeti Színházat egy, a Döbrentei-téren felépítendő ideiglenes színházban helyezték volna el, melynek terveit Hauszmann Alajos el is készítette; ez a színház a végleges Nemzeti Színház felépülte után az állandó budai színészet ügyét lett volna hivatva megoldani. Budapest székesfőváros azonban nem járult hozzá ehhez az építkezéshez s így a Nemzeti Színház részére a Népszínház épületét bérelték ki.⁴ A Népszínház

¹ Hieronymi Károly belügyminiszter válasza Bartók Lajos interpellációjára. 1894. nov. 22.

² L. az iratokat a belügyminisztérium elnöki osztályának iratárában 3622., 5652., 5501. és 6090. sz. a. az 1896-ik évből.

³ V. ö. Pichler Győző interpellációját 1901. jan. 15-én.

⁴ V. ö. Farkasházy Zsigmond interpellációja és gróf Apponyi Albert válasza. 1908. júl. 4.

kibérlésének terve ellen is nagy parlamenti támadás indult, de, mint Apponyi Albert kultuszminiszter kifejtette, minden egyes elhelyezési terv ellen az érdekeltek olyan kifogás-áradatot zúdítottak, hogy hacsak kormányozható léghajóra nem akarta feltenni a Nemzeti Színházat, mégis csak a Népszínház kibérlése látszott legcélszerűbbnek. Az elhelyezést ideiglenesnek tervezték s az építkezés ügye tovább is napirenden maradt. Ezt — miután a Nemzeti Színház alapítása is a törvényhozás útján eszközöltetett — törvényjavaslat alakjában Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. július 6-án a Ház elé terjesztette.¹ Az építés, melyre 1912. óta évi 600,000 koronás részletekben összesen 3.000,000 korona vétetett fel, főkép kegyeleti okokból a régi helyen történt volna olyanképen, hogy a Grassalkovich-telekhez az 1869-ben vett Westermayer-féle saroktelket a nemzeti színházi bérház lebontásával hozzávették volna. A tervpályázatot már 1912-ben kiírták s ez alapon Tőry és Pogány építészek kaptak megbízást az építésre úgy, hogy terveiket egy erre a célra kinevezett végrehajtó bizottság bevonásával átdolgozzák.

A törvényjavaslat azonban a világháború kitörése miatt nem vált törvénné. A Nemzeti Színház régi épületét s a bérházat 1914-ben lebontották, az építkezés azonban már nem indult meg s így az új színház sem nyílhatott meg a törvényjavaslat indokolásának tervei szerint a színház megnyitásának 80-ik évfordulóján, 1917. augusztus 22-én. A századik évfordulót is ideiglenes hajlékában ünnepelte a Nemzeti Színház, melynek ez az ideiglenesség száz éven át végzete volt.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN.

¹ Irományok, 43. k., 116. l. Az indokolást l. u. ott, 118. l.

GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822–1836).

— Ötödik és utolsó közlemény.¹ —

1832.

Január 1. K.-né felgyógyult, újra jár a bécsi társaságba,² a Metternich, Odescalchi, Reviczky, Eötvös, Zichy, Khevenhüller, Pálffy, Potocki stb. családokhoz.

Január 9. A Mehlgrubén noblesse pique-nique-t rendez Metternich hercegné és gróf Zichy Ferraris Ferencné, mert az ottani termeket gyönyörűen restaurálta egy Czermák nevű fogadós; 4 frtot (C. M.) fizetnek, ezért kapnak limonádét, mandulahéját, cukrot és jó vacsorát. Reggel 2-ig mulattak ott.

Január 14. Magyar ruhát ölt és fogadásra a francia nagykövetségre megy. Metternichné bemutatta udvarát (ihre Herren und Damen).

Január 19. Marenzeller bécsi orvost hivatja, mert már ismét beteg, de kár, hogy «ez az ember a beszédben egészen örült. Jean Paul az ő Steckenpferdje».

Február 3. «Jó estém volt Coudenhove³ parancsnoknál, aki éppen most jött Frankfurtból és Nassauból s teljesen szám íze szerint beszélt. Jólesik hallani valakit, aki úgy gondolkozik, mint én s a mostani politikai tanoknak ellensége.»

Február 19. Reviczky közli vele, hogy a legközelebbi országgyűlés biztosan Pesten lesz.⁴

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 729., 730., 731. és 732. számában.

² Keglevichék időközben felköltöztek Kistapolcsányból Bécsbe.

³ Gróf Coudenhove Ferenc (1783–1851) altábornagy.

⁴ Ezt sokan várták, mert az 1830. országgyűlésen kívánták. De a következő országgyűlést mégis Pozsonyba hívták össze és ebben is maradt 1848-ig.

Február 27. Sűrűn jár Metternichnéhez, aki ma egészséges, hangos leánykát szült, még ma megkeresztelték, Melanie¹ lett a neve, anyja után.

Március 3. Fürstenberg hercegnéknél maskarabál van, K.-né ördögnek öltözik s mikor már mindenki ott van, közibéjük ugrik, azután — nem álcázva le magát — elsiet.²

Március 5. Az udvar a magyar kolera-küldöttséget fogadja, amelyről K.-né a következően számol be.

«Hansi 9 órakor a kancellárhoz ment, mivel a küldöttség a hivatalban gyülekezett. Onnan ünnepélyes menetben az udvarhoz hajtattak, 10 órakor indultak. Én is szolgálatra voltam oda rendelve, 11 órakor kellett ott lennem és láttam az ablakból a felvonulást, amely ¹/₄ 12-ig tartott. A császár a küldöttséget trónon ülve a lovagteremben fogadta. A nádor a küldöttség élén állott. Pyrker érsek mondotta a beszédet a császárhoz latinul, amelyre ez szintén így válaszolt. Akkor a császár és a küldöttség elhagyta a termet. Azután ment be a császárné főudvarmesterével és főudvarmesternőjével, hasonlóképen a hat szolgálatot teljesítő udvarhölgygel, Pálffy hercegné, Almásy grófné, Elz, Széchényi, Eötvös báróné és én. A császárnéhez intézett beszéd és az ő válasza német volt. Igazán elragadóan szép volt a lovagteremben, mikor a küldöttség három ajtónál bejött. Mikor a küldöttség ismét eltávozott, Eötvös bárónénak és nekem meghagyták, hogy menjünk a királynéhoz. Mivel a küldöttség háromszáz egyénből állott, a király kicsi tróntermében nem volt elég hely. A király és a királyné egyszerre fogadtak a trón mennyezete alatt, de nem ültek, mint a császár és a császárné. Ismét latinul szóltak hozzájuk, amire csupán a király válaszolt latinul, mégpedig jó hangosan és érthetően. A küldöttségek azután elmentek még Ferenc főherceghez és Zsófia főhercegnőhöz, majd Károly főherceghez, ahol a többi főhercegek is ott voltak. Azután mindenki hazament és vége volt a dolognak. A következőket nem vendégelték meg, mert ez nem szokás, ha a küldöttség nem országgyűlési. Ennek a küldöttségjárásnak nem volt más célja, csak az, hogy a császárnak és a császári háznak szerencsekívánatait fejezzék ki a kolerától való megmenekülés alkalmával.»

Április 16. A nagybeteg Keglevichet sokan látogatják, ott volt Cziráky Antal is, aki a magyarországi hangulattal nagyon elégedetlen, nagyon sötétnek látja a helyzetet.

Május 6. Zichy Ödön és Odescalchi Paulina esküvője.

¹ Metternich Melanie hercegnő, aki gróf Zichy Józsefnek lett felesége (1832—1897).

² Természetének ez a maskara és viselkedése megfelelt.

«Sie schwuren nach ungarischer Sitte»¹ Zichy Domonkos,² a vőlegény fivére adta őket össze. Most is feljegyzi K.-né, hogy a jegyesek az igent érthetően és hangosan mondták-e. Másnap ez a fiatal pár is már látogatást tesz nála.

Június 7. Keglevich gyógyulóban van, már kijár feleségével. Kikocsiznak «a császár» magánkertjébe, azután a Paradiesgartenbe, ahol Laner játszik. Vagy Hügel báró kertjébe, Schönbrunnba, ahol a kávéházban Strauss muzsikál. Azután Penzingbe, ahol Müllernek legszebb pelargónia-kiállítása van, közel 7000 darab.

Június 30. Mint újságot jegyzi fel egy olyan kávémasina megvételét, amelybe hideg vizet kell önteni és 7 perc alatt készen a kávé.

Július 7. Résztvesz magyar ruhában Zsófia főhercegnő újszülött fiának, Ferdinandnak keresztelőjén, mint kirendelt udvarhölgy.³

Július 14. Crescence, aki néhány nappal ezelőtt, Budáról Bécsbe jött, reggel meglátogatta.

Július 15. A kolera csöndesen, de még él. Nem igen beszélnek róla.

Július 19. Elutaznak Pozsonyon át Tapolicsányba.

Augusztus 12. A Ferdinánd király elleni merényletről számol be.

«A fiatalabbik magyar király 9.-én Bádenben kamarásával, gróf Salis-szal, sétálni ment, amikor rálöttek és a király találva érezte magát. Szerencsére a töltés gyöngye volt és a golyó a ruha bélésén lepattant, úgy hogy a király csak megíjedt kissé. Hárman odaugrottak, hogy a merénylőt elfogják, aki egy második pisztolyból (Terzerol) a saját szájába lőtt, de ennek sem volt halálos következménye, mert volt még ereje egy harmadik pisztolyból azokra lőni, akik le akarták fogni, ez a lövés meg csütörtököt mondott. A gyilkost a városházára vitték, ahol azt vallotta, hogy a királyhoz folyamodást nyújtott be 300 frtnak számára való kiutalása végett. A király azonban ezt soknak találta és csak 100 frtot adott neki, ami őt annyira elkésérítette, hogy elhatározta a király megölését. Reindl nevű nyugdíjas kapitány

¹ Vagyis magyar ruhában.

² Gróf Zichy Domonkos (szül. 1808) olmtützi kanonok, almási plébános.

³ Miksa Ferdinánd, a későbbi mexikói császár (1832—1867).

ez, aki kicsapongó életéről ismeretes. A király nagyon nyugodt maradt, gyalog ment végig Bádenen, azonnal a császárhoz sietett, hogy ezt megnyugtassa.»

Augusztus 13. Megyegyűlés Maróton.

«A Rendekek elhatározták, hogy az országgyűlésen az ügyeket (Operaten) addig nem veszik elő, amíg annak függetlenségét nem biztosítják.¹ Hansi két óráig beszélt ez ellen, végül is engednie kellett.»

Augusztus 15. A megyegyűlés a királyi pár és a megkoronázott Ferdinánd király üdvözlését nagyon hidegen fogadta.

Szeptember 1. Ismét megyegyűlés van. Ez azonban nagyon jól folyt le, Keglevich meg van elégedve, nagy lelkesedéssel felköszöntik. Balogh és Reinprecht ellenzéki indítványai nem mentek keresztül.

A grófné szembaja miatt a naplófeljegyzések egyre kurtábbak lesznek.

IV.

Az 1832—36. országgyűlésen. — József nádor és a nádorasszony rokon-szenvez az ellenzékkel. — Széchenyi Wesselényi ellen. — Cziráky Antal. — Országgyűlési vigalom. — A pozsonyi Beleznay-botrány. — Crescence özvegy lesz. — Ferenc király halála.

December 17. Pozsonyba mennek az országgyűlésre.

December 20. «Negyed tízkor a primási palotába hajtattam, ahová a császárné mellett való szolgálatra rendelték. Ilyen szolgálatot tévő udvarhölgy Pozsonyban csak három van: Cziráky Mária, Pálffy Fidélne és én. Az első kettő későn jött és én egyedül maradtam. A császárné $\frac{1}{2}$ 10-kor fogadta a küldöttséget, Űrményi püspök² beszélt latinul, amire a császárné latinul olvasta fel válaszáat érthetően, hangosan és nagyon szép kiejtéssel, utána a katonaságot fogadta, amire a másik két udvarhölgy is megérkezett. Mialatt a császárné ezekkel beszélt, ketté szakadt brillians diadémja. A császár már át-

¹ Valószínűleg az országgyűlési tanácskozások szabadságát kell érteni, aminek megsértése miatt a megelőző országgyűléseken többen panaszkodtak.

² Űrményi Péter (1768—1839) esztergomi nagyprépost, címzetes püspök volt, de az uralkodópárt nem ő, hanem Klobusiczky Péter kalocsai érsek üdvözlölte. (Orszgy. Jegyzőkönyvek 1832. december 20.)

üzent, hogy a császárné bocsássa már el az urakat, ami azután meg is történt: a császárné leült, én leszedtem a diadémját és a hajtút megtartottam magamnak emlékül. Azután jött a Veni Sancte; a császárné elbocsátott ugyan bennünket, mivel azonban vele a karzatra akartunk menni, hogy meghallgassuk a trónbeszédet, ott maradtunk és felmentünk a főudvarmesternéhez a dobogóra. A Veni Sanctét, egy nagyon hosszú ünnepi misét, Pyrker érsek mondta, azután a prímási palotába mentünk a karzatra. Ez éppen úgy történt, mint máskor; a kancellár szólt először magyarul, erre a császár felolvasta a trónbeszédet, mire a nádor válaszolt. A mise előtt soká voltunk együtt a császárral és a császárnéval, akik igen jókedvűek voltak és nagyon kegyesek. A császár nagyon sokat beszélt velem a mi követeinkről. Már 12 óra volt, mire hazaértem. Hansi Reviczkynél ebédelt, én Károlynál. Délután rögtön ismét magyar díszruhába öltöztem, mert 5 órakor a császárné a hölgyeket fogadta, természetesen ismét csak hárman voltunk szolgálatban. A fogadás nem volt valami nagyon ragyogó, mert össze-vissza csak 16 nő jött el.»

December 26. Ferdinánd király nagyon beteg, feladták rá az utolsó kenetet.

December 31. «Ma a megyeházán a követekhez intézett felhívás volt felragasztva, hogy gondolják meg, mindegyikük az országnak 5 frtjába C. M. kerül, az időt hiába ne lopják. Aláírva: Az ifjúság.»

1833.

Január 2—3. Mindketten betegek, Keglevichnek láza is van. De azért 30—50 vendéget is fogadnak. Színházba mennek, ha hideg is az idő.

Január 17. Nagy piknik a Schützensaalban,¹ de a követek közül kevesen jöttek, feleségük egyiknek sem, mert csak utólag hívták meg őket, a mágnás társaságból valók után. Ezért csak kevesen írták alá a részvételi ívet, amely különben 50 frt (C. M.) ellenében négy estélyre szólt.

Január 22. A felsőtáblán ülés volt, d. e. 9-től ¹/₂2-ig. «Széchenyi István — írja K.-né — most a király mellett beszél. De furcsa, hogy Széchenyi és Wesselényi, akik a legjobb barátok, az ülésben egymás ellen vannak és egymást piszkálják».²

¹ A Schützensaal hivatalos neve Schiess-stätte volt, a Polgári Lövölde; a farsangon itt rendezték a táncmulatságokat, a mostani Stefánia-út 15. sz. alatti házban 1779-ben alapították.

² Barátságuk már ekkor felbomlóban volt.

Január 24. A kerületi ülésben úgy megy a dolog, akár egy zsidóiskolában. Cziráky Antal a felsőtáblán mellettük ¹ fog beszélni, de ezzel csak helyzetét rontja, mert nem szeretik őt, az udvarnál pedig elveszti bizalmát.

Január 25. A Redut ² nagytermében a követek bálja volt, amely fényesen sikerült. Közel 1800 gyertya égett. Négy ilyen bál lesz fejenként 8 frtért. «Úgy éreztem magamat, mint egy más világban».

Január 28. Cecile-nél ma pedig magyar táncot próbálnak, mert holnap az udvari bálon azt be akarják mutatni. Marcibányi, trencsényi követ azt mondta: mi vagyunk a leghűbb nemzet, mert másutt a királyokat elűzik, nálunk kettő is van.

Január 29. A palatinuséknál bál, az urak frakkban s néhány (a mágnások közül) magyarban. A nádorasszony feltűnően az ellenzékieket kérte magához és velük hosszan mulatott, ami K.-nének nem tetszett. Végül azt mondta neki, hogy kénytelen lesz elvet cserélni és liberális lenni, ha tetszeni akar neki.

Február 2. Ma volt a követek második bálja, amelyen csak Keglevich vett részt.

«Mennyire örülök, hogy nem mentem el a bálra. Cotilliont táncoltak, amelyhez előtáncosnak egyik fiatal Prónay ³ bárót tette meg a személyes felesége, aki a bálon olyan háziasszony-féle szerepet játszott; a fiatal urak haragusznak rá, mert azelőtt frère et compagnon volt velük, most pedig rájuk sem néz; nem is figyeltek bemondott figuráira, kedvük szerint táncoltak németet, míg végre egyik elkiáltotta magát: a Rende multságán nem akarunk előtáncosnak mágnást, amire nagy lármá keletkezett, a cotillion szétbomlott és magyarra zendítettek, de ezt senki sem táncolta. Cotilliont sem táncoltak azután. Az egész történet állítólag nem végződött sem az egyik, sem a másik oldalon simán.»

¹ Ez időtájt a királyi javaslatokra vonatkozó választ, főleg a javaslatok sorrendjét tárgyalták.

² A pozsonyi Redut össze volt építve a színházzal, ennek a háta mögött volt.

³ Báró Prónay Gábor (1812—1875), aki ekkor még csak 20 éves volt és a pozsonyi Akadémián tanult. Később követ és képviselő, jeles zenész és író.

Február 10—13. A követek piknikjén gróf Beleznay¹ (az apagyilkosnak fivére) nagy botrányt csinált, állítólag ő is agyon akarta lőni másik fivérét. Jeszenák báró² asztalánál helyet akart foglalni, de a báró inasa azt válaszolta, hogy a helyek már mind el vannak foglalva. Erre Beleznay gróf az inast négyszer pofon ütötte. Ebből nagy kavarodás lett. Beleznay Jeszenáktól elégtételt kért, utóbbi azt válaszolta, hogy inasán Beleznay már megvette az elégtételt, de egyébként rendelkezésére áll. Nagy tanácskozás kezdődött, amelyen Széchenyi István is részt vett³, Károlyi György is, hol annak, hol ennek lakásán. Szapáry Antal⁴ és Esterházy Pál⁵ útján Jeszenák végre is kihívatta Beleznayt. A párbaj a város területén kívül lett volna, a malmoknál, mert az országgyűlés székhelyén a párbaj tilos. Jeszenákék ki is mentek, de Beleznay nem jelent meg. Kempelen nevű segédjével azt üzenve, hogy majd hat hét múlva jelentkezik, mert most akadályozva van...

Bécsben nagyon elégedetlenek a felsőtáblával, mert mindig enged, Czirákyval is! Széchenyi, akit K.-né már régen látott, felkereste.

Február 14. A Jeszenák—Beleznay-ügy folytatódik, igen érdekesen és egyesekre nézve jellemzően.

„Tony⁶ jött hozzánk két órákor. Kempelen 10-kor jött hozzá és azt mondta, hogy Beleznay 11-kor a malomnál lesz. Tony azt mondta, hogy az idő már rövid, mert még Jeszenákot is fel kell keresnie, valamint orvost is rendelni, de 1½12-ig minden esetre ott lesznek ők is. De már 11 után úton voltak, amikor Beleznay jött velünk szemközt, aki már visszaindulóban volt. Tony kiugrott a

¹ Gróf Beleznay Ferenc, az apagyilkos gróf Beleznay Sámuelnek fivére.

² Valószínűleg Jeszenák János, a későbbi vértanú (1800—1848). Élt azonban ekkor még az előbbinek atyja is, mindkettő követ volt.

³ Az esettel Széchenyi István is foglalkozik *Naplóiban*.

⁴ Gróf Szapáry Antal (szül. 1802), főrend, neje Keglevich Ágota grófné volt.

⁵ Gróf Esterházy Pál (szül. 1805), gróf Esterházy Imrének (szül. 1763) fia.

⁶ Gróf Szapáry Antal, Jeszenák egyik segédje, akit előbb a 4. sz. jegyzetben már említettünk.

kocsiból, megállította és azt mondta, hogy ő a találkát $\frac{1}{2}$ 12-re tűzte ki, most hát itt vannak, és Beleznay forduljon meg. Mialatt Tony Beleznayval beszélt, a háta mögött egy fiakkert vett észre, amelyben hat fiatal ember ült meztelen kardokkal. Tony kérdezte, hogy mit jelent ez és hogy Beleznay csatát akar-e, tudnia kell neki jól, hogy a becsületügyi eljárás csak egy segédet enged meg, de ha mindenáron társaságban akar verekedni, akkor csak szálljon ki itt az utcán; ő és Jeszenák nem félnek, mindegyiküknek van pisztolyuk és kardjuk, ezenkívül Tony kocsisa és vadásza szintén segítenének; ha pedig nem ezt akarja, akkor társait küldje be a városba, velük pedig jöjjön a malomhoz, ami meg is történt. Megérkezve a malomba, Tony Jeszenákot levetkőztette és állásba helyezte. Most Beleznay bocsánatkérésre fogta a dolgot, hogy ő Jeszenákot nem akarta megsérteni, nem is tudja, hogy miért kellene neki verekedni. Tony azt válaszolta, hogy erről most nem lehet vitatkozni, ő elfogadta a kihívást, tehát álljon ki. Beleznay erre mindenféle kifogásokkal állott elő. többek között, hogy a szúrást meg kell engedni. Tony dühbe jött, két órán át mindenfélét mondott neki, de Beleznay nem állott ki és ismét dolguk-végezetlen mentek el.»

Február 15. K.-nénál ismét «egész Pozsony» ott van, «Mein Salon war brillant» — írja.

A követek piknikjén a mágnessok közül senki sem volt. Beleznay nyugodtan járt fel és alá.

Február 16. «Széchenyi a Beleznay-ügyben a nádorhoz 28 tagú küldöttséget vezet «von unseren Herren»,¹ a nádornál német beszédben azt mondja, hogy rendet kell csinálni, nem tűrhető, hogy büntetlenül bárki mást megsérthessen a nélkül, hogy a sértett elégtételt ne vehessen magának, még kevésbbé, hogy ne kapjon, miként ez most a Beleznay-esetben éppen történt. A nádor azt válaszolta, hogy ismeri az esetet, de ez az országgyűlésre tartozik, azonban megértette velük, hogy Beleznay ellen ott panaszt adhatnak be. Délután az urak azt határozták, hogy ettől egyelőre elállnak, de Gustel² még egyszer hívja ki Beleznayt».

Február 19. Nagy bál Cecile-nél. Gustel és Beleznay megverekedtek, utóbbi karján két hatalmas vágást kapott. Ugyanis Gustel a Jeszenák-ügy alatt Beleznayt magához hívatta, hogy őt a párbaj elfogadására rábírja, erre utóbbi

¹ Vagyis a mágness társaságból valók közül.

² Herceg Odescalchi Gusztáv.

nagyon kifakadt az egész Odescalchi-család ellen és Odescalchi Gusztávot fitymálta, botjával hadonászott, végül is Odescalchi és barátai őt a szobából kituszkolták.

Február 22. «A Rendeknél nagyon zajos ülés volt ma. Tegnap az ülésben, mikor a vallási ügyeket tárgyalták, a bihari követ¹ azt mondta, hogy a katolikusok útjába nehézségeket gördítenek, ha ki akarnak térni (zum Akatolizismus übertreten wollen); így a vármegyében van egy 70 esztendőös férfi, akinek áttérését ilyen öreg koráig elhúzták azzal az ürüggyel, hogy előbb a katolikus vallásból hat heti oktatást kell kapnia. A nagyváradai prépost és követ tagadta az egész esetet, erre óriási láрма lett, úgyhogy a perszónálisnak az ülést fel kellett függeszteni. Ma még jobban elfajult az ügy. Tagen prépostot az ülésből szidalmak és gúnyolódás közepett kiűzték. sőt perbe fogták.»

Március 2. A nádorasszonynak fia született, József.

Március 4. Az öreg Viczay grófnak² elárverezték a Redutban a képtárát. Néhány szép képe volt (Tintoretto, Groesbeck stb.).

Március 9. A felsőházban az ülés d. u. 4-ig tartott, olyanok is beszéltek, akik máskor nem szoktak, az öreg Viczay is kibökött néhány szót, összesen 54-en szólaltak fel. A valláskérdés volt soron. «Méltósággal és nyugalommal tárgyaltak, csak Széchenyi mondott ismét néhány erős szót, amelyeket — mint rendesen — füle mellett eleresztett a nádor, egészen dühös volt».³

Április 1. Keglevich Bécsbe megy, Metternichet meglátogatja, egyedül találja, kiönti szívét és elmondja véleményét, hogy a kormány az országgyűlésen gyengeséget tanúsít.

¹ Tagen János káptalani követ, nagyváradai prépost, a vallási sérelmek ügyében tagadásba vette Beöthy Ödön bihari követ egyes állításait, amire azt az ülésekből kizárták. (Viszota : Széchenyi Napló, IV., 364.)

² Gróf Viczay Mihály (1756—1831), a kiváló régész, aki ugyanilyen nevű atyjának gyűjteményét, az akkor híres Héderváry-múzeumot gyarapította.

³ Széchenyi István erről ezt jegyzi Naplóiba (Viszota : Széchenyi Napló, IV., 336.) : Űlés a vallásügyekben. Kétszer beszéltem. Másodszor a hallgatóságot magammal ragadtam. Ezt mondtam : «Se földi létünkben, ahol apodictice senki sem tudja, honn : n jön s hová megy, etc.», ezt nagyon rossz néven vették nekem.

Április 9. A Kärntnertor-színházban¹ hasbeszélő lép fel, ezt megnézi.

Április 10. Keglevich audiencián van a császárnál, aki behatóan beszél vele az országgyűlésről. Ő «nincs a nádorral egy véleményen, aki mindent fel (a királyhoz) akar tolni; hogy az ügyek menetét meg ne akassza, azt akarja, hogy a felsőtáblát ne kerüljék el s ez azonnal az alsótábla ellen foglaljon állást».

Május 6. Visszamegy Pozsonyba, ahol az országgyűlés ülései miatt férje ott maradt. Ájtatosságok, látogatások, színház, kirándulás, családi események, köztük a sok újszülött stb. foglalják le, szinte kizárólag naplóbejegyzéseit.

Június 4. Néhány napra hazanéznek Tapolcsányba, azután ismét Pozsonyban vannak.

Június 12. Éjjel rettenetes égháború, a villám beüt a pozsonyi Dom tornyába, tűz támad, később a torony is ledől. Keglevichék is veszélyben látszanak lenni, mert közvetlen a templom mellett laknak. K.-né menekül ékszerkazettájával, kutyájával és majmával, de reggelre elmúlik a veszély, és K.-né, hátán a majommal, visszatér lakásába.

Július 17 Ismét Pozsonyban van. A bécsi hajó Ebersdorfnál² homokzátonyra fut, állítólag a hajósok bosszúból megvesztegették a kormányost, hogy a gőzhajózást így felcsúfolják. A színészek az Arénában játszanak. *Der schwartze Fritz, Der Mantel und die Pelzmütze, Klugs Reise von Berlin über Pressburg nach Wien* s hasonló című értéktelen darabok járnak.

Július 28. Elutaznak Tapolcsányba.

Augusztus 11. Tarnóczy Kázmér³ Keglevichtől 800 forintot (C. M.) kér kölcsön — «valószínűleg, hogy szavazatokat vásárolhasson», a közelgő megyei választásokra.

Augusztus 20. Königsturm⁴ érintésével, ahol Pálffy

¹ Az akkori bécsi operában.

² Ebersdorf falu Alsóausztriában a Duna mentén, a Swechat torkolatánál.

³ Tarnóczy Kálmán barsi főjegyző, majd Majthényi László helyett 1833. szept. 11-étől barsi követ, 1860-ban főispán.

⁴ Királyfa (helyesen Königshaiden), Pozsony megye szempci

Ferencéknél hálnak, ismét Pozsonyba mennek az országgyűlésre, ahova azonban a nádor még nem érkezett vissza. Így ők is otthagyják az országgyűlést és Bécsbe mennek.

Szeptember 13. Mivel a nádor Pozsonyban van, ők is visszatérnek ide. A felsőtáblának július 26. óta ma volt az első ülése, de az alsótábla állandóan ülésezett, az úrbéri ügyeket tárgyalta.

Szeptember 15. Oroszvárra mennek Zichy Ferenchez (Metternich veje), ahol a nádorék látogatást tesznek. István és Sándor főherceg, Henriette főhercegnő,¹ gróf Thurn, Eckhardt, Perényi és Minarelli vannak velük. K.-né a nádorral botanikáról és gazdaságról beszél. Katonazene volt. Széchenyi Pálék a kis Gyulával (3 éves volt) jöttek ki délután, este tánc volt. A főhercegek azonban estefelé visszautaztak Pozsonyba.

Szeptember 19. «Ferenc behozta a Victoire-t, aki ülést akart látni, mert ilyenén még nem volt, tehát Cecilie-vel és Károllyal elmentem vele. Ott voltunk 11-től 1-ig, éppen akkor, mikor a jobbágyi baromfiak és tojásokról volt szó, amelyekről a Rendei azt határozták, hogy a jobbágyoknak el fogják engedni. Cziráky, Hansi és még sokan mások ellene voltak azt mondván, hogy a törvényhozásnak nincs joga a nemes embertől akár 1 drb tojást is elvenni. A nádor azonban úgy találta, hogy a többség az elengedés mellett van és így mindenféle baromfi, borjú, bárány és apróság (Gespunst) el van engedve, ami sok földbirtokosnál nem csekélység. Esterházy hercegnél egy évben 100,000 frtra rug, Batthyány hercegnél pedig 16,000-re. Azt hiszem, hogy a szegényebb nemesség e nagylelkűség miatt elkeseredik.

Október 27. Széchenyi István látogat el hozzájuk. Heves megyében restauráció volt, nagy veszekedés, több halott.²

járásában, a Csallóköz szélén, ahol a Pálffy grófoknak szép kastélyuk és birtokuk volt.

¹ József nádor gyermekei.

² A háborúság az alispán- és a követválasztás miatt tört ki. Pyrker László érsek-főispánnak alispánjelöltje Kállay István alispán-helyettes, táblabíró volt, akit a gróf Keglevich Miklós vezetése alatt álló ellenzék nem akart elfogadni, utóbbinak követjelöltje Ragályi Tamás volt és először ezt akarta megválasztatni. A választás napján, okt. 22-én, az ellenzék, megelőzve a főispán pártját, a megyeházat megszállotta, mire az utcára szorult Kállay-párt a terembe köveket hajigált, az ellenzék székdarabokkal válaszolt és három érsek-főispán

A főispánok képeit, köztük Pyrker érsekét is, az ablakon kidobálták. «Mindennap rettenetesebb lesz a helyzet».

November 9. Keglevich Bécsből tudatja vele, hogy hajlandók a kolompások ellen minden törvényes eszközt használni, akik «sajnos», Keglevich Miklós,¹ Orczy,² Bánffy, Bölgyey és bizonyos Schnee.³

November 14. Férje «rémes történetet olvas fel neki a *La Masque de Poix* «*Rachel*» c. francia könyvből, amely tele van ilyenekkel, mint egyáltalán mostanában minden, amit Franciaországban írnak».

November 15. Cziráky Antal tanácskozást tart, amelyen Keglevich is részt vesz és felháborodva jön haza a Rendek magaviselete miatt, akik a királytól goromba hangon követelnek választ a gravemenekre.

December 3. Bécsbe mennek. Metternich páholyát kapják a Burg-színházban.

December 7. «Tarnóczy azt mondta a regnicolaris bizottságban, hogy a mágnástábla eltörléséhez nem szükséges három nap, elég ahhoz egy tollvonás».⁴

December 26. Győry László elmondja neki, hogy reggel 7-kor Pozsonyba akart menni, de a pozsonyi ligetnél a hajóhídon már nem tudott átmenni, mert a vihar négy hajót elszakított. A hajósok 50 frtot (C. M.) kértek tőle, ha átviszik. Győry visszafordult és visszajött Bécsbe.

December 31. Milanóból megérkezik Ferdinánd testvére,⁵ akit már 11 éve nem látott, bizony megöregedett.

arcképét tönkretette. Követnek az ellenzék csakugyan Ragályit választotta meg, de a választást megsemmisítették. Ragályi erre a mandátumot visszaküldte, különben Tolnában is megválasztották követnek és ezt tartotta meg.

¹ Gróf Keglevich Miklós (1798—1847), a hevesmegyei nemzeti ellenzék vezére.

² Báró Orczy Lőrinc, 1825-ben hevesi követ.

³ Schneé Pál szintén a hevesmegyei ellenzék egyik tagja.

⁴ Célzás a francia júliusi forradalomra.

⁵ A naplóíró fivére, gróf Zichy Ferdinánd, Széchenyi István sógora.

1834.

Január 1. «Metternichhez mentünk $\frac{1}{4}$ 7-kor kissé már elkésve, mert már nagyon sokan voltak a lépcsőkön távozóban, de azért még az egész szalon tele volt. Különösen érdekelték a furcsa ruhák, amiket ma hordanak, főleg a sok fekete; fiatalasszonyoknak nem valami szép, a legelegánsabb a legkülönbözőbb színű selyemmel hímezett fekete kreppruha, feketével bélelve; olyanok mint az éj királynői. Körülbelül $\frac{1}{2}$ 8-kor hazamentünk és örültem, hogy hálókabátomba bujhattam; imakönyveimből olvastam és megnyugodtam egész $\frac{1}{2}$ 10-ig, amikor Károly főherceghez mentünk souper-ra, de 11 órakor már újra itthon voltunk.»

Január 5. Udvari bálon van, itt hallja, hogy Ferdinánd főherceget Erdélybe fogják küldeni «rendet csinálni». A császárnéval is beszél, ez biztosítja őt, hogy férje a Rendeeknek adandó királyi válasszal meg lesz elégedve.

Január 11. «Hazajövet Hansi rábeszélte, hogy kedden mégis menjek el az udvarhoz bal parée-ra; nincs hozzá kedvem, mert sokba kerül a ruha, de azt ígérte, hogy hozzájárul valamivel, így személyesen vitt el Glaise-hez; nagyon szép fehér kreppet láttam (crepp in Gold), de nagyon sokba kerül, a blonddal együtt több mint 400 váltó forintba. Mivel Hansi csak 150-et akar adni, nem csináltattam meg. Mikor azonban vele beszéltem, már 200-at ígért és kénytelen voltam a többit ráfizetni és megcsináltatni.»

Január 14. «Délután átöltöztem és $\frac{1}{2}$ 7-kor az udvari bálra mentem (Hofball). Ruhám nagyon jól sikerült, arannyal hímezett fehér krepp, elszórt csokrocskákkal, amelyek felül kisebbek és lent mindig nagyobbak. Felül gazdagon díszítve blonddal. Fehér bársony turbán, sok ékszerrel. A bál a nagyteremben volt, nagyon fényes társaság volt együtt. Az egész diplomáciai testület és minden konferenciára összegyűlt idegen miniszter. A császár nem jelent meg. Mi $\frac{1}{2}$ 11 órakor hazamentünk, noha a távozás órája csak 11-re volt kitűzve.»

Január 18. Schilson-tante és Onkel Steferl¹ sokat fáradoznak, hogy Keglevich lehessen a királyné főkamarásmeistere.² Nem igen hisz ebben, nem is szeretné, talán csak azért volna neki kellemes, mert az országgyűlésről elkerülhetne.

Január 22. «Hansival a Jägerzeiléra mentünk, ahol egy kis kutyát néztünk meg, amelyik egészen különös mutatványokat tud.

¹ Gróf Zichy István (1755—1841), a naplóíró nagybátyja.

² A már megkoronázott későbbi V. Ferdinánd király feleségéé.

Egy csomó kártyából minden kártyát ki tud keresni, amit az ember neki megnevez, éppen így adott szóra a betűket összeszedi. Összead és kivon; van azután négy kis zászlója az osztrák, bajor, porosz és orosz színekkel és mindig azt a zászlócskát választja ki, amelyet neki mondanak. Kicsi, fekete Spitz-kutya ez, nagyon kedves kis állat. Azután elmentünk, hogy megnézzünk egy amerikai férfit és nőt, valamint egy afrikai nőt, akik különböző fegyvermutatványokban remekelnek, de ez kevésbbé érdekelt engem.»

Január 31. Az öreg Wurmbrandt elveszi az öreg özv. Seiler grófnét (72, illetőleg 63 évesek), Crescence anyját; ¹ id. Zichy Istvánnál van ebéden az utóbbi, «aki úgy örül, mint egy 15 éves lány».

Február és március hónapok Keglevich betegségével telnek el, Singer és báró Türkheim bécsi orvosok kezelik. Epekövei vannak.

Április 2. Keglevich állapota nem javul, felgyógyulásához az orvosok nem sok reményt adnak. Vízbetegségtől tartanak. K.-né napról napra a legpontosabban látja el férje kezelését és a gyógyszereknek azt a nagy tömegét, amit Keglevichcsel bevétetnek. Ezek mellett pióccázzák, fürdetik stb. Nem hagynak neki nyugtot.

Május 27. «Gyorskocsit» rendelnek «fekvő rugóval», új szerkezettel és ezt kipróbálják.

Május 31. Elindulnak Bécsből Neuhaus («Čsinos városka»), Tábor («utálatos hely») és Prága (egy napot pihenek) érintésével Karlsbadba, ahová a 6. napon, június 5-én megérkeztek. A Drei Mohren c. fogadóban laknak, négy szobájuk van, hetenkint 40 frtot (C. M.) fizetnek.

Június 8—20. Karlsbadban a nádorasszony édesanyjával, a württembergi hercegnővel találkozik, akit megszólít.

Ott van a dauphine, akinél tiszteleg, vele van unokahúga, a kis Berry hercegnő, aki «élénk, határozott egyéniség, természetben anyjára látszik ütni».²

¹ Lásd az 1822. dec. 2—10. bejegyzés jegyzetét.

² A dauphine: Mária Terézia Sarolta, D'Angoulême hercegnője, X. Károly legidősebb fiának, a dauphinnek, D'Angoulême hercegének felesége, XVI. Lajos leánya, akiről Napoleon azt mondta, hogy «egyetlen férfi volt a családban»; nagy befolyása volt XVIII. Lajosra és X. Károlyra. A kis hercegnő árvája volt X. Károly második fiá-

Keglevich a királynénál is tiszteleg, aki ekkor szintén Karlsbadban volt.

Június 21. Tegnap elindultak Karlsbadból, ahol Keglevich egészségét teljesen visszanyerte, ma Teplitz-fürdőbe érkeztek, ahol a porosz király¹ is tartózkodik Lignitz (?) hercegnővel, aki még most is szép; a király sokat öregedett, a bécsi kongresszus óta nem látta őt. Nagyon szíves volt hozzájuk, hálával emlékezett meg arról, amikor az atyja, Zichy Károly házában oly szívesen fogadták és sokat beszélt a kongresszusi időkről.

Július 24. Itt a Napló megszakad s mivel az eredeti szelvényfeljegyzések sincsenek mellékelve, mint hasonló megszakításoknál, valószínű, hogy a most következő napok eseményeit is leírta naplójában, de ez a rész elveszett.

Augusztus 7—10. Már Bécsben vannak. Keglevich kitutazik Badenbe a nádorhoz, aki ott tartózkodik.

Oroszvárra mennek, itt nagy maskara-bál volt «uraságok, tisztviselők és a házinép» számára. A tisztviselők horvátoknak voltak öltözve.²

Augusztus 23. Tapolcsányban vannak, ahová Jeszenszky András vezetésével 19 megyei úr ment ki, mind magyarban, hogy Keglevichnek felgyógyulásához gratuláljon. Keglevichné este a szentek életét olvasta és zongorázott.

Szeptember 1. Maróton megyegyűlés van, ahol Keglevich keresztülviszi, hogy Tarnóczynak levelét, amellyel az erdélyi és pesti ifjúság kiáltványát a megyei levéltárba leendő elhelyezés végett megküldi, ne olvassák fel. K.-né nagyon boldog, hogy férje felgyógyulásának annyira örülnek s hogy jobb főispánt sose kívánnak, mint férje. Ebéden 76-an vannak náluk.

Szeptember 7. A megyegyűléseknek vége van, Keglevich nagyon meg van elégedve, minden békében folyt le. Ennek talán az is oka, hogy Majthényi leköszönt az alispánságról s most más megyékben «izgat».

nak, az 1820-ban Laouvel által a párizsi operában meggyilkolt duc de Berrynek.

¹ III. Frigyes Vilmos.

² Oroszvár közelében horvát faluk vannak.

Október 9. «A pelargónia-házban maradtam egy óra utánig, akkor mondták nekem, hogy Tarnóczy Kázmér érkezett, kérdeztem, hogy Hansi visszaérkezett-e már s mivel igennel válaszoltak, rögtön szobámba mentem és begubódtam, hogy megkínéljem magamat evvel az emberrel való tête à tête-től. Nem csupán a Hansi iránti hálátlansága oka ennek, akinek tulajdonképpen mindent köszönhet, mert a Rendek sosem szerették és 1828-ban mint főjegyzőt jóformán rájuk kényszerítette, a követválasztáshoz pénzt adott neki, ami nélkül valószínűleg sohasem választották volna meg, és ő mégis a megyében mindent elkövet, hogy kellemetlenkedjék, nem ez a hálátlanság az, ami engemet felbőszít, mert hol talál ma az ember hálát! De az ő gonosz országgyűlési beszédei és az ő történetei a magyar, valamint az erdélyi ifjak levelével, amiről szeptember 1-én írtam és amit nem küldött ide olyan egykedvűen, meg érdektelenül, mint most mondja, mivel több vármegyéhez is elküldte és Tarnaynak írt, hogy ezt az ügyet különösen figyelmébe ajánlja, az ifjúságnak Bars vármegye iránti bizalmát pedig az egekig dicséri, ez az, ami ellene engemet fellázít, kötelességemnek tartom tehát ezt vele éreztetni, de másoknak is megmutatni, mennyire elítélem magatartását. Azt is mondták, hogy még egy úr jött Hansival, aki itt fog aludni, aminek nagyon örültem, mert ha idegen is van jelen, könnyebb lesz Tarnóczyval a beszélgetést kerülni, amit magamban erősen elhatároztam. Hansitól azután értesültem, hogy ez az idegen az ellátási hivatalnak (Naturalien-Kabinet) egyik felügyelője, aki az ásvány-szakosztálynak (Mineralien und Conchilienabteilung) az élén áll és most Magyarországon utazik s a hegyeket és ezek alkatrészeit vizsgálja. Hansi Maróton találkozott vele, ahol lovakat keresett, de nem kapott, erre idehozta, Pautsch Pál a neve. Hogy Tarnóczynak karomat ne kelljen nyújtani, az alsó teremben vacsoráztunk, ahova Hansi mindjárt szobájából az urakkal bejöhetett és én a magam szobájából jöve, rögtön helyemre mentem. Mikor Tarnóczy belépett és engemet üdvözölt, egészen hidegen fogadtam el és Pautsch úrral kezdtem beszélni. Mindig úgy fordultam, hogy Tarnóczyt ne is lássam, végre felkiáltott: Van szerencsém magamat ajánlani; én ismét csak a fejemmel biccentettem, és ezzel vége volt».

Október 20 Keglevich a jelölő gyűlést (Konferenz) már holnap d. e. 9 órára váratlanul összehívta, mert akkor «a részeg és megvesztegetett nemes urak még nem lesznek itt».

Október 21. «Az értekezlet még egy óráig sem tartott és a legnagyobb nyugalommal s rendben folyt le. A tegnapi közgyűlésen egyhangúan határozatba ment, hogy a jövőben, ha valamelyik tisztviselőt követnek választják, a tisztviselői járulékait az országgyűlés tartama alatt nem kaphatja meg. Azt is kérték az értekezleten, hogy Tarnóczy helyett más főjegyzőt nevezzen ki Hansi, mivel az előbbi

a hosszú országgyűlés ideje alatt hivatalát nem tudja elvégezni és így a jegyzői hivatalt rosszul látják el, mivel a vármegyének nincsen főjegyzője. Amint már 19.-én írtam, hogy főjegyzőnek a jelenlegi esztergomi szolgabíró, Lipownitzky¹ Vilmost, akarják, mindebből Ternóczy láthatta, hogy senki sincs mellette. Hansi maga akart vele beszélni és neki megmondani, hogy ily körülmények között lehetetlen őt főjegyzőnek kineveznie, de Ternóczy nem volt itt; Hansi Majthényi nevű sógorát hívatta, közölve vele, hogy sógorának ügye rosszul áll és hogy nincs-e itt, amikor Majthényi levelet vett elő és átadta Hansinak. Ebben Ternóczy azt írja, hogy szabadságának vége van, ismét Pozsonyba kell mennie, de bízik Hansi nagylelkűségében, nyugodtan távozik tehát, noha tudja: távollevőknek és halottaknak soha sincs igazuk».

Október 22. «Hansi Marótra ment 8 óra felé, én pedig tiszta magyar ruhában 1/29-kor. Mire Marótra értem, éppen vége volt a Veni Sancténak, Hansi szobájába mentem, ahová ő is hamar belépett, mivel azonban sokan jelentkeztek nála, ezenkívül a küldöttség is ott volt már, amelyik a tisztújításra hívta, ennek folytán a folyosóra mentem egy számomra megjelölt ablakhoz, ahol szemben a pajta alatt az elnöki emelvényt pillantottam meg. Az udvar tele volt már parasztokkal és nemes emberekkel, akik között, mint az tisztújításokkor már szokásos, sokan voltak nem egészen józan állapotban. Több mint 1400 ember volt, mikor engem az ablaknál megpillantottak, három vivatot kiáltottak. A küldöttség visszajött és jelentette, hogy a főispán azonnal jön, de még jó idő telt el ebbe. Jeszenszky Károly és felesége velem együtt állottak az ablaknál; Jeszenszkynek mondta nekem, hogy Ternóczy is itt van és sokat jár-kezel az emberek között, hordoztatta magát velük és főjegyzői tisztének jeléül füle mögött toll van, mögötte pedig valaki pusztá karddal, mit akar ez jelenteni?... Miután Hansi beszédjét megtartotta...».

A Napló itt megszakad.

Október 27. «Tainay² minden jót ígér és egészen más embernek látszik, mint második alispánsága idejében, egyáltalában a Rendekek felfogásában és viselkedésében oly változás van, hogy alig

¹ Lipovniczky Vilmos (1801—1879), a későbbi főszolgabíró és alispán, követ, 1869-ben a semmitőszék alelnöke. Jelentékeny részt vett a Balogh János vezetése alatt folyt pártküzdelmekben. Esztergomi szolgabíró csak átmenetileg lehetett. Az okt. 19-i bejegyzés szerint némelyek azt tanácsolták Keglevichnek, hogy ezúttal az egyéni felelősségének elhárítása végett álljon el főjegyzői kinevezési jogától s bízza a főjegyző megválasztását közgyűlésre, amely Ternóczyt biztosan mellőzni fogja.

² Tainay János alispán.

akarja az ember elhinni. Az egész vármegyét úgyszólván most egyetlen család kormányozza, amelytől 11 évi tapasztalat után csak jót remélhetünk, ezek a Jeszenszkyek; Tainay a vő, a Somogyiak¹ pedig közeli rokonuk.

November 8. Már ismét Pozsonyban vannak az országgyűlésen.

«Hansi a nádornál volt, este pedig Cecilie-vel színházban; néhány nap óta azonban itt nagy felfordulás van, Hoch² igazgatót nem akarják, az ifjúság fütyül, hogy borzasztó; úgy hogy egyik nap nem is tudtak játszani; még Karolin napja előtt sem, amikor pedig a császárné képe szokás szerint meg volt világítva; semmi figyelemmel sem voltak erre és még a himnusz (Volkslied) sem engedték énekelni. Kicsiben kezdődik, nagyban végződik! Ma nem volt fütyty, mert Lucas nevű udvari színész játszott, akire kíváncsiak voltak».

November 18. Híre megy, hogy Sándor Móric el fogja venni Metternich Leontint,³ amin K.-né nagyon csodálkozik, mert «a Sándor-család kissé még új és fiatal, de most inkább néznek a pénzre, mint az ősökre».

December 16. Zichy Károly haláláról kap hírt.⁴ Már napokon át gyengélkedett, április 9-én látta utoljára s akkor rossz bőrben volt, akkor mondta, hogy nem ad neki egy hetet.

December 17. Nagyon aggasztja Crescence sorsa, aki itt áll 7 gyermekkel és más állapotban; ⁵ Zichy Károly 14 gyermeket hagy hátra.⁶

¹ Somogyiakon valószínűleg Balogh János legközelebbi hozzátartozóit kell érteni, mert Balogh Jánosnak birtoka és lakhelye a Füssshöz tartozó Somogypuszta volt.

² Hoch Lipót, a pozsonyi német színház igazgatója az 1832—1843. években. Társulata egyidejűleg játszott Sopronban és a Bécs melletti Badenben. A pozsonyi színházat tulajdonképpen Hoch felesége igazgatta.

³ El is vette.

⁴ Zichy Károly 15-én d. e. 1/211-kor halt meg Budán.

⁵ Crescence-nak Zichy Károlytól való utolsó gyermeke, Ilona, a későbbi Pallavicininé, már ekkor világon volt (szül. 1834. aug. 9.). Hogy Crescence férje halálakor más állapotban volt, erről csak K.-né Naplójából értesülünk.

⁶ Az első, Pál, Esterházy Fanny grófnőtől; hat Festetich Julianna grófnőtől; hét Crescence-től.

Elpusztul kedves majmocskája, amely 9 éven át volt mellette. Előtte való este még kétszersültet kapott borban s ma hirtelen felfordult, egyet-kettőt vonaglott, megmerevedett és vége volt.

December 18. Felkeresi a nádorasszonyt, aki sokat mesél neki Crescence-ről.

December 20. «Hansi Félixszel már 8-kor elutazott, úgy $\frac{3}{4}$ 8 tájban Ferenchez mentem, akivel én is elutaztam; a híd nyitva volt, ami miatt késtünk is, úgy, hogy mire átvergődtünk, már 8 óra s mire Oroszvárra¹ értünk, $\frac{3}{4}$ 9 lett. A kastélyt megpillantva, nagyon szomorú benyomást nyertem, mert komornak és elhagyottnak látszott. A kapu alatt nagy tömeg volt, a mosonvármegyei tisztviselői kar és sokan Győr vármegyéből. Károly két fia, Hermann és Ottó, fogadott bennünket, nagyon megindultak voltak. Ferenc szobájába mentünk, mert Molly szalonja hideg volt és elhagyott. Negyedóráig voltunk ott, mire jelentették, hogy a papság felvonult. Zichy Károly,² Vicay Károly és Hedvig, Keglevich Géza³ és Marich jöttek ki. A bejárat alatt állott a ravatal, ahol beszentelték és azután a Fő-utcán át gyalog a templomba mentünk. A koporsó előtt a papság, utána vitték rézüstben a szívet, azután jött a két fiú, Ferenc, Hansi és én. Borzasztó volt ez a menet, az urak mind magyarban voltak. Négy mosonvármegyei úr vitte a tetemet a kapualjból a tisztviselőházig, akkor ismét négy megyei tisztviselő vette át. A kriptához érve, a halottat még egyszer beszentelték, mi az oratoriumba mentünk, a requiemet a győri püspök mondta. Még 11 előtt mindennek vége volt. A kocsik a templomhoz jöttek, azután mindenki visszament, kivéve a püspököt, aki a papnál reggelizett. Béla azonnal visszament Budára, Ottó pedig Győrbe. A fiúk azt mondták, hogy Crescence rettenetes állapotban van.⁴ Úgy $\frac{3}{4}$ 12 körül ismét otthon voltam, úgy tűnt fel nekem az egész, mintha álmodtam volna, nagyon fáradtak és levertnek éreztem magamat».

December 27. «Széchenyi Steferl volt nálam».

¹ Oroszvár, Moson megyében.

² A naplóíró unokaöccse, vagy az elhunyt unokaöccse lehetett.

³ Gróf Keglevich Geiza (1817—1837), Keglevich Gábor főispán és koronaőr fia, gróf Sándor Mórinak, a híres lovasnak unokaöccse, maga is húsz éves korában lovasbaleset áldozata. Jegyese, báró Orczy Teréz, a deli ifjú után hervadt.

⁴ Crescence betegsége miatt nem tudott férje temetésére elmenni, Budán maradt.

1835.

Január 22. «Egyedül voltam $\frac{1}{2}$ 8-ig és olvastam Jacobnak *M. Divorce* című munkáját, amely, mint a mostani könyvek, irányzatos, vallásellenes és republikánus-ízű; különben — sajnos — jól van írva, mert éppen az a veszélyes, hogy a veszedelmes tanok vonzó, szép formában jelennek meg. Szapáry Ferenc ¹ jött $\frac{1}{2}$ 8-kor, akitől újra csak a mostani idők egyik regényét hallottam: Szerencsétlen házasság, hirtelen férj, egy asszony, aki a mostani divat és regények szerint válásról beszél, a nélkül, hogy meggondolná, hogy a válással mennyit szenvedne egy szegény kicsi teremtés stb. Én türelmet ajánlottam, kitartást, példákra hivatkoztam és $\frac{1}{2}$ 12-kor váltunk el. Egyedül vacsoráztunk, mindenki az első pikniken volt, amelyet Gustel, Károly, Vicayné és Németh úr rendeztek. Hansi is ott volt, de már $\frac{1}{2}$ 12-kor visszajött és nem győzött eleget mesélni, mennyire visszatetszett neki a liberté, égalité és fraternité, ami ott volt. A legelső főnemességből ott voltak Pálffy ² grófné, a kamaranők felesége, Festetics gróf, a nádor főudvarmestere feleségével együtt, Thurn ³ grófné, a főhercegnő udvarmesternője. A rosszui öltözött nemesség nagy számmal jelent meg. Jurátusok angrin-nadrágban ⁴ és mentében, a polgárság városi öltözetben, a sörfőző a családjával, amelynek női tagjai nagyon szépek voltak, végül örömlányok, akik pêle-mêle együtt táncoltak az úri nőkkel. Szívemből kívánom, hogy a további pikniknek során semmi se történjék, de nem hiszek benne, mert a harmadiknál biztosan hallunk már valami csinos történetet. A nádor már 9 órakor értekezletet tartott, amelyen szóba került ismét a híd. Széchenyi Steferl ugyanis kő- vagy vashidat tervez Pest és Buda között, hogy azonban ez létesülhessen, az országgyűlésen keresztül akarják vinni, hogy nemes ember azon szintén fizessen. Ez azonban a legfőbb nemesi jogokba való beavatkozást jelenti, mert, úgy látszik, nem is a híd a fontos, hanem az előjogok megtámadása, amelyek szerint a nemes embert fizetésre kötelezni nem lehet. Széchenyi Steferl hetek óta prozelitákat verbuvál és küldöncökkel idézi be a fiatal urakat; a nádort kivéve, a legfőbb méltóságok ellene vannak: Cziráknak és Pálffy Fidélnek az élén Hansi is; Ferenc fivérem azonban a fizetés mellett van, akit erre Bécsben rávett. Ma tehát nagyon heves volt az értekezlet».

¹ Gróf Szapáry Ferenc (1804—1875).

² Gróf Pálffy Fidél főtárnokmester neje.

³ Gróf Thurn Raymundné Bánfy Jozefa grófné, Mária Dorottya nádorasszony főudvarmesternője.

⁴ Angrin-szövet az ugyanolyan nevű olasz városka után, a nápoly-eboli vasút mentén.

Január 23. «A tegnapi értekezlet egész délelőtt tartott, végül is a Rendekek elhatározták a primae partis nonus artikulusának megfűrását és a nemes ember megrablását előjogától».

Január 24. «Ma a híd miatt ülés volt és amint azt a tegnapi és a tegnapelőtti értekezletből következtetni lehetett, valóban úgy történt, hogy a többség a fizetés mellett nyilatkozott. Minden fiatal ember úgy beszélt, amint Széchenyi Steferl őket kitanította, még Károly unokaöcsém is ott volt, aki pedig sosem jön el ülésre. Odescalchi Gustel bennsült, Viczay Károly¹ diktatorikusan így szólt: A hidat megépítjük és a nemes ember fizetni fog. Tegnapelőtt valamennyi regalista² az ülés után a nádornál jött össze, még olyanok is, akik sosem voltak itt és ezeknek így szólt: nagyon örül annak, hogy oly számosan vannak jelen, de reméli, hogy nemcsak ez egyetlen pont miatt és hogy itt maradnak, a tárgyalásokon pedig szorgalmasan részt vesznek. Biztosítja őket, hogy semmiféle ürügy alatt sem fogja őket elbocsátani. Ma pedig az ülés után mind elutaztak».

Február 4. A nádorasszony az udvari bálon szemrehányást tesz neki, hogy fivérei a pesti híd építése ellen vannak, amire ő kifejti idevonatkozó okait, ami a kérdezőt nagyon megijeszti.³ A bálon mindenkinek magyar ruhában kellett megjelenni, aki nem táncolt. Az est szép volt és a világítás is.

Február 7. «Délben itt ebédelt Cziráky Mária, az öreg Grand-maison, Cecile és Károly. Este Cziráky Mária, Kázmér és Tini velem játszottak, az egész család idejött még, mert a női nem, Fanny halála miatt nem mehetett színházba, az urak azonban ebből nem csináltak maguknak esetet. A követek a farsang minden szombatján pikniket adnak, amit Wassernimfen- vagy Zweckerl- és Liberálisbálnak hívnak. Nyolc asszony áll az élén és csak azt hívják meg, akit ezek egyhangúan akarnak; aki nincs a szélső balon, nem hívják meg, kivéve az öreg Eötvöst, hogy vele bolondot járassanak, mert

¹ Gróf Viczay Károly a híd-ügyben Széchenyi Istvánnal szavazott az e napon tartott főrendi ülésben.

² A felsőtáblának a tagjait hívták regalistáknak, akik királyi meghívólevelet kaptak.

³ A híd építését a felsőtábla január 24-én tárgyalta és öt szó-többséggel fogadta el. A Zichyek közül ellene szavaztak gróf Z. Károly (cífferi) vasmegyei adminisztrátor és Ferenc (vedrődi), a naplóíró unokaöccsei, ellenben mellette szavazott fivére, gróf Z. Ferraris Ferenc (Molly ura); ellene szavazott férje, gróf K. János is. A harc a híderő — az udvarnál — tovább folyt ezután is. A nádorasszony tudvalevőleg nagyon lelkesedett érte és melegen pártolta.

Borschitzkynéval megtáncoltatták. Tegnap a nádorhoz küldöttséget menesztettek, őt is meghívni és íme ma este csakugyan el is ment a főhercegnével együtt és két óráig ott maradtak. Thurn grófné, a főhercegné főkamarászmesternője minden követtel táncolt».

Február 10. «Stoffertól¹ 9 óraker levél jött, amelyben ez Hansit 10 órára a nádorhoz rendeli; amint később értesültem, azért, hogy rábeszélje a vitától való tartózkodásra a boltoknak, az úriszéknek és Alsó-Szlavóniának az ügyeiben, mert a főrendek ülésében, amely 11-től 1/2 4-ig tartott, már mindenkit megnyertek vagy megfélemlítettek; és a szokásos fogás folytán a felső tábla engedett is, hogy az ügy ne húzódjék tovább. Nagy bölcsen mindenkit eleresztettek Bécsbe, akinek megnyerését nem remélték; biztos vagyok abban, hogy a nádornak Hansi távollétéről tudomása volt».

Február 27. Egész Pozsony Ferenc király megbetegedésének hatása alatt áll.

«Hansinak a posta nem hozott levelet, Natzel sem írt, csak a tegnapi bécsi lapokban található Bécs, 25. időponttal, hogy megelőző nap délfele Ő Felségére a császárra lobos láz jött. Czirákynéhez mentem 10 óraker, aki eddig semmi újat sem hallott még, de férje a nádornál van, s hogy tegnap este a hírek nem voltak kedvezőek és ezért a főherceg nem ment a piknikre. Mariet (Czirákynét) a templomban 1/2 12-kor viszontláttam, azt mondta, hogy tegnapi hír szerint a császárra már fel is adták az utolsó kenetet, hogy Bécsben a színházakat becsukták és holnaptól kezdve nyilvános imákat mondanak. Utánanéztem Naplómnak és megtaláltam, hogy 1826-ban március első felében a gyűladásos betegségnek éppen ilyen volt a lefolyása, sajnos, azonban azóta ő kilenc évvel idősebb lett. Egyedül ebédeltünk, de éppen, amikor asztalhoz ültünk, jött Festetics a hírel, amely szerint a nádor futárüzenetet kapott Reviczkytól, hogy a császár jobban van, sőt veszélyen kívül. Első érzésünk természetesen örömmel volt teljes, de érettebb megfontolás után azt találtam, hogy a veszélyen kívüliség talán még korai, mert 26-áról 27-ére éppen a jobbik nap következett».

Február 28. «A posta már 9 óraker itt volt. A tegnapi 27-éről való lapban benne van a 26-i bulletin: «Ma hamarosan éjjel után Ő Felsége állapotában a láz emelkedése folytán rosszabbodás állott be, viszont reggel 5 óraker a Felséges úr lényegesen megkönnyebbült. Ez a könnyebbség egészen délig tartott. A délutáni órákban a láz ismét emelkedett, de nem oly mértékben, hogy nem lehetne mára jobb éjjelt remélni, mint a tegnapi volt. Legfelsőbb kívánságra Ő Felsége ma reggel 8 óraker megáldozott». A Dómban 10 óraker ünnepi istentisztelet volt és ima, nagyon sokan voltak. Marie és Mina

¹ Stoffer József, a nádor kancellárja, igazgatója.

jöttek azután hozzám. A nádor ma reggel 8 órakor Bécsbe ment, a főhercegné István és Sándor főhercegekkel, valamint Hermine főhercegnővel szintén a templomban voltak. A nádor elutazása előtt Bécsből két üzenetet kapott».

Március 1. Keglevichék Bécsbe utaznak.

Keglevichné Naplóját csak a következő évben folytatja. Erről az esztendőről bejegyzései helyett az ő és férje leveleit őrizte meg Pozsonyból, Kistapolcsányból, Bécsből, Karlsbadból, jelentősebb események felemlítése nélkül. Három levélrészlet azonban mégis érdekesebb.

«Pozsony, 1835. február 24.

Bizonyos, hogy az idén nem lesz udvari bálunk és ennek Wesselényi az oka. Ma biztosan meg fog érkezni. A nádor nem akarja őt meghívni, de mellőzni sem, mit is csinálna a főhercegné, aki vele mindig olyan barátságos; talán azt fogja kívánni, amit azelőtt két esztendővel, hogy kezemet nyujtsam neki. A nádor Wesselényi megjelenése miatt egészen kétségbe van esve, állítólag még 7 egyént hoz magával».

«Pozsony, március 23.

Mikor vége volt a kártyázásnak, Károly elmesélte,¹ a rettenetes Beleznay esetet² minden részletével; ő ott volt a szolgabíróval mindjárt a tett után. Beleznaynak 5 pisztolya volt, amelyeket Károly az asztalon látott. A jurátus már 20-án meghalt; fivére még nagyon rosszul volt, mikor Károly tegnapelőtt Pestről elutazott, az asszonynak azonban nem történt semmi baja, csak vállán kapott könnyebb sebet. A pisztolyok közül kettőt a jurátusra süttött el, amelyek találtak is, egyet fivérére, egyet pedig ennek feleségére; az asszonynak veje — gondolom, ügyvéd — szintén jelen volt, ez le akarta fogni, erre akarta elsütni az ötödik pisztolyt, ez azonban csütörtököt mondott, mire kiszabadította magát és elfutott. Az utcára érve az ablakokból

¹ Gróf Keglevich Károly, Odescalchi Cecilia hercegnő férje.

² Gróf Beleznay Ferenc (1812—1867), aki az 1833. febr. 10—13. bej. szerint már Pozsonyban sok galibát okozott. — 1835. március 18-án János nevű fivérét és ennek nejét, Irisz Antóniát családi perpatvarkodásból kifolyólag súlyosan megsebesítette, Kónya József megyei esküdtet pedig agyonlőtte. Az egyébként is izgága és hatalmaskodó gyilkost halálra ítélték, de az ítélet kegyelmileg «vasban, közmunkán, hetenként kétnapi bőjt, az egész raboskodás alatt a szeszes italokkal való éléstől eltiltás mellett kitöltendő 15 esztendei raboskodásra változtattatott.» (Pest vármegye 590/1837. sz. közgy. jegyzőkönyve.)

kiabáltak, hogy fogják meg, hasonlóképpen az utána eredők is, de a magyar kocsisoknak, akik ott állottak, nem volt meg a bátorságuk, hogy lefogják, amire belevágta magát egy fiakkerbe és hazament : fivére ezalatt, amint Veled már tegnap közöltem, sebesülten, amint volt, a megyeházára sietett segítséget kérni ; rögtön elküldtek egy szolgabíró, egy jurátust és 12 embert a lakására ; Beleznay azonban alig ért haza, berontott felesége szobájába, mondva neki, hogy három embert megölt, baja azonban nem lesz, de rögtön csomagoljon, hogy távozhassanak, amikor a szolgabíró már ott volt és felszólította : «Gróf úr, velem kell jönnie, mert Ön az én foglyom». Így válaszolt : «Hogy mer Ön nemes embert, saját szobájában letartóztatni?», mire a szolgabíró azzal válaszolt, hogy ezért ő majd felelni fog, de Önnek velem kell jönni és ha szépszerivel nem jön, a velem hozott 12 ember erre kényszeríteni fogja. Beleznayné egy másik szobába akart távozni, de a szolgabíró, félve, hogy esetleg fegyvereket hoz ki, ezt nem engedte meg és így elszállították ; elég fáradságba került megvédelmezni a nép dühétől, amely egyébként állandó szidalmakkal illette. Három napon át a megyeház udvarán szabad ég alatt volt, ahol Károly naponként látta. Mivel statáriálisan akartak vele végezni, nem volt szabad fődél alá vinni, Károly azt mondja, hogy úgy ül ott, mintha a kertjében volna és egész nap nyugodtan pipázik. A nép egész idő alatt a megyeház körül tartózkodott, bekiáltottak, hogy adják ki Beleznayt nekik, majd ők elbánnak vele úgy, ahogy megérdemli. Mindezt megírtam Neked részletesen, mert Bécsben bizonyára sokat beszélnek erről, sőt hazugságokat is».

«Széchenyi István megérkezett».

Pozsony, 1835. november 9.

Mikor ma reggel leveledet és a lapokat olvastam, nem tudtam ellenállani a kívánságnak, hogy ezt a könyvet át ne hozzam. Elkezdtem az első történetet (*La bella imperia*) és a második oldalon már annyira megijedtem, hogy alig mertem néhány oldalt még olvasni, de végül is be kellett fejeznem. Nagyon nehéz megérteni, mert régi francia stílusban íródott. Ilyen gyalázatos könyv még nem volt a kezemben ; fiatalkoromban olvastam olyasmiket, mint pl. Faublas, de ez a könyv ennél is rosszabb és hozzá a legfőbb szerepeket kardinálisok, püspökök és lelkészek játsszák. Gyorsan visszavittem szobádba, hogy nálam meg ne lássák. Ha hazajössz, majd egy pillanatra beletekintünk és akkor bizonyára nevetni fogsz, hogy ezt a könyvet nekem ajánlottad».

1836.

Január 22. Pozsonyban Széchenyi István látogatja meg, hogy Crescence-szal való házasságát bejelentse, jó arcot vág a gonosz játékhoz, de «örülni ennek a házasságnak» nem tud.

Szembaja sokat kínozza, ezért kímélni is kell magát.

Február 16. Odescalchi Ninánál bál volt, de «mivel tudtuk, hogy Wesselényi is ott lesz, senki sem ment el közülünk».

Április 12. A felsőtáblán ülés volt, elég viharos. «Széchenyi István újra behívta minden oldalról segédcapatait, mivel a híd, egy magyar színház építése, múzeum-építés és hasonló dolgok voltak napirenden. Széchenyi ma ismét nagyon erős dolgokat mondott. Hansi fehéren és a haragtól egész betegesen jött haza az ülésről».

Április 13. «A felsőtáblán a pesti színház ügyét tárgyalták s noha Széchenyi 17 fiatal mágnást lekötött, bár csak egyetlen szóval, de mégis győzött a jobb-párt».

Június 30. Maróton megyegyűlés volt.

«Hansi csak 9 órakor jött haza, ismét nagyon zajos, kellemetlen ülés volt. Arról kellett volna csak határozni, hogy mennyi legyen az aratórés, de előre tudtuk, hogy majd más ügyeket is előhoznak. Pesten számos befogás történt, azután betiltottak egy újságot,¹ amelyet valami Kossuth ad ki (ein gewisser Koschut), persze a gonoszul gondolkodóknak ez nem tetszik, jogaikba való beavatkozást látnak. Hansi el volt készülve, hogy nagy lármát csapnak, mert Nyitrában is vihar volt. Elhatározta, hogy küzdeni fog a dolog ellen, amennyire lehet, de ha nem számíthat sikerre, inkább engedi azt a maga útjára. Ami azonban őt legjobban bosszantotta, az, hogy a vármegye az újságra való előfizetést már előbb elhatározta, hogy így az érdeklődését kimutassa. Mikor Hansi ezt mint a többség határozatát jelentette ki, felkelt Ambró szolgabíró azzal, hogy nem beszéltek még valamennyien és a nádorhoz írni akartak, megkérdendő őt, milyen joggal tette ezt.² Hansi kijelentette, hogy a többségi határozatot már kihirdette a jognak és lelkiismeretének parancsa szerint, ezen most már nem változtathat. Erre óriási zaj tört ki, amely ½5-ig tartott. Szavazásra került a sor és ekkor a felirat mellett 14 többség lett. Hansi egészen oda volt, mikor hazajött és keserűen panaszkodott, hogy az egész magisztrátum ellene volt.

Július 2—12. Zsarnócán át Szklénó-fürdőbe megy, kocsin egy nap alatt ért oda, férje nincs vele. «Olyan társaság van

¹ A Kossuth szerkesztette *Törvényhatósági Tudósítások* betiltása.

² A főispán ezzel akarta elűtni, hogy a vármegye a nádor betiltása ellen határozatot hozzon.

itt, amelyik a koronás főket és főnemességet meg akarja buktatni».

Augusztus 1. Visszajön Kistapolcsányba, időközben a kolera mintegy 30 embert ragadott el. Most e nyavalyának más jellege van, az emberek hosszabb ideig betegek s az öt év előtti szerek sem használnak úgy.

Augusztus 27. Keglevich Pestre utazott, hogy neki ne kelljen a megyegyűlésben átadni Balogh és Tarnóczy követeknek a díszkardokat, amelyeket ezek a megyétől «értékes szolgálataikért» kaptak. «Hol és mikor» — kérdezi K.-né keserűen — tétettek e szolgálatok?

November 9. Széchenyi Andor¹ látogatja meg őket Kistapolcsányban, főhadnagy a Mengen-kürassziroknál.

1837.

Január 31. Bécs. Az utolsó bejegyzése az időjárásról, látogatásairól, amelyeket mindig a legpontosabban jegyzett fel.

ÖSTÖR JÓZSEF.

¹ Gróf Széchenyi Pál és Mead Karolinának fia (1817—1841), aki Damaskusban halt meg és ott is van eltemetve.

MI VOLNA JÓ?

Kis kályha volna jó!

Piros szén-darab izzana benne
És a szobában jó meleg lenne!
A szoba falán táncolna az árnyék
S a sok fakó arc mind pirosra válnék.
A gyermekek, valami hat darab,
Mint fészekben zsibongó madarak,
Anyjuk meséjét hallgatnák merengvén
És az apa a langyos-meleg estén
Vidáman verné szurtos kaptafáját
És önfeledten dalra nyitná száját.
Mint régi Hans Sachs vígan kalapálna
És a szobában úr lenne a lárma,
Míg a kakukkos óra tizet verne
S a kis család az Úrban elpihenne . . .

Mi volna jobb?

Kis cipó volna jobb!

Bedörrentenék a búbos kemencét
S a hat kenyeret mosdatva betennék.
A hetedik lenne a kis cipó,
Mert Jancsika, a fürge kis csikó.
Pirosra sült fehér gyürkére áhít.
S ha már a mécs az asztalon világít,
Az asztalfőn ott ülne az apa,
A tűzhelyen a tej felforrana

S abba aprítanak a kis fehér cipót,
 Hogy jóllakjanak a vidám csikók.
 Az apa meg, mert elég tej nem lenne,
 A friss kenyérre sót, paprikát tenne
 S nagyot húzna a kút hideg vizéből.
 Egy kis szeles angyal a távol égből
 Leröppenne a halkpiros toronyba.
 A nagyharang Űrangyalá-ra kongna.
 Hangosan mondanák a nyelvek, elmék.
 A vén diófák álmosan figyelnek...

Mi volna legjobb?

A béke volna legjobb!

Nagyon soká tart már a háború!
 Éppen elég volt már a gyász, ború!
 Embert, búzát ne gátoljon már korlát!
 Úgy vár ködös hegyem: a kék Vihorlát!
 Komáromot szeretném látni újra,
 Angol-kertjében járni elborulva!
 Pozsonyba vágyom, a királyi romra,
 Nagyváradra és Marosmonostorra.
 Szeretnék menni szabadon, vidámon,
 Ne fogjanak le minden hídon, vámon!
 Ne rontsák el az életem tovább már!
 Élni szeretnék, mint vidám madárcák,
 Derűsen élni, néha mosolyogni,
 Kolostort nézni, el-elkomorodni.
 Békét szeretnék, mely nem gyűlölt, talmi,
 Békén szeretnék egyszer majd meghalni...

Talán a halál volna — legjobb!

HARSÁNYI LAJOS.

SZEMLE.

Két beszéd.

1. Az ország örömnepének visszhangja.

Elmondattott a M. Tud. Akadémia I. osztályának ülésén, 1938. nov. 7.

Tisztelt Osztály! Októberi ülésünk óta nemzetünk életében olyan események történtek, amelyek végtelen örömmel töltik el szívünket. Csonka hazánk egy jókora darab földdel megnagyobbodott s valamivel több, mint egymillió ember tért vissza testvéreihez. S ami ennek nagy horderejű következménye: megnövekedett külpolitikai súlyunk, s ez nem közömbös visszavágyó magyar testvéreinkre.

Amikor a világháború elvesztésekor minden összeomlott, az isteni Gondviselés adott egy férfit, aki reményt, rendíthetetlen hitet öntött lelkünkbe s ezt a jobb jövőnkbe vetett hitünket immár csaknem húsz év óta tartó bölcs kormányzásával állandóan ébren tartotta, élesztette, erősítette. S akadt egy költő is, — sajnos, nem érthette meg, hogy szülővárosa, Rozsnyó, ismét szabad lett — aki a feltámadásunkba vetett rendíthetetlen hitnek második nemzeti imádságunkká lett, mély vallásossággal megírt költői alkotásban egyetemes kifejezést is adott.

S az isteni Gondviselés különös kegyelme, hogy feltámadásunk azon a napon — november 2-án — kezdődött, amikor fel szoktuk keresni elhunyt szeretteink sírját, s amikor elevenebben él lelkünkben hitünknek a tanítása, hogy feltámadunk. Azzal a mélységes hittel, hogy az a szebbik álom is, amelynek álmodását a kormányzó úr őfőméltósága a november 2-án éjjélkor a királyi palota udvarán tisztelgő s utána nyugovóra térő embertömegnek kívánt, be fog teljesedni, s azzal a fohással, hogy ezt őfőméltósága is megérje, mai ülésünket megnyitom.

2. A kassai bevonulásra.

Az 1938. nov. 11-én Kassára való bevonulásunk napján egyetemi előadás keretében elmondott szavak.

Kedves Hallgatóim! Ma, mikor hivatalosan is bevonulunk Kassára, s mikor a bevonulást az egész lélekben oszthatatlan magyar nemzet minden fia, a határokon innen boldogan, nyíltan, a határokon

túl titkon, szívbezártan ünnepli, nem tudom *Osszét szavak szókincsünkben* című előadásomat egyszerűen ott folytatni, ahol a mult órán félbeszakítottam. Nem engedi túláradó boldogságom. Sok tényező eredménye ez a boldogságom. Egész véletlenül ott voltam a keleti pályaudvaron 1918-ban azon a szomorú őszi estén, mikor a vasúti személyzet jelentette, hogy most jön az utolsó vonat *Kassáról*. Azóta sokszor voltam a keleti pályaudvaron, sokszor utaztam azon a vonaton, amelynek egyik gyorsvonati kocsiján az volt írva, hogy — *Košice*. Mert Kassának ez a tót neve. Önök is sokszor láthatták a keleti pályaudvarról kigördülő vonat egyik vasúti kocsiján, amelyik Kassáig ment, a *Košice* nevet, s aztán láthatták a mi vasúti menetrendünkben is. Nos hát, mi ennek a tót névnek az eredete? Mi a magyar *Kassa* elnevezéssel az összefüggése? Sokan talán azt hiszik, hogy tudatosan alkotott, afféle csinált név, amilyen pl. *Pozsony* tudatosan csinált tót *Bratislava* (olv. *Bratjiszlava*) neve. Szó sincs róla! Olyan alakulású tót és magyar nevek, amilyen *Košice*—*Kassa*, Felső-Magyarországon minden megyében vannak. Ilyenek, hogy csak egynéhányat említsek: (Nagy-) *Appony* — *Oponice* (Nyitra m.); *Csejte* — *Čachtice* (Nyitra m.); *Finta* — *Fincice* (előbbi *Fintice*, olv. *Fintyce*: Sáros m.); *Hind* — *Hindice* (Nyitra megye); *Léva* — *Levice* (Bars m.); *Néver* — *Neverice* (Bars m.) stb.

Mi ezeknek az elnevezéseknek a közös sajátossága? Közös bennük az alapszó, csak hogy a magyar név a tótnál rövidebb. A tótban ugyanez a név egy —*ice* szóvéggel van ellátva. Ezt az —*ice*-t kell megmagyaráznunk, hogy a két egyazon név jelölő értékét megértsük. Nem lesz vele nehéz dolgunk, mert a tót —*ice*-nek csak egyféle valómása van.

Mindnyáján tudjuk, hogy Petőfi édesatyja Nyitra megyéből származott le az Alföldre. Nemes ember volt, s míg a család Nyitra megyében lakott, *Petrovitz* (azaz *Petrovic*)-nak írta magát. Lekerülve az Alföldre, hogy, hogy nem, *Petrovics* lett belőle, tehát olyan szóvéggel, ahogy sok szerb és horvát ember is írja a nevét (v. ö. *Popović* — *Popovič* stb.).

A tótok közt elég gyakori az ilyen —*ovic*, sokszor csak —*ic*-be végződő családnév, ahogy elég gyakori a szerbek és a horvátok közt is az —*ović*, —*ovič*, —*ić*, —*ič* végű vezetéknev (v. ö. *Popović*, *Jelašić*, *Pašić* stb.).

A tót —*ic*, szerb és horvát —*ić*, —*ič* eredetileg kicsinyítő képző, személyt jelölő nevekből azonban — nomen patronymicum-képző. Az illető személy fiát, többesben fiait, majd hozzátartozóit jelöli. A tót *Petrovic* tehát eredetileg azt jelenti, hogy *Péter fia*, ebből vezeték-

név *Péterfi*. A többes nominativus az ó-tótban —*ici*-vel hangzott, tehát *Petrovici* (ma *Petrovoci*) s értelme: *Péterfi* családja, hozzátartozói, *Péterfiék*.

Ez az —*ic* hozzátartozást jelölő képző van a tót —*ice* végződésű tót helynevekben, ez van tehát a tót *Košice*-ban is. De hogyan?

Említettem, hogy a tót —*ic* személyt jelölő nevekből az illető személy fiát, leszármazóját, hozzátartozóját, a többes —*ici* fiait, leszármazóit, hozzátartozóit jelölő neveket alkot. Innen jelölheti az általuk lakott helyet is. A tót *Košice* (ó-tót *Košici*) többes, tehát épúgy, mint a többi fentebb felsorolt *Čachtice* (ó-tót *Čachtici*), *Fincice* (ó-tót *Fincici*), *Hindice* (ó-tót *Hindici*), *Levice* (ó-tót *Levici*), *Oponice* (ó-tót *Oponici*), *Neverice* (ó-tót *Neverici*), a tót *Koša*, *Čachta*, *Finta*, *Hind*, *Leva*, *Opon*, *Never* személynevek többesei, s jelentésük; *Koša*, *Čachta*, *Finta*, *Hind*, *Leva*, *Opon*, *Never* hozzátartozói, jobbágyai, alattvalói. S ezen a ponton válnak ezek az elnevezések különösen értékesekké. Ezek a személynevek ugyanis megvoltak a magyar nyelvben is. A magyarban azonban valakinek a földjét, birtokát, helyét egyszerűen az illetőnek a nevével is meg lehet, illetőleg meg lehetett jelölni. *Arad*, *Bogyoszló*, *Buda*, *Csanád*, *Tas*, *Tétény*, *Veszprém* ó-magyar személynevek s egyúttal minden külső nyelvtani megjelölés nélkül az általuk alapított, lakott helyek neve is. E szerint az ó-magyarban volt *Kosa* > *Kasa* > *Kassa*, *Csachta*—*Csejte*, *Finta*, *Hind*, *Leva* > *Léra*, *Apony*, *Never* > *Néver* személynév, mert csak ezért lehetett az illető falvát, lakóhelyét magyarul a pusztá személynévvel jelölni. A magyarság később az ilyen helyeket személynévvel és —*falva*-, —*háza*-val jelölte, a tót továbbra is —*ici*-, —*ice*-képzéssel, v. ö. *Andaháza* — tót *Andice* (Liptó m.); *Benefalva* — tót *Benice* (Túróc m.); *Gyulafalva* — tót *Dulice* (Túróc m.); *Keveháza* (a XVIII. sz. végéig) — tót *Kevice* (Túróc m.) stb.

Kassa tehát eredetileg magyar használatú személynév volt, amit különben az is bizonyít, hogy másutt magyar területen volt vagy ma is van hasonló nevű hely. Baranya megyében a XV. században volt *Kassa* nevű hely, s ma is van *Kassád* (változat: *Kasád*) falu (Baranya m.). A névben a —*d* magyar kicsinyítő képző.

Hogy ez a magyar nyelvi *Kosa*, ebből *Kasa*, majd *Kassa* személynév eredeti magyar-e, vagy pedig a tótban eredeti s a magyar nyelv mint személynévet vette át, úgy mint pl. a *Bogyoszló*, *László* stb. neveket, nehéz eldönteni. Mind a két feltevés érvekkel támogatható. A magyarban is van —*sa* becéző-képző, így pl. az ó-magyarban van *Fehérsa* személynév, ugyanott van *Miksa*: *Miklós*ból, s több más. Egy *Ko*— kezdetű magyar személynévből — keresztnévből

tehát alakulhatott ó-magyar *Kosa* becéző-, illetőleg személynév. De megfejtethető a név a tótból is. *Koša* személynév van a tótban is, a lengyelben is. Ilyen lengyel *Kosza* (olv. *Kosa*) személynévből alakult a Krakko táján fekvő lengyel *Koszyce* (olv. *Kosice*) falu neve is.

Bárhogyan álljon is az eredet kérdése, az ó-magyar *Kosa*, ebből későbbi magyar *Kasa*, majd mai magyar *Kassa* magyar használatú személynév volt. Ebből való a magyar *Kassa*, *Kassád* helynév. A magyar, *Kassa* névből való a régibb hazai latin *Cassa* s a régibb német *Koscha*, *Kascha*. A mai német *Kaschau* e régibb német *Kascha*-ból alakult úgy, ahogy a régibb német *Torna*, *Dobscha* nevekből a mai német *Tornau*, *Dobschau*, amelyek a németben magyar eredetűek. A XVI. században keletkezett hazai latin *Cassovia* a német *Kaschau*-ból alakulhatott.

A tót *Košice* azonban nem a magyarból, nem a németből vagy a hazai latinból való. A magyarok *Kosa*—*Kasa* nevű egyénről a maguk nyelve törvényei szerint akkor nevezték el, amikor *Kosa*—*Kasa* élt. A tótok is a maguk nyelve törvényei szerint akkor nevezték el *Košici*, ebből *Košice*-nek, amikor *Kosa*, az alapító még élt. Csak így érthető, hogy a tót *Košici*, ebből *Košice* többes nominativus azt jelenti, hogy *Koša* alattvalói, hogy *Košá-ék*.

Kedves Hallgatóim nem fogják rossz néven venni, hogy én állandóan tótokról, tót nyelvről, s nem szlovákokról, szlovák nyelvről, vagy pláne így írva, slovákokról, slovák nyelvről szóltam. Merem mondani, hogy a csonka hazában levő egyetlen tót sem haragszik rám azért, mert magyar beszédben évezredes magyar nyelvkinccsel élek. Azt mondják azok a honfitársaim, akik magyar beszédben a szlovák szót használják, hogy a tótok így szeretik. Merem mondani, hogy legfeljebb a még határokon túl lakó s ide visszatérni nem akaró tótok szeretik így. De hát ők parancsolják meg, hogy magyar beszédünkben évezredes szavunkkal ne éljünk a saját portánkon? A határokon túl élők kedvéért mondjunk le ősi birtokunkról. Vagy azt hisszük, hogy a szlovák névvel megnyerjük őket? Lám az olaszokat, németeket, lengyeleket nem mondjuk mai örömmel teli napjainkban sem italiánoknak, dajcsoknak, polyákoknak, mégis nekik köszönjük azt a sok-sok örömet, amelyet nemzetünk segítségükkel megért. Amelyik tót követeli, hogy magyar beszédünkben is szlováknak mondjuk, az sohasem volt, sohasem lesz sorsközösségünkben testvérünk. Aztán meg egy *szl*— szókezdet nyelvünk törvényei ellen is van, szinte kibicsaklik a nyelvünk, s bizonyos, hogy nyelvünk törvényei szerint hamarosan alakulhat belőle *szolovák*, *szolvák*, de *szlovák* nem soká

maradhat. De nincs is rá szükségünk, mikor ott az évezredes, régi kipróbált tót név.

És vajjon mit szólnának a mi tótjaink, ha követelnők, hogy bennünket, mint még a XIX. század első felében is, tótul uhri-, uhornak, országunkat Uhorsko-nak nevezzék hivatalos «szlovák» beszédjünkben. Hiszen Bernolák még 1825-ben szótárát slowenski-uherskinak nevezi, s ezt a kifejezést csak a XIX. század első felének magyarellenes cseh és tót politikája kezdte ki, s a világháború utáni cseh-tót kormány hivatalosan is elrendelte, hogy bennünket csehül-tótul nem szabad Uhorsko-nak, csak Maďarsko-nak nevezni. Ha a csehek és tótok nyelvük ezeréves szaváról az uher-uhor-ról lemondtak, ahhoz semmi közünk, de miért követelik tőlünk, hogy mi az ő kedvükért nyelvünk ezeréves tót szaváról lemondjunk.

S legyünk következetesek is nyelvünk védelmében. Ha magyar beszédünkben Bécsről, Eperjesről, Sóvárról, Pozsonyról, Zsolnáról nem mondunk le, milyen következetlenség, hogy a tótról meg lemondjunk. Legyünk meggyőződve, hogy a magyar *Kassa* — tót *Košice*, s a hozzá hasonló nevek, úgyszintén más magyar és tót helynevek, amilyen pl. *Fülek* — tót *Fil'akovo* (= Füleké), *Tomkaháza* — tót *Tomčín* (= Tomkáé), amelyek *Kassa* — tót *Košice*-vel azonos törvények szerint keletkeztek, olyan tót-magyar évszázados együttélésről beszélnek, amely ideig-óráig megszakítható, de amely éppen a benne rejlő történelmi és helyzeti erőnél fogva a régi vágányba újra visszatér. A *Kassa* — tót *Košice* s a hozzá hasonló helynevek, amelyek az egész Felső-Magyarországon évszázadok óta megvannak, évszázadok óta tartó magyar és tót együttélésről, symbiosisról, tehát testvériségről, sok tekintetben évszázados vérrokonságról beszélnek. Ezt a történeti multat, ezt a testvériséget, sok tekintetben vérrokonságot énekelte meg 1861-ben Hurban Miloslav József egyik költeményében, amely magyarra téve, prózában így hangzik: Ki választaná szét azt, amit a jó Isten egybefűzött, a tótot és a magyart ki választaná? Egy a mi szabadságunk, jó- és balsorsunk, egy a mi hazánk, egy az uralkodónk évszázadok óta.¹

¹ Idézve J. Podhradský: *J. M. Hurbán a jeho borba* című műve alapján.

Čo sám pán Boh spojí.

Ktože by rozdvojil	Jedna nás sloboda,
Čo sám pán Boh spojí.	Šťestie i nehoda,
Slovákov s Maďary	Jedna vlast', jedon král'
Ktože by rozdvojil,	Od vekov spojoval.

Kedves Hallgatóim! Az elmondott gondolatokat váltja ki örömteli lelkemből Kassára való bevonulásunk napja. A magyar és a tót testvériség ezer esztendőn át tartó tűzpróbát állott ki s a mai nappal elindult, hogy újból megvalósuljon, hogy soha többé egy percre se szakadjon meg.

Melich János.

A Madách-szobor pályázat.

A Madách-szobor bíráló bizottsága az első nagy pályázaton nem talált a sok pályamű között egyet sem kivitelre érdemesnek. Tíz sikerültebb terv alkotóját fölhívta szűkebb pályázatra s ellátta őket bírálattal és tanácsokkal. Azonban megint a régi tapasztalat bizonyult be, hogy író és művész nem veheti hasznát a más tanácsának, csak annak, a mi benne magában forr ki. Az új pályamű nem egy esetben kevésbé sikerült a réginél.

A bizottság megelégette a csizmás-köponyeges szobrokat, s inkább a művet kívánta volna kifejeztetni. Csakhogy költői, bölcséleti gondolatot, kivált oly összetettet, sokoldalút, minő Madáché, nehéz, sőt lehetetlen plasztikában kifejezni. Ezt vallotta be őszintén Telcs Ede első pályaműve, mely *Az ember tragédiájának* három főalakját mintázta meg három szép aktban. Az alakok szépek, kifejezők; mögöttük síma falon a költő feje medaillonban, igen szépen kidolgozva. A falra azért volna szükség, mert a szobor az Erzsébet-híd budai végén levő kis kertbe van szánva, e mélyedésbe, hol a szobor vonalait a fák fölött nagyon zavarja a híd pillére s lánca, s elnyomja a Gellért-hegy óriás tömege; a fal mindettől elválasztaná a szobrot. Telcs művészi szép, átgondolt tervet nyújtott, mely nem akart túlérőlködni a szobrászat határain. Újabb terve szabadabbá tette a három alakot s a vonalak szép összefűzése helyett elbeszélő elemet vitt bele, midőn Lucifert az emberpártól elfordulva állította a talapzatra.

Ötletes és eredeti Páczay Pál terve, melyen a második pályázaton nem is igen változtatott. Ádám és Éva kifejezően mennek előre, érzik, hogy valamit legyőztek és bíznak. Ennek kifejezése bizonyára igazi művészet. A kígyó mögöttük vagy lábuk alatt fölösleges. A talapzat is eredeti alakú. Az egész jól illett volna a fák közé. Igaz, inkább kis plasztikában lehet elképzelni, eozinból, mint monumentumnak.

Ligeti Miklós szép lendülettel mintázta meg a három főalak csoportját: Lucifer hátul félig összecukott szárnyal, már legörbedve. Ebben benne volt *Az ember tragédiájának* utolsó jelenete, végső eszméje. Új terve nem is sokban tér el a régitől, csak szorosabbra,

nyúlánkabbra kovácsolta a csoportot is, a talapzatot is. Igen szépen dolgozta ki Madách fejét.

Medgyesy, Dózsa domborművekkel igyekeztek kifejezni *Az ember tragédiája* tartalmát. Borberek egy szépen mintázott Múzsát állított a főhelyre, kezében színpadi álarcot tart magasra : ez kevésbé illik Madáchhoz.

Grandtner Jenő szintén körfalat állít szobra mögé ; régi tervén is igen szép a fal végződésében a három főalak, mindkét oldalt : egyik felől angyal úzi ki az ős szülőket a Paradicsomból, másik oldalt megdöcve, elszántan indulnak neki az életnek ; baj, hogy a két csoport nagyjában egyforma, csak kifejezésben különbözik. Új tervén Ádám és Éva alakja a fő, s ezek szépek és kifejezők ; most magasabb falat vont mögójük, talán igen is magasat, s a két felső sarkot kiképezte, úgy hogy ezek fűlszerűen emelkednek ki.

Kisfaludy Strobl Zsigmond az első pályázaton sajátos gondolatla jelent meg ; Madách a talapzat lépcsőin ül, mögötte egy nagy földgömb, tetején Ádám és Éva. E gondolatban van valami, de nehezen kivihető : a földgömb esetleg csak labdának tetszik, a két alak pedig azt az érzést kelti, hogy ha mozdul, lecsúszik róla. Új tervén síma, hátul lecsapott talapzaton áll Ádám, jobbkarját vágyón felfelé nyújtja, mellette a szárnyas Lucifer. Ez némikép Zichy remek illusztrációjára emlékeztet, a szírtén álló Ádámra, bár a szobron Ádám már inkább fölemelkedik, Lucifer pedig Zichy gyönyörű *Démonjának* vonásait viseli. Ádám alakja, mozdulata Madách sztregovai sírboltjának szobrához hasonlít, mely Rigele Pozsonyban élő magyar szobrász műve. Ott egyetlen alakban van kifejezve Ádám egész lelki-világa : meggyötörttsége, fölemelkedő vágya — és egyben Madáché is. A kidolgozásban ezt akarja kifejezni a Strobl alkotása is. A bírálók többsége ezt találta kivitelre méltónak.

Örvendetes volna, ha egy szép új szobor állhatna fővárosunkban, hol a tereket csiri-biri szobrok kezdik ellepni s katonai ezredek világháborús emlékei, meztelen lovasok, szuronyt szegző bakák, kézigránáttal nekiveselkedő harcfiak — mintha a mi háborúnk a szilaj vérengzés kedvtelése lett volna. Ez emlékek közt egyben van igazi gondolat : az egyetemi ifjúság emlékére az egyetemi templom falába illesztett szép emléken, melyen az elől járó ifjú szíven találva hanyatlak hozzásiető társai közé. Ez, a halálra szánt önfeláldozás, ez volt a mi háborúnk.

IRODALOM.

Kölcsy Antónia.

Kölcsy Antónia naplója. Bevezetéssel kiadta Kozocsa Sándor. Budapest, 1938. Rózsavölgyi és Társa kiadása.

A Kölcsy halálának százados fordulóján rendezett ünnepségeket egészíti ki ez a napló. Gyöngéd gondolat volt irodalomtörténésztünk buzgó fiatal bűvárától, hogy ezt az érdekes irodalmi emléket feldolgozza, jegyzetekkel látta el s épp a Kölcsy-évre adta ki. Mint Kozocsa Sándor bevezetőjéből értesülünk, a napló írója 1821-ben született, mint Kölcsy Ferenc unokatestvérének, Gábornak a leánya. Gondos nevelésben részesült, tizennégy éves korától két éven át Tanczer Lilla nevelőintézetének növendéke Pesten. Fogékony, finom női lélek volt, németül, franciául tökéletesen olvasott, jól ismerte a hazai és külföldi irodalmakat. Életét Csekén töltötte, e «paradicsomi vidéken», szerető családi körben. Naplójának írásába is itt kezd bele a tizenhétéves leányka. Fiatalsága a divatlapok, emlékkönyvek, almanachok, emlények és naplók korszakába esik s így a falu eseménytelen életében mi egyébbel is tölthette volna idejét, mint olvasással, fordítgatással, érzéseinek és benyomásainak naplóba jegyzésével. Mint maga írja egyik helyen, a naplót kétszer élvezi az ember; mikor megírja s mikor évek múltán elolvassa. Így a multat kétszer éli át.

Naplóját 1838 «Májusz' 29»-én kezdi, «ezen nevezetes, szép és örvendetes nap'». «Tegnap báró Wesselényi Miklós úr falunkba Ferenc bácsihoz jött . . . Képzelem a két nagylelkű barát örömét. Ma, 29-én, minket is szíves volt a forrón tisztelt Báró úr meglátogatni. Oh bár kifejezhettem volna ekkor s bár leírhatnám most örömemet . . . Mindig boldogság lesz nekem körében lehetni . . . Mert ő az, kit legtökéletesebb embernek ismerek.» «Mi is Ferenc bácsimnál ebédlünk: délután sok szép szavait hallám a Báró úrnak, melyekből ide nehányat feljegyzek, nem azért, mintha különben elfelejteném azokat, nem, — mert mélyen vagynak minden szavai szívembe írva, oly mélyen, hogy azt onnan semmi idő ki nem törülheti — hanem azért, hogy díszítsék e' lapokat.» S következnek Wesselényi társalgás közben

született gondolatai a szerencséről, a szerencsétlenség edző és nemesítő hatásáról, az emberek rosszaságáról, «kiken azonban mégis segíteni kell, mert ez kötelesség.» A fiatal lányt előbb tisztelet, majd eltitkolt mélyebb érzés fűzi a nagy emberhez, s mikor meghallja, hogy megházasodott, ezt írja naplójába : «Gyakran óhajtom már, bár ne ismer-tem volna őt!» «Ma hallottam, hogy Wesselényi Miklós megházasodott. Igen különösen hatott rám a hír, minthogy most különben is ingerlékeny vagyok és gyenge. Nem tartottam földi nőt méltónak hozzá s mindég azt hittem, hogy ezért nem házasodik meg. És most megházasodott és elvette a — szobalányát!» A valóság azonban az, — idézi Kozocsa Sándor Kardos Samunak Wesselényiről írt műve idevonatkozó részét — hogy mikor Wesselényi nyolc évnél hosszabb száműzetése után szülőföldjére visszatért, magával hozta az akkor még 16 éves Lux Annát, a gräfenbergi egyszerű takácsmester tündérszép hajadon leányát. A fiatal hölgyet szülei is elkísérték Magyarországra s Wesselényi, ki szívének e csendes titkába csak bizalmas két barátját avatta, — az egyik Deák Ferenc volt — hitvesévé tette a nemesi név és vagyon nélküli szegény, de szép leányt.

Mielőtt ez történt (1843 okt.), 1843. januárjában Antónia ezt írta naplójába ; «Pap Endre az estve apántól megkérte kezemet.» Antóniával együtt az egész család igen szerette és becsülte a fiatal poétát, a váratlan leánykérés elől kénytelen volt azzal kitérni, hogy a fiatal lány még soká nem köti le magát. Valóban csak jóval később, 1848-ban megy férjhez Gelei Katona József földbirtokoshoz.

Egy másik szemelvény hadd jellemezze a kor felfogását és egy kissé Kölcsy Ferencet is. (1838 Július 9.) . . . «Sokan, kivált a férfiak közül ártalmasnak tartják a' nőnemnek az olvasást, mivel úgy hiszik, az által ők ábrándozók lesznek s alkalmatlanok érezni azt, mi körülök esik. Valóban nem foghatom meg, mint lehet jó könyvek olvasása, melly lelkesít s szívet emel, ártalmas . . . Egyszer Ferenc bácsit kértem meg, mit tart az olvasni szerető nőkről 's ő így felelt ; «Asszonyoknak igen sokat kell tudni — s tudni leginkább olvasás által lehet — mivel nekik nagy részek van az ember, sőt népnevelésbe : de mivel egyik legszebb női tulajdon a' szerénység, ne kívánják ők tudatni értelmességeket, hanem csendes házi körökbe használni igyekezzenek.»

Kölcsy Ferenc betegségről és haláláról augusztus 30-án írt naplójában számol be Antónia : «Alig szedhetem gondolataimat anynyira rendbe, hogy leírhasam halálát, 's azt megelőző betegségét, bár nekem mindég édes a' róla való emlékezés. Augusztus 15. azután való nap, midőn B. Wesselényi elment, kedves elhunyt bátyám Fejér Gyarmatra, valamely repositionális per eligazítása végett utazott,

's az útba eső jövén rája, megázott 's Gyarmatra érkezvén, oly rosszul érzé magát, hogy kéntelen volt ágyba feküdni 's igen nehezen végezheté elnöki hivatalát. Másnap haza érkeztekör könnyebben volt. de Szombaton — ismét másnap — igen nagy fő- és gyomor fájdalmat éreze, előbb fázással, később hőséggel kísérve: azonban ekkor még előadhatá — 's pedig tréfásan — gyarmati repositióját s nagy örömfunkre meg lehetős vidáman beszélgete velünk. Vasárnap ismét felkelt s gyengeségét kivéve, jól érzé magát, olvashatott is — — ez vala utolsó olvasása! — Nyájasan, sőt nevetve beszélt velünk. Hétfőn rosszabbul lett 's igen panaszkodott fej- s gyonmorfájdalmairól s rendkívüli gyengeségéről. Mindnyájan azt hívénk, hogy harmadnapos hideglelése van s javasláink neki orvost hozatni, de sohase volt bizodalma az orvosi tudományban 's most is a' természetre akará magát bízni. Gondolatai ez éjjel igen hevesek valának 's őt igen nyugtalaníták. Kedden megint ágyba 's nagyon elgyengülve lelénk, bennünket szokott szívességével fogada 's elbeszéllé, hogy orvos volt nálla, ki betegségét hamar elmúlónak mondá 's ki néhány orvosi szert tanácsla neki, melyekért ő már el is küldött. Panaszkodott szomjúsága felől 's ivott is néhány csepp igen hideg vizet 's karjait is mosatá szinte hideg vízzel. Szerdán oly rosszul érzé magát, hogy Tamási doctort elhozatá, ki betegségét igen veszélyesnek mondá. — «Apollónak mondom, ha kigyógyít» — szólla neki a kedves elkötözött, mert már kezde reménye az élethez tűnni. Ez éjjeltől fogva többé nem volt magánál. Rokonit már nem ismerte. Minden lehető próbák elővételtek most a' kedves élet' megtartására, de hasztalan. Pénteken, Aug. 24. reggel 10 órakor kimúlt az, — — —»

A következő naplójegyzetek is Kölcsey haláláról, a gyászról, fájdalomról számolnak be. A nagy veszteségbe belebetegedett az egész család s Antóniának hetek múltán is «jó Szülői eránti kíméletből» titkolnia kell fájdalmát.

A 138 lap terjedelmű napló a falusi élet változatos eseményeiről: előkelő látogatókról, az árvíz pusztításáról, majd az egykorú lányok szórakozásairól: táncról, fonásról, különféle játékokról stb. jegyez fel sok érdekes adatot. Igen figyelemreméltó pl. egyik följegyzése, mely egy névnap lefolyását beszéli el. «Néhány férfi vendégek is valának még kívülünk jelen, kik törvényekül látszanak tenni magokat a bor által uralkodtatni. Egy pár kivált minden tehetségeit, melyekkel bíra, központosítá erre. Szegény Prissnitz ellen igen kikelték s nem is hitték, hogy vízgyógyintézete soká fennállhasson, mivel az az ész szabályai ellen van. Később még azt is disputálák, hogy Prissnitz is borral él, csak betegeit gyógyítja vízzel. Egy ilyen borhóستól

igen sok furcsa complimentet kaptam, melyek olly terhemre valának, hogy nem győztem kikerülgetni. Azon örv alatt, hogy a név-ünnep' asszonyát kívánják éltetni, folytaták ivásokat, azt hivén, hogy igen jelesen bizonyítják be ohajtásaikat...» Mindez eddig egész természetes dolog s csak azt bizonyítja, hogy azóta se változott a világ. Nem is ezért közöltük e részt, hanem a folytatásért, mely Kölcsey Ferencnek tekintélyét s erkölcsi hatását szemlélteti: «Miolta kedves Bátyám elhunyt, sok megváltoza. Ő mint vezér mene minden jóban 's nagyban elől 's örömet követé, vagy követni látszék őt minden. Ő elhunyt s elhunyni kezdenek utána némely jó szokások is, miket ő alkota. Minden mérséklet példája vala ő s az egész megyében elhinté annak magvát, melly mag ki kelt 's már a legszebb tenyészetben vala. Híre vala, hogy Szathmár megye megveté a bor ivást s valóban szinte affectántiával kíváná ki ki a' másikat bor nem ivásban megelőzni, még azok is, kik el nem hagyhaták már ivásokat, titkon tölték ehbeni kedvöket. Boldogult bátyám halála után kevéssel ismét megújulni készül a borvilág 's néhány hetek mulva halotti éneket rivalgának Prissnitz Vince felett.»

Más szemelvényekből Kölcsey Antónia mély vallásossága, műveltsége, minden szépért és jóért hevülő lelke szól az olvasóhoz. Az egész napló egy multszázadeleji nemes fiatal leány bájos ártatlanságát, a világba s az emberi dolgokba először tekintő szem friss benyomásait s a maga és környezete életét tükrözi. Mindezért érdekes. Fontossá azonban az teszi, hogy egy pár adatával Kölcsey Ferencet hozza közelebb az olvasóhoz. Elismerés illeti Kozocsa Sándort, hogy e naplót kiadta, még pedig oly ízléses, csinos zsebkönyv-alakban, hogy méltó ajándéknak kínálkozik fiatal lányok számára is.

(Kmfy.)

Egy új magyar szórakoztató regény.

Szitnyai Zoltán: *Tánc*. Budapest, Athenaeum. (1938). Nagy 8-r. 354 l.

Ez a munka az Athenaeum «nagyregény»-sorozatában jelent meg. A «nagyregény» elnevezés csak a terjedelem szempontjából illeti meg, érték tekintetében mindössze annyit ismerhetünk el róla, hogy könnyűtollú, gyakorlott író munkája, olyan íróé, aki tudja, hogy az olvasóközönség mindent megbocsát, csak az unalmasságot nem. Sitnyai regénye nem is unalmas, sőt azt mondhatjuk: szerzőnk áldozatokra is mindig kész, csak hogy a cselekvény unalmassá ne legyen.

Egy vidéki fiatal ügyvéd pesti leányt vesz feleségül s hazaviszi

otthonába. A kisvárosiak irigysége válságba juttatja ügyvédi irodáját is, házaseletét is, de végül ő győz, sőt országgyűlési képviselővé verkszi fel magát . . . Ennyi a regény tulajdonképpeni tartalma. Nézzük, hogyan igyekszik szerzőnk mennél érdekesebbé tenni ezt a magában véve mindennapias történetet.

Két főszközt vesz igénybe. Bizony régmódi mind a kettő; az *ellentétek* és a *véletlen fordulatok*. Már a cselekvény színhelyének kettősségét egymás ellentétéként törekszik kihasználni: Budapestet és egy felvidéki kisvárost, Vártát, mely még csak nem is megyei székhely. Űgyesen mutatja be mindegyiket a maga korszerű, jellegzetes oldaláról: a fővárosi zsúr-társaságok flörtben és lelki ürességben kimerülő életét s a vidéki városka kicsinyes érdeklarcait, a kölcsönös irigykedést, a kútmérgező pletykálkodást, a helybeli mágnás komiszsarnokságát stb. A regény hősnőjének s nőtestvérének jellemét szintén egymás végletes ellentétévé sarkítja a szerző, mert hát az ilyen eljárás mód ritkán téveszti el hatását az olvasók nagy tömegére. Kara Lili és Frici ugyanazon szűlők gyermekeiként ugyanabban a környezetben nőttek fel, mégis amaz komoly gondolkozású, nemes, tisztalelkű, szerelmében önfeláldozásra hajló nő, emez léha, vakmerő, szemérmetlen és önző; amaz a kisvárosi életbe is boldogan bele tud illeszkedni, emez már nem is budapesti, hanem európai méretekre szabja a maga élvhajászó életstílusát. Két testvér jellemének ilyen végletes különbözősége nem lehetetlen, de nem is túlságosan valószínű; tudomásul vesszük, talán el is hisszük, de megérteni nem tudjuk; az okot legfeljebb abban kereshetjük, — s ez már az ellentétkiélés harmadik példája — hogy a szűlők vérmérséklete is teljes ellentéte egymásnak: az anya a házasságtörő buja asszonyok típusa, az apa a családjáért magát agyonrobotoló, sőt bűnre vetemedő, némán szenvedő rabszolga.

De a kiélezett ellentéteknél is gyakrabban folyamodik szerzőnk a véletlen-váratlan fordulatokkal, meglepésekkel való érdekkeltés módszeréhez. A regény hőse, Pathó Gyula, megpillant a pesti utcán egy leányt, rögtön beleszeret, pár óra múlva meglátogatja a lakásán — s akkor tudja meg, hogy a leány anyja neki szeretője volt a közelmultban. Biz' ez váratlan és meglepő fordulat, nem is csodálkoznánk, ha bonyodalom származnék belőle, ha a férfi visszariadna a házasságtól; de semmi ilyesmi nem történik . . . Pathó szerelmes Lilibe, Lili is őbelé, az olvasó előre örül a jó előjelek között készülődő frigynek, — de ekkor meglepődve értesülünk, hogy Pathóval Vártán egy fedél alatt lakik (makulátlan ártatlanságban!) csinos gépíróője, háztartását is ez vezeti, a kisvárosi közvélemény régen egymásnak szánta

őket, a kisasszony maga is beleélte már magát ebbe a reménységbe, ha tehát Pathó más nőt vesz feleségül, akkor a csalódott gépirókiasszony a bosszú fúriájává változik át; csakugyan így alakul a helyzet... Van Pathónak Vártán egy diákkori jóbarátja, egy kiváló tehetségű festőművész; gőgös magányban él, lenézi a női nemet, de valóságos Kékszakállként használja fel erotikus vágyai kielégítésére; oly cinikus hengegessel hirdeti törökbasai életbölcsejét, hogy biztosra vesszük: a Pathó szép feleségének megjelenése drámai válságba juttatja a két férfi baráti viszonyát s végletesen felingerli a festőnek buja mohóságát, — itt meg az a meglepő, hogy mindebből semmi sem következik be, a gőgös asszonyfalóból szerelmes trubadúr lesz, s reménytelen szenvedélye külföldre kergeti... Vártán kastélya van egy húszezer holdnyi birtokú grófnak. Hogy ez a gróf goromba kiskirály, hogy beleszeret Pathónéba, de kudarcot vall vele szemben, mindez elhihető, tehát nem eléggé érdekes. Hanem az már meglepőbb és hatásosabb grófi jellemvonás, hogy az említett mágnás pert folytat néhány kiscgazda ellen, akik szerint «elbirtokoltak» a húszezer holdból ötven holdat. Csakugyan meglepő, hogy noha maga a grófi ügyész is vérlázító igazságtalanságnak tartja ezt a földesúri álláspontot, a kir. Kúria a grófnak ad igazat, az ítélet végrehajtásához aztán csendőrsortűzre van szükség, a parasztok közül öt meghal, több súlyosan megsebesül. Hiszen emlékszünk, hogy a népet földéhsége egyszeregyszer olyan lépésre ragadta, hogy karhatalommal kellett ellene eljárni; de a regényünkben pöffeszkedő földesúri lelketlenségnek a legfelső magyar bíróság tekintélyével való fedezése meglehetősen ízléstelen demagóg-ötlet... Képviselőválasztás is zajlik le a szemünk előtt; a grófnak és a hatóságoknak minden megfélemlítő ereje, a szavazatszedő bizottság minden ravaszkodása megtörik a Pathó-párt hűségén s e párt egyik tagjának agyafúrtságán, melyben szintén kedvelhetik a meglepődésre vágyakozó olvasóknak.

Ennyi utalásból is láthatjuk, hogy regényünk eléggé változatos tartalmú olvasmány. A társadalmi háttérnek és a szereplő személyeknek rajzában sok jó megfigyelésre akadunk, a szerző előadásmódja könnyed, kellemes, folyamatos. A *Tánc* az Athenaeum regénysorozatában jól megállja helyét. Csak azt a rejtélyt nem tudjuk megfejteni, miért éppen «Tánc» a könyv címe, s mi köze van regényünk tartalmához a könyv borítéklapjára rajzolt sok-sok ballerínának?

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

728. SZÁM.

1938 JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA.	
(I.) — Hegedűs Loránttól — — — — —	1
II. KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (IV.) — Kornis Gyulától —	27
III. KOSSUTH AZ AMERIKAI PÁRTPOLITIKA ÚTVESZTŐJÉBEN. —	
Jánossy Dénestől — — — — —	59
IV. A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (IV.) — Báró Brandenstein Bélától	71
V. MIKSZÁTH VILÁGNÉZETE. — Rezek Romántól — — — — —	89
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Isten keresése.</i> — <i>A hetven év.</i> — Vietórisz	
Józseftől — — — — —	106
VII. IRODALOM. — 1. <i>Két új magyar regény:</i> — (Móricz Zsigmond:	
<i>Mig új a szerelem.</i> — Bibó Lajos: <i>Anna tekintetes úr.</i>) — df-től.	
2. <i>Bud János gazdaságpolitikai tanulmányai.</i> — (Bud János: <i>Harc</i>	
<i>a jövőért.</i> — U. ö.: <i>A munka mythosa.</i>) — Török Páltól.	
3. <i>Tanulmány az egyházi peres eljárás köréből.</i> — (Móra, Michael:	
<i>Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian.</i>) —	
Kérészy Zoltántól — — — — —	110

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

729. SZÁM.

1938 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. SZENT ISTVÁN TÁRSADALOMERKŐLCSI ÉS TÁRSADALOM- POLITIKAI JELENTŐSÉGÉRŐL. — Földes Bélától	129
II. GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (I.) — Östör Józseftől	136
III. AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITI- KÁRA. (II.) — Hegedüs Loránttól	160
IV. SCHOPENHAUER. — Szemere Samutól	183
V. REVICZKY ÉS SCHOPENHAUER. (I.) — Vajthó Lászlótól	209
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Rózsafa-bot.</i> — <i>Korszerűtlenség.</i> — Szász Károlytól	228
VII. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	231
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Három külföldi regény.</i> — (Huxley Aldous: <i>A vak Sámson.</i> — Maurois André: <i>A gondolatolvasó gép.</i> — Kaden-Bandrowski J.: <i>Barcz tábornok.</i>) — — — — — 2. <i>Barthou Lajos emlékezete.</i> — (Herzog, Rudolph: <i>Barthou.</i>) — Horváth Jenőtől	246

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

730. SZÁM.

1938 SZEPTEMBER

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. A NÉMET NÉPI ÖNTUDAT HAZAI FORMÁI. — Pukánszky	
Bélatól — — — — —	257
II. GRÓF KEGLEVICH JANOSNÉ ZICHY ADEL GRÓFNŐ NAPLÓI	
A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (II.) — Östör Józseftől	273
III. AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITI-	
KÁRA. (III.) — Hegedüs Loránttól — — — — —	295
IV. REVICZKY ÉS SCHOPENHAUER. (II.) — Vajthó Lászlótól	317
V. BÁRD MIKLÓS OTTHONN. — Özv. leveledi Kozma Ferencétől	342
VI. KÖLTEMÉNYEK. — Csillaghullás. — Bár fényes álmom ... —	
<i>Mi ketten. — A mély útban. — Tempó.</i> — — — — —	355
VII. SZEMLE. — 1. Belföldi és külföldi magyarság. — Kornis Gyulától.	
2. Az egyetemi tanszékek segédszemélyzetéről. — Grósz Emiltől.	359
VIII. IRODALOM. — 1. Egy új magyar «nemzedék-regény». — (Thurzó	
Gábor: <i>Előjáték.</i>) — —df—től.	
2. Egy új irodalomtörténet. — (Benedek Marcell: <i>A magyar iro-</i>	
<i>dalom története.</i>) — K—fy J—s.	
3. Kereszténység és zsidóság. — (Huber Lipót: <i>Zsidóság és keresz-</i>	
<i>ténység a múltban és a jelenben.</i>) — Révay Józseftől. — — — — —	373

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

731. SZÁM.

1938 OKTÓBER

A M. KIS ÖRÖK LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÁSZ KÁROLY (PÜSPÖK) ÖNÉLETRAJZA IFJÚKORÁRÓL. — Szász Károlytól	1
II. AZ ÚJABB PÉNZELMÉLETEK HATÁSA A VALUTAPOLITIKÁRA. (IV.) — Hegedüs Loránttól	28
III. WILLIAM SOMERSET MAUGHAM. — Sebestyén Károlytól	49
IV. GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (III.) — Östör Józseftől	81
V. ELFELEJTETT MAGYAR ZENEMŰVEK. — Papp Viktortól	104
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Hold a havason.</i> — Sík Sándortól. — <i>Az ősi templom.</i> — Baja Mihálytól	112
VII. SZEMLE. — <i>Kölcsey sirjánál.</i> — Voinovich Gézától	115
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Művészettörténeti dolgozatok.</i> — (Ybl Ervin: <i>Mesterek és mesterművek.</i>) — Péter Andrástól.	
2. <i>Tanulmányok.</i> — (Halász Gábor: <i>Az értelem keresése.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>A háború diplomáciai története.</i> — (Pingaud Albert: <i>Histoire diplomatique de la France pendant la grande guerre.</i> — Lajos Iván: <i>Tanulmányok a világháború diplomáciájából.</i>) — Horváth Jenőtől	117

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.

Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

732. SZÁM.

1938 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. I. FERENC JÓZSEF KORMÁNYZÁSA A SZABADSÁGHARC	
ÉVEIBEN. (I.) — Angyal Dávidtól _ _ _ _ _	129
II. REVICZKY ÉS ARANY. — Vajthó Lászlótól _ _ _ _ _	157
III. GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADÉL GRÓFNŐ NAPLÓI	
A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (IV.) — Östör Józseftől	179
IV. KÉPEK A KÁRPÁTALJAI RUTÉN IRODALOMBÓL. — Bonkáló	
Sándortól _ _ _ _ _	213
V. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Visszajön a Felvidék!</i> — <i>Nem tudom elhinni.</i>	
Falu Tamástól _ _ _ _ _	228
VI. SZEMLE. — 1. <i>Gr. Klebelsberg Kuno emlékezete.</i> — Lukinich	
Imrétől.	
2. <i>Egy év magyar drámatermése.</i> — Kéky Lajostól _ _ _ _ _	230
VII. IRODALOM. — 1. <i>Emlékkönyv gróf Klebelsberg Kunóról.</i> —	
(<i>Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete.</i>) — Grósz Emiltől.	
2. <i>Költészet és világnézet.</i> — (Martin du Gard Roger: <i>Egy lélek</i>	
<i>története.</i>) — —df—től _ _ _ _ _	249

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtáros is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémiáról Voinovich Géza főtítkár.

Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

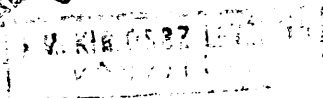
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

733. SZÁM.

1938 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ UTOLSÓ ILLÉSHÁZY. — Horánszky Lajostól	257
II. I. FERENC JÓZSEF KORMÁNYZÁSA A SZABADSÁGHARC ÉVEIBEN. (II.) — Angyal Dávidtól	270
III. AZ ÁLLAMFÉRFI. — Balogh Jenőtől	306
IV. A NEMZETI SZÍNHÁZ A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁSBAN. — Pukánszky Kádár Jolántól	320
V. GRÓF KEGLEVICH JÁNOSNÉ ZICHY ADEL GRÓFNŐ NAPLÓI A REFORMKORSZAKBÓL (1822—1836). (V.) — Östör Józseftől	344
VI. MI VOLNA JÓ? — Költemény. — Harsányi Lajostól	370
VII. SZEMLE. — 1. <i>Két beszéd. — 1. Az ország örömmünnepeinek visszhangja. — 2. A kassai bevonulásra.</i> — Melich Jánostól.	
2. <i>A Madách-szobor pályázat.</i> — — o —-től	372
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Kölcsy Antónia.</i> — (Kozocsa Sándor: <i>Kölcsy Antónia naplója.</i>) — (Kmfy)-től.	
2. <i>Egy új magyar szórakoztató regény.</i> — (Sztinyai Zoltán: <i>Tánc.</i>) —df—től	379

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.

Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

A NÖVÉNYEK CSODÁLATOS ÉLETE

Írta

Dr. GREGUSS PÁL

főiskolai rendes tanár, egyetemi magántanár

MÓRA FERENC ELŐSZAVÁVAL

Szemelvények a bírálatokból:

«Greguss kiváló biotechnikus és a legnagyobb ígélet» — mondotta a magyar sajtó képviselőinek adott nyilatkozatában RAOUL FRANCÉ, a növényvilág nagyhírű bűvára.

(Magyarság, 1935. április 30.)

«A növényvilág rajongó szeretetének dala ez a könyv. Rengeteg adat, vagy négyszáz eredeti rajz, finom elemzések és mélységes megértés szól belőle hozzánk» — írja bírálatában CAVALLIER JÓZSEF.

(Katolikus Szemle, XLIX. évf. 6. sz.)

Albumalakú 536 oldalon, 428 képpel, egésvászonkötésben 12 pengő, művészi borítékba fűzve 10 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

JÉKELY ZOLTÁN
MEDARDUS

A rendkívül tehetséges fiatal költő új regénye tavalyi nagysikerű könyvének, a «Kincskeresők»-nek mintegy folytatása. A főszereplő egy erdélyi faluba kerül és ott különös, izgató, mély lelki élményeken esik át.

Ara fűzve P 3.60,

kötve P 5.—

KOLOZSVARI G. EMIL
ALVAJARÓK

Néhány rendkívüli ember sorának története. A fiatal író, a «Dr. Csibráky szerelmei»-nek nagysikerű szerzője, izgalmas, gyorstempójú előadásban, mély lélekábrázolással mutatja meg különös hőseinek különös életét.

Ara fűzve P 7.20

kötve P 8.00

MOLNAR KATA
A LÉLEK KÉSZÜLŐDIK

A nagyszerű író nő új regénye egy fiatal lány forrongó éveiről. A lélek nagy belső válságai, izgalmai, tusakodásai követik benne egymást, az író nő szin-pompás, egyéni, barokkosan gazdag és füledt stílusában.

Ara fűzve P 5.—

kötve P 6.20

NÉMETH LÁSZLO
ALSÓVÁROSI BÜCSÚ

Az új magyar irodalom egyik legszínesebb egyéniségének új regénye, a «Kocsik szeptemberben» folytatása. Szellemes stílus és a magyar élet mélységeiben kutató író mondanivalói jellemzik.

Ara fűzve P 6.—,

kötve P 7.20

SOÓS LÁSZLO
AZ ALMIERI-TRIÓ

Új író első műve ez s ismeretlen területre vezeti az olvasót: a cirkuszi akrobaták különleges világába, melyet belülről, átélés alapján, teljesen eredeti írói művészettel világít meg. A fiatal író ezzel a művével nagykezdőbességgel indul el az írói pályán.

Ara fűzve P 3.80,

kötve P 5.—

TÖRÖK SÁNDOR
ŐRÖK VASÁRNAPOK

A «Valaki kopog» nagysikerű írójának új regénye. E könyv hét nap története, az erdélyi impériumváltozás idejéből. Egy forrongó világ forrongó lelkeinek rajza. Az eseményeket az író humor világítja meg.

Ara két kötetben, fűzve P 7.60, kötve P 10.60

FRANKLIN-TARSULAT

A FRANKLIN-TÁRSULAT ÚJDONSÁGAI

Új magyar regények

MOLNÁR KATA

A LÉLEK KÉSZÜLŐDIK

Egy fiatal leány lelki története első eszmélésétől kezdve tizen-nyolc éves koráig. Életérzésének folytonos fejlődése, vergődése az élet csapdáiban és saját félreértéseiben, — egészében véve megrendítő lelki képsorozat, rendkívüli stílusgazdagsággal, a nyelv kivételes bőségével elmondva.

SOÓS LÁSZLÓ

AZ ALMIERI-TRIÓ

A nagyközönség előtt ismeretlen, új író műve ez s ismeretlen területre vezeti az olvasót: a cirkuszi akrobaták különleges világába, amelyet belülről, átélés alapján, teljesen eredeti írói művészettel világít meg. A fiatal író ezzel a művével nagy kezdősebességgel indul el az írói pályán.

A Magyar Történelmi Társulat Könyvei

MISKOLCZY GYULA

A KAMARILLA A REFORMKORSZAKBAN

A reformkorszakot eddig csak Magyarországból ismertük. Miskolczy Gyula megmutatja — Bécsből. E tudományos és mégis izgalmas könyv a bécsi kormány politikájának megmutatásával új fényt vet a magyar történelem egyik legérdekesebb korszakára.

A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára

BAKTAY ERVIN

HINDUSZTÁN

A kiváló India-kutató, aki újra végigjárta Kőrösi Csoma Sándor útját, utóbbi éveinek legértettebb szellemi gyümölcseként teszi le az olvasó asztalára Hindusztánról írt könyvét. A rejtelmes India káprázatos természeti és művészeti csodái elevenednek meg ezeken a sugallatos erővel írt ragyogó lapokon.

SZÁRAZAJTAI INCZE KÁLMÁN

HÁBORÚK A NAGY HÁBORÚ UTÁN

**Az első alapvető mű a béke
háborúiról**

**900 oldal, két kötetben, 300 képpel,
50 térképvázlattal**

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Tükör

SZERKESZTI:
Dr. RÉVAY JÓZSEF

OKTÓBER

Szász Károly: Gyermekkori emlékek.

Hoffmann Edith: Szinyei Merse Pál.

Cs. Szabó László: Költők utitársa.

Illyés Gyula: Egy igazi arszlán.

Molnár Kata: Szerenád. (Elbeszélés.)

Iványi-Grünwald Béla: Talleyrand.

Passuth László: Sahagun atya.

Schöpflin Aladár: Vargha Gyula, a kritikus.

Soós László: Találkozás. (Elbeszélés.)

Máté Elek: A 400 éves debreceni kollégium.

Vas István, Telekes Béla, Źuhász Géza, Réz Gyula: Versek.

MUNKÁK ÉS NAPOK: — SZÉP MAGYARSÁG
MUVÉSZET — FILM — IRÓK, KÖNYVEK —
MUZSIKA — FÉNYKÉPEZÉS — KI TUDJA?
SAKK — REJTVÉNY.

SOK KÉPPÉL — ÁRA 80 FILLÉR

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A FRANKLIN-TÁRSULAT OKTÓBERI ÚJDONSÁGAI

Új magyar regények

MOLNÁR KATA

A LÉLEK KÉSZÜLŐDIK

Egy fiatal leány lelki története első eszmélésétől kezdve tizen-nyolc éves koráig. Életérzésének folytonos fejlődése, vergődése az élet csapdáiban és saját félreértéseiben, — egészében véve megrendítő lelki képsorozat, rendkívüli stílusgazdagsággal, a nyelv kivételes bőségével elmondva.

SOÓS LÁSZLÓ

AZ ALMIERI-TRIO

A nagyközönség előtt ismeretlen, új író műve ez s ismeretlen területre vezeti az olvasót: a cirkuszi akrobaták különleges világába, amelyet belülről, átélés alapján, teljesen eredeti írói művészettel világít meg. A fiatal író ezzel a művével nagy kezdőbességgel indul el az írói pályán.

A Magyar Történelmi Társulat Könyvei

MISKOLCZY GYULA

A „KAMARILLA” A REFORMKORBAN

A reformkorszakot eddig csak Magyarországból ismertük. Miskolczy Gyula megmutatja — Bécsből. E tudományos és mégis izgalmas könyv a bécsi kormány politikájának megmutatásával új fényt vet a magyar történelem egyik legérdekesebb korszakára.

A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára

BAKTAY ERVIN

HINDUSZTÁN

A kiváló India-kutató, aki újra végigjárta Kőrösi Csoma Sándor útját, utóbbi éveinek legértettebb szellemi gyümölcseként teszi le az olvasó asztalára Hindusztánról írt könyvét. A rejtelmes India káprázatos természeti és művészeti csodái elevenednek meg ezeken a sugallatos erővel írt ragyogó lapokon.

Kultúra és Tudomány

NÉMETH LÁSZLÓ

BERZSENYI

Hatalmas sikerű regényei és színdarabja után újra mint essayista jelentkezik Németh László ebben a könyvében. A magyar humanizmus legnagyobb költőjének, Berzsenyi Dánielnek műveit, életét, válságait és problémáit hozza közel benne az olvasóhoz és korunkhoz, melyben régi nagyjaink költészete oly időszerű és példaadó megint. Mély lélektani átéléssel és élelátással fedi fel Berzsenyi költészetének mélységeit és mozgó rugóit, életének tragikumát, vívódásait és belső problémáit. Egy mélyen magyar és dunántúli élet tárul az olvasó elé ebben a kötetben, mely fontos könyv nemcsak a magyar irodalomismeret, hanem a magyar önismeret szempontjából is. Németh László szikrázóan szellemes stílusa, robbanó hasonlatai, telitalálatként ható jelzői hallatlanul érdekes, élvezetes és izgalmas olvasmánnyá teszik e könyvet.

Egészvásznonkötésben P 3·70

Báró VILLANI LAJOS

A RENAISSANCE ÚTTÖRŐI

Gerevich Tibor előszavával

Az olasz középkor' végének s a renaissance kezdetének kavargó, színes világáról, roppant művészeiről és művészetpártoló uralkodóiról, s a kis olasz városállamokról ad plasztikus képet ez a könyv. Báró Villani Lajos, az olasz lélek egyik legjobb ismerője, a tudós élelátásával és az író művészetével beszél e kor irodalmi és kulturális mozgalmairól, a *dolce stil nuovo*-ról, Dantéről, Petrarcáról, Boccaccioról és Savonaroláról. arról a pompás, gazdag és izgatón érdekes világról, melyet a történelem renaissance-nek nevez. Bátran mondhatjuk, hogy a világtörténelem és az olasz történet legszínesebb korszaka ez, melyben hatalmas alkotások születnek irodalomban is, művészetben is. Villani báró a nagy kornak kijáró áhítattal és lelkesedéssel mutatja be és magyarázza az emberi szellem legnagyobbjainak alkotásait ebben a kitűnő könyvben.

Egészvásznonkötésben P 3·60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A KÖLCSEY CENTENNÁRIUMRA :

KORNIS GYULA

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE

Alapvető tanulmány a Himnusz halhatatlan költőjéről
mint filozófusról, politikusról és nemzetnevelőről

Kölcsey arcképével

Ara 3.50 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kultúra és Tudomány

NÉMETH LÁSZLÓ

BERZSENYI

Hatalmas sikerű regényei és szindarabja után újra mint essayista jelentkezik Németh László ebben a könyvében. A magyar humanizmus legnagyobb költőjének, Berzsenyi Dánielnek műveit, életét, válságait és problémáit hozza közel benne az olvasóhoz és korunkhoz, melyben régi nagyjaink költészete oly időszerű és példaadó megint. Mély lélektani átéléssel és éleslátással fedi fel Berzsenyi költészetének mélységeit és mozgó rugóit, életének tragikumát, vívódásait és belső problémáit. Egy mélyen magyar és dunántúli élet tárul az olvasó elé ebben a kötetben, mely fontos könyv nemcsak a magyar irodalomismeret, hanem a magyar önismeret szempontjából is. Németh László szikrázóan szellemes stílusa, robbanó hasonlatai, telitalálatként ható jelzői hallatlanul érdekes, élvezetes és izgalmas olvasmányt teszik e könyvet.

Egészvászonkötésben P 370

BÁRÓ VILLANI LAJOS

A RENAISSANCE ÚTTÖRŐI

Gerevich Tibor előszavával

Az olasz középkor végének s a renaissance kezdetének kavargó, színes világáról, roppant művészeiről és művészetpártoló uralkodóiról, s a kis olasz városállamokról ad plasztikus képet ez a könyv. Báró Villani Lajos, az olasz lélek egyik legjobb ismerője, a tudós éleslátásával és az író művészetével beszél a kor irodalmi és kulturális mozgalmairól, a *dolce stil nuovo*-ról, Dantéről, Petrarcáról, Boccaccioról és Savonaróláról, arról a pompás, gazdag és izgatón érdekes világról, melyet a történelem renaissance-nek nevez. Bátran mondhatjuk, hogy a világtörténelem és az olasz történet legszínesebb korszaka ez, melyben hatalmas alkotások születnek irodalomban is, művészetben is. Villani báró a nagy kornak kijáró áhitattal és lelkesedéssel mutatja be és magyarázza az emberi szellem legnagyobbjainak alkotásait ebben a kitűnő könyvben.

Egészvászonkötésben P 360

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A KÖLCSEY CENTENNÁRIUMRA:

KORNIS GYULA

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE

Alapvető tanulmány a Himnusz halhatatlan költőjéről
mint filozófusról, politikusról és nemzetnevelőről

Kölcsey arcképével

Ára 3'50 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kultúra és Tudomány

NÉMETH LÁSZLÓ

BERZSENYI

Hatalmas sikerű regényei és színdarabja után újra mint essayista jelentkezik Németh László ebben a könyvében. A magyar humanizmus legnagyobb költőjének, Berzsenyi Dánielnek műveit, életét, válságait és problémáit hozza közel benne az olvasóhoz és korunkhoz, melyben régi nagyjaink költészete oly időszerű és példaadó megint. Mély lélektani átéléssel és éleslátással fedi fel Berzsenyi költészetének mélységeit és mozgó rugóit, életének tragikumát, vívódásait és belső problémáit. Egy mélyen magyar és dunántúli élet tárul az olvasó elé ebben a kötetben, mely fontos könyv nemcsak a magyar irodalomismeret, hanem a magyar önismeret szempontjából is. Németh László szikrázóan szellemes stílusa, robbanó hasonlatai, telitalálatként ható jelzői hallatlanul érdekes, élvezetes és izgalmas olvasmánnyá teszik e könyvet.

Egészvázsonkötésben P 370

Báró VILLANI LAJOS

A RENAISSANCE ÚTTÖRŐI

Gerevich Tibor előszavával

Az olasz középkor végének s a renaissance kezdetének kavargó, színes világáról, roppant művészeiről és művészetpártoló uralkodóiról, s a kis olasz városállamokról ad plasztikus képet ez a könyv. Báró Villani Lajos, az olasz lélek egyik legjobb ismerője, a tudós éleslátásával és az író művészetével beszél e kor irodalmi és kulturális mozgalmairól, a *dolce stil nuovo*-ról, Danteről, Petrarcaról, Boccaccioról és Savonaroláról, arról a pompás, gazdag és izgalmas érdekes világról, melyet a történelem renaissance-nak nevez. Bátran mondhatjuk, hogy a világtörténelem és az olasz történet legszínesebb korszaka ez, melyben hatalmas alkotások születnek irodalomban is, művészetben is. Villani báró a nagy kornak kijáró áhítattal és lelkesedéssel mutatja be és magyarázza az emberi szellem legnagyobbjainak alkotásait ebben a kitűnő könyvben.

Egészvázsonkötésben P 360

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A BÜVÁR KÖNYVEI

hetedik kötete

MANNINGER VILMOS

A SEBÉSZET DIADALÚTJA

A kiváló természettudós, a nagyhirű magyar sebész-professzor, rendkívül érdekes könyvében végigkíséri a sebészetet azon az úton, amely az ókor első tapogatódzó próbálkozásaitól, fellendüléseken és évszázadokra kiterjedő vesztegléseken át, a sebészet mai diadalmas eredményeihez vezetett. De ez a nagyszerű könyv a sebészetnek nemcsak történetét foglalja magában, hanem fejlődéstanáát is. A sebészet fejlődését belehelyezi az emberi művelődés történetének keretébe és feltárja azokat az összefüggéseket, amelyek a sebészetet szorosan egybekapcsolják a természet-tudománnyal és az orvostudománnyal. A mult sebészei és műhelyei, a mai sebészet úttörői, az általános sebészet fejlődésének állomásai és a sebészeti szaktudományok kialakulása lenyűgözően érdekes fejezetekben elevenednek meg az olvasó előtt. Olyan tudós szól ebben a könyvben a nagyközönséghez, aki egyaránt mestere s hivatott művelője a gyógyítás tudományának és az írás művészetének.

Izléses egészvászonkötésben, sok szemléltető ábrával, ára P 7.40

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA